نصیب نصیبلی

کؤچورن: آیدین موغانلی

گونئیلی – قوزئیلی مسئله‌لریمیز

باکی - ۲۰۱۳

بو توپلودا یئر آلمیش یازی‌لار میلّی تاریخیمیزین اورتا عصرلر دؤورونون اؤنملی مسئله‌لری، گونئی و قوزئی آزربایجانین یاخین کئچمیشینده و ایندیسینده حل ائدیلمه‌میش پروبلم‌لری حاقّیندادیر. آزربایجانین بؤلونمه‌سی و بوتؤو آزربایجان مؤوضوع‌لاریندا مؤلّیفین بیر نئچه علمی آراشدیرماسی اوخوجونون دیقّتینه تقدیم ائدیلیب. تورک دونیاسیندا اینتقراسیا [ببیرلشمه] پروبلم‌لری آراشدیریلیر. مسئله‌لرین قویولوش طرزی کئچمیشده‌کی و ایندیکی میلّی پروبلم‌لریمیز اطرافیندا وطنداشی دوشونمه‌یه دعوته یؤنلمیشدیر.

ایچینده‌کی‌لر

آزربایجان‌دا تورک وارلیغی، سیاسی-ایدئولوژی طرفی ۱۱

غفلت‌دن چیخماغا جهدلر ۱۱

ایران‌دا «آذری» کونسئپتی ۱۹

سووئت‌لرین «آزربایجانلی» کونسئپتی ۲۰

گونئی‌ده تورکچولر آراسیندا ایکی جریان ۲۱

سون سؤز ۲۵

سلطان ماحمود، شعوبیّه و شاهنامه ۲۶

شعوبیّه حرکاتی ۲۷

شاهنامه‌نین اورتایا چیخماسی ۳۰

سونوچ ۳۲

میلّتلشمه سورجینده شیعه‌لیگین یئری ۳۵

آوروپادا میلّتلشمه سورجی و مذهب‌لر ۳۶

اون‌بئشینجی یوزایلده دینی-سیاسی دوروم ۴۰

شیعه تئوکراتیک [دینی] دؤولتی ۴۹

صفوی دؤولتی‌نین فارسلاشماسی و سونراسی ۶۰

شیعه رادیکالیزمینی یومشالتماق ساحه‌سینده اوغورسوز جهدلر ۶۶

سونوچ ۷۳

صفوی معمّاسی ۷۵

آزربایجانین بؤلونمه‌سی: عثمانلی‌نین سوسقونلوغو ۹۳

پان‌ایرانیزمین یارانماسی و تورکلوک ۹۸

تورکچولوگوموزله آزربایجانچیلیغیمیز ۱۱۲

تورکچولوک نه‌دیر؟ ۱۱۳

آزربایجانچیلیق نه‌دیر؟ ۱۲۱

تورکچولوک نه دئییل‌دیر؟ ۱۲۷

وطنیمیز آزربایجان، میلّتیمیز تورک، دیلیمیز تورکجه‌دیر ۱۳۱
احمد آغا اوغلو ایران حاقّیندا ۱۳۳
رسول‌زاده‌نین چاغداش «نظامی»سی ۱۴۲
رسول‌زاده‌نین چاغداش «ایران تورک‌لری» ۱۴۶
گونئی تاریخینده فداکارلیق و غفلت دؤورو ۱۵۱
مشروطه‌یه صرف اولونموش میلّی انرژی ۱۵۱
۱۹۲۰-جی ایلین تبریز عصیانی: نه‌یه خاطیر؟ مقصد میلّیمی، «عموم-میلّیمی»؟ ۱۶۴
مرکزلشدیرمه ایدئولوگیاسی و سیاستی ۱۸۲
تبریزلی علی‌نین هارایی ۱۹۰
نییه بو گونه قالدیق؟ ۱۹۲
میلّی تاریخ کونسئپتی ۱۹۴
میلّت نه‌دیر؟ ۱۹۵
سیاسی فداکارلیق، میلّی بیگانه‌لیک ۱۹۷
سون سؤز یئرینه ۱۹۸
علیرضا نابدیلین یانلیش‌لاری ۱۹۹
دوزگون تاریخ شعورو پروبلمی ۲۰۰
میلّتچیلیک، تورکچولوک، تورک بیرلیگینه یاناشمادا پروبلم‌لر ۲۰۲
بس اساس پروبلم نه‌دیر؟ ۲۰۳
سونوج ۲۰۴
وارلیق مکتبی ۲۰۴
تورکچو تاریخی کئچمیش کونسئپتی ۲۰۵
گله‌جگه یؤنه‌لیک ایدئیالار ۲۰۹
سون سؤز ۲۱۱
دوکتور زهتابی‌نین چوروتمه‌سی ۲۱۱
هخامنیش‌لردن اؤنجه‌کی تاریخ ۲۱۲
هخامنیش حاکیمیتی‌نین کاراکتری ۲۱۳

پارت‌لارین اتنیک منسوبیّتی ۲۱۴
ساسانی‌لرین «مودئل دؤولتی» ۲۱۵
سون سؤز ۲۱۵
حسن راشیدی‌نین سوروشدورماسی..... ۲۱۶
ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا تاریخ نه واخت باشلانیر؟ ۲۱۸
فارس‌لار بو جوغرافیایا نه واخت و نئجه یئرلشمیشلر؟..... ۲۱۹
تورک‌لر ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا یاددیرلارمی؟ ۲۲۰
بس تورک سولاله‌لری‌نین فارسلیغا خیدمت‌لری؟ ۲۲۱
ایکی آزربایجانین بیرلیگی نه‌دن اینکار ائدیلیر؟ ۲۲۲
سون سؤز یئرینه ۲۲۳
ناصر پورپیرارین ضربه‌سی ۲۲۴
هخامنیش‌لردن اؤنجه‌کی مدنیت‌لر ۲۲۵
پارس‌لارین کیملیگی ۲۲۶
یهودی‌لرین رولو..... ۲۲۷
هئرودوتا اینامسیزلیق ۲۲۸
هخامنیش حاکیمیتی‌نین کاراکتری ۲۲۸
گونئی‌ده میلّی حرکات: سوال‌لار و وظیفه‌لر..... ۲۳۰
بیر میلّت اولاراق بونا قادیریک‌می؟ ۲۳۲
میلّی حرکاتدا هانسی جریان‌لار وار، هانسی داها ائفئکتلی‌دیر؟..... ۲۳۴
بیرینجی آخیم - ایستیقلالچیلیق..... ۲۳۴
ایکینجی آخیم - فئدئرالچیلیق ۲۳۶
اوچونجو آخیم - مدنی موختاریتچیلیک ۲۳۹
«بوتؤو ایرانچی‌لار»ین دلیل‌لری نه‌دیر؟ ۲۴۰
بو گون میلّی قوه‌لر نه ائتمه‌لی‌دیرلر؟ ۲۴۲
سونوج ۲۴۴
میلّی حرکاتین دئموقرافیک ایمپئراتیولری (طلب‌لری) ۲۴۵

میلّی حرکاتین سوسیال-اقتصادی ایمپئراتیولری (طلب‌لری) ۲۵۱

جومهوریتی قوران‌لار و اونلارین وارث‌لری ۲۵۶

سووئت‌لرین یئنی سیاسی ائلیت پروژه‌سی ۲۵۹

چاغداش آزربایجانین میلّی ائلیت پروبلمی ۲۶۱

نتیجه ۲۶۶

توپچوباشی‌نین سوال‌لاری ۲۶۷

اساس مسئله‌لر ۲۶۷

تورک دؤولتچیلیگی مسئله‌لری ۲۶۸

آزربایجان - تورکییه: نه‌ره‌دن نه‌ره‌یه؟ ۲۷۰

قوزئی آزربایجانلا ایلیشکی‌لر ۲۷۱

آنورمال دورومون باشلیجا نه‌دنی، منجه، بو: ۲۷۱

گونئی آزربایجان قونوسو ۲۷۴

عموم-تورک انتقراسیاسیندا [ائتلافیندا] اورتاق تاریخ شعورونون یئری ۲۷۶

سونوج ۲۷۸

قاراباغ پروبلمینه گئرچکچی یاناشما ۲۷۹

گوج نیسبتی نظریّه‌سی نه‌دیر؟ ۲۷۹

قاراباغ پروبلمی‌نین یارانما سبب‌لری ۲۸۰

قاراباغ پروبلمینه موناسیبتده خاریجی عامیل‌لرین رولو ۲۸۱

سونوج ۲۸۲

بعضی تکلیف‌لر ۲۸۳

میلّی مجلیس پارلامنت‌دیرمی؟ ۲۸۵

پارلامنتین میسیاسی ۲۸۶

مم-ین صلاحیّت‌لری محدوددور ۲۸۶

مم-ین ایش پوسئدوروندا‌کی [جایگاهیندا‌کی] چاتیشمازلیق‌لار ۲۸۸

نییه بئله‌دیر؟ ۲۹۰

پارلامنت اولماغین شرط‌لری ۲۹۱

رسول‌زاده‌نین یوبیلئیی ۲۹۲

کیم‌دیر رسول‌زاده؟ ۲۹۳

اونا بورجلویوق، هم ده احتیاجیمیز وار ۲۹۵

نتیجه یئرینه ۲۹۷

تاریخ شعورو‌موز و ایرَوان ۲۹۷

ایرَوان طلبی نه گتیریر، نه گؤتورور؟ ۲۹۸

ایرَوانی طلب ائتمگین ایکینجی منفی طرفینه کئچک ۲۹۹

یانلیش تاریخ کونسئپسیامیز ۳۰۰

مم-ین گؤزله‌نیلن «ایرَوان قراری» نه وئرر؟ ۳۰۱

بس نه اولسون؟ ۳۰۱

نتیجه یئرینه ۳۰۳

گونئی قافقازدا دئموکراتیا، اتنیک پروبلم‌لر و کونفدراسیا: ۳۰۳

آب بؤلگه‌یه یاخینلاشیر ۳۰۷

تاریخی تجروبه نه دئییر؟ ۳۰۹

بیرینجی مرحله ۳۱۱

ایکینجی مرحله ۳۱۲

اوچونجو مرحله ۳۱۲

نتیجه ۳۱۳

گونئی آزربایجان‌دا میلّی حرکاتین کئچمیشی ایله ایندی‌سی ۳۱۴

آزربایجان‌دا تورک وارلیغی، سیاسی-ایدئولوژی طرفی

«ایرانین فارسلاشماسی»، «ائرمنیستانین ائرمنیلشمه‌سی»، یا دا «بریتانیانین اینگیلیسلشمه‌سی»، یعنی بو اؤلکه‌لرده اویغون حاکیم اتنوس‌لارین مسکونلاشماسی مسئله سی محدود سایدا علمی-آکادئمیک آراشدیرمالارین مؤوضوعسو اولموش‌دور. حال‌بوکی بو تیپ علمی-آکادئمیک پروبلمین - آزربایجان‌دا تورک وارلیغی - سرحدلری گئنیشلندیریلمیش، اوندان اون‌ایل‌لردیر سیاسی-ایدئولوژی مقصدلرله ایستیفاده ائدیلمیش، چئشیدلی کونسئپت‌لر اویدورولموش‌دور. آزربایجانلا باغلی بئله بیر اؤزونه‌مخصوص دورومون یارانماسی‌نین بیرینجی نه‌دنی تورک دوشمن‌لری‌نین تورک‌لری بو جوغرافیادا «یاد»، «گلمه» اتنوس اعلان ائتمکله اونلاری ضعیف سالماق‌دیرسا، ایکینجی نه‌دن تورک‌لرین اؤزلری‌نین بو مسئله‌ده غفلت ائتمه‌سی‌دیر. مسئله‌نین بیرینجی طرفی آز-چوخ بللی اولدوغوندان دیقّتیمیزی اونون ایکینجی طرفینه یؤنَلده‌جه‌ییک.

غفلت‌دن چیخماغا جهدلر

آیری-آیری بوی‌لارین، اؤزللیکله حاکیم سولاله‌لرین بوی‌لاری‌نین بورادا یئرلشمه‌سی حاقّیندا آیری-آیری قاینا‌ق‌لاردا داغینیق بیلگی‌لرین اولماسینا باخمایاراق، اورتا یوزایل‌لرده تورک مؤلّیف‌لری‌نین قلمه آلدیقلاری کیتاب‌لاردا آزربایجان‌دا تورک وارلیغی مسئله‌سی سیستئملی اله آلینمامیش‌دیر. اودور کی، بو مسئله‌نی آراشدیران شخص‌لر یونان، بیزانس، ائرمنی، عرب، فارس و ب. قاینا‌ق‌لارا مراجعت ائتمک مجبوریتینده‌دیر.

آزربایجانین قوزئی حیصّه‌سینی حرب یولو ایله، قان تؤکه‌رک فتح ائتمیش روسیا، بورادا موستملکه ایداره‌چیلیگی سیستئمی قوردو. روس حاکیمیتی بورانی داها یاخشی ایداره ائتمک اوچون ضبط ائتدیگی خانلیق‌لارین تاریخینی یازماق اوچون یئرلی مأمور و آیدین‌لارا سیفاریش‌لر وئردی. اون دوققوزونجو یوزایللین بیرینجی یاری‌سیندا آیری-آیری خانلیق‌لارین یاخین تاریخی حاقّیندا بیر نئچه اثر اورتایا چیخدی. بو تاریخ اثرلری داخیلی، اتنیک حیاتین

طلب‌لریندن دوغمامیشدی. اودور کی، بیزی ماراقلاندیران مؤوضوع حاقّیندا بو کیتاب‌لاردا اویغون بؤلوم‌لر یوخدور.

دؤورون تکجه تاریخچی‌لری آراسیندا دئییل، بوتون ساوادلی زومره‌سی آراسیندا هم ده شاعیر، فیلولوق، فیلوسوف کیمی مشهور اولان عابّاسقولو آغا قودسی (عابّاسقولو آغا باکیخانوو، ۱۸۴۶-۱۷۹۴) فرقله‌نیر. اونون «گولوستانی-ایرم» اثری اورتا یوزایل‌لره خاص اولان «ناغیلچیلیق»دان (تحکیه اصولوندان) آرتیق یئنی آکادئمیک آراشدیرمایا کئچیدی گؤستریر. اثر ۱۸۴۲-۱۸۴۱-جی ایل‌لرده فارسجا یازیلمیش، سونرا اؤزونون ده بیرباشا ایشتیراکی ایله «قافقازین شرق حیصّه‌سی‌نین تاریخی» آدی ایله روسجایا ترجومه ائدیلمیش‌دیر. اثرین اؤن سؤزونده عابّاسقولو آغا قودسی تاریخ علمی قارشی‌سیندا دوران وظیفه حاقّیندا قیمتلی فیکیر سؤیله‌ییر. او یازیر کی، «کئچمیشی بیلمه‌دن، بوگونله یاشاماق - یولسوز صحرایا گیریب، بورادا مقصدسیز دولاشماق‌دیر.» مؤلّیفه گؤره، تاریخچی بؤیوک مسؤولیّت داشییر. اودور کی، او، «اؤز دینداش‌لارینا و وطنینه طرف‌سیز یاناشاراق، اینسانلیغی بیر عائله، یئر کوره‌سینی ایسه عمومی وطنی بیله‌رک» بو اثرینی عرصه‌یه گتیرمیش‌دیر.[۱]

عابّاسقولو آغا قودسی اثری‌نین گیریشینده شیروان و داغیستانین جوغرافیا و اتنوقرافیاسی حاقّیندا ایلک دفعه اولاراق گئنیش علمی آنالیز وئریر. بو آنالیز عرب، فارس، عثمانلی، بیزانس، روس، ائرمنی قاینا‌ق‌لارینا اساسلانیر. مؤلّیفه گؤره، «دربندین اطرافی، تاباسارانین بؤیوک حیصّه‌سی، قوبا، شکی، باکی و شیروان اویئزدلری‌نین شرق حیصّه‌سی و سالیانین اهالی‌سی فارس، عرب، تورک، مونقول و تاتارلارین تؤرمه‌لریندن عبارت‌دیر.»[۲] مؤلّیف، بیان ائتدیگی «غرض‌سیزلیک پرینسیپینه» اویغون اولاراق بیر سیرا منبع‌نین (مثلاً، بیزانس) غرضلی معلومات‌لارینی (هون‌لار، آتتیلا حاقّیندا) شرح‌سیز تکرار ائدیر.

اون دوققوزونجو یوزایلین بیرینجی یاری‌سی قوزئی آزربایجانین ان سئچکین فیکیر آدام لاریندان بیری، یا بیرینجی‌سی اولان عابّاسقولو آغا قودسی (باکیخانوو) اؤزونون اساس اثرینده، «گولوستانی-ایرم»ین باشلانغیجیندا قویدوغو مقصده - «دینداش‌لاری‌نین» اؤزونودرکینده، اونلارین گئرچک تاریخ شعورونون یارانماسیندا تکان‌وئریجی رول اوینایا بیلمه‌دی. عابّاسقولو قودسی‌نین «وطن» آنلاییشی شیروان-دربند-داغیستان‌لا

[۱] - Аббас-Кули-Ага Бакиханов, *Гюлистан-и Ирам,* редакция, комментарии, примечания и указатели З. М. Буниятова, Баку: Элм, ۱۹۹۱, с. ۹-۱۰.

[۲] - یئنه اورادا، ص. ۲۱.

محدودلاشدی، «میلّت» آنلاییشی ایسه فورمالاشمادی. اونون (و دیگرلری‌نین) تاریخ کونسئپتی یالنیز جوغرافیایا دایالی ایدی.

دئییلن محدودیت روسیانین علم مرکزلرینده چالیشمیش میرزه کاظیم‌بی، میرزه جعفر توپچوباشوو کیمی علم آدام‌لارینا دا عایددیر. اونلار روس شرق‌شوناسلیغی ساحه‌سینده گؤرکملی مؤوقع قازانمیش، حتی آوروپا آکادئمیالاری‌نین عضوو بئله سئچیلمه‌یه نایل اولموشدولار. اونلار بؤلگه اؤلکه‌لری‌نین تاریخی، بوراداکی دیل‌لر، بورانین فلسفی-دینی فیکری حاقّیندا دیرلی اثرلر یازمیش، روس شرق‌شوناسلیغینا اؤنملی تؤحفه‌لر وئرمیش‌لر. آمّا اتنیک-میلّی شعورون گؤستریجی‌سی اولان مؤوضوع‌لار اونلارین یارادیجیلیغیندان کناردا قالمیش‌دیر.

آزربایجان‌دا ادبیات، فلسفی و ائستئتیک فیکیر ساحه‌سینده یئنی مرحله اولان میرزه فتحعلی آخوندزاده (آخوندوو، ۱۸۷۸-۱۸۱۲) یارادیجیلیغیندا نئجه بیزی ماراقلاندیران مؤوضوع -آزربایجان‌دا تورک وارلیغی- حاقّیندا نه‌لر وار؟ سؤزو اوزاتمادان تأسفله گؤسترمه‌یه مجبوروق: آزربایجان فیکیر حیاتینا گتیردیگی یئنیلیک‌لره باخمایاراق، میرزه فتحعلی آخوندزاده سونرالار فارس میلّتچیلیگی‌نین، تورکلوگو رد ائدن مورتجع پان‌ایرانیزمین یارانماسیندا موهومّ رول اوینادی. اون دوققوزونجو یوزایلین سون‌لاریندان باشلایاراق بو جریانین داشییجی‌لاری پان-ایرانیزمی عرصه‌یه گتیررکن آخوندزاده‌نین اثرلریندن، خصوصیله «کمال‌الدوله مکتوب‌لاری»ندان گئنیش ایستیفاده ائتدیلر.

آخوندزاده بوتون فلسفی-پوبلیسیستیک اثرلرینده وطنینی ایران سایير، اؤزونو «ایرانلی»، «ایران میلّتی‌نین عضوو»، فارس حساب ائدیر.[۱] ایرانین مؤوجود وضعیتینه قارشی ساسانی

---

[۱] -«کولونئل میرزه فتحعلی آخوندزاده‌نین اؤزو طرفیندن یازیلمیش بیوقرافیاسی، یعنی ترجومه‌یی-حالی» باشلیقلی یازیدا میرزه فتحعلی گؤستریردی: «منیم آتام میرزه محمّدتقی حاجی احمد اوغلونون اولو بابالاری فارس قبیله‌لریندن اولموش‌دور.» (Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, III cild, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۵, s. ۲۱۵). ۱۸۴۵-جی ایلده یازیلمیش شهادتنامه‌ده ایسه اونون نسلی‌نین «تورکمن طایفالاریندان» اولدوغو بیلدیریلیر. (یئنه اورادا، ص. ۲۲۲). ۱۸۵۸-جی ایلده تئهران‌داکی دؤولت آدام‌لاریندان بیری حسین نیظام‌الدوله‌یه یازدیغی مکتوبوندا تورک بویوندان اولدوغونو خصوصی گؤستریردی: «ائشیتمیشم کی، جنابینیز مقدّم ائلیندنسینیز. من ده آتا و آنا طرف‌دن مقدّمم.» (یئنه اورادا، ص. ۳۹.) زردوشتی‌لرین تئهراندا یاشایان رهبری مانوکجی صاحبه ۱۸۷۱-جی ایلده یازدیغی مکتوبدا آخوندزاده گؤستریردی: «قوی بوتون ایرانلی‌لار بیر حقیقتی باشا دوشه‌رک دئسین‌لر کی، بیز پارس‌لارین اؤولادییق، ایران بیزیم وطنیمیزدیر... من اؤزوم ظاهراً تورک اولسام دا، اصلیم پارس‌لار نسلیندن‌دیر. اولو بابام حاجی احمد رشت‌دن گلیب، آزربایجان‌دا وطن تاپمیش‌دیر.» (یئنه اورادا، ص. ۱۴۲). فیرودین بی کؤچرلی میرزه فتحعلی‌نین ائتنیک منسوبیتینه دقت

دؤورو ایرانین «مؤحتشملیگی»نی قویور. کمال‌الدوله‌نین بیرینجی مکتوبو «ائی ایران، هانی سنین او شؤوکتین و سعادتین کی، کیومرث و جمشید و گوستاسیب و نوشیروان و خوسرو پرویز اعصاریندا وار ایدی؟»[۱] نیداسی ایله باشلانیر و بوتون اثر بویو بو فیکیر دفعه‌لرله، موختلیف فورمالاردا تکرار ائدیلیر.[۲] قدیم ایران تاریخی کیمی ایرانین قدیم ساکین‌لری ده ایدئاللاشدیریلیر: «اینکار ائدیله بیلمز کی، پارسی‌لر و زردوشتی‌لر و ایرانین بوتون فارس‌دیللی موسلمان‌لاری فطرتاً حُسنِ اخلاقدا و حرکت‌لرینده بوتون میلّت‌لرین قاباقجیل‌لاری‌دیر. اونلارین خوش‌نفسلیگینده، خوش‌اخلاقلیغیندا، اطاعت‌کارلیغیندا، ایخلاص‌کارلیغیندا و پادشاه‌پرستلیگینده بو دلیل کافی‌دیر کی، بو ساییلان صیفت‌لرین واسطه‌سی ایله عرب‌لرین غلبه دؤورونده دئسپوت پادشاه‌لارین الینه دوشموش، بو گونه قدر پادشاه‌لارین و اونلارین موروّت‌سیز عامیل‌لری‌نین جوربه‌جور جؤور و سیتم‌لرینه قاتلاشیب صبر ائتمیش‌لر و قطعیّاً دونیانین او بیری میلّت‌لری کیمی آزادلیق فیکرینده دئییل‌دیرلر.»[۳] آخوندزاده تورک حاکیمیتینه قارشی یؤنلمیش ایسماییلی‌لر حرکاتینی وصف ائدیر.[۴] او، تئهران‌دا چاپ ائدیلن «میلّت» قزئتی‌نین مونشی‌سینه یازدیغی مکتوبدا ماراقلی بیر تئزیس ایره‌لی سورور: «ایسلامیت‌دن قاباقکی ایران قؤومونون علامتی جمشید تاختی، ایستخر قالاسی کیمی قدیم پادشاه‌لارین آثاری‌دیر. ایسلامیت‌دن سونراکی ان مشهور آثاردان بیری ایسه صفویه پادشاه‌لاری‌دیر کی، اثنی‌عشریلیک مذهبینه ایران‌دا رواج وئریب، اونون موختلیف طایفالارینی واحید بیر میلّت حالیندا نیظاما سالمیشلار و ایرانین آیریجا، موستقیل دؤولت اولماسینا سبب اولموشلار.»[۵] تصادفی دئییل‌دیر کی، آخوندزاده فارس‌لارین آنا کیتابی اولان «شاهنامه»نی و اونون مؤلّیفی فیردوسینی بوتون ادبی اثرلردن و ادیب‌لردن اوستون توتور. او قطعیتله یازیر: «الحق دئمک اولار کی، میلّتی-ایسلام آراسیندا پوئزیا عبارت‌دیر فقط فیردوسی‌نین اشعاریندان کی، میثلی هئچ بیر بشره ایسلام میلّتینین بو زامانا قدر مقدور اولماییب‌دیر.»[۶]

چکمیش، اونون ترجومه‌یی-حالینا اقتباساً «فارس طایفاسیندان» اولدوغونو بیلدیرمیش‌دیر. (Firudin Bəy Köçərli, *Azərbaycan ədəbiyyatı,* I cild, s. ۳۹۸).

[۱] - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۲۰.

[۲] - مثلاً، باخین: یئنه اوردا، ص. ۲۳۸، ۱۲۹، ۱۲۴، ۳۰-۲۰.

[۳] - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۱۲۹.

[۴] - یئنه اوردا، ص. ۳۰۱، ۸۹-۸۵.

[۵] - یئنه اوردا، ص. ۱۵۸.

[۶] - یئنه اوردا، ص. ۳۱.

«کمال‌الدوله مکتوب‌لاری» اساساً عرب‌لره، قیسماً ده تورک‌لره قارشی نیفرت روحوندا یازیلمیش‌دیر. او حساب ائدیر کی، وطنی ایرانین گئریده قالماسی‌نین اساس گوناهکاری عرب ایشغالی، ایسلامین قبول ائدیلمه‌سی‌دیر. بو فیکری دفعه‌لرله اثرلرینده تکرار ائدیر.[۱] اثرین بیر یئرینده ایدّعا ائدیلیر: «اگر عرب‌لر ظهور ائتمه‌سه‌یدیلر، آفریقا و آسیایا مسلط اولماسایدیلار، بو اؤلکه‌لرین علم‌لرینی قرآن خاطرینه و اؤز دیل‌لری خاطرینه یئله وئرمه‌سه‌یدیلر، بو گون بو اؤلکه‌لرین خالق‌لاری سیویلیزاسیون و معریفتلی خالق‌لار سیراسیندا اولار و یئر اوزونون خوشبخت‌لریندن حساب ائدیلردیلر.»[۲]

آخوندزاده ایران تاریخینده تورک‌لرین و تورک سولاله‌لری‌نین رولونو دا منفی قیمتلندیریر، ایرانین بدبختلیگی‌نین ایکینجی سببکاری کیمی اونلاری گؤرور، آمّا عرب‌لره نیسبتاً اونلارا نیفرتینی آچیق شکیلده ایفاده ائتمکدن چکینیر. فارس‌لاری نظره آلاراق ایران اهلی‌نین باشینا گتیریلن‌لری صادالایان و حاضیرکی وضعیتیندن شیکایت ائدن آخوندزاده، کمال‌الدوله‌نین بیرینجی مکتوبوندا یازیر: «سنین خالقیندان ایکی یوز مینه قریب ذوکورن و اوناسین عیال و اطفال‌لاری ایله تورکمان‌لارین (اوخو: قاجارلارین - ن.ن.) الینده مشقّتِ اسیرلیکده گرفتار اولوب، همیشه ناله و افقان ایله روزیگارلارینی باشا آپاریرلار و بیر کس اونلارین دادینا یئتیشمیر و اونلاری خلاص ائتمک خیالینا دوشمور.»[۳] یئنه همین مکتوبدا آخوندزاده، «دونیانین وضعیتیندن، مملکتی ایداره و تربیه ائتمک قایدالاریندان، عدالت، موروّت، رعیت‌پرورلیک و وطن‌پرورلیک‌دن خبری اولمایان» قاجار سولاله‌سیندن اولان پادشاهی «جمشیده تای توتماغین» مومکون اولمادیغینی بیلدیریر.[۴] مکتوب‌لاری‌نین بیرینده میرزه فتحعلی «چینگیز خان‌دان توتموش صفوی‌لره قدر پادیشاه‌لارین لیاقتی‌نین» اولمادیغینی بیلدیریر، سلجوقلولاری نادان آدلاندیریر.[۵] اؤزونو «ایران میلّتی‌نین بیر عضوو» حساب ائدن آخوندزاده‌نین عثمانلی‌یا دا موناسیبتی چوخ پیس‌دیر. عثمانلی تورک‌لرینی

---

[۱] - مثلاً، باخین: یئنه اورادا، ص. ۲۳۸، ۱۲۵-۱۲۴، ۱۱۰، ۹۹، ۵۸، ۳۰ چاغداش ایران مؤلف‌لریندن ناصر پورپیرار تام عکس فیکیرده‌دیر. باخین:
-http://www.gunaz.tv/aze/۱٤/articleCat/۱/articleID/۲۳۳۱-PROF-PURPIRARIN-ZERBESI-۱.html/inner/۱

[۲] - یئنه اوردا، ص. ۱۲۷.

[۳] - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۲۳-۲٤.

[۴] - یئنه اوردا، ص. ۳۶.

[۵] - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, III cild, s. ۱۲۳; Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s.۸۸.

«طبیعت‌لری اوزره تنبل اولان و نه اؤلویه، نه ده دیری‌یه های وئرن» سایییر.[۱] میرزه فتحعلی عثمانلی‌داکی تورکجه ایله «زاقافقازیادا یاشایان تاتارلارین دیلی»نی، تعجّوب‌لودور کی، «کؤکوندن فرقلی» دیل‌لر سایییر.[۲] آزربایجان تورکجه‌سینی «آزربایجان دیلی» آدلاندیران و ایلک دفعه اونو دؤوریه‌یه بوراخان دا اولا بیلسین کی، آخوندزاده‌دیر.[۳] آخوندزاده‌نین درام اثرلرینی یازدیغی دیله («زاقافقازیادا یاشایان تاتارلارین دیلی») یاناشماسی دا سوال‌لار دوغورور: «تاتارلار ایندی‌یه قدر خالص تاتار دیلینده ادبیات‌دان محروم‌دورلار و بو دیلده اوخوماق اوچون اوریژینال اثرلره تصادف ائدیلمیر؛ اگر تاتار دیلینده بعضی اثرلر وارسا دا، اونلار یا باشقا دیل‌لردن ترجومه ائدیلمیش، یا دا فارس، تورک و عرب سؤزلری ایله دولو آنلاشیلماز بیر دیلده یازیلمیش‌دیر. بئله‌لیکله ده بو اثرلر، داها دوغروسو، بو ترجومه‌لر اساسیندا تاتار دیلی‌نین روحونو آنلاماق و بو دیلین خالقین ایشلتدیگی وضعیتینده اؤیرَنیلمه‌سی مومکون اولمادیغی کیمی، همین اثرلره اساسلاناراق، بو دیلین قراماتیک قایدا و قانون‌لارینی، حتی بئله بیر قایدا-قانونو اؤیرنمک اوچون گؤستریجی ادبیاتی ترتیب ائتمک ده مومکون دئییل‌دیر.»[۴] آخوندزاده‌نین تورکجه پوئزیایا موناسیبتی ده یانلیش‌دیر: «تورک آراسیندا دخی بو زامانا قدر موتقدّیمیندن شاعیر اولماییب‌دیر. فضولی شاعیر دئییل و خیالاتیندا اصلا تأثیر یوخدور؛ آنجاق ناظیمی-اوستادددیر.»[۵]

حسن بی زردابی و «اکینچی یازارلاری ایله میلّی فیکرین یارانماسی مرحله‌سی باشلاییر. زردابی اؤزو تورک اوغلو تورک‌دور. «اکینچی» میلّی فیکری دوغرو یولا یؤنلدیرسه ده میلّی اؤزونودرک مسئله‌سینه، بو سیرادان اتنوگنز مسئله‌سینه باش وورماغا ماجال تاپمیر. بو ایشی یئنی آیدین نسیل، اؤزللیکله علی بی حسین‌زاده باشلادیر. بو باخیمدان علی بی حسین‌زاده‌نین «تورک‌لر کیم‌دیر و کیم‌لردن عبارت‌دیر؟» باشلیقلی سککیز حیصّه‌دن عبارت

---

[۱] - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۲۰۸.

[۲] - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, III cild, s.۳۰.

[۳] - یئنه اوردا، ص. ۱۹۵-۱۹۴.

[۴] - یئنه اوردا، ص. ۳۰.

[۵] - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۱۵۲.

بعضی مؤلف‌لر سونرالار درام اثرلرینی یئرلی دیلده یازدیغی اوچون میرزه فتحعلینی یانلیش اولاراق گؤرکملی تورکچولر سیراسیندا گؤستریرلر. یوسوف آکچورا اونو تورکچو سایسا دا فیکرینده قطعیّتلی دئییل: «آخوندزاده میرزه فتحعلی، دیلده فعلاً تورکچولوک ائتمیش اولویور؛ فقط میرزه‌نین تورک میلّیّتچیلیگی ایله ایلگیلی دوشونجه و گؤروش‌لرینه دایر منیم الیمده جدی بیلگی‌لر یوخدور... میرزا فتحعلی، آچیقدان آچیغا تورک میلّیّتچیلیگی یایمیش دئییل‌دیر. آنجاق کومئدی لریله، حرف‌لرین اصلاحی دردی‌له بو غایه‌یه دوغرو یوروموشدور.»

-Yusuf Akçura, *Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi,* İstanbul: Türk Kültür Yayını, ۱۹۷۸, s.٦٦, ۸۷.

مقاله‌سی دیقّتی چکیر. مؤلّیف تورک‌لرین کئچمیشی حاقّیندا تصوّرلرین یانلیش اولدوغونو، بو یانلیشلیغین یابانچی یازی‌لاردان قایناقلاندیغینی بیلدیریر. او، تورکجه مطبوعاتدا بئله «تورک و تاتارلارین مداری-افتخاری بولونان چینگیزلره و تئیمورلارا دایر ناروا سؤزلره راست گلینن» فیکیرلرین فرقینه وارماغا چاغیریر. علی بَیه گؤره، تاریخی کئچمیشله باغلی مسئله لرله ایندی دئییل، «بیر نئچه عصر اول‌دن» مشغول اولماق لازیم ایدی و اونو گله‌جه‌یه ساخلاماق دوغرو دئییل‌دیر. او دا حقیقت‌دیر کی، میلّی تاریخ مسئله‌سی «بیر، یا ایکی فردین ایشی دئییل‌دیر»، بو پروبلمین حلّی اوچون «دارالفنونون‌لار، مجلیس‌لر، جمعیت‌لر مؤوجود اولمالی.» علی بی حسین‌زاده مقاله‌سی‌نین سونراکی حیصّه‌لرینده اسکی تورک‌لرین «صحنهٔ-تاریخیّه‌یه میلادِ عیسی‌دان ۲۰۰۰ ایل اول چیخدیغینی»، «بایکال جیوارییندا اورخون و یئنی سئی نهرلری سواحیلینده و آلتای اتک‌لرینده یاشامیش» اولدوقلارینی قئید ائده‌رک، آنتروپولوژی باخیمدان تورک‌لرین چئشیدلی تأثیرلره معروض قالدیغینی اطرافلی ایضاح ائدیر.

آزربایجان فیکیر حیاتینا یؤن وئرمیش باشقا بؤیوگوموز - ممّد امین رسول‌زاده‌نین اتنوگنزله باغلی خصوصی بیر اثری یوخدور. بو مسئله حاقّیندا فیکیرلرینه ۱۹۲۸-جی ایلده چاپ اولونموش «قافقازیا تورک‌لری» اثرینده راست گلیریک. میلّی فیکرین بؤیوک اؤندری یازیر کی، قدیم قافقازین اسکی اهالی‌سی‌نین اتنیک منسوبیتی حاقّیندا ایکی جریان واردیر. بیرینجی‌سی، «توران نظریه‌سی» سومئرلری، آککادلاری، میدیا و هیتتیت‌لری تورک‌دیللی سایییر. ایکینجی نظریه‌نین مؤلّیفی نیکولای ماررا گؤره، بورادا قدیم دؤورده یافثی دئییلن موستقیل بیر ایرق (اتنوس آنلامیندا) یاشاییرمیش.[۱] بو پروبلمین هله ده قارانلیق قالدیغینی بیلدیرن رسول‌زاده، «بو مسئله‌نی دؤورو قدیم متخصّص‌لرینه ترک ائتمک» تکلیفینی وئردیک‌دن سونرا او دؤور اوچون موباحیثه یاراتمایان میلادین بئشینجی یوزایللین «اورتالاریندا تورک قؤوم‌لری‌نین شیمال استپ‌لریندن قافقازیا'یا گئرچک ایران اوزرینه سالدیرمالاری» حادثه‌سیندن سونراکی سورجی ایضاح ائدیر.[۲]

آزربایجان فیکیر تاریخینده اتنوگنز مسئله‌لری ایلک دفعه ۱۹۲۰-جی ایلده محمد حسن ولیلی-باهارلی‌نین «آزربایجان: جوغرافی، طبیعی، اتنوقرافیک و اقتصادی ملاحظات» آدلی

[۱] - Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, hazırlayanlar Dr. Yavuz Akpınar və b. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۹۳, s. ۳-٤.

[۲] - یئنه اوردا، ص. ۴.

کیتابیندا آیرینتیلی عکسینی تاپدی.[۱] آزربایجان رسپوبلیکاسیندا مسکون اولان بوتون میلّت و اتنیک قروپ‌لارین سایی، یئرلشمه‌سی، تاریخی حاقّیندا قیمتلی بیلگی‌لرین یئر آلدیغی بو کیتابدا تورک‌لرین بو جوغرافیادا یئرلشمه‌سی حاقّیندا گئنیش بیلگی وار. مؤلّیفه گؤره، بورادا گؤرونن ایلک تورک بویو (طایفاسی) میلاددان اؤنجه ۶۳۳-جو ایلده بورادا مسکون اولموش کیممئر-کئلت‌لره هوجوم ائدیب، اونلاری قووان ایسکیف‌لر اولموشلار. بو ایسکیف‌لرین کؤچری حیصّه‌سی دؤورون تاریخچی‌لری طرفیندن تورک‌منشألی سایی‌لیردی. باهارلی بو باره‌ده چئشیدلی قاینا‌ق‌لاردان بیلگی وئریر. آنتیک مؤلّیف‌لرین بو عمومی‌لشدیریلمیش آد آلتیندا قئید ائتدیگی بوی سونرالار فرقلی آدلارلار - بولقار، خزر، آلان، آوار و ب. - تاریخی قاینا‌ق‌لاردا یئر آلدیلار. ائرمنی مؤلّیف‌لری خورئنلی و وانَندین بولقارلارین میلاددان اؤنجه ۱۱۴-۱۴۹-جو ایل‌لر آراسیندا «جنوبی قافقازیانی بورودوکلری»نی یازیرلار.[۲] خورئنلی خزرلرین آزربایجان‌دا ایلک دفعه گؤرونمه‌سینی میلاددان اؤنجه ۱۹۳-جو ایله عاید ائدیر. میلاددان سونرا دا اونلار بورالاردا گؤرونموش‌لر. میلادین ۳۵۰-جی ایلینده ایسه اونلار آزربایجان‌دا «اوتورماغا باشلادیلار». باهارلی آزربایجان‌دا تورکلوگون سوی‌کؤکونده ایشتیراک ائتمیش خزرلرین بیر بؤلومو سایدیغی قازاخ‌لار (قاسوخ‌لار)، هون‌لار، سابیرلر (ساوارلار)، کنگرلی‌لر، شاملی، قارامانلی، آیدین، ایمیرلی، دوگر، افشارلار، باهارلی، زوالقدرلر، پادارلار، خلیللی و باشقا بوی‌لارین تاریخی حاقّیندا بیلگی وئریر.[۳] آیریجا اونو دا آرتیراق کی، ماساگئت‌لرین اتنیک منسوبیتی حاقّیندا ضد فیکیرلرین اولماسینی گؤسترن مؤلّیف اونلاری تورک‌سویلو سایی‌ر.

باهارلی‌نین آزربایجان تورک اتنوقرافیاسینا گتیردیگی بو اؤنملی ایدئیالار سونراکی ایل‌لرده ده کئچرلی اولموش، آزربایجان تاریخی حاقّیندا چاپ ائدیلمیش

---

[۱] - Məhəmməd Həsən Vəlili-Baharlı, *Azərbaycan: Coğrafi, Təbii, Etnoqrafik və İqtisadi Mülahizat*, Bakı,۱۹۲۰, ۳۰۶ s.

بو کیتابین روسجا ترجومه‌سی ۱۹۲۱-جی ایلده چیخدی. کیتابین روسجا واریانتیندان ترجومه ایله ۱۹۹۳-جو ایلده یئنی دن چاپ ائدیلدی.

-İqtisadçı Məhəmməd Həsən Vəliyev-Baharlı, *Azərbaycan (Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi oçerk*, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, ۱۹۹۳, ۱۹۲ s.

[۲] - Məhəmməd Həsən Vəlili-Baharlı, *Azərbaycan: Coğrafi, Təbii, Etnoqrafik və İqtisadi Mülahizat*, s. ۵۰.

[۳] - یئنه اوردا، ص. ۸۰-۵۳.

کیتاب‌لارین اتنیک تاریخ بؤلومونده یئر آلمیش‌دیر.[1] بو دوروم قوزئی آزربایجان‌دا میلّتین فیزیکی و معنوی وارلیغی‌نین بؤیوک تئرورو اولان ۱۹۳۷-جی ایله‌دک داوام ائتدی.

ائله بو آرادا، ۱۹۳۰-۱۹۲۰-جو ایل‌لرده تورکییه، تورکچولوک ایدئالی‌نین گئنیش یاییلماسی و گئرچکلشمه‌سی، ایران ایسه تام ترسینه تورکلویه قارشی ایدئولوژی-سیاسی باسقی‌نین آرتماسی سورجینی یاشاماقدا ایدی. هله سرحدلرله آیری دوشمه‌دیگی بو اؤلکه‌لرده‌کی سیاسی-ایدئولوژی سورج قوزئی (سووئت) آزربایجانینا دا تأثیر ائتمکده ایدی. پروسئس‌لرین گئدیشی گؤستردی کی، سووئت رژیمی ایران‌دا تورکلویه قارشی یؤنلمیش ایدئولوژی باسقی تجروبه‌سیندن یارارلانماغی اویغون گؤرموش‌دور.

ایران‌دا «آذری» کونسئپتی

بللی‌دیر کی، پان-ایرانیزمین آزربایجانا باخیشی‌نین فورمالاشماسیندا تاریخچی سید احمد کسروی-تبریزی‌نین «آذری، یا زبانِ باستانِ آذربایگان» آدلی کیتابی‌نین موهومّ رولو اولدو.[2] بو کیتابدا کسروی فارس شووینیزمی ایدئیالارینی اساسلاندیرماق اوچون ایختیاری سئچدیگی بعضی عرب منبع‌لرینه مراجعت ائتمیش، یانلیش نتیجه‌لر چیخارمیش‌دیر.[3] بو کیتابین آنا ایدئیاسی آشاغیداکی‌لاردیر: ایرانین باشقا ایالت‌لری کیمی آزربایجانین دا قدیم آوتوختون اهالی‌سی آری‌لر اولموش‌دور؛ آزربایجان اهالی‌سی ایران دیل‌لریندن بیرینده - «آذریجه» دانیشمیش‌دیر؛ ایرانین بو بؤلگه‌سینه تورک طایفالاری‌نین سلجوقلولارلا باشلانان یوروش‌لری نتیجه‌سینده تورک دیلی زورلا ۷۰ ایل عرضینده یئرلی اهالی‌یه قبول ائتدیریلیب. بو تئزیسین مقصدی آزربایجان تورک‌لرینده اؤز کؤک‌لری ایله باغلی شوبهه، آشاغیلیق کومپلئکسی [عقدهٔ حقارت] یاراتماق، آزربایجان اهالی‌سینی فارسلاشدیرماق «گرک‌لیگینی» اساسلاندیرماق اولموش‌دور.

---

[1] - مثلاً، باخین:

-Rəşid İsmayılov, *Azərbaycan tarixi,* Bakı, ۱۹۲۳, s. ۱۳-۲۲; Н. Н. Ансеров, *Тюркu Советского Азербайджана*, Баку, ۱۹۳۰, с. ۱۶-۲۱.

[2] -[سیّد احمد] کسروی-تبریزی، آذری، یا زبان باستان آذربایگان، چاپ دوّم، تهران: تابان، ۱۳۱۷.

[3] - کسروی‌نین یانلیش آراشدیرما مئتودو و نتیجه‌لری حاقیندا، مثلاً، باخین: سید آقا عون‌آلّهی، ایران بورژوا عالیم‌لری‌نین اثرلرینده آزربایجان دیلی تاریخی‌نین ساختالاشدیریلماسی و م. آذرلی، آزربایجان دیلی حاقیندا عرب‌دیللی منبع‌لرده وئریلن معلومات‌لارین بعضی ایران عالیم‌لری طرفیندن ساختالاشدیریلماسی،

-Ə. Sumbatzadə (red.), *Azərbaycan ın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı,* Bakı: Elm, ۱۹۷۸, s.۱۴۱-۱۵۸, ۱۶۸.

ماراقلی‌دیر کی، ایران‌دا تورک‌لری اتنیک وارلیغیندان قوپاردیب، «اصیل ایرانلی» یاپماق سیاستی ایله پارالئل اولاراق سووئت آزربایجانیندا دا کاراکتر باخیمیندان عینی سیاست یورودولدو.

سووئت‌لرین «آزربایجانلی» کونسئپتی

۱۹۳۷-جی ایلده ایستالین‌ین امری ایله اتنوسون (تورک‌لرین) و اونون دیلی‌نین (تورکجه‌نین) آدی دییشدیریلدی. تورک‌لر اؤزلرینی آرتیق «آزربایجانلی» آدلاندیرمالی، دانیشدیق‌لاری دیلی ده «آزربایجان دیلی، آزربایجانجا» سایمالی ایدیلر. تکجه «تورک» آدی یاساقلانمیردی، یعنی بو، مئخانیکی آد دییشمه دئییلدی. هم ده تورک‌لری اؤز کئچمیشیندن قوپارتماق، اونلاری بوراداکی «یئرلی» اتنوس‌لارلا قاریشدیریب، اونلارین ایچینده اریتمک، یئنی بیر خلیته [قاریشیم] دوزلتمک لازیم ایدی. بو یئنی خلیته اؤز آتا-بابالارینی اسکی و اورتا چاغ‌لار تورک یوردلاریندا دئییل، میدیادا آختارمالی ایدیلر.[۱] باشقا سؤزله، یئنیجه یارانمیش بو «آزربایجانلی‌لار» کئچمیش‌لرینی عموم‌تورک تاریخینده دئییل، محدود بیر جوغرافیانین (آزربایجانین) تاریخینده آختارمالی ایدیلر. بو مقصده اویغون اولاراق یئنی اتنیک کونسئپت - «آزربایجانلی» کونسئپتی قوراشدیریلدی. بو کونسئپته گؤره، میلاددان اؤنجه دؤردونجو یوزایلده ایران طایفالاریندان عبارت «آتروپاتئن خالقی» (گونئی‌ده) و میلاددان اؤنجه اوچونجو یوزایل-میلاددان سونرا آلتینجی یوزایل‌لرده قافقاز طایفالاریندان عبارت «آلبان خالقی» (قوزئیده) آدلی فورمالاشمیش اتنو-سوسیال بیرلیک‌لر مؤوجود ایمیش؛ اون بیرینجی یوزایل‌دن بورالارا یئرلشمیش اوغوزلار (سلجوق‌لار) و باشقا تورک طایفالاری اونلارین دیل‌لرینی دییشمیش‌لر؛ بو «sploşnaya tyurkizasiya» (باشدان‌باشا تورکلشمه) سورجی ۱۵-۱۴-جی یوزایل‌لره قدر داوام ائتمیش‌دیر.[۲] تام جفنگیات و

---

[۱] - چوخ سونرالار پروف. سولئیمان علی‌یارلی ایستالین‌ین «سیزین اولو بابالارینیز میدیالی‌لاردیر» گؤستریشی حاقیندا یازاجاقدی: «بونونلا سانکی آغزیمیزی داغا دیره‌دیلر، گئت، آرا گؤروم، اولو بابالارینی ایندی نئجه و هارادا تاپاجاقسان!»
-Süleyman Əliyarov, Bizim sorğu: tariximiz, abidələrimiz, dərsliklərimiz, *Azərbaycan*, N ۷, ۱۹۸۸, s. ۱۷۵.

[۲] -مثلاً باخین:
-Играр Алиев, *Очерк истории Атропатены,* Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, ۱۹۸۹; Fəridə Məmmədova, *Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası,* Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, ۱۹۹۳.

پان‌ایرانیزمین دییشیک فورماسیندان عبارت اولان بو کونسئپت قوزئی آزربایجانین رسمی تاریخچیلیگینده ایندی ده یئر آلماقدادیر.[1]

سووئت حاکیمیتی‌نین تاریخ علمی اوزرینده تام نظارتی‌نین اولدوغو، تورکلوک اوزرینه تابو قویولدوغو بیر شرایطده میلّی ضیالی‌لارین سئچیم ایمکان‌لاری محدود ایدی. بو زور شرط‌لرده تاریخچی و دیلچی‌لرین میلّی حیصّه‌سی آزربایجان جوغرافیاسیندا چئشیدلی قایناق‌لاردا آدی کئچن بوی‌لارین اتنیک کیملیگینی معیّن ائتمک اوچون موجادیله آپاردیلار. بو موجادیله اؤزللیکله ۱۹۸۰-جی ایل‌لرده عینادلی کاراکتر آلدی. شومئر، کیممئر، لوللوبی، کوتی، ماساگئت، ایسکیف، بونتورک، بولقار، کنگر، بارسیل، هون، سابیر، خزر کیمی سوی و سوی بیرلشمه‌لری‌نین میلاددان اؤنجه‌کی یوزایل‌لر ده داخیل اولماقلا چئشیدلی زامان‌لاردا ایندیکی آزربایجان جوغرافیاسیندا گؤرونمه‌لری، یا ائرلشمه‌لری حاقّیندا اونلارلا مونوقرافیا و مقاله ایشیق اوزو گؤردو.[2] سون ۳۰-۲۰-ایل آزربایجان تورک‌لری‌نین اتنوگنزی‌نین اؤیرَنیلمه‌سینده موهومّ بیر مرحله‌نی تشکیل ائدیر. موثبت طرف‌لری ایله یاناشی، اونو وورغولاماغا مجبوروق کی، بو آراشدیرمالار جوغرافیایا ایفراط باغلیلیق و «ازلچیلیک» (پریموردیال) بلاسیندان قورتولا بیلمه‌میش‌دیر. بو، فوق‌العاده اؤنملی علمی پروبلمین تام حلّی حاقّیندا دانیشماق هله مومکون دئییل‌دیر.

گونئی‌ده تورکچولر آراسیندا ایکی جریان

آزربایجان تورکلوگونون اتنوگنزی مسئله‌سی گونئی آزربایجان میلّی فیکرینی مشغول ائدن اساس مسئله‌لردن‌دیر. بو مسئله‌ده ایکی یاناشما - پوپولیار-تبلیغاتی و اوبیئکتیو-علمی باخیش اؤز عکسینی تاپمیش‌دیر. بیرینجی‌لر آزربایجان تورکلوگونون تاریخینی علمه معلوم اولان، آنجاق اتنیک منسوبیتی هله تام معین‌لشدیریلمه‌میش ان قدیم طایفالار - کوت‌لار،

[1] -بو کونسپت‌لرین تنقیدی حاقّیندا باخین:
-Saleh Muhammedoğlu (Aliev), Azerbaycan Türklerinin Etnik Menşeine Dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı ۱۱٦, Ekim ۱۹۹۸, s. ۹۱-۱۰٤.

[2] -مثلا باخین:
-*Azərbaycan filologiyası məsələləri*, Bakı: Elm, ۱۹۸۳ (I buraxılış), ۱۹۹۸٤ (II buraxılış), ۱۹۹۱ (III buraxılış;); М. Исмаилов (ред.), *К проблеме этногенеза азербайджанского народа*, Баку: Элм, ۱۹۸٤; Mahmud İsmayıl, *Azərbaycan tarixi*, Bakı: Azərnəşr, ۱۹۹۳; Süleyman Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən ۱۸۷۰-ci illərə qədər*, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, ۱۹۹٦.

لولوبئی‌لر، مادلار (مادای‌لار) و باشقالاری ایله باغلاییر، بو یوللا پان‌ایرانیزم و فارس ایرقچیلیگی‌نین اساس تئزیس‌لریندن بیرینی چوروتمه‌یه چالیشیرلار.[1]

تورک‌لرین اتنوگنزی و تاریخی حاقّیندا اوبیئکتیو-علمی یازی‌لاردا گؤستریلیر کی، موطلق معنادا آوتوختون اهالی/خالق یوخدور، چاغداش خالق‌لارین هامی‌سی اتنیک تاریخ‌لری‌نین معیّن مرحله‌سینده بیر یئردن باشقا یئره کؤچموش، همین یئرلرده اؤزلرینه وطن قورموش‌لار. بوگونکو ایران اراضی‌سینده یاشایان باشقا خالق‌لار، بو سیرادان ائله فارس‌لارین اؤزو ده، تورک‌لر کیمی بورایا باشقا یئرلردن کؤچموش‌لر. بو دا نه‌اینکی متخصص تاریخچی‌لره، حتی تورک‌لرین «یاد و گلمه» اولمالارینی ایدّعا ائدن شووینیست‌لره بئله بللی دیر. بیر سیرا ماراقلی مقاله‌لر مؤلّیفی مرحوم دوکتور حمید نیطقی تورکییه تاریخچی‌سی دوغان آوجی‌اوغلویا ایستیناداً یازیردی: «دونیا میلّت‌لری‌نین چوخ جزئی حیصّه‌سی اؤز ایلکین اراضی‌لرینده یاشاماقدادیر و حاضیردا ساکین اولدوقلاری اراضی‌لرین اتنوس آدلاندیردیغیمیز یئرلی اهالی‌سینه نادیر حال‌لاردا راست گلمک اولار. اتنوس‌لارین چوخو میقراسیالار، حاضیرکی اراضی‌نین - بوگونکو وطن‌لری‌نین اهالی‌سی ایله قاریشما نتیجه‌سینده فورمالاشمیش‌دیر.»[2]

آزربایجانین قدیم «فارس‌دیللی» ساکین‌لری ایله بوگونکو تورک‌دیللی اهالی‌سی آراسیندا ایکی مین ایلدن چوخ کئچمه‌سینه باخمایاراق، اونلار آراسیندا برابرلیک ایشاره‌سی قویان علم‌دن اوزاق تئزیسه جاواب اولاراق *وارلیق* درگی‌سی‌نین ناشیری و باش رئداکتورو دوکتور جاواد هئیت یازیر کی، احمد کسروی‌نین «آذری دیلی» حاقّیندا کشفی دوغرو اولسا ائله، او بوگونکو آزربایجان اهالی‌سی‌نین وارلیغینا کؤلگه سالا بیلمز. چونکی «ایرانین چاغداش تورک‌دیللی اهالی‌سی علم طرفیندن کیملیگی (اتنیک منسوبیتی) دقیق معیّن ائدیلمه‌میش طایفا و قبیله‌لرین تاریخی دئییل، مرکزی آسیا و قونشو بؤلگه‌لرده بؤیوک دؤولت‌لر قورموش، مدنیت‌لر یاراتمیش قدیم تورک‌لرین (هون‌لار، ساویرلر، خزرلر، گؤی‌تورک‌لر، اویغورلار و ب.) تاریخینی نظرده توتور.» باشقا سؤزله، دوکتور جاواد هئیته گؤره، اراضی‌نین دئییل، بو بؤلگه‌نین چاغداش اهالی‌سی‌نین تاریخی‌نین آراشدیریلیب، ایزلنمه‌سی گرکلی سایییلیر.

---

[1] -باخین:
-http://www.gunaz.tv/aze/١٤/articleCat/١/articleID/٢٣٢٦-DR-ZEHTABININ-CURUTMESI.html/inner/١

[2] -http://www.gunaz.tv/aze/١٤/articleCat/١/articleID/٢٣١٥-VARLIQ-MEKTEBI.html/inner/١

مرحوم علی کمالی یازیردی: «تورکون بابالاری و ایگیدلری کئچن قرینه‌لرده خانبالیغیندان [پئکین‌دن] گیریب، دئهلی‌دن چیخیب‌لار، روسیادا ووروب، اوتریش‌ده [آوستریادا] توتوبلار، هیندیستان‌دا بوت‌لری سیندیریب، باغدادا گؤندریب‌لر، ماجاریستانا آیاق قویوب، خارزم‌ده قورولتای قوروب، قزنه‌ده، دئهلی‌ده، جارجانییه‌ده، پئکین‌ده، ماراغادا، سولطانیه‌ده، باغداددا، شیرازدا، کیرمان‌دا، تبریزده، ایستانبول‌دا، پناه‌آباددا، اصفهان‌دا، آنکارادا، قاهیره‌ده تاختا اوتوروبلار.»[1]

چاغداش آزربایجان تورکلوگونون اتنوگنزی مسئله‌سینه توخونان یازی‌لارین اکثریتینده دوغرو اولاراق گؤستریلیر کی، بو پروبلمی آنجاق عموم‌تورک اتنوگنزی چرچیوه‌سینده حلّ ائتمک مومکون‌دور. پروبلمین آراشدیریلماسی اساساً قدیم تورک‌لرین ایلکین وطنی‌نین (اویکومئنی‌نین) لوکالیزاسیاسی مسئله‌سی ایله باشلانیر و تورک اویکومئنی‌نین آلتای داغ‌لاری، آلتای-اورال حؤوزه‌سی اولدوغو تخمین ائدیلیر. بو بؤلگه‌ده هون بوی‌لاری‌نین میلادین ایلک یوزایل‌لرینده بؤیوک ایمپراتورلوق قورماسی، ایسلامین ظهورونا قدرکی دؤورده اونلارین مرکزی آسیادا حاکیم سیاسی قوه اولدوقلاری، ۵۵۲-جی ایلده اساسی قویولموش گؤی‌تورک‌لر دؤولتی، بو دؤولت بیرلشمه‌سینده باشقا تورک بوی‌لاری - اویغورلارین (۷۴۴-جو ایلده) و قیرغیزلارین (۸۴۰-جی ایلده) حاکیمیتی اله کئچیرمه‌سی، ۹۲۵-جی ایلده موغول‌لارین هوجوم‌لاری، یئرلی تورک‌لرله اونلارین اتنیک یاخینلیغی و تورک بوی بی‌لری نین یئنی دؤولتین عالی حاکیمیتینده ایشتیراکیندان بحث ائدیلیر.

«آزربایجانین تورک یوردونا چئوریلمه‌سی» دئییلن مسئله‌ده دونیا تورکولوگیاسینداکی فیکیر آیریلیغی و موباحیثه‌لر گونئی آیدین‌لاری اوچون ده سجیه‌وی‌دیر. خصوصاً بو، آزربایجان‌دا تورکلوگون آپاریجی المنته چئوریلمه‌سی دؤورونه عایددیر. مثلاً، دوکتور حمید نیطقی «قافقازا و ایرانا اوغوز، قیپچاق طایفالاری‌نین کوتله‌وی صورتده گلمه‌لری و بو اراضیده عصرلر بویو یاشایان تورک‌دیللی طایفالارلا قایناییب-قاریشمالاری» نتیجه‌سینده میلادین ۱۰-۷-جو یوزایل‌لرینده آزربایجان‌دا تورک‌لرین اساس المنته چئوریلدیگینی و آزربایجان‌دا تورک دیلی‌نین فورمالاشدیغینی گؤسترییر. مرحوم دوکتور محمد تقی زهتابی یازیر کی، «میلاددان اول خزرین شیمالیندان قافقازین جنوبونا آخیب یئرلشمیش قیپچاق تورک‌لری ایله تزه آزربایجانا گلمیش اوغوز تورک‌لری قاریشیر و آزربایجان‌دا تدریجله اکثریت تشکیل ائدیب، حکومت‌لر قورماغا باشلامیشلار»، آنجاق «۱۰-جو عصره قدر تورک‌لر آزربایجان

[1] -یئنه اوردا

تورپاق‌لاریندا اکثریت تشکیل ائتمه‌میش‌لر.» دوکتور جاواد هئیت ایسه حساب ائدیر کی، «آزربایجان چوخ قدیم‌دن تورک ائل-طایفالاری‌نین یوردو اولموش، شیمال حیصّه‌سی میلادین یئددینجی عصرینده و جنوب حیصّه‌سی ده ۱۳-۱۱-جو میلادی عصرلرده، یئنی گلن تورک ائل‌لری‌نین بو اؤلکه‌ده یئرلشمه‌لریله بوتؤولوکله تورکلشمیش و تورک دیلی عموم‌خالق دیلی حالینا گلمیش‌دیر.»

تورک‌لرین کوتله‌وی آخینی‌نین ایرانا «بدبختلیک‌لر گتیردیگینی» ایدّعا ائدن ایرقچی مؤلّیف‌لره جاواب اولاراق دوکتور جاواد هئیت، دوکتور حمید نیطقی و ب. ۹-جو یوزایلین سون‌لاریندان اعتباراً ۹۰۰ ایل حاکیمیت باشیندا اولان تورک حؤکمدارلاری‌نین ۲۷۰ ایل حاکیم اولان فارس حؤکمدارلاری موقابیلینده ایران تاریخینده بؤیوک یئری اولدوغونو قئید ائدیرلر. جاواد هئیت گؤستریر کی، اوغوز تورک‌لری‌نین ایرانا گلیشی «ایسلام عالمینی بیزانسلی‌لارین هوجوم‌لاریندان قورتاردی، اوسته‌لیک، اونلار کیچیک آسیانی بیزانسلی‌لاردان آلدیلار و اؤزلری اوچون ایسلام وطنینی یاراتدیلار.» باشقا بیر مقاله‌سینده ایسه جاواد هئیت صفوی‌لرین ایران تاریخینده اویناندیغی رول‌دان بحث ائده‌رک یازیر کی، «شاه ایسماییل تورک اولماسینا و تورکجه شعیر یازماسینا باخمایاراق، ایرانین ایستیقلالیتی اوغروندا عثمانلی تورک‌لری ایله ووروشوردو، اؤزو ده اطراف‌داکی‌لار اونا مانع اولماسایدیلار جانینی بئله بو یولدا قوربان وئره‌جکدی.»

ایرقچی مؤلّیف‌لره جاواب اولاراق تاریخی مؤوضوع‌لارا حصر اولونموش یازی‌لاردا گؤستریلیر کی، تورک‌لرین، ائله‌جه ده موغول‌لارین ایرانا کوتله‌وی کؤچوندن سونرا سیاسی حاکیمیتی اله آلمیش تورک حؤکمدارلاری نه‌اینکی فارس دیلینی سیخیشدیرمامیش، عکسینه، بو دیلین دؤولت ایداره‌لرینده ایشلنمه‌سینه، ادبی اثرلرین عربجه دئییل، محض بو دیلده یازیلماسینا شرایط یاراتمیش، حتی اونلاردان بعضی‌لری (ملیکشاه، سلطان سنجر و ب.) فارسجا شعیر یازمیشلار. دوکتور جاواد هئیت یازیر: «هئچ کس فارس دیلی‌نین ایرانا خاریج‌دن، یعنی جئیهونون او طرفیندن قزنه‌وی و سلجوق تورک‌لری واسطه‌سیله گلدیگینی، تورک سلطان‌لاری‌نین قودرتی ایله ایرانین، کیچیک آسیانین و هیندیستانین رسمی و ادبی دیلینه چئوریلدیگینی و سونرالار تورک‌دیللی کلاسیک شاعیرلرین همکارلیغی ایله ادبی دیل سویه‌سینه یوکسلدیگی فاکتینی اینکار ائده بیلمز.»

بیر سؤزله، ایسلام اینقیلابیندان سونرا تورکچو یازارلار میلّی فیکیرده تاریخی کئچمیش کونسئپتی‌نین فورمالاشماسیندا موهومّ رول اوینامیش‌لار. بو کونسئپتین اساس مودّعالاری

بونلاردیر: قدیم تورک‌لر کیمی فارس‌لار و ب. دا تاریخین بللی دؤورلرینده ایران جوغرافیاسینا کؤچموش‌لر؛ تورک‌لرین اتنوگنزی‌نین هله یاخشی اؤیرَنیلمه‌مه‌سی اونلارین آزربایجان‌دا ایلک دفعه نه واخت مسکونلاشماسی حاقدا توتارلی فیکیر سؤیلمه‌یه ایمکان وئرمیر، آنجاق راحاتلیقلا ایدّعا ائتمک اولار کی، تورک‌لر میلادین باش‌لاریندان چاغداش آزربایجان اراضی سینده یئرلشمه‌یه باشلامیش‌لار؛ تورک‌لرین مرکزی آسیادا باشلانان قودرتلی و کؤله‌لیک تانیمایان تاریخی ایله بو تاریخی یاراداناریندان واریث‌لری فخر ائتمه‌لی‌دیرلر؛ عرب حاکیمیتیندن سونرا ایرانین عالی حاکیم‌لری اولان تورک حؤکمدارلاری فارس دیلی‌نین دؤولت ایداره‌لری و مدنی حیاتدا ایشله‌دیلمه‌سینی تأمین ائتمیش‌لر.

سون سؤز

تاریخی کئچمیش، اؤزللیکله اسکی تاریخ مسئله‌لرینی سیاسی‌لشدیرمک دوغرو دئییل‌دیر. بو، علمی مسئله اولاراق اؤیرَنیلمه‌لی، هر بیر وطنداشین طبیعی ایستگینی قارشیلامالی‌دیر. آزربایجان‌دا، یا باشقا اؤلکه‌ده هانسی اتنیک بیرلیگین بیرینجی یئرلشمه‌سی، یاخود اونون «آوتوختون» اولماسی‌نین هئچ بیر سیاسی آنلامی یوخدور. اصلینده «آوتوختون»لوق دئییلن، ان اسکی یئرلی اهالی آنلامی نیسبی‌دیر، چونکی بو «آوتوختون»دان اؤنجه ده همین جوغرافیادا باشقا فرقلی اتنیک بیرلیک مسکونلاشمیش‌دیر، یا مسکونلاشا بیلر. تورکلوگه «ازلچیلیک» کونسئپتینی سیریمیش فارس و ائرمنی اتنوس لاری‌نین اؤزلری ده بو جوغرافیایا باشقا یئرلردن کؤچموش‌لر و اونلار دا عینی منطیقله بورالاردا «یاد المنت» ساییلا بیلر.

قوزئی آزربایجان‌داکی «آزربایجانلی»، گونئی‌ده ایسه «آذری» کونسئپت‌لری علمی کونسئپت‌لر دئییل، بورادا تورکلوگون میلّی شعورا صاحب اولماسی قارشی‌سینا دیکیلمیش هله‌لیک کئچیلمز سدّلردیر.

آزربایجان‌دا تورک وارلیغی حاقدا تورکچولوگون هر ایکی یاناشماسی‌نین - علمی-اوبیئکتیو و علمی-تبلیغاتی یاشاماق حاقی وار. اؤزللیکله فارس ایرقچیلیگینه دیرنیش فورماسی کیمی ایکینجی‌نین گونئی‌ده بؤیوک اؤنمی واردیر.

سلطان ماحمود، شعوبیّه و شاهنامه

یوزایل‌لرله آزربایجان‌داکی مکتب‌لرده فارس شاعیرلری سعدی و حافظین اثرلری ایله یاناشی ابوالقاسم فیردوسی‌نین (۱۰۲۰-۹۳۴) *شاهنامه‌سی* ده درسلیک کیمی اؤیره‌دیلمیش، یئنی اوخوموش کسیم بو شاعیرلرین ذؤوقو ایله تربیه‌لنمیش، اونلارین فیکیرلری‌نین تأثیری آلتیندا قالمیش‌دیر. سون اون‌ایل‌لرده قوزئی آزربایجان‌داکی اورتا مکتب‌لرده ده ایستیفاده اولونان درسلیک‌لرده شاهنامه حاقّیندا معلومات وئریلمیش، اونون بعضی بؤلوم‌لری ترجومه‌ده شاگیردلره ازبرله‌دیلمیش‌دیر. فارس‌لارین بو آنا کیتابی و اونون مؤلّیفی همین درسلیک‌لرده آشیری درجه‌ده تعریفلنمیش، تورک‌لر حاقّیندا تحقیرلی ایفاده‌لر و فیکیرلر گؤرمه‌مزلیگه وورولموش‌دور. بلکه ده «اونلار هارا، بیز هارا؟» (یعنی، تورک‌لر هارا، آزربایجانلی‌لار هارا؟) منطیقی، داها دوغروسو، منطیق‌سیزلیگی ایله بو ایرقچیلیک اویغون گؤرولموش‌دور. هر ایل تیراژلانان بو درسلیک‌لرین فیردوسی بؤلومونده هم ده تورک حؤکمداری سلطان ماحمودون عنوانینا تؤهمت‌لر یئر آلمیش‌دیر. درسلیک‌لرده «روایت‌لره اساساً» ایدّعا ائدیلیردی کی، سلطان ماحمود شاهنامه‌نی یازماغی سیفاریش وئرمیش، اثر باشا چاتاندان سونرا ایسه وعدینه خیلاف چیخیب، هر بئیته گؤره بیر قیزیل وئرمک یئرینه، بیر گوموش اؤده‌میش‌دیر. «اؤزونون تحقیر ائدیلدیگینی گؤرن فیردوسی گتیریلن پولون بیر حیصّه‌سینی حامامچی‌یا، بیر حیصّه‌سینی ایچدیگی بیر پیاله شربته، بیر حیصّه‌سینی ایسه اونو گتیرن آداما وئره‌رک هئراتا قاچمیش‌دیر.» بو درسلیگه گؤره، قیزی دا آتاسی کیمی «غورورلو» ایمیش. فیردوسی اؤلندن سونرا قیزی بو گوموش‌دن امتناع ائتمیش‌دیر. بونونلا ناغیل بیتمیر. «یئنه روایته گؤره، سلطان ماحمود سونرادان توتدوغو ایشدن پئشمان اولاراق وعد ائتدیگی قیزیلی بیر چوخ هدیه‌لرله بیرلیکده فیردوسی‌یه گؤندرمیش‌دیر. لاکین قیزیل‌لارلا یوکلنمیش دوه کاروانی شهرین بیر داروازاسیندان گیررکن جاماعات فیردوسی‌نین جنازه‌سینی باسدیرماق اوچون شهرین او بیری داروازاسیندان چیخاریب آپاریرمیش.»[1]

[1] -مثلاً، باخین:
-Həmid Araslı, Heydər Eyvazov, *Ədəbiyyat,* ۸-ci sinif, Bakı: Maarif, ۱۹۸۷, s. ۱۷۷-۱۷۸.

سون ایل‌لرده چاپ ائدیلمیش درسلیک‌لرده فیردوسی و *شاهنامه* مؤوضوع‌لاری قالمیش، آنجاق اونلار یئنی وئرسیادا ایشله‌نیلمیش‌دیر. ۹-جو صینیف اوچون ادبیات درسلیگی‌نین مؤلّیف‌لری علی‌یار صفرلی و خلیل یوسیفلی «قزنه‌لی ماحمود - فیردوسی» مسئله‌سینی بیر قدر فرقلی شکیلده قویموش، قزنه‌لی ماحمودون «وعدینی یئرینه یئتیرمه‌دیگی‌نین» سببینی ایضاح ائتمیش‌لر.[۱] درسلیک مؤلّیف‌لرینه گؤره، «شاهنامه‌ده اؤز عکسینی تاپان ایران و توران ساواش‌لاری، هابئله شاعیرین تورانلی‌لارا قارشی اولان خوشاگلمز موناسیبتی سولطانین اورگیندن دئییلدی.» مؤلّیف‌لر هم ده سلطان ماحمودون پئشیمان اولماسی حاقّیندا فارس‌لارین اویدوردوغو روایتی شوبهه آلتینا آلمیشلار.

تئهران اونیوئرسیتئتی‌نین امکداشی ناصر پورپیرار، سون ایل‌لرده چیخمیش و ایران رسمی تاریخچیلیگینی آلت-اوست ائتمیش اثرلری‌نین بیرینده («کئچمیشه آتیلان کؤرپو») شاهنامه مؤوضوعسونا بوتؤو بیر بؤلوم حصر ائتمیش، بو حسّاس مسئله‌یه تام آیدینلیق گتیرمیش‌دیر.[۲] قزنه‌لی ماحمود - فیردوسی موناسیبت‌لری تاریخینه گیرمزدن اؤنجه، شاهنامه‌نین عرصه‌یه گلمه‌سی‌نین ایلکین شرطی اولان شعوبیّه حرکاتی مؤوضوعسوندان قیساجا بحث ائتمکده فایدا وار.

شعوبیّه حرکاتی

ناصر پورپیرار یازیر کی، ایران تاریخینده بللی مؤوضوع اولماسینا، آراشدیریجی‌لارین اثرلرینده شعوبیّه‌نین آدی‌نین کئچمه‌سینه باخمایاراق، هم ایران‌دا، هم ده خاریجده آراشدیریجی‌لار بو مؤوضوعنون درینلیک‌لرینه ائنمه‌یه هوسلی اولمامیش، تئز اونون اوستوندن کئچمه‌یه چالیشمیشلار. ایران تاریخینده اؤنملی رول اویناماسینا باخمایاراق، هله ده شعوبیّه حاقّیندا آیریجا، گئنیش اثرین یازیلماماسیندان ناصر پورپیرار حیرتینی گیزلتمیر. بونونلا بئله او، بو کیتابیندا ماحمود افتخارزاده‌نین «ایران‌دا ایسلام» آدلی اثریندن گئنیش آلینتی وئریر.[۳]

---

[۱] - Əliyar Səfərli, Xəlil Yusifli, *Ədəbiyyat*, IX sinif üçün dərslik, Bakı: Təhsil, ۲۰۰۲, s. ۳٦٦-۳٦۸.

[۲] - ناصر پورپیرار، پلی بر گذشته، کتاب دوّم: برآمدن اسلام، بخش اول: بررسی اسناد فرهنگی، تهران: کارنگ، ۱۳۸۰، ص.۲۹۲-۲۲۹.

[۳] - محمود افتخارزاده، اسلام در ایران، [...]، ص. ۲۴۸.

محمود افتخارزاده، فارس‌لارین شعوبیّه» آدی ایله مشهور اولان بو اجتماعی-سیاسی حرکاتی‌نین ایسلامین ایلک یوزایل‌لرینده فعالیتینی بئله اؤزتله‌ییر:[1]

ادبیات ساحه‌سینده: نثر و نظم؛ مثل و حیکمت‌لر؛ ضرب‌المثل‌لر [توپلاماق]؛ اؤزللیکله شعوبیّه‌نین پان-عربیزمین باشینا ائندیردیگی کسکین سیلاح اولان شعیر [یازدیرماق]؛ داستان شعیرینده عرب‌لرین بؤیوک‌لری، قبیله‌لری، شخصیت‌لری، افتخارلاری و وارلیغی علیهینه یؤنلمیش گئنیش، هوجومچو و آجیماسیز هجو دالغاسی؛ عجم [فارس] ایرقی‌نین اوستونلوگونون عرب‌لره گؤستریلمه‌سی؛

تاریخ ساحه‌سینده: قیسامودّتلی سیاسی و دوکترینال (عقیدتی) هدف‌لر اوچون تاریخی اولای و روایت‌لرین قوراشدیریلماسی؛ قدیم ایرانین تاریخ، سیاست و مدنیتینه، پادشاه‌لارینا، اؤزللیکله ساسانی سولاله‌سینه تعظیم؛ ایسلامین تحریف و تحقیر ائدیلمه‌سی؛

تفسیر ساحه‌سینده: قرآن‌ین بعضی آیه‌لری‌نین مقصدلی ایضاحی، اونلارین شعوبیّه‌نین هدف و مقصدلرینه تطبیقی؛ قرآن‌داکی عجم سؤزلری اوزرینده اویناماق؛ قرآن‌ین تاریخه عاید آیه‌لری‌نین قدیم ایران اساطیرلری و تاریخینه اویغونلاشدیریلماسی - بونا بیر گؤزل اؤرنک: ذوالقرنین‌ین [ماکئدونیالی آلئکساندرین] اهمنی‌لرین کوروشو ایله عئینی‌لشدیریلمه‌سی؛ قرآن آیه‌لری‌نین صینفی-ایرقی باخیمدان یوزومو - بونا بیر اؤرنک: حجرات سوره‌سی‌نین ۱۳-جو آیه‌سی، شعوب [خالق‌لار] و قبیله‌لر؛

حدیث و کلام ساحه‌سینده: ایسلامین تحریفی و تحقیری اوچون پیغمبرین، ایمام‌لارین و موسلمان‌لار آراسیندا قبول ائدیلن شخص‌لرین آدیندان حدیث‌لرین قوراشدیریلماسی؛ عجم ایرقینه عربه نیسبت اوستونلوگون وئریلمه‌سی؛ روایت و حدیث‌لر حاقّیندا متن‌لرین و سندلرین ساختالاشدیریلماسی؛ کلام و فیقه، تطهیر [تمیزلنمه]، قدیم عقیده‌لرین تثبیتی مؤوضوع‌لاریندا روایت‌لرین قوراشدیریلماسی؛ حقیقت‌لرین بولاندیریلماسی؛ اسکی اینانج و باخیش‌لارین ایسلام عقیده‌سی ایله قاریشدیریلماسی؛ پان-عربیزمین کؤکونون قازیلماسی و توحید (الله‌ین ماهیت و علامت‌لری، دوالیزم و اوچلشدیرمه)، قضا و قدر، مجبوری و ایختیاری فاتالیزم [جبرگرایی]، ملک‌لر، شیعه‌لیکده و ایمامیه عقیده‌لرینده غُلوّ [آشیریلیق]

[1] - شعوبیّه، باشلی-باشینا گئنیش بیر مؤوضوع‌دور. بیز بورادا یالنیز ناصر پورپیرارین شعوبیّه حاقیندا فیکیرلریندن سئچمه‌لر وئرمکله کیفایتلندیک. شعوبیّه حاقیندا داها آیرینتیلی بیلگی‌لر آلماق اوچون، مثلاً، باخین:
-Güntay Gəncalp (Cavanşir), Şüubiyə, *Oluşum,* ۵ şubat ۲۰۱۲.

موباحیثه‌لری چرچیوه‌سینده قدیم عقیده‌لرین و فیکیرلرین یئرلشدیریلمه‌سی؛ ایمام‌لارین تحریف و تحقیری، یئنی کلام مکتب‌لری‌نین و آیری-آیری شیعه قروپ‌لاری‌نین یارادیلماسی؛

فیقه ساحه‌سینده: پان-عربیزمین عجم‌لر اوزرینده حقوقی باسقی‌سینی آزالتماق و قدیم ایران دینی‌نین مومکون قدر رسمی شکیلده تانینماسی اوچون قایدالارین قویولماسی؛ عجم و عرب دیل‌لری‌نین برابرلشدیریلمه‌سی اوچون جهدلر؛ عرب دیلی‌نین باغلاشمالاردا، دفترخانا ایش‌لرینده، صالاوات چئویرمکده، عبادت و شهادت ذکرینده اعتباردان سالینماسی؛ ایرانلی بؤیوک‌لرین اقتصادی منافع‌لری‌نین قورونماسی اوچون قایدالارین قویولماسی؛

عرفان ساحه‌سینده: ایرانلی‌لارین معنویاتی‌نین ایسلام تصوّفونه [میستیکاسینا] گیرمه‌سی؛ آریا روحونون سامی قلیب‌لرینده اؤتورولمه‌سی؛ هر ایکی حالدا ایران-ایسلام معنویاتیندان ایکیلی حئیرانلیق: ۱. مؤوجود دوروما قارشی قیزغینلیق، دؤزومسوزلوک، فریاد و اعتراض، ۲. سویوقلوق، سوکوت، سازیش و مؤوجود دوروما تسلیمیت.[۱]

محمود افتخارزاده بو کیتابیندا شعوبیّه حرکاتی‌نین سیاسی فعالیتی‌نین ده اؤزتینی وئرمیش‌دیر. او یازیر کی، بو حرکاتین نماینده‌لری ایمام‌لار حیاتدایکن اونلارین یانیندا یئر آلماغا چالیشمیش، اونلار حاقّیندا حدیث و روایت‌لر اویدوراراق، شیعه کوتله‌لری آراسیندا یایمیش‌لار. شعوبیّه‌نین نماینده‌لری ایسلام ایمام‌لاری‌نین اطرافیندا تفریقه سالاراق، اونلاری پارچالاماغا چالیشمیش، «غُلوّ» [آشیریلیق] خطینی مدافعه ائدن قروپ‌لاری گوجلندیرمیش‌لر. ایمام‌لارین غیبتی دؤورونده شعوبیّه فعالیتینی داها دا گئنیشلندیرمیش، ایسلامی مراسیم‌لره قدیم ایران قایدالارینی سوخموش، سونونجو ساسانی حؤکمداری اوچونجو یزدگردین قیزی‌نین علی اوغلو حسین‌له ایزدیواجینا سیاسی معنا وئرمه‌یه چالیشمیش، ایسلام ایچینده شیعه پارتیاسینی قوراراق اونو اؤزونونکولشدیرمیش‌دیر.

ناصر پورپیرار آدی چکیلن کیتابیندا افتخارزاده‌نین وئردیگی اوزون اؤزتی ناتامام حساب ائدیر. سونونجونون سیاهی‌سیندا ابن-ندیم و اونون «الفهرست» اثری‌نین ده شعوبیّه‌نین محصولو اولدوغونو بیلدیرن پورپیرار، داها سونرا فیردوسی و شاهنامه مؤوضوعسونا کئچیر.

[۱] - محمود افتخارزاده، اسلام در ایران، ص. ۲۴۸.

شاهنامه‌نین اورتایا چیخماسی

پورپیراردان اول ده بیر سیرا ایران و آوروپا آراشدیریجی‌سی شاهنامه‌نین اورتایا چیخماسی‌نین قارانلیق طرف‌لرینه ایشیق سالماغا چالیشمیشلار. پورپیرار بو یازارلارین وئرسیالارینی دا دیقّته آلمیش‌دیر. مثلاً، یوخاریدا آدی چکیلمیش افتخارزاده *شاهنامه‌نی* شعوبیّه‌نین ان بؤیوک اثری حساب ائتمیش‌دیر.[۱] حبیب یغمایی‌یه گؤره، بو اثر سلطان ماحمودون امری ایله یازیلمامیش‌دیر.[۲]

اوندان اول شاهنامه‌نین مئیدانا گلمه‌سی حاقّیندا رسمی وئرسیانی شوبهه آلتینا آلان اثرلرین اولماسینا باخمایاراق، پورپیرار شاهنامه‌نی سورغولاماغین ریسکلی ایش اولدوغونو بیلدیریر. او یازیر: «من هانسی وادی‌یه آیاق باسدیغیمی یاخشی بیلیرم. کین، انتقام، خودخواهلیق، ساوادسیزلیق و جاهیللیک زهرینه بولاشمیش اوخ‌لاری بدنیمده حیسّ ائدیرم. بیلیرم کی، زهرله‌مکدن باشقا ایندیکی ایدّعاچی‌لارین اکثریتی‌نین ال‌لریندن بیر ایش گلمیر، یئنی فیکره دؤزوم‌لری یوخدور. اونلاردا ائله بیلیک یوخدور کی، سؤزه سؤزله قارشیلیق وئرسینلر.»[۳]

چئشیدلی ایران مؤلّیف‌لرینه[۴] گؤره، قدیم ایرانین روایت و داستان‌لاری اوزرینده آیری-آیری واخت‌لاردا جمعی آلتی نفر ایشله‌میش‌دیر. اونلارین کیملیک‌لری ده معلوم‌دور: مسعودی مروزی، ابو منصور ابن عبدالرزّاق طوسی، ابوالمؤیّد بلخی، ابو علی محمد بن احمد البلخی، ابو منصور محمد بن احمد دقیقی بلخی و نهایت، فیردوسی.[۵] شاعیر دقیقینی قولو اؤلدورندن سونرا شعوبیّه‌نین شاهنامه لایحه‌سی یاریمچیق قالیر. بو ایشی داوام ائتدیره بیله‌جک شاعیرلر آراسیندان فیردوسی سئچیلیر. شعوبیّه دقیقی‌نین ۱۰۰۰ بئیتلیک نظمی ایله بیرلیکده بوتون نثر ماتئریال‌لارینی فیردوسی‌نین ایختیارینا وئریر.[۶] شاعیره یاخشی معاش کسیلیر، اونو یئنی نثر ماتئریال‌لاری ایله تأمین ائدیر، موتمادی اولاراق حاضیر بؤلوم‌لری آلیب، ایشین گئدیشینه نظارت ائدیرلر. زامانلا «ایسپونسورلار» سیراسینا بعضی یئرلی حاکیم‌لر ده علاوه ائدیلیر. پورپیرارین ایدّعاسینا گؤره، فیردوسی‌نین ایشی اوزرینده شعوبیّه

---

[۱] -یئنه اوردا، ص. ۳۲۷.

[۲] - حبیب یغمایی، مقالات فروغی در بارهٔ شاهنامه و فردوسی [...]، ص. ۱۴.

[۳] - ناصر پورپیرار، پلی بر گذشته، ص. ۲۳۹.

[۴] - بونلارین آراسیندا مشهور لوغتنامه مؤلفی دهخدا و دیلچی عالیم دوکتور زهرا خانلری ده وار.

[۵] - ناصر پورپیرار، پلی بر گذشته، ص. ۲۴۴-۲۴۰.

[۶] - دقیقی‌نین ۱۰۰۰ بئیتلیک بؤلومو اولدوغو کیمی، دییشدیریلمه‌دن فیردوسی‌نین شاهنامه‌سینه داخیل ائدیلیر.

گوجلو نظارت قویور؛ فیردوسی یالنیز اونا وئریلن داستان و روایت متن‌لرینی نظمه چکمکله مشغول اولور؛ «فیردوسی نه‌اینکی اؤزو بو داستان‌لاری بیلمیردی، حتی اونا وئریلمیش، یا سؤیلنمیش روایت‌لری دییشدیرمک حاقینا دا صاحب دئییلدی.»[۱] ائله بوراداجا علاوه ائدک کی، پورپیرار شاهنامه‌ده‌کی افسانه‌لری «چین، هیند، یهودی و مصر افسانه‌لری‌نین سوررو‌قاتی [جانشینی]» حساب ائدیر. یئنه اونون فیکرینجه، ایران جوغرافیاسینداکی قدیم خالق‌لارین - ائلام، کورد، اورارتو، ائله‌جه ده لوریستان، خزر ساحل‌لری، کیرمان، موکران، فارس کؤرفزی ساحل‌لرینده‌کی افسانه‌لرین شاهنامه مؤوضوع‌لاری آراسیندا یئر آلماماسی دوشوندوروجودور.[۲]

شاهنامه لایحه‌سی اوزرینده ایش هله داوام ائتدیگی بیر واختدا قزنه‌لی‌لر ایمپراتورو سبوک‌تگین‌ین اوغلو ماحمود (۱۰۳۰-۹۷۱) خوراسان‌داکی اوردولارین کوماندانی ایدی. آتاسی‌نین اؤلوموندن سونرا قزنه‌لی‌لر ایمپراتورلوغونون (۱۱۸۶-۹۶۳) باشینا کئچمیش سلطان ماحمود (حؤکمدارلیغی ۱۰۳۰-۹۹۸)، بو دؤولتین تورپاق‌لارینی گئنیشلندیرمیش، شرق قاینا‌ق‌لاریندا «کافیرلرین چکیجی» آدی ایله مشهور اولموش، اون یئددی دفعه هیندیستانا سفر ائتمیش، اورالارین ایسلاما کئچمه‌سینی تأمین ائتمیشدی. سلطان ماحمود هم ده موسلمان شرقینده علم، مدنیت و ادبیاتا حمایه گؤسترمه‌سی ایله مشهور اولموش‌دور. قاینا‌ق‌لارا گؤره اونون سارایینداً ۴۰۰ شاعیر وارمیش. بو رقم شیشیرتمه اولسا دا، سلطان ماحمودون ادبیات عاشیقی بیر حؤکمدار اولماسی حاقّیندا اورتا چاغ‌لار قاینا‌ق‌لاریندا چوخلو قئیدلر وار.[۳] اوندا نه‌دن سلطان ماحمود - علم و ادبیات حامی‌سی ایله شاهنامه یازاری فیردوسی آراسیندا آنلاشمازلیق اولموش‌دور؟

پورپیرار یازیر کی، سلطان ماحمود خوراسان‌دا فعال اولان شعوبیّه‌نین کؤکونو قازیدیقدان سونرا[۴] «عؤمرونون سونوندا کؤمک‌سیز و تنها قالان فیردوسی، شعوبیّه‌نین سیفاریشی ایله

---

[۱] - ناصر پورپیرار، پلی بر گذشته، ص. ۲۵۰.

[۲] -یئنه اوردا، ص. ۲۶۲.

[۳] -باخین:

-Erdoğan Merçil, *Sultan Gazneli Mahmud*, Ankara: Kültür ve turizm bakanlığı Yayınları, ۱۹۸۶, s.۸۱.

[۴] - ائردوغان مئرچیل، سلطان ماحمودون شعوبیّه‌نین اوزانتی‌سی اولان رافیضی و باطنی قروپ‌لارا قارشی موباریزه آپاردیغینی بیلدیریر.

-Erdoğan Merçil, *Sultan Gazneli Mahmud*, s. ۷۳.

یازدیغی کیتابینا آلیجی تاپا بیلمیر.»[1] ۶۵ یاشلی شاعیر آغیر دورومونو شاهنامه‌نین متنینده ده عکس ائتدیریر، هم ده شعوبیّه‌نی اونو کؤمک‌سیز قویدوغو اوچون یامانلاییر. قوجا شاعیر سلطان ماحمودا بیر مدحیه یازاراق مادی یاردیم اوچون سارایا مراجعت ائدیر. پورپیرار یازیر: «ماحمود *شاهنامه*نین اصیل سیفاریشچی‌لری حاقّیندا خبرسیز دئییلدی. آیدین‌دیر کی، *شاهنامه*ده‌کی شعیرلر اونون عقیده‌سی ایله اویغون گلمه‌دیگی اوچون [شاعیرین تکلیفی] بَیَنیلمه‌یه‌جکدی.»[2] شاعیره «قرانت [بخشش] وئرمک»دن امتناع ائدیلیر، او، سارای‌دان الی بوش قاییدیر. بوندان سونرا فیردوسی، سلطان ماحمودا هجو یازیر، بو حادثه ایله باغلی باشقا اساس‌سیز افسانه‌لر قوراشدیریلیر.

سونوج

ناصر پورپیرارین فیردوسی و *شاهنامه* مسئله‌لرینده گلدیگی سونوج‌لار ماراقلی‌دیر. او، اثری‌نین بیر نئچه یئرینده *شاهنامه*ده‌کی فیکیرلرین فیردوسی‌یه مخصوص اولمادیغینی، اونون یالنیز سیفاریشی یئرینه یئتیردیگینی، نثره وئریلن‌لری شعره چئویردیگینی وورغولاییر. پورپیرارا گؤره، *شاهنامه* تاریخی قاینای ایدّعاسیندا دا اولا بیلمز، چونکی او، شعوبیّه منسوب‌لاری‌نین خسته تخیّولونون محصولودور. ناصر پورپیرار، بیزجه، آشاغیداکی فیکرینده ده تام حاقلی‌دیر: «افسوس کی، بو بؤیوک آدام [فیردوسی] دیلی‌نین قودرتینی اَیری یولا قوللوق ائدن بیر اؤرگوته ساتدی. او [شعوبیّه]، ...اؤز مقصدینی، اؤز فیکیر و بیان‌لارینی تاریخی ساختالاشدیرماغا و دییشدیرمه‌یه تابع ائتدی؛ اورتا شرقین کیملیگینی، وارلیغینی، دینینی و خالقینی ائله اله سالدی، ایران طایفالاری و میلّت‌لری‌نین ایکینجی ظهورو حاقّیندا ان موهومّ و ان معتبر سندلری ائله بیر-بیرینه قاریشدیردی کی، ایندی ده دوستو دوشمندن سئچه بیلمیریک؛ ایلکین اعتباریمیزی و اؤز اصلیمیزی ایتیردیک، شعوبیّه‌نین قوراما افسانه و افسون‌لارینا اویدوق.»[3]

ماراقلی‌دیر کی، مکتب و مدرسه‌لرده یوزایل‌لرله بو اثر اؤیره‌دیلدیگینه باخمایاراق، بیزیم میلّی فیکیرده اونا عینی جور یاناشیلمامیش‌دیر. اؤزونون یازدیغی کیمی، «فارس

---

[1] - ناصر پورپیرار، پلی بر گذشته، ص. ۲۸۱.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۲۸۹.

[3] -یئنه اوردا، ص. ۲۹۰.

طایفاسیندان اولان» میرزه فتحعلی آخوندزاده[۱] مشهور «کمال‌الدوله مکتوب‌لاری»ندا *شاهنامه*نی و اونون مؤلّیفی فیردوسینی بوتون ادبی اثرلردن و ادیب‌لردن اوستون توتموش‌دور. او قطعیتله یازیر: «الحق دئمک اولار کی، میلّتی-ایسلام آراسیندا پوئزیا عبارت‌دیر فقط فیردوسی‌نین اشعاریندان کی، میثلی هئچ بیر بشره ایسلام میلّتینden بو زامانا قدر مقدور [قیسمت] اولماییب‌دیر.»[۲]

تورکچو آخیمین گؤرکملی نماینده‌لری بو سلطان ماحمود - فیردوسی مؤوضوعسوندان یان کئچمه‌میش، *شاهنامه*یه گرَکن قیمتی وئرمیشلر. احمد آغا اوغلو «ایران و اینقیلابی» اثرینده تورک سولاله‌لری‌نین فارس ادبیاتی‌نین مئیدانا چیخماسینداکی بیرینجی درجه‌لی رولوندان یانا-یانا بحث ائتمیش، «رودکی، عنصری، اوسندی[؟]، فیردوسی‌نین و سایره هامی سی‌نین قزنه‌لی‌لر زامانیندا یئتیشدیگینی و ماحمودون سارایی اطرافیندا توپلاندیغینی» گؤسترمیش‌دیر.[۳] ممّد امین رسول‌زاده «آزربایجان شاعیری نظامی» اثرینده فیردوسینی تپه‌دن دیرناغادک «فارس اوغلو فارس»، «قاتی بیر ایرق تعصّوبچوسو»، «فارس ناسیونالیزمی نین بیر شاعیر ایدئولوقو» کیمی سجیه‌لندیرمیش‌دیر.[۴] فارسین فیکیر تاریخینده شاهنامه‌نین اویناديغی رول حاقّیندا بلکه ان سرراست یاناشمانی تبریزلی علی مشهور «ادبیات و میلّیت» آدلی کیتابیندا اورتایا قویموش‌دور. اونون فیکرینجه، بو اثری ایله «فیردوسی وحدت و بیرلیک یئرینه میلّی ایختیلاف‌لار و قومی کینه‌لر تؤرتمیش‌دیر.»[۵]

اوزون سؤزو قیسا ائدیب، گلک سونوجا. ایسلام اینقیلابیندان سونرا ایران‌دا مونارخیانی [سلطنتی] خاطیرلادان هر شئی سؤکولوب-داغیدیلدی، *شاهنامه* یازاری فیردوسی‌نین تئهران‌داکی هئیکلینه ایسه توخونمادیلار. تبریزلی علی دئمیشکن، «هئچ کیمسه جورأت ائله مه‌دی کی، فیردوسی‌نین داش مجسّمه‌سینه ال وورسون و هله ده مئیدانین اورتاسیندا

---

[۱] -باخین:
-Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, III cild, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۵, s. ۲۱۵.
[۲] - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۳۱.
http://www.gunaz.tv/aze/۱٤/articleCat/۱/articleID/۲۲۳٦-PANIRANIZMIN-YARANMASI-VE-TURKLUK-۱.html/articlePg/۲
[۳] - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, Bakı: Azərnəşr, ۲۰۰۹, s. ۲۸.
[٤] - Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizami*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, ۱۹۵۱, s. ۷, ۱۷۲.
[۵] - Təbrizli Əli, *Ədəbiyyat və milliyyət* […], s.۱۳۷;
http://www.gunaz.tv/aze/۱٤/articleCat/۱/articleID/۲۲۹۲-TEBRIZLI-ELININ-HARAYI.html/inner/۱

دایانیب بیز تورک‌لره، عرب‌لره، بلوچ‌لارا، کوردلره، قاشقای‌لارا گولور...»[1] فارس تاریخی و وارلیغی حاقّیندا موبالیغه و یالان‌لارلا، تورک و عرب دوشمانلیغی ایله دولو اولان بو اثره گؤره موکافات وئرمه‌دیگی اوچون ۱۰۰۰ ایل کئچندن سونرا سلطان ماحمودو تؤهمتلندیرمک تامامیله آنلامسیز ایش‌دیر. اؤزللیکله قوزئی آزربایجان‌دا. بیزیم اورتا مکتب‌لر اوچون ادبیات درسلیگینده و پروقرامیندا فیردوسی و شاهنامه مؤوضوعسونا نه احتیاج وار؟ گنج آزربایجان وطنداشی‌نین شعورو نییه زهرلنمه‌لی‌دیر؟ بیزیم فیکریمیزجه، بیر زامان‌لار آزربایجان تورپاغینا دیکیلمیش کیروو، شاومیان، جاپاریدزئ‌نین... هیکل‌لری نه ایدی‌سه، ایندی تورکلوک شعورونا سوخولان فیردوسی‌نین شاهنامه‌سی ده اودور. سونونجو دا سؤکولوب آتیلمالی‌دیر.

[1] -یئنه اوردا، ص. ۱۳۶.

میلّتلشمه سورجینده شیعه‌لیگین یئری

دوز ۱۰۰ ایل اؤنجه ممّد امین رسول‌زاده «تورک یوردو» درگی‌سینده چاپ ائتدیردیگی مشهور «ایران تورک‌لری» سیلسیله مقاله‌لرینده ایران تورک‌لری‌نین فارسلاشماسیندان بحث ائده‌رک، بو پروسئسده ایکی عامیلین - فارس دیلی و شیعه‌لیگین خصوصی رول اویناديغینی بیلدیرمیش‌دیر. ایکینجی عامیل حاقّیندا او یازمیش‌دیر: «شیعه‌لیک ایران تورک‌لرینی او قدر فارسلاشدیرمیش‌دیر کی، ایندی اونلار اؤزلرینی تورکلشمیش فارس، یعنی اصلن ایرانلی تلقّی ائدرلر!»[۱] بو مؤوضوع باشقا فیکیر بؤیوگوموز - احمد آغا اوغلونون دا دیقّتینی چکمیش‌دیر. او هله ۱۹۰۰-جو ایلده «کاسپی» قزئتینده یازدیغی مقاله‌ده گؤستریردی کی، فارس‌لار ایسلام دونیاسینی بؤلدولر، «ان داغیدیجی سوسیال-دینی مئیل‌لره مالیک سئکتالار [فیرقه‌لر] یاراتماقلا ایسلامی ایچیندن گمیردیلر».[۲] احمد آغا اوغلو سونرالار یازدیغی «ایران و اینقیلابی» اثرینده بو مسئله‌لری داها گئنیش شرح ائتمیش‌دیر.[۳] میلّی شاعیریمیز میرزه علی‌اکبر صابر ده شعیرلرینده شیعه-سونّو ضدیّت‌لریندن قوورولوب-یانمیش، صفوی-عثمانلی ساواش‌لارینی لعنتله‌میش، نادیر شاهین باریشدیریجی حرکتینی تقدیر ائتمیش‌دیر.

بیزده میلّتلشمه سورجی‌نین (پروسئسی‌نین) لنگ گئتمه‌سی‌نین، ایندی ده اونون گئدیشینده حسّاس پروبلم‌لرین قالماسی‌نین مذهب مسئله‌سی ایله بیرباشا علاقه‌سی وار. بو مسئله‌نی (ائله‌جه ده آنا دیلین رولونو) درک ائتمه‌دن اؤزللیکله گونئی‌ده اؤزونودرک پروسئسی نین ایره‌لی گئتمه‌سی مومکونسوز گؤرونور. اونو دا دئیک کی، بو علمی مسئله‌یه مذهب تعصّوبکئشلیگی ایله یاناشساق، دوزگون تحلیل ائدیب، دوزگون سونوج آلا بیلمه‌ریک. اودور کی، بو ریسکلی مؤوضوع سویوق‌قانلیقلا اله آلینمالی، جدی-جدی دارتیشیلمالی‌دیر. اونو دا وورغولایاق کی، بو مقاله‌ده اساساً مسئله‌نین گونئی‌ده تاریخی کؤک‌لرینه توخوناجاغیق.

---

[۱] - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki yazılar),* hazırlayanlar Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۹۳, s.۱۸.

[۲] - А.А. Панисламизм, его характер и направление, *Кaспий,* ١٤ апреля ١٩٠٠.

[۳] - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı,* Azərbaycan Türkcəsinə uyğunlaşdıranı Almaz Həsənqızı, Bakı: Azərnəşr, ۲۰۰۹.

موقاییسه اوچون ایلک اؤنجه آوروپادا میلّتلشمه سورجینده مذهب بؤلونمه‌لری‌نین رولونو قیساجا گؤزدن کئچیرک.

آوروپادا میلّتلشمه سورجی و مذهب‌لر

۱۶-جی یوزایل اؤزو ایله دونیا دوزنینی دییشدیره‌جک درین دییشیکلیک‌لر گتیردی. اورتا چاغ‌لار بیتمیش، آوروپالی‌لارین سونرالار مودئرن (چاغداش) دؤور آدلاندیردیقلاری یئنی دؤنم باشلانمیشدی. بو، دونیا تاریخی‌نین چوخ اؤنملی حادثه‌لریندن بیریسی - میلّت-دؤولت یارانماسی پروسئسی‌نین بیرینجی مرحله‌سی‌نین آوروپانین بیر نئچه اؤلکه‌سینده باش وئرمه‌سی‌دیر. مذهب آیریلیق‌لاری یئنی میلّت‌لرین مئیدانا چیخماسینا نه‌دن اولدو. یوزایل‌لرله ییغیلمیش انرژی دیشارا ووردو، دونیانین سیاسی خریته‌سی یئنی‌دن جیزیلدی.

۱۶-جی یوزایل آوروپا تاریخینده فوق‌العاده بؤیوک اهمیتی اولان رئفورماسیا (اصلاحات) و میلّت-دؤولت‌لرین یاراندیغی دؤورون باشلانغیجینی قویدو. بو، اؤز نؤوبه‌سینده رنسانس (اینتیباه؟) آدلانان دؤورون منطیقی داوامی اولدو.

آوروپانین ایدئیا و مدنی حیاتیندا اساسلی دؤنوشون یارانماسی ۱۶-۱۴-جی یوزایل‌لرده آوروپا جمعیت‌لرینده، ایلک نؤوبه‌ده ایتالیا شهر-دؤولت‌لرینده باش وئرن کؤکلو سوسیال-اقتصادی ایره‌لیله‌ییش‌لرله باغلی ایدی. اقتصادی فعاللیغین آرتیمی شرایطینده اینسان شخصیتی اؤنه چیخدی. بو شخصیت اؤز وارلیغینا گؤره مشهور سلف‌لری‌نین اوغورلارینا دئییل، اؤز باجاریغینا، آغلینا، بیلیگینه و تشبّوثکارلیغینا بورجلو ایدی. فئودالیزمه خاص اولان سوسیال موناسیبت‌لر، کورپوراتیو [شرکتی] علاقه‌لر، آسکئتیک [زاهدانه] کیلسه معنویاتی، اورتا چاغ‌لار عنعنه‌لری چرچیوه‌سی بو اینسانا دار گلمه‌یه باشلادی. او آرتیق اؤزونو و اونو احاطه ائدن طبیعتی آیری گؤزده گؤرور، اونون قیمتلندیرمه معیارلاری، ائستئتیک ذؤوقو، گئرچک موحیطه و کئچمیشه موناسیبتی دییشیردی. یئنی دونیاگؤروشون داشییجی‌لاری موختلیف صنعت صاحب‌لری و سوسیال طبقه‌لرین نماینده‌لری -دؤورون آیدین‌لار صینفی- شاعیرلر، فیلولوق‌لار، فیلوسوف‌لار، رسّام‌لار ایدی. اونلار اینسانی دیقّت مرکزینه چکه‌رک، اینسانا خاص اولان کئیفیت‌لری ایلاهی‌نین سخولاستیک [فورمال] آختاریشینا قارشی قویدولار. بورادان دا اونلارین آدی - «هومانیست‌لر» (لاتینجاداکی homo - اینسان، humanus - اینسانا خاص اولان) و یئنی دونیاگؤروشو - «هومانیزم» مئیدانا چیخدی.

هومانیست‌لر کاتولیک کیلسه‌سی‌نین اینسان فعالیتینی و تفکّورونو نظارته آلماسینی رد ائدیردیلر. اورتا چاغ‌لار معنویاتی‌نین دایاندیغی و تفکّورون اینکیشافینی محدودلاشدیران دینی آوتوریتئت‌لر [مقامات]، عنعنه و احکام‌لار تنقید اولونور، علمی آراشدیرمالار آزادلیغی بیان ائدیلیردی. دونیوی علم‌لر، ادبیات و اینجه‌صنعت یارانیردی. یئنی دونیاگؤروشونده ایصرار ائدن هومانیست‌لر، اورتا چاغ‌لاردا یاددان چیخماسا دا خئیلی درجه‌ده تحریف ائدیلمیش آنتیک دؤورون ایرثی‌نه مراجعت ائدیردیلر. آنتیک دؤور مدنیتینده اونلار اؤزلرینه دوغما اولان غئیری-آسکئتیک[زاهدانه] روح تاپیر، «بو دونیانین» گؤزللیک‌لرینه موناسیبتده آنتیک دؤور یازارلاری‌نین «بوت‌پرست» ماراغیندان ایلهام آلیردیلار. هومانیست‌لر آنتیک دؤور قاینا‌ق‌لارینی و اینجه‌صنعت عابده‌لرینی صبیرله ییغیب، بو ایرثین برپا ائدیلمه‌سی و یاییلماسی ساحه‌سینده بؤیوک ایش گؤردولر. آمّا رنسانس (اینتیباه) مدنیتی آنتیک مدنیتین ساده‌جه تکراری، یا اونا یئنی‌دن صاحب اولماسی دئییلدی، یئنی تاریخی شرایطده هومانیست‌لر آنتیک مدنیته یئنی معنا گتیردیلر، اونو خئیلی گلیشدیردیلر.

هومانیست‌لرین ایدئیالاری و رنسانس مدنیتی قاچیلماز اولاراق دین ساحه‌سینه ده تأثیر ائتدی و بو ساحه‌ده کؤکلو اصلاحات‌لارین باشلانماسینا نه‌دن اولدو. ۱۶-جی یوزایلین باشلارینا دوغرو روما کاتولیک کیلسه‌سی‌نین اوّلکی دینی و سیاسی گوجو ضعیفله‌دیکجه آوروپا توپلومونون موختلیف طبقه‌لری آراسیندا اونا اولان اعتبار آزالیردی. مونارخ‌لار رومادان سیاسی آسیلیلیقدان و اونا اؤده‌نیلن وئرگی‌دن آزاد اولماق، اؤز تورپاق‌لاری اوزرینده دینی و سیاسی حاکیمیته، تحصیل سیستئمینه صاحب اولماق، روما کیلسه‌سی‌نین یئرلی مولک‌لرینه ال قویماق ایسته‌ییردیلر. ساده وطنداش دا دینی سیتواسیانین [وضعیتین] دییشمه‌سینی ایسته‌ییردی، او کیلسه‌نی حاقسیزلیغا قارشی دورا بیله‌جک حاکیمیت کیمی گؤرمک ایسته‌ییردی. روما کیلسه‌سی‌نین اؤزونون داخیلینده ده اونون گوجونو آرتیرماغا یؤنلمیش حرکات باشلانمیشدی. مارتین لوتر (۱۵۴۶-۱۴۸۳)، جان کالوین (۱۵۶۴-۱۵۰۹) کیمی رئفورماسیا ایدئولوق‌لاری‌نین فیکیر و چاغیریش‌لاری بئله بیر قاریشیق و گرگین موحیطده یاییلیر، آوروپا یوز ایلدن آرتیق بیر زامان کسیگینده دینی قارشی‌دورمالار، حتی یوز مین‌لرله اینسانین اؤلومو ایله نتیجه‌له‌نن ساواش‌لار دؤورونه قدم قویوردو.

کیلسه‌نین رئفورماسینی (اصلاحینی) طلب ائدن تعلیم‌لره گؤره، خریستیان‌لارین اؤز گوناهکار روحونو خیلاص ائتمه‌سی اوچون کاتولیک کیلسه‌سی‌نین رسمی احکام‌لارینا اویغون واسطه‌چیلیگینه احتیاجی یوخدور. بونون اوچون طمطراقلی آیین‌لرین ایجراسی دئییل،

«عیسی پیغمبرین گوناه‌لاری باغیشلایان قوربانینا» هر بیر خریستیان مؤمینین داخیلی اینامی یئترلی‌دیر. مارتین لوتر'ین مشهور ۹۵ تئزیسینده گوناه‌لارین ایندولگئنسیا (پوللا آلینان سند) موقابیلینده باغیشلانماسی‌نین مومکون اولمادیغی گؤستریلیردی. بونونلا پاپا باشدا اولماقلا کاتولیک کیلسه ایئرارخیاسینا [سلسله مراتب]، خصوصی طبقه کیمی روحانی لره احتیاجین اولمادیغی ایدّعا ائدیلیر، دینی روایت‌لر رد ائدیلیر، دینی حقیقتین یئگانه قایناغی‌نین مقدس کیتاب (اینجیل) اولدوغو بیان ائدیلیر، بیر سؤزله، روما کاتولیک کیلسه‌سیندن آیریلماق و موستقیل کیلسه‌نی یاراتماق ضرورتی تبلیغ ائدیلیردی. لوتر و باشقا رئفورماسیا ایدئولوق‌لاری‌نین چاغیریش‌لارینی روما کیلسه‌سی و مقدس روما ایمپئریاسی‌نین (۱۸۰۶-۹۶۲) تأثیریندن آزاد اولماق ایسته‌ین یئرلی آلمان حاکیم‌لری سئوینجله قارشیلادیلار. آلمان کندلی‌لری‌نین یئرلی حاکیم‌لره قارشی عصیان‌لاریندا و فردین دینی موستقیللیگینی مدافعه ائتمه‌لری قارشی‌سیندا لوتر، یئرلی آلمان حاکیم‌لری‌نین یانیندا یئر آلدی، عصیانچی‌لارین ازیلمه‌سینی ایسته‌یه‌جک قدر دؤولتین اوستونلوگونون تبلیغاتینی آپارماغا باشلادی. آمّا یئنی دینی طریقتی - پروتئستانتلیغی - قبول ائدن‌لر آراسیندا دینین یالنیز پاپادان دئییل، هم ده یئرلی دؤولت‌لردن آزاد اولماسینی ایسته‌ین دینی ایجماع‌لار دا یاراندی. کالوینیست ایجماع‌لار لوتئریان‌لاردان فرقلی اولاراق دینین دؤولته بویون ایمه‌سینه قارشی چیخمیش‌لار. روما کیلسه‌سی داخیلینده اصلاحات‌لارین تمثیلچی‌سی ایسه ایسپانیالی راهیب ایگناتیوس اولدو. ۱۵۳۸-جی ایلده او، «عیسی‌نین ایجماع‌سی» (Society of Jesus) آدلی بیر طریقت قوردو، اؤزونو و طرفدارلارینی (ایزویت‌لری) روما کیلسه‌سی‌نین ایختیارینا وئردی. ایزویت [İzuit] طریقتی گئنیش میسیونرلیک فعالیتینه باشلادی، یوکسک کئیفیتی ایله فرق‌لنن تحصیل اوجاق‌لاری قوردو. دینی حیات‌داکی بو پروسئسین چوخ اؤنملی سیاسی نتیجه‌لری اولدو. بیر قروپ پروتئستانت حاکیم‌لر و شهر-دؤولت‌لر بیرلشیب، مقدس روما ایمپراتورونا قارشی ساواشا باشلادیلار. بعضی یئرلی کاتولیک کرال‌لار دا اونلارا قوشولدولار. فرانسا کرالی کاتولیک اولماسینا باخمایاراق، پروتئستانت بیرلیگینی دستکله‌دی، حتی عثمانلی سلطانی ایله اتفاق قوردو. بو او دئمکدی کی، آرتیق سیاسی ماراق‌لار دینی ماراق‌لاری اوسته‌له‌میشدی. آوسبورگ موقاویله‌سی (۱۵۵۵) پروتئستانت حرکاتی‌نین اوغورلو نتیجه‌لره واردیغی‌نین سیموولو اولدو؛ وطنداشین مذهب مسئله‌سینده سربستلیگی تانیندی. داها سونراکی وستفالیا صولحو (۱۶۴۸) ایسه دینی موتیولرله آپاریلان سونونجو، اوتوز ایللیک ساواشا سون قویدو. بو صولح کونفرانسی تام آنلامدا دونیوی تدبیر اولدو؛ پاپانین تمثیلچی‌سینه دانیشماق ایمکانی بئله وئریلمه‌دی؛ پاپانین

موقاویله‌نی ایمضالاماسینا دا گرک قالمادی. کونفدراتیو مقدس روما ایمپراتورلوغونا داخیل اولان ۳۰۰-ه یاخین یئرلی آلمان دؤولتی‌نین فاکتیک موستقیللیگی تثبیت اولوندو. بو صولح سونرالار معاصر بئین‌الخالق موناسیبت‌لر سیستئمی‌نین اساسینی قویان حادثه ساییلاجاقدی.[۱]

رنسانس و رئفورماسیا آوروپادا میلّت-دؤولت‌لرین یارانماسی پروسئسینه تکان وئردی. اینگیلتره، نیدئرلاند (هوللاندیا)، فرانسا و معیّن معنادا ایسوئچ میلّت-دؤولت‌لرین یارانماسی‌نین بیرینجی دالغاسینا عاید ائدیله بیلر.[۲] اینجیلین یئرلی دیل‌لره ترجومه ائدیلمه‌سی و تحصیلین یئرلی دیل‌لره کئچمه‌سی ایله پارالئل اولاراق یئرلی دیل‌لرده مشهور ادبی نومونه‌لر یاراندی. ایسپانیادا سروانتس (اؤلومو ۱۶۱۶-جی ایل) و لوپئ دئ وئگا (۱۶۳۵)، پورتگیزده جاموئنس (۱۵۸۰)، فرانسادا رابئلایس (۱۵۵۳) و مونتین (۱۵۹۲)، آلمانیادا لوتر (۱۵۴۶)، اینگیلتره‌ده شکسپیر (۱۶۱۶) و میلتونون (۱۶۷۴) اثرلری چوخ تئزلیکله پوپولیارلیق قازاندی. رومادان آسیلی اولمایان میلّی کیلسه‌لر میلّت-دؤولت قوروجولوغو پروسئسی‌نین باشلانماسیندا موهومّ رول اویناییلار. اوزون ایل‌لر فرانسانین فاکتیک ایداره‌چی سی اولموش کاردینال ریشلیو'نون فورموله ائتدیگی دؤولت ماراق‌لاری‌نین اوستونلوگو (*raison d'etat*) کونسئپتی آز سونرا دیگر اؤلکه‌لرده ده قبول ائدیلدی. بو کونسئپته گؤره، دؤولتین یاخشیلیغی اوچون بوتون واسطه‌لر مقبول‌دور. باشقا سؤزله، میلّی ماراق‌لار اورتا چاغ‌لار دؤورونه خاص اولان دینی دَیَرلرین یئرینی توتدو. دیگر بیر فرانسیز - ژان بودین'ین سووئرئنلیک نظریه‌سی ده میلّی دؤولت فیکری‌نین فورمالاشماسینا مثبت تأثیر ائتدی. یاواش-یاواش اویانماقدا اولان میلّتچیلیک فیکری یئرلی مونارخیالاری گوجلندیردی. داوام ائدن ساواش‌لار میلّی شعورون یاییلماسیندا ایستیمول اولدو.[۳]

---

[۱] -آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

-Henry Kissinger, *Diplomacy*, New York, London etc: Simon&Schuster, ۱۹۹٤, Chapter ۳.

[۲] - Peter Alter, *Nationalism*, London, New York etc.: Edward Arnold, ۱۹۹٤, p. ۷۱.

[۳] - آوروپادا میلّت-دؤولت‌لرین یارانماسی‌نین بیرینجی مرحله‌سی حاقیندا باخین:

-J. H. Shennan, *The Origins of the Modern European State (۱۴۵۰-۱۷۲۵)*, London, ۱۹۷۴; O. Ranum (ed), *National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe*, Baltimore, ۱۹۷۵; C. Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, New Jersey: Princeton University Press, ۱۹۷۵; Alan Smith, *The Emergence of a Nation State. The Commonwealth of England* ۱۵۲۹-۱۶۶۰, London, ۱۹۸۴; Peter Alter, *Nationalism*, pp. ۶۶-۷۱.

ماراقلی‌دیر کی، آزربایجان‌دا دا عینی دؤورده تخمیناً عینی پروسئس‌لر باش وئردی. بورادا دا مذهب بؤلونمه‌لری سونرالار بؤیوک نتیجه‌لره نه‌دن اولاجاق سورجین اساسینی قویدو. آنجاق آوروپانین عکسینه اولاراق آزربایجان‌دا ۱۶-جی یوزایل دینین رولونون ایفراط درجه‌ده آرتماسی، اونون اتنیک پروسئس‌لره یؤن وئره بیله‌جک گوجه صاحب اولماسی، آزربایجانین گله‌جگینی بلیرله‌یه‌جک سیاسی-اتنیک مئیل‌لرین اؤزونو گؤسترمه‌سی ایله سجیّه‌لنیر.

اون‌بئشینجی یوزایلده دینی-سیاسی دوروم

قاراقویونلو (۱۴۶۸-۱۴۱۰) و آغ‌قویونلو (۱۵۰۱-۱۴۶۸) دؤولت‌لرینده حاکیمیتین مشروع (لئگیتیم) قایناغی تورک تؤره‌سی ایله یاناشی ایسلام ایدی. بونا اویغون دا حاکیمیت قوروم‌لاری فورمالاشدیریلمیشدی. دؤولتین دینی سیاستی‌نین ایجراچی‌لاری باشدا صدر (یا صدری-عالی، قاضی القضات) اولماقلا علما (روحانی) طبقه‌سی ایدی. تأثیر و صلاحیّت باخیمیندان صدر، امیر-اعظمه برابر دؤولت آدامی ساییلیردی. صدر محکمه، پولیس-قئیدیات، تحصیل و جامی-مسجید ایش‌لرینه باخیردی. صدر و یوکسک روتبه‌لی روحانی‌لر (قاضی‌لر، موحتسیب‌لر، موفتی‌لر، ایمام‌لار، مؤذن‌لر، معلم‌لر و مدرّس‌لر) دؤولت‌دن آیلیق آلیر، علاوه اولاراق اونلارا سویورقال و وقف‌لرین گلیرلریندن پای آیریلیردی. آشاغی روتبه‌لی روحانی‌لر ایسه کئچیم‌لرینی خالقین وئردیگی زکات، فیطره، هدیه و سایر حسابینا تأمین ائدیردیلر.[۱] سیف‌الدّین ائرشاهینه گؤره، او زامانکی علما بوگونکو آنلامدا مئدیا گؤروینی داشییییر، حاکیمیتین خالقلا بیرباشا علاقه‌سینی تأمین ائدیردی.[۲] اودور کی، حاکیمیتین مشروعلوغو خئیلی درجه‌ده سولطانین تعیین ائتدیگی و معاش وئردیگی روحانی‌لرین فعالیتیندن آسیلی ایدی. تئز-تئز حاکیمیت دییشیک‌لیگی‌نین اولدوغو ۱۵-جی یوزایلین سون‌لاریندا خالقی اطاعته چاغیرمالی اولان بو روحانی‌لرین اؤزلری‌نین مؤوجود حاکیمیته لویال [وفادار] موناسیبتی بؤیوک اؤنم داشییییردی.

صدر و باشقا یوکسک روتبه‌لی علما اساساً فارس‌لاردان عبارت ایدی. اونلارین تورکجه بیلمه‌مه‌لری ناراضیلیق، بعضاً حتی پروبلم یارادیردی. تاریخ قاینا‌ق‌لاری‌نین بیرینده سلطان یاغوبون کئچمیش معلمی، فارس کؤکنلی قاضی عیسی ساجوی‌نین «تورکی بیلمز» اولدوغو

---

[۱] - Seyfeddin Erşahin, *Akkoyunlular. Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, İstanbul, ۲۰۰۲, s. ۲۰۷.

[۲] -یئنه اوردا، ص. ۲۰۸.

اوچون صدر وظیفه‌سینی داشییا بیلمه‌دیگی یازیلیر. بورادا گؤستریلیر کی، «تراکیمه عُلماسیندان اوتوز-قیرخ نفر» ساجوی‌دن «تورکی بیلور» بیر آدامی کاتیب تعیین ائتمه‌سینی و مؤهورو تحویل وئرمه‌سینی طلب ائتمیشدی.[۱]

دؤولته بیرباشا باغلی اولان دینی قوروم‌لارین یانیندا اوجاق‌لار (طریقت‌لر)[۲] سیاسی حاکیمیتین دیقّت مرکزینده ایدی. بیر شئیخین صوفی (تصوّوف) تعلیمی بازاسیندا یارانان اوجاق‌لار سیاسی تشکیلات‌لار اولماسا دا آز بیر واختدا سیاسی‌لشه بیلیر، اؤلکه‌ده سیاسی دورومو معیّن ائدن اساس عامیل‌لردن بیرینه چئوریلیردی. مؤوجود حاکیمیته قارشی حرکاتین بللی بیر طریقت-اوجاق فورماسیندا اؤزونو گؤسترمه‌سی اورتا چاغ‌لار اوچون عادی حال ایدی. بو سبب‌دن ده قاراقویونلو و آغ‌قویونلو حؤکمدارلاری شئیخ و اؤولیالارا خصوصی حؤرمتله یاناشمیش، اوجاق‌لارلا ایستی موناسیبت قورماغا چالیشمیشلار. اوزون حسن دؤورونده بو موناسیبت داها دوزنلی شکیل آلمیش، سولطانین امری ایله ۴۰۰۰ تککه و زاویه یارادیلمیشدی.[۳]

آغ‌قویونلو ایمپراتورلوغوندا خالق آراسیندا یاییلمیش اساس اوجاق‌لار سونّو مذهبلی خلوتیه، نوربخشیه، نقشیبندیه، بایرامیه و شیعه مذهبلی صفویه ایدی.

ایسلام دونیاسیندا گئنیش یاییلمیش و تورک‌لر آراسیندا ان چوخ طرفداری اولان طریقت‌لردن بیری خلوتیه ایدی. بو طریقت آدینی «هئچ کسین اولمادیغی بیر حالدا و یئرده الله ایله معناً دانیشماق» آنلامینا گلن «خلوت» سؤزوندن آلمیش‌دیر.[۴] خلوتیلیگین باشلیجا پرینسیپ‌لری بونلاردیر: لا الهَ الّا الله دئیه ذکر ائتمه، الله‌ین یئددی آدی (لا الهَ الّا الله، الله، هو، حقّ، حیّ، قیّوم، قهّار)، ایچ دونیانی تمیزله‌مه و بو سیرادا گؤروله‌جک یوخولارین یورواملانماسی ایله معنوی گلیشمه‌نین الده ائدیلمه‌سی.[۵] خلوتیلیگین ایدئیا قایناغی اولاراق اونونجو یوزایل فیلوسوفو عبدالقاهر سوهره‌وئردی‌نین دینی-صوفی فیکیرلری گؤتورولور. اوجاغین قوروجوسو خارزملی اخی محمد خلوتی سایییلیر (اؤلومو ۱۳۷۸/۱۳۷۹). او، مشهور

---

[۱] -یئنه اوردا، ص. ۲۱۱-۲۱۰.

[۲] - طریقت عربجه «یول» آنلامینا گلن سؤزدور. آزربایجان‌دا خالق آراسیندا داها چوخ «اوجاق» ایستیفاده ائدیلیر. اوجاق-طریقت صوفی منشألی اولوب، «بیر موسلمانین معنوی قابیلیتینی گلیشدیرمک اوچون ایستیفاده ائتدیگی اخلاقی و معنوی مئتود و یول معناسینی داشییییر.» باخین:

-*Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, İstanbul: Tercüman Tesisleri, ۱۹۸۷, s. ۱۹۵-۱۹۸.

[۳] - Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, ۱۹۹۲, s. ۱۰٤.

[٤] - Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* İstanbul, ۱۹۹۱, s. ۲۰٦.

[٥] - *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, s.۸۰.

شئیخ ایبراهیم زاهید گیلانی‌نین (اؤلومو ۱۳۹۷، تام آدی: ایبراهیم الزاهید ابن رؤوشن ابن امر بابیل ابن شئیخ بیداری کوردی السینجانی) یانینا گله‌رک اونون فیکیرلرینی یایمیش‌دیر. محض بو شخصین آدی ایله باغلی اولان زاهیدیلیک طریقتیندن خلوتیلیک و صفویه اوجاق‌لاری تؤره‌میش‌دیر.[۱] خلوتیه اوجاغی‌نین باشیندا داها سونرالار سئیّد یحیی شیروانی (اؤلوم ۱۴۶۳) و دده عمر رؤوشنی (اؤلوم ۱۵۳۴)، اونلاردان سونرا ایسه محمد دمیرتاش (اؤلوم ۱۵۲۴) و ایبراهیم گولشنی (اؤلوم ۱۵۳۴) دورموش‌دور. سیف‌الدّین ائرشاهین‌ُه گؤره، شیروانی‌دن اعتباراً بو اوجاغین بوتون قول‌لاری‌نین شئیخ‌لری تورک‌دور.[۲] شئیخ گولشنی اؤز اصلینی اوغوز خانا باغلامیش، آغ‌قویونلو سارایيندا بؤیوک نفوذ صاحبی اولموش، اوزون حسن دن سونراکی سیاسی پروسئس‌لرده، بو سیرادان حاکیمیت دییشیکلیگینده فعال ایشتیراک ائتمیش‌دیر. خلوتیه‌نین موختلیف قول‌لارینی تمثیل ائتمیش شئیخ‌لر عثمانلی سارایيندا دا بؤیوک نفوذ صاحبی ایدیلر.[۳]

آغ‌قویونلو سارآیی‌نین دستک وئردیگی باشقا بیر اوجاق (طریقت) ده نوربخشیه ایدی. او، کوبره‌ویّه طریقتی‌نین بیر قولو کیمی یارانمیشدی. بو طریقتی سئیّد محمد نوربخش (اؤلوم ۱۴۶۵) قورموشدو.[۴] باشقا بیر طریقتی ایسه حاجی بایرام ولی (اؤلوم ۱۴۳۰) آنکارادا قورموش، اونا اوزون حسن قایغی ایله یاناشمیشدی. قوروجوسونون وفاتیندان سونرا بیر نئچه قولا آیریلان بو طریقت اوزون زامان یاشادی.[۵]

چئشیدلی طریقت‌لر (اوجاق‌لار) آراسیندا ان اوغورلوسو صفویه اولدو. بو اوجاغین بانی‌سی شئیخ سئیّد ابوالفتح اسحاق صفی‌الدین الاردبیلی الحسینی (اؤلوم ۱۳۳۴) سونّو زاهیدیه (بعضی قایناق‌لاردا خلوتیه) طریقتی شئیخی ایبراهیم زاهید گیلانی‌یه بیعت ائتمیش، اونون

---

[۱] -خلوتیلیک حاقّیندا گئنیش بیلگی آلماق اوچون باخین:

-Mehmet Rıhtım, *Seyid Yəhya Bakuvi vı Xəlvətilik*, Bakı: Qismət, ۲۰۰۵.

عینی یازار سید یحیی شیروانی‌نین تورکجه یازدیغی «صوفیلیگین سیرلری» اثرینی ده چاپا حاضیرلامیش‌دیر.

-*Seyid Yəhya Əş-Şirvani Əl-Bakuvi və Şəfa Əl Əsrar (Sufiliyin sirləri) adlı əsəri*, Nəşrə hazırlayanı Mehmet Rıhtım, Bakı: Elm, ۲۰۱۰.

[۲] - Seyfeddin Erşahin, *Akkoyunlular. Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. ۱۷۰.

[۳] - Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları,* İstanbul: Ana Yayınları, s. ۱٦۹; Seyfeddin Erşahin, *Akkoyunlular. Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. ۱۷۱.

[٤] - *Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi*, s.۱٥۹.

[٥] -یئنه اوردا، ص. ۳۹-۳۸.

قیزی بیبی فاطما ایله ائولنمیش، شئیخی وفات ائدندن سونرا اونون یئرینه کئچمیش‌دیر. صفی‌الدین خلوتیه آنلاییشینا قلندریّه‌نی ده قاتاراق صفویه اوجاغی‌نین اساسینی قویموش‌دور.

صفوی‌لیکده ان اؤنملی جهت‌لردن بیریسی بو ایدی کی، او، خلوتی ترک ائده‌رک جلوتی قبول ائتمیش، یعنی خالقلا بیرلیکده اولماغا اوستونلوک وئرمیش‌دیر.[۱] بو، صفی عائله‌سی‌نین نفوذونو یایماسیندا، داها سونرالار ایسه سیاسی حاکیمیته صاحب اولماسیندا موهومّ رول اویناندی. عائله‌نین منشأیی مسئله‌سینی ده صفوی‌لر آکتیو تبلیغات عامیل‌ینه چئویرمیشدیلر. خلوتیلیگین گؤرکملی نماینده‌سی شئیخ گولشنی اؤز اصلینی اوغوز خانلا باغلاییردیسا، سونّو صفی عائله‌سی شیعه‌لیگی قبول ائتدیکدن سونرا ایدّعا ائتمه‌یه باشلادی کی، اصیل‌لری ۲۱-جی نسیلده یئددینجی شیعه ایمامی موسی کاظم‌ا، ۲۶-جی نسیلده ایسه ایمام علی‌یه چاتیر. حال‌بوکی بو مسئله‌نی خصوصی آراشدیرمیش تدقیقاتچی‌لارا گؤره، صفی عائله‌سی‌نین سئیدلیکله، پیغمبر نسلی ایله هئچ بیر علاقه‌سی اولمامیش‌دیر.[۲] عائله‌نین تاریخاً ایلک معلوم شخصی فیروزشاه زرّین‌کولاه («قیرمیزی پاپاق») آدلی بیریسی‌دیر. او، اون ایکینجی یوزایلین ایکینجی یاری‌سیندا اردبیل اطرافیندا مسکونلاشمیش، بوراداکی ایسفرنجان و کلخوران [کاهرالان] کندلرینه ییه‌له‌نیب، بورادا اکینچیلیکله مشغول اولموش‌دور. بو شخصین و اوندان سونرا گلن‌لرین اتنیک منسوبیتی حاقّیندا دییشیک فیکیرلر قالماقدادیر. صفوی عائله‌سینی فارس منشألی،[۳] کورد منشألی،[۴] یا تورک منشألی[۵] حساب ائدن آراشدیریجی‌لار وار. حتی والتر هینز، صفوی عائله‌سی‌نین اتنیک ترکیبینده گورجو و روم قادین‌لاری‌نین اولماسینی نظره آلاراق، «ایسماییلین دامارلاریندا آخان قان‌دا آناسی مارتا (یعنی یونان، بوندان باشقا آتا طرفیندن ده روم قاریشیق) دولایی‌سییلا تورک قانی‌نین اوستون بیر دورومدا اولمادیغی

---

[۱] - Mehmet Rıhtım, *Seyid Yəhya Bakuvi və Xəlvətilik*,s. ۱۰۲.

[۲] - مثلاً، باخین: احمد کسروی تبریزی، شیخ صفی و تبارش، تهران، ۱۳۲۴.

[۳] - John Masson Smith, Jr., Turanian Nomadism and Iranian Politics, *Iranian Studies*, vol. XI, ۱۹۷۸, p. ۷۰;

[۴] - احمد کسروی تبریزی، شیخ صفی و تبارش، ص. ۳۷؛

-Z. V. Togan, *Sur l'origine des Safavides*, Melanges Massignon, Damas, ۱۹۵۷, III, s. ۳٤٥-۳٥۷; Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: Güven Matbaası, ۱۹۷٦, s. ۱-۲;

[۵] - Владимир Бартольд, *Сочинения*, том ۲, часть ۲, Москва: Наука, ۱۹٦۳, с. ۷٤۸; Mirza Abbaslı, Safevilerin Kökenine Dair, *Belleten*, sayı ۱٥۸, s. ۳۲٦; Oqtay Əfəndiyev, *Azərbaycan Səfəvilər dövləti*, Bakı, ۱۹۹۳, s. ۳۳-۳٦; İrene Melikoff, *Haci Bektaş Efsaneden Gerçekliğe,* İstanbul: Cumhuriyet, ۱۹۹۸, s. ۲۲٤; Nihat Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler.Tarihi Oluşumu ve Gelişimi,* İstanbul: Kum saati, ۲۰۰٤, s.۳۸۳-۳۹۸.

گؤرولور» کیمی ایدّعا ایره‌لی سورور.[1] مسئله‌نین دئتال‌لارینا گیرمه‌دن اونو دئمکله کیفایتله نک کی، سونراکی تدقیقاتچی‌نین نه دئمه‌سیندن داها اؤنملی‌سی صفوی‌لرین اتنیک منسوبیتینی نه سایماسی‌دیر. اوندان، اتنیک کیملیکدن داها اؤنملی‌سی ایسه، بیزجه، سونراکی صفوی حاکیم‌لری‌نین کولتور سیاستی‌نین اتنیک طرفی‌دیر. صفوی اوجاغی‌نین تشکیلاتی اؤزللیک‌لری اوزرینه گلک.

صفویه اوجاغی یالنیز دینی قوروم دئییلدی. اوجاغین باشچی‌لاری قووّتلندیکجه بؤیوک سیاسی ایدّعالار اورتایا قویماغا باشلادیلار. اؤزللیکله شئیخ جونئید (۱۴۵۶-۱۴۴۷) و شئیخ حئیدر (۱۴۸۸-۱۴۵۶) زامانیندا اوجاق اؤلکه‌نین و جوغرافی بؤلگه‌نین سیاسی حیاتی‌نین موهومّ عامیل‌لریندن بیرینه چئوریلدی. هله ۱۴۴۹-جو ایلده قاراقویونلو جاهانشاه پادشاهین، ائله‌جه ده عمی‌سی شئیخ جعفرین تضییق‌لری ایله اردبیلی ترک ائتمیش جونئید، آنادولویا اوز چئویرمیش، بورادا‌کی تورک بوی‌لاری آراسیندا فعال ایش آپاراراق چوخلو طرفدار توپلامیش، بورادا دا نفوذونون آرتماسیندان احتیاطلانان عثمانلی پادشاهی‌نین تضییقی ایله مصر سلطانی‌نین نظارتینده اولان سوریایا کئچمیش، عینی قایدادا تورک بوی‌لاری آراسیندا تبلیغات ایشی آپارمیش‌دیر. قاراقویونلو پادشاهینا قارشی موباریزه‌ده دستک الده ائتمک اوچون آغ‌قویونلو بوی‌لاری‌نین باشچی‌سی، گله‌جک آغ‌قویونلو پادشاهی اوزون حسنین باجی سی ایله ائولنمیش‌دیر. شیروانشاه خلیل‌الله ایله دؤیوشده محو ائدیلمیش جونئیدین یولونو اوغلو شئیخ حئیدر (۱۴۸۸-۱۴۵۶) داوام ائتدیردی. او، دایی‌سی اوزون حسنین قیزی ایله ائولندی، شیروانشاهلا دؤیوشده مغلوب اولدوقدان سونرا مووقّتی گئری چکیلدی. شئیخ حئیدرین عینادلا اوجاغین نفوذونو و قودرتینی آرتیرماق خطّی سوندا صفوی عائله‌سی ایله آغ‌قویونلو سارایی آراسیندا موناسیبت‌لرین پوزولماسینا، سونونجونون بو عائله‌نی اؤز نفوذو اوچون اساس دوشمن المنت گؤرمه‌سینه، شئیخ حئیدرین اؤزونون آغ‌قویونلو و شیروانشاه‌لارین بیرگه حربی گوجو قارشی‌سیندا شهید دوشمه‌سینه نه‌دن اولدو. بونا باخمایاراق صفوی اوجاغی آغ‌قویونلولارا قارشی موباریزه‌نی داوام ائتدیردی. حئیدرین بؤیوک اوغلو سلطان علی‌نین (۱۴۹۴-۱۴۸۸) اؤلدورولمه‌سی اوجاغی ضعیفلتمه‌دی، شهیدلرین سآیی‌نین آرتماسی صفوی اوجاغی‌نین موریدلری‌نین سایینی و سیاسی حاکیمیت اوغروندا موباریزه عزمینی داها دا آرتیردی.[2]

[1] - Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd,* s. ٦٣-٦٤.

[2] -اطرافلی بیلگی اوچون، مثلاً، باخین:

صفوی اوجاغی ان چوخ گوجونو کؤچری و یاریم-کؤچری تورک بوی‌لاریندان آلیردی. اونلارین دا اکثریتی آنادولودا یئرلشمیشدی و اصلینده محض بو بوی‌لار صفوی اوجاغینی حاکیمیته گتیردیلر. اودور کی بو ماراقلی مؤوضوع اوزرینده بیر قدر اطرافلی دوراق.

آنادولو بوی‌لاری ایله صفوی عائله‌سی آراسیندا بیرباشا علاقه‌نین امیر تئیمور دؤورونده قورولماسی حاقّیندا معلومات چوخ یایغین‌دیر. تاریخی قاینا‌ق‌لارا گؤره، امیر تئیمور اردبیل‌ده شئیخ خواجه علی‌نی (۱۴۲۷-۱۳۹۲) زیارت ائتمیش، اونون خواهیشینه جاواب اولاراق روم اسیرلری‌نین آزاد ائدیلیب، شئیخین ایختیارینا وئریلمه‌سینی امر ائتمیشدی. بوندان باشقا اردبیل اطرافیناکی کندلر پوللا آلیناراق شئیخ صفی توربه‌سینه وقف ائدیلمیش، بو وقفه توخونولمازلیق حاقی تانینمیش‌دیر. محض بو روم اسیرلری‌نین بیر حیصّه‌سی اردبیل‌ده (روملولار، یا آنادولو محله‌سینده) مسکونلاشمیش، گئری قاییدان‌لارین اکثریتی شئیخین نماینده‌سینه چئوریلمیش‌دیر.[۱]

شئیخ جونئیدین آنادولو و سوریایا ۱۴۴۹-جو ایلده باشلامیش یئددی ایللیک سرگوذشت‌لرله دولو سفری صفوی اوجاغی ایله تورکمن بوی‌لاری آراسیناکی علاقه‌لری یئنی سویه‌یه قالدیردی. بوی بی‌لری‌نین بیر چوخو ایله موراید-مورشود موناسیبت‌لری قورولدو. جونئید، اورتا و دوغو آنادولودا صلاحیّتلی نماینده‌لری اولان *خلیفه‌لرینی* تعیین ائتدی. روملو (سیواس-توکات-آماسیا یؤره‌لری)، اوستاجلی (اوستاجالو، سیواس-آماسیا-توکات)، تکه‌لی (تکه‌لو، آنتالیا بؤلگه‌سی)، شاملی (شاملو، سیواس-حلب-قازیانتئپ)، زولقدر (ماراش-یوزقات) کیمی بؤیوک اویماق‌لار، وارساق (تارسوس-آدانا)، چئپنی (حلب، سیواس-توکات-آماسیا، ترابزون-بایبورت-گوموشهانه-گیرئسون-جانیک)، اربَگیرلی (مالاتیا)، تورقودلو (ارزینجان)، بوزچالی (بورچالی)، آجیرلی (حلب)، هینیسلی (خینیسلی، کورد بویودور)، چمیشکزک (تونجئلی، کورد بویودور) کیمی نیسبتاً کیچیک بوی‌لار بوتؤو اولاراق، یا دا قیسماً

-Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd,* s. ۵-۸۴; Oqtay Əfəndiyev, Səfəvilər və Qızılbaşlar XV əsrdə, *Orta Əsrlər Şərqi. Akad. Z.M. Bünyadovun xatirəsinə həsr olunmuş məqallər toplusu,* Bakı: Elm, ۲۰۰۰, s. ۱۱۵-۱۳۱; Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. ۱-۱۴; John Masson Smith, Jr., Turanian Nomadism and Iranian Politics, *Iranian Studies,* vol. XI, ۱۹۷۸, p. ۷۰ -۷۳; Süleyman Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi,* s.۳۲۳-۳۲۶.

[۱] -مثلاً، باخین:

-Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd,* s. ۸-۹; Oqtay Əfəndiyev, Səfəvilər və Qızılbaşlar XV əsrdə, s. ۱۱۹-۱۲۰;

صفوی اوجاغی‌نین/طریقتی‌نین موریدینه چئوریلدی.[1] جونئید سیاسی موباریزه‌سینده آرتیق اونلارا گوونه بیلردی. محض بو بوی‌لاردان توپلانان ۱۰-۵ مینلیک موریدله شئیخ جونئید ترابزون قالاسینی اله کئچیرمه‌یه جهد ائتدی.

آنادولوداکی تورکمن بوی‌لاری‌نین دا صفوی اوجاغی‌نین تیمثالیندا گوون یئرینه و مورشوده احتیاجی واردی. زامان کئچدیکجه عثمانلی دؤولتی آنادولونون بیرلشمه‌سی ایشینی تاماملاییب، تورکمن بوی باشچی‌لاری‌نین حقوق‌لارینی محدودلاشدیریر، سونونجولاری زورلا مرکزی حاکیمیته و اونو تمثیل ائدن‌لره تابع اولماغا مجبور ائدیردی. گئنیشله‌نن و مرکزله‌شن عثمانلی حاکیمیتی قارشی‌سیندا رئوانش قازانماق و اسکی بی‌لیک‌لرینی برپا ائتمک آرزوسو ایله کئچمیش آنادولو بی‌لیک‌لری‌نین آریستوکراتیاسی [اشراف] و بوی باشچی‌لاری اومید یئری کیمی دوغویا باخیردی. اؤز نؤوبه‌سینده آغقویونلو پادشاهی اوزون حسن (۱۴۷۸-۱۴۵۳) ایسلام دونیاسی‌نین لیدئری اولماق خیالینا دوشموش، حتی ایستانبولو توتماق پلان‌لاری بئله چکیردی. بو مقصدله موسلمان و خریستیان دؤولت‌لریندن عبارت آنتی-عثمانلی بلوکونون یارانماسی ایدئیاسینی مدافعه ائدیر، بو ایستیقامتده آکتیو دیپلوماتیک فعالیت گؤستریردی.[2] درینله‌شن ضدیّت‌لر ۱۴۷۳-جو ایلده عثمانلی و آغقویونلو اوردولاری‌نین اوتلوق‌بئلی دئییلن یئرده باش-باشا گلمه‌سینه سبب اولدو. اوزون حسنین طرفینده سئپاراتیست احوال-روحیه‌لی آنادولو اعیان‌لاری - قارامان بی‌لری پیر احمد و قاسیم، کئچمیش ایسفندیار اوغول‌لاری بی‌لیگی‌نین باشچی‌سی قیزیل احمد و باشقالاری وورووشوردو. اوتلوق‌بئلی‌ده‌کی غلبه‌دن سونرا سلطان مئهمئت فاتحه، کیچیک آسیانین عثمانلی‌یا بیرلشدیریلمه‌سی پروسئسینی بیردفعه‌لیک باشا چاتدیردی، آنادولونون مرکزی بؤلگه‌لرینده‌کی سئپاراتیست قوروم‌لاری دا لغو ائتدی. بونا باخمایاراق مرکزلشمیش عثمانلی حاکیمیتی‌نین گؤزوندن دوشمکده اولان آنادولونون کئچمیش ایرثی آریستوکراتیاسی دورومالا باریشماق ایسته‌میر، یئنه ده دوغودا گئدن پروسئس‌لری ایزله‌ییر، اورادان ایمداد اومواردو. ضعیفله‌میش آغقویونلو حاکیمیتی‌نین یئرینده گوجلنمکده اولان صفوی اوجاغی زامانلا بو بوشلوغو دولدورماقدا ایدی.

---

[1] - Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. ٤٣-٥٦.

[2] -باخین:

-Yaqub Mahmudov, *Azərbaycan diplomatiyası. Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri (XV-XVII yüzilliklər)*, Bakı: Azərbaycan diplomatiyası, ۱۹۹۶, s. ۷۶-۱۲۸.

او بیری یاندان، مرکزی حاکیمیتی تمثیل ائدن دئوشیرمه [ییغما] عثمانلی‌لار یئرلی اهالی‌یه یوخاری‌دان آشاغی باخیر، آددیم‌باشی اونو تحقیر ائتمکدن بئله چکینمیردیلر. عثمانلی مأمورلا تورک/تورکمن کندلی‌سی و یاریم-کؤچری اهالی‌سی آراسیندا یارانمیش آیریلیق سونونجولاری چیخیش یولو آراماغا تحریک ائدیردی. ضیا گؤک‌آلپ چوخ سونرالار عثمانلی-تورک آیریمی حاقّیندا یازیردی کی، عثمانلی تیپی «تورکون کولتورونه و حیاتینا ضررلی اولان ایمپئریالیزم ساحه‌سینه آتیلدی، کوسموپولیت اولدو، صینیف منفعتینی میلّی منفعتین فؤوقونده گؤردو. اصلینده عثمانلی ایمپراتورلوغو گئنیشلدیکجه یوزلرجه میلّت‌لری سیاسی دایره‌سینه آلدیقجا، ایداره ائدن‌لرله ایداره اولونان‌لار آیری ایکی صینیف حالینا گیریردیلر. ایداره ائدن بوتون کوسموپولیت‌لر (عثمانلی صینیفی)نی، ایداره اولونان تورک‌لر ده (تورک صینیفی)نی تشکیل ائدیردی. بو ایکی صینیف بیری-بیرینی سئومزدی. عثمانلی صینیفی، کندینی میلّت-ی حاکیمه صورتینده گؤرور، ایداره ائتدیگی تورک‌لره میلّت-ی محکومه نظریله باخاردی. عثمانلی، دایما تورکه (ائششک تورک) دئیردی. تورک کندلرینه رسمی بیر شخص گلدیگی زامان، (عثمانلی گلیر) دئیه هر کس قاچاردی. تورک‌لر آراسیندا قیزیل‌باشلیغین ظهورو بئله بو آیریلیقلا ایضاح اولونا بیلر.»[1]

بئله بیر سوسیال-سیاسی موحیطده فرقلی، حتی موخالیف ایدئولوگیانین و فعالیتین یارانماسی طبیعی ایدی. بئله بیر اورتامدا آنادولودا قیزیل‌باشلیق یاییلماقدا ایدی. فاروک سومئر یازیر: «آنادولویا گلن شئیخ جونئید بو اؤلکه‌ده کندی مقصدی اوچون بلکه ده اومید ائتمه‌دیگی درجه‌ده ال‌وئریشلی بیر زمین بولدو. دولاشدیغی کندلی‌لر و کؤچری‌لر آراسیندا شیعه و شیعه‌لیگه موتمایيل و موستعید (مئیللی) پک چوخ زومره‌لر ایله قارشیلاشدی.»[2] اؤنملی جهت اودور کی، شئیخ جونئید بیرمعنالی شکیلده اؤزونو پیغمبر اؤولادی، سئیّد کیمی تقدیم ائدیردی.[3] بو دا شیعه‌لیگین آنادولودا پراکتیک تجسّومو اولان قیزیل‌باشلیغا تام اویغون

---

[1] - Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları,* Ankara: Kültür Bakanlığı, ۱۹۹۰, s. ۳۳.

[2] - Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.۱۰.

[3] - بعضی آراشدیریجی‌لارا گؤره، جونئید صفوی اوجاغیندا بیرینجیلیگه صاحب چیخمیش عمی‌سی شئیخ جعفرله موباریزه‌ده غلبه قازانماق اوچون آلترناتیو مذهبی سئچمیش، بعضی‌لرینه گؤره محض بو سونّی-شیعه آیریلیغی جونئیدله عمی‌سی آراسیندا فیکیر آیریلیغینا سبب اولموش‌دور. باخین:

-Nihat Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler.Tarihi Oluşumu ve Gelişimi,*s.۴۰۷;

فاروک سومئر ایسه حساب ائدیر کی، جونئیدین آنادولویا گلدیکدن سونرا «شیعه‌لیگی قبول ائتمه‌سی ده مومکون، حتی بلکه داها چوخ احتیمال اولونور.

-Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.۱۰.

گلیر، شئیخین طرفدار توپلاییب، تشکیلات قورماسی ایشینه یارایبردی. شیعه‌لیک‌ده‌کی تاریخی شخص‌لره، ایلک نؤوبه‌ده اهلی-بئیته باغلیلیق، تورکمن کندلی‌لری و کؤچری‌لر آراسیندا یئنه ده چوخ یایغین اولان دده آنلاییشی ایله سسله‌شیر، صفوی شئیخینه آشیری سایغیدا اؤزونو گؤستریردی. جونئیدین سیاسی مقصدینی آچیق-آشکار اورتایا قویماسی قیزیل‌باش‌لارین مهدی آنلاییشینا اویغون گلیر، اینسان‌لاردا گله‌جه‌یه اومیدلر اویادیردی.

شئیخ جونئیدین فعالیتی تئزلیکله اؤز بهره‌سینی وئرمه‌یه باشلادی. فاروک سومئرین یازدیغی کیمی، آرتیق «طریقتین باشی آزربایجان‌داکی اردبیل شهرینده، گؤوده‌سی ده آنادولودا ایدی. ایران‌دا طریقتین پک آز منسوبو واردی کی، بونلار دا اردبیللی‌لردن، قاراداغ تورک‌لریندن، تالیش‌لاردان، آران‌داکی قارامانلی و قاجار بوی‌لاریندان ایدیلر. ایرانین دیگر یئرلرینده ایسه طریقت هئچ بیر وارلیق گؤسترمه‌میشدی.»[1] جونئیدین اوغلو شئیخ حئیدرین دؤورونده آرتیق آنادولودان قیزیل‌باش‌لارین دسته-دسته اردبیله زیارتی باشلانیر، صفوی اوجاغی‌نین مادی و اینسان پوتئنسیالی دورمادان آرتیر. بو آرتیش شئیخ حئیدری حرکت ائتمه‌یه وادار ائتدی. یوخاریدا دا قئید ائدیلدیگی کیمی، آتاسی‌نین یولونو ایزله‌یه‌رک غنیمت مقصدلی ایکی سفردن سونرا شیروانشاه و آغ‌قویونلو حاکیمیتی ایله توققوشمادا حیاتینی ایتیرمیش (۱۴۸۸) شئیخ حئیدر، صفوی اوجاغی ایله آغ‌قویونلو سارایی آراسیندا موناسیبت‌لری دوشمنچیلیک سویه‌سینه چاتدیرا بیلدی. حئیدرین گنج اوغلو سلطان علی نین اؤلدورولمه‌سیندن (۱۴۹۳) سونرا نؤوبه اونون ایکینجی اوغلو ایسماییلا چاتدی. آمّا قیزیل‌باش‌لار آقونیا [عذاب] دؤورونو یاشایان آغ‌قویونلولارین ایسماییلی اله کئچیرمه‌سینه ایمکان وئرمه‌دیلر. و صفوی اوجاغی‌نین اونیکال [بنزرسیز] قورولوشو، اردبیل شئیخ‌لری‌نین اون‌ایل‌لرله داوام ائدن مقصدیؤنلو فعالیتی، بعضاً حتی فداکارلیغی، ایدئولوژی-تبلیغات ساحه‌سینده اونلارین زامانیندا گرَکن آددیم‌لاری، آغ‌قویونلو حاکیمیتی‌نین چورومه‌سی، آنادولونون قیزیل‌باش بوی‌لاری ایله صفوی‌لرین ماراق‌لاری‌نین اوست-اوسته دوشمه‌سی ۱۶-جی یوزایلین باشیندا صفوی عائله‌سی‌نین ۱۳ یاشلی نماینده‌سی ایسماییلی سیاسی حادثه‌لرین مرکزینه گتیردی.

والتر هینز'ه گؤره، صفوی اوجاغی هله شئیخ خاجه علی زامانیندان آرتیق شیعه مذهبینه کئچمیشدی.
-Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd,* s.۱۵.

[1] - Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü,* s.۱۲.

شیعه تئوکراتیک [دینی] دؤولتی

شئیخ سلطان علی اؤلوم آیاغیندا کیچیک قارداشی ایسماییلی اؤزونون واریثی گؤستردی و اونو باشی‌نین اوستونده دورموش تورکمن بوی بی‌لری شاملی لَله حسین بی، قاجار قارا پیری بی، آبدال بی، تالیش‌دان دده بی کیمی صفوی موریدلرینه امانت ائتدی. صفوی اوجاغی‌نین ایشینی داوام ائتدیرمک اوچون ایسماییل هله چوخ گنج ایدی (دوغوم تاریخی ۱۷ یول ۱۴۸۷). اونو بؤیودوب، آغ‌قویونلو تعقیب‌لریندن قوروماق و ایش‌لرین باشینا گتیرمک لازیم ایدی. بو ایشی تورکمن بوی‌لاریندان اولان موریدلر، خصوصیله اردبیله آنادولو و قوزئی سوریادان کؤچ ائتمیش بوی‌لارین ایره‌لی گلن شخص‌لری یئرینه یئتیردیلر. اونلار کیچیک ایسماییلی تهلوکه‌لی تعقیب‌لردن خلاص ائدیب، اونون تحصیل آلماسینی، ایلکین حربی تعلیم گؤرمه‌سینی تشکیل ائتدیلر. سرگوذشت‌لرله دولو اوشاقلیغی ایسماییلی تئز بؤیوتدو.[۱]

ایسماییلین اطرافی، اؤلچوب-بیچیب ۱۴۹۹-جو ایلین آوقوستوندا قرار وئردی کی، اؤلکه‌ده یارانمیش سیاسی دوروم سونونجو سیغیناجاق یئری اولان لاهیجان‌دان چیخماق واختی‌نین یئتیشدیگینی طلب ائدیر. آغ‌قویونلو شاه‌زاده‌لری آراسیندا تاخت-تاج اوغروندا موباریزه بحران دؤورونه گیرمیشدی. روستم پادشاه اؤلدورولموش، آغ‌قویونلو بوی بی‌لری‌نین دعوتی ایله ایستانبول‌دان چاغیریلمیش گؤدک احمدین ده پادشاهلیغی ۶ آی چکمیش، نهایت، آزیاشلی الوند و موراد آدلی ایکی شاه‌زاده آراسیندا بؤلونموش، بیر زامان‌لارین قودرتلی آغ‌قویونلو دؤولتی داغیلماقدا ایدی. لاهیجان‌دان چیخارکن ایسماییلین یانیندا ۲۰۰۰-۱۰۰۰ موریدله بیرلیکده شاملی لَله حسین بی، زولقدیرلی تورکمن‌لریندن دده آبدال بی (عبدولعلی بی دده)، هادیم بی خولافه، قارامانلی روستم بی، قارامانلی بایرام بی، خینیسلی ایلیاس بی آیقوت‌اوغلو و قاجار قارا پیری بی واردی.[۲]

ایسماییلین دسته‌سی لاهیجان‌دان چیخاراق قیزیل‌اوزن چایی حؤوزه‌سینده یئرلشمیش شاملی بوی‌لاریندان جانلی کؤمک آلیب گوجله‌نه‌رک طریقتین مرکزی اردبیله یؤنلدی. اردبیل والی‌سی‌نین تضییقی ایله صفوی اوجاغیندا زیارت مراسیمینی کسن صفوی هئیتی، آستارا یاخینلیغینداکی آرجووواندا قیشلاماغا مجبور اولدو. ۱۵۰۰-جو ایلین یازیندا

---

[۱] - ایسماییلین یئنی‌یئتمه‌لیک دؤورو، آغ‌قویونلولارین تعقیب‌لری حاقیندا آیرینتیلی بیلگی آلماق اوچون، مثلاً، باخین:
-Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.۱۵-۱۶; Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd,* s.۸۲-۸۶; Oqtay Əfəndiyev, Səfəvilər və Qızılbaşlar XV əsrdə, s.۱۲۷-۱۳۱; Reha Çamuroğlu, *İsmail*, s.۸۱-۱۴۹.

[۲] - Nihat Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler.Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi,* s. ۴۵۱.

گؤیجه‌گؤل- ارزروم-ترجان یولو ایله ارزینجانا حرکت باشلاندی. یول بویو تورکمن بوی لاریندان اونلارا یوزلرله مورید قوشولدو. آغ‌قویونلو دؤولتینی ایداره ائدن‌لرین باشی آرا محاربه‌لرینه قاریشدیغیندان، صفوی‌لرین حرکتینه اهمیت وئرن اولمادی. ارزینجانا گئتمکده مقصد بورانی مرکز یاپاراق، اطراف‌داکی تورکمن بوی‌لاری حسابینا گوجلنمکدی. بیر نئچه آیلیق آکتیو فعالیت نتیجه‌سینده صفوی اوردوسونا قوشولان موریدلرین سایی ۷ مینی کئچدی. آرتیق قطعی حرکته کئچمک اولاردی. مشهور ساری‌قایا موشاویره‌سینده موختلیف سئچیم‌لر موذاکیره اولوندو. موشاویره ایشتیراکچی‌لاری آشاغی-یوخاری عینی تورکمن بوی لاری‌نین ایره‌لی گلن‌لری ایدی. سئچیم‌لر آراسیندا شیروانشاه فرّوخ یاسارا قارشی یوروش تکلیفی اوستونلوک قازاندی. شیروان ایستیقامتی‌نین سئچیلمه‌سی‌نین بیر سببی صفوی موریدلری‌نین مقدس حساب ائتدیک‌لر شئیخ جونئید و شئیخ حئیدرین قیصاصینی آلماقدی سا، دیگر سببی وارلی شیروان حسابینا گوجلنمکدی. فرّوخ یاسارین ۲۰ مین آتلی و ۶ مین پیاداسیندان عبارت اوردوسو جَبانی دؤیوشونده دارماداغین ائدیلدی، شیروانشاه اؤزو ده دؤیوش مئیدانیندا قالدی. ایسماییللین قرارگاهی باکینی آلماق اوچون دسته گؤندردی و شهر چتینلیکله ده اولسا فتح ائدیلدی. بو آرادا اوزون زامان آغ‌قویونلولارا وزیرلیک ائتمیش کئچه‌چی عائله‌سیندن امیر ذکریّه تبریزی ترک ائده‌رک صفوی‌لره قوشولدو. بوندان چوخ ممنون اولان ایسمایيل امیر ذکریّه‌نی «کیلید-ی آزربایجان» («آزربایجانین آچاری») آدلاندیریب، اونو وزیر تعیین ائتدی. ۳۰ مینلیک الوند میرزه‌نین آغ‌قویونلو اوردوسو ایله ۷ مینلیک صفوی قوشونو آراسینداکی شَرور دؤیوشو ایکینجی‌لرین تام غلبه‌سی ایله نتیجه لندیکدن سونرا دؤولتین پایتاختینا، تبریزه یول آچیلدی. صفوی اوردوسو آسانلیقلا تبریزه داخیل اولدو، صفوی شئیخی ایسمایيل شاه اعلان ائدیلدی، ۱۲ ایمام آدینا خوطبه اوخوندو، پول کسیلدی، یوکسک دؤولت مقام‌لارینا تعیینات‌لار اولدو. صفوی، یا قیزیل‌باش دؤولتی‌نین بئله‌جه اساسی قویولدو.[۱]

تبریزین فتحیندن سونرا صفوی حاکیمیتینی یئرلره یایماق وظیفه‌سی قارشیدا دورووردو. آغ‌قویونلو حاکیمیتی‌نین لئگیتیم (مشروع) وارث‌لری الوند میرزه ایله موراد میرزه هله ده ساغ

[۱] -۱۵۰۱-۱۴۹۹-جی ایل‌لر حادثه‌لری حاقیندا همین دؤورده، هم ده سونرالار چوخ یازیلمیش، حادثه‌لر دئتال‌لارینا قدر خیردالانمیش‌دیر. فاروک سومئر، اوقتای افندیئو، نیهات چئتینکایا، والتر هینز'ین یوخاریدا گؤستریلن اثرلرینده باشقا، مثلاً، باخین:

-Mirzə Abbaslı, *Şah İsmayıl Xətainin ömür yolu*, Bakı: İşıq, ۱۹۸۱;

-سید اسماعیل وکیلی، آزربایجان پیش از تاریخ و پس از آن، جلد ا، تهران: ندا، ۱۳۶۲، ص.۲۷۸-۲۷۰.

ایدیلر و رئوانش قازانماق اوچون حاضیرلاشیردیلار. الوند میرزه ارزینجان‌دا یئرله‌شیب، حاکیمیتینی قایتارماق اوچون عسگر توپلاییردی. هم ده صفوی‌لرین دایمی گوج منبعی - آنادولودان تبریزه موریدلرین کؤچونون قارشی‌سی کسیلمیشدی. ۱۵۰۲-جی ایلین یازیندا شاه ایسماییل باشدا اولماقلا صفوی اوردوسو الوند میرزه‌نین اوستونه یورودو. الوندین قوشونو پوزولوب داغیلدی، الوند اؤزو همدان یولو ایله باغدادا قاچدی و بوندان سونرا صفوی حاکیمیتی اوچون بؤیوک تهلوکه اولمادی (۱۵۰۵-ده اؤلدو). نؤوبتی ایلده موراد میرزه‌یه قارشی حربی عملیات نتیجه‌سینده اونون چوخ‌سایلی اوردوسو ازیلدی، اؤزو ایسه قاچماغا مجبور اولدو. کیرمان، شیراز، اصفهان، قوم توتولدو. سونراکی ایل‌لرده زولقدیرلی بوی بگی علاءالدّوله‌نین گونئی-دوغو آنادولوداکی آغقویونلو تورپاق‌لارینی اؤزونه بیرلشدیرمک جهدی‌نین قارشی‌سی آلیندی، علاءالدّوله‌نین حربی گوجو داغیدیلدی، سیواسا قدر تورپاق‌لار صفوی دؤولتی‌نین ترکیبینه قاتیلدی. ۱۵۱۰-جو ایلده ایسماییل اوزونو دوغویا یؤنلتدی. شئیبانی خانی ایسماییلین قیزیل تاجیندان فرقلنمک، عمومیّتله قیزیل‌باشلیغا آلتئرناتیو بیر سیاسی-دینی حرکات یاراتماق اوچون باشینا یاشیل چالما قویور، اؤزونه ایسه یاشیل‌باش لقبی وئرمیشدی. یاشیل‌باش‌لارلا ساواش صفوی‌لرین پارلاق غلبه‌سی ایله باشا چاتدی، خوراسان صفوی‌لرین حاکیمیتی آلتینا کئچدی.[۱] دؤولتین اراضی‌سی آرتیق فرات چاییندان جئیهونا قدر اوزانمیش، صفوی دؤولتی بؤیوک ایمپراتورلوغا چئوریلمیشدی.

حادثه‌لرین گئدیشی سون درجه گئنیشلنمیش و گوجلنمیش صفوی دؤولتینی زامانین ان قودرتلی دؤولتی اولان عثمانلی ایمپراتورلوغو ایله باش-باشا گتیرمه‌لی ایدی. آنادولو تورکمن بوی‌لاری ایله علاقه‌لری گئنیشلندیرمک عنعنه‌سی داوام ائتمکده ایدی. اوّلکی قایدادا بو یئرلره *خلیفه‌لر* گؤندریلیر، اونلارا گرکن مادّی و باشقا یاردیم‌لار گؤستریلیردی. وئرگی وئرن آکتیو اهالی‌نین آنادولودان صفوی‌لره پناه آپارماسی - «شاها گئدن‌لرین» آردی-آراسی کسیلمیردی. شاه ایسماییل بو فعالیّت‌لری مومکون قدر اوستواؤرتولو آپارماغا چالیشیر، عثمانلینی قیجیقلاندیرماقدان چکینیردی. شاه ایسماییلین مکتوب‌لاریندا عثمانلی پادشاهی سلطان ایکینجی بایزیدی «آتا» آدلاندیرماسی دا تاریخی فاکت‌دیر. آمّا عثمانلی سرحدلری داخیلینده آکتیو ایشین آپاریلماسی اوّلکی صفوی اوجاغی‌نین طریقت تبلیغاتی، «ایدئولوژی» فعالیتیندن کؤکلو صورتده فرقله‌نیردی. سلطان بایزیدین شاه ایسماییللا خوش موناسیبتینه،

[۱] - تفرّوعاتی اوچون باخین:
-Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.۲۳-۳۱; Süleyman Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi*, s.۳۷۱-۳۷۳.

داها چوخ دا یئرلی قیزیل‌باش‌لارا موناسیبتده یومشاق سیاستی عثمانلی سارایيندا نیگارانچیلیغین قارشی‌سینی آلا بیلمیردی. بو نیگارانچیلیق ۱۵۱۰-جو ایلده آنادولودا پارتلایان شاه‌قولو عصیانی ایله سون حده چاتدی. شاه‌قولونون باشینا ییغیلمیش بیر نئچه مینلیک عصیانچی اوردوسو کئچمیش تیمار صاحبی سیپاهی‌لرین ده اونلارا قوشولماسی ایله داها دا گوجله‌نیردی. سلطان بایزیدین قارامان والی‌سی اولان اوغلو شاهین‌شاه (شهین شاه) دا بیر واخت قیزیل‌باش اولموشدو. اوست-اوسته بیر نئچه دفعه شاه‌قولو اوردوسو عثمانلی حربی دسته‌لرینی محو ائتدی. ان سون وزیر-اعظمین باشچیلیغی آلتیناکی بؤیوک عثمانلی اوردوسو کایسئری-سیواس آراسیندا دارماداغین ائدیلدی، وزیر-اعظم ده دؤیوش مئیدانیندا قالدی. ساواشدا آغیر یارالانمیش شاه‌قولونون اؤزو ده آز سونرا کئچیندی. ۱۵ مین آدام‌دان عبارت عصیانچی اوردوسو ساغ-سالامات صفوی‌لرین سرحدینی کئچدی. فاروک سومئر یازیر: «قوّتله تخمین ائتمک مومکون‌دور کی، شاه‌قولونون اصیل غایه‌سی شاه ایسمایيل آدینا ساده‌جه بیر عصیان چیخارماق، و یا ایرانا گئتمک دئییلدی. اونون مقصدی‌نین چوخ بؤیوک اولوب، عثمانلی حاکیمیتینه سون وئرمک اولدوغو گؤرولور.»[۱]

۱۵۱۲-جی ایلده شاه‌زاده سلیمین عثمانلی تاختینا کئچمه‌سی وضعیتی دییشدی. سلیم، حاکیمیته ایدّعالی دیگر قارداش‌لارینی مغلوب ائدیب، چوخ یومشاق و باجاریق‌سیز سایدیغی آتاسی سلطان بایزیدی تاختدان ائندیردیکدن سونرا فعال شکیلده «دوغو مسئله‌سی» ایله مشغول اولماغا باشلادی. سلطان سلیمین دوغودان باشلاماسی‌نین آزیندان ایکی موهومّ سببی واردی.

دونیا تیجارت یول‌لاری‌نین اساساً دنیزلره کئچمه‌سی، اولان-قالان قورو تیجارت یول‌لاری‌نین دا عثمانلی سرحدلری خاریجینده اولماسی عثمانلی‌نین اقتصادی وضعیتینه چوخ بؤیوک ضربه ووراقدا ایدی. هیندیستان-آوروپا تیجارت یولو (قورو ایله) صفوی‌لرین الینده اولان بصره‌دن باشلایاراق، فرات سو یولو ایله بورادان کاروان‌لارلا قوزئی سوریادان (مملوک دؤولتی) آرالیق دنیزینه چیخیر، اورادان گمی‌لرله آوروپا لیمان‌لارینا یؤن آلیردی. او بیری تیجارت یولو دا - هیندیستان‌دان گلن گمی‌لر قیرمیزی دنیزی کئچیب، کاروان‌لارلا یوک‌لری ایسکندرون شهرینه داشییر- عثمانلی سرحدلریندن کناردا ایدی.[۲] سلطان سلیمین سلیمین دوغو سیاستینده بو ایستراتژی نقطه چوخ اؤنملی ایدی و حاکیمیتی‌نین (۱۵۲۰-

[۱] - Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.۳۳.
[۲] - Nihat Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler.Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi,* s.٤٦٦-٤٦٨.

۱۵۱۲) بؤیوک حیصّه‌سینی همین پروبلمین حلّ ائدیلمه‌سینه صرف ائتدی. دیگر مقصد حاکیمیتین، حتی دؤولتین تهلوکه‌سیزلیگی ایله ایضاح ائدیلمه‌لی‌دیر. بو دا اؤلکه‌نین دوغوسوندا گئدن پروسئس‌لرله باغلی ایدی.

صفوی حؤکمداری، هله ترابزون والی‌سی اولان سلیمین حرکت‌لرینی ایزله‌ییر، اونون تورکمن‌لره خصوصی موناسیبتی‌نین اولدوغونو بیلیردی. شاه ایسمایییل، سلیمین عثمانلی تاختینا اوتورماسی خبرینی آلار-آلماز چوخ گووندیگی روملو نور علی خلیفه‌نی آنادولویا گؤندره‌رک، اونا بوراداکی قیزیل‌باش‌لاری توپلاماسینی امر ائتدی. نور علی خلیفه چوخ تئزلیکله سیواس، آماسیا، توکات بؤلگه‌لرینده اوچ-دؤرد مین ائولیک قیزیل‌باشی بیر یئره ییغا بیلدی. اوسته‌گل، سلیمین پادشاه‌لیغینی قبول ائتمه‌ین قارداشی سلطان احمد، نور علی خلیفه ایله سیخ علاقه قوردو، حتی اونون اوغلو قیزیل‌باش اولدو. اونلارین بیرلشمیش قوه‌لری دفعه‌لرله عثمانلی قوه‌لرینی دارماداغین ائتدیلر. سلطان سلیم بؤیوک اوردو ییغیب، ۱۵۱۲-جی ایلین مارتیندا دوغویا دوغرو حرکته باشلادی. یول بویو مین‌لرله قیزیل‌باش قتل ائدیلدی.[۱] پروسئس‌لرین اینکیشافی عثمانلی ایله صفوی سولاله‌لرینی باش-باشا گلمه‌یه آپاریردی.

۱۵۱۴-جو ایلین آوقوستون ۲۳-ده معلوم چالدیران میدان ساواشی اولدو. هر ایکی طرف‌دن مین‌لرله عسگر، بیر نئچه قیمتلی سرکرده محو ائدیلدی. چالدیران مغلوبیتی صفوی لر ایمپراتورلوغونا، اؤزللیکله اونون باشچی‌سی، بو واختادک دایم غلبه سئوینجی یاشامیش مغرور شاه ایسمایییلا سارسیدیجی ضربه اولدو. چالدیران‌دان سونرا ایسمایییل بیر حؤکمدار و اینسان کیمی دییشدی. اصلینده چالدیران‌دان سونرا اؤلکه‌نین تاریخینده ده یئنی مرحله باشلانیردی. چالدیران‌دان سونرا اؤزونو گؤسترن داها اهمیتلی حادثه - اؤلکه حیاتیندا دینین رولونون ایفراط شکیلده آرتماسی، رسمی دؤولت ایدئولوگیاسی‌نین - قیزیل‌باشلیغین اون ایکی ایمام (ایمامیه) شیعه‌لیگینه ترانسفورماسیاسی، سونّو-شیعه قارشی‌دورماسی مؤوضوعسو اوزرینده دوراق.

صفوی دؤولتی‌نین اعلان ائدیلدیگی ۱۵۰۱-جی ایلین یاییندان اعتباراً بو واختا قدر مؤوجود اولموش مذهب‌لرآراسی تولئرانت موناسیبت‌لره سون قویولدو. یئنی صفوی

[۱] -تفروعاتی اوچون باخین:
-Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.۳۴-۳۶.

حاکیمیتی شیعه اولمایان‌لارین وارلیغینی بئله قبول ائتمه‌مک حدّینه‌دک آقرئسسیو [خَشِن] سیاست یئریتمه‌یه باشلادی. تاریخی قاینا‌ق‌لارین وئردیگی معلوماتا گؤره، تبریزین جومه مسجیدینده اون ایکی ایماما ایلک دفعه خوطبه اوخوتماق اوچون خصوصی شیعه موجتهیدی گتیریلدی. ایسماییل اؤزو بو زامان یالین قیلینج الینده، ساواش پالتاریندا مسجیده ایدی. ایلک خلیفه‌لر ابوبکر، عثمان و عمره کوفر دئمک عادتی ده او زاماندان باشلادی.

قیزیل‌باش اوردوسونون کئچدیگی شهر و کندلر سونّو اهالی‌نین قانینا بلندی. اهالی‌نین بؤیوک اکثریتی‌نین سونّولردن عبارت اولماسی قیرغین‌لارین میقیاسینی آرتیردی. ایلک فتح ائدیلمیش باکی‌دا بؤیوک قیرغین اولدو. دؤولتین پایتاختی تبریزده ۲۰ میندن آرتیق اینسانین محو ائدیلمه‌سی حاقّیندا دؤورون قاینا‌ق‌لاریندا معلومات‌لار وار. حتی آناسی، اوزون حسنین قیزی عالم‌شاه بگیمین قتل عام‌لارا اعتراض ائتمه‌سینه غضبله‌نن ایسماییلین اونو قتل ائتدیردیگی تاریخی منبع‌لرده عکس اولونوب.[۱] آغ‌قویونلو حاکیمیتی‌نین اساس دایاق لاریندان اولان بایاندور بویونا عاید اولان هئچ کسه آمان وئریلمه‌دی. اکثریتی سونّو اولان فارس‌لار دا کوتله‌وی قیرغین‌لارا معروض قالدیلار. اصفهان، فارس، یزد، کیرمان، روستمدار کیمی بؤلگه‌لرین اهالی‌سی مقاومت گؤستردیکلری اوچون قدّارلیقلا اؤلدورولدولر. بیر سؤزله، کوتله‌وی قیرغین و تعقیب‌لرله شیعه‌لیک دؤولت دینی اعلان ائدیلیر، سونّولر دوشمن سایییلیر، تئوکراتیک دؤولتین اساس‌لاری قورولوردو.[۲]

روحانی‌لرین اکثریتی فارس‌لاردان عبارت اولسا دا اونلارین دا آراسیندا شیعه فیقه، کلام و حدیث علم‌لرینده حاضیرلیقلی آدام‌لار یوخ کیمی ایدی. اون ایکی ایمام (ایمامیه) شیعه‌لیگی‌نین اساس‌لاری حاقّیندا کیتاب‌لار دا سون درجه آزدی. اودور کی، لیوان و گونئی ایراق‌دان علما گتیریلدی.[۳] آز واختدا اؤلکه‌ده شیعه مدره‌سه‌لری آچیلدی. اصفهان

---

[۱] -باخین:

-Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.۲۴; Reha Çamuroğlu, *İsmail,* s.۲۰۸-۲۳۲.

[۲] - سووئت دؤورونده قوزئی آزربایجان‌دا «آزربایجانلی‌لار ایسلامی قیلینج زورونا قبول ائتمیش‌لر» فیکرینی آشیلاماق اوچون «قیلینج موسلمان» آنلاییشی اورتایا آتیلمیشدی. بو، تاریخه ضد، سیاسیلشمیش یاناشمادیر، چونکی تورک‌لر ایسلامی کؤنوللو قبول ائتمیشدیلر. اصلینده «قیلینج شیعه» دئییلسه‌یدی، منطیقلی اولاردی. چونکی شیعه‌لیک قیلینج گوجونه، زورلا قبول ائتدیریلدی.

[۳] - Michael Fischer, *İran From Religious Dispute to Revolution,* Harvard University Press, ۱۹۸۰, s.۲۹.

مدرەسەسیندن سونرا، قوم، نجف و مشهدده ده مدرەسەلر یاراندی. سرعتله شیعه علما یئتیشدیریلدی.

صفوی ایمپراتورلوغونون اراضی‌سی گئنیشلندیکجه ایدئولوژی-تبلیغات ساحەسینده ده اویغون دییشیکلیگین ائدیلمەسینه احتیاج یارانیردی. قیزیل‌باشلیق آرتیق یئنی شرطلره جاواب وئرمک اوچون یئتمیردی. بو ایدئولوژی-سیاسی جریان مورشوده (مورشودو-کامیله) سؤزسوز اطاعت طلب ائدیر و اونو تأمین ائدیر،[1] تَرَکَمه قیزیل‌باش‌لاری حاقسیزلیغا اعتراضا سسلەییر و اونو جانیندان کئچمەیه قدر هیجانلاندیریردیسا، یئنی تیپلی (حربی-ترکمه دؤولتیندن فرقلی) دؤولتین قورولماسی داها درین ایدئولوژی-دینی سیستئم طلب ائدیردی. یئنی یارادیلان شیعه فیقهی - شیعه حقوق سیستئمی بو میسسیانی یئرینه یئتیرمەلی ایدی.

ایمامیه شیعه نظریەچی‌لری‌نین ان چوخ اهمیت وئردیگی و اوستونده دوردوغو مسئله ایمام مسئله‌سی‌دیر. شیعەلیک دیگر مذهب‌لردن ان چوخ بو مسئلەده فرقلەنیر.

حضرت پیغمبرین وارثی مسئله‌سینده فیکیر آیریلیغی نتیجەسینده سیاسی جریان کیمی شیعەلیگین مئیدانا چیخماسی تاریخی فاکت‌دیر. حضرت پیغمبردن سونرا موسلمان ایجماعسی طرفیندن سئچیلمیش حضرت ابوبکر، حضرت عثمان، حضرت عمرین (حضرت پیغمبرین اصحابی) خلیفەلیگینی قبول ائتمەین حضرت پیغمبرین کورَکنی، نؤوبتی خلیفه حضرت علی‌نین طرفدارلاری وارث اولاراق حضرت پیغمبرین نسلیندن اولان‌لارین (اهلی-بئیت) بو وظیفەیه لاییق اولدوغونو ایدّعا ائتدیلر. معلوم و مشئوم سیاسی پروسئس‌لر نتیجەسینده اموی‌لر حاکیمیتینه موخالیفتده اولان‌لار شیعەلیگی ایدئولوژی-دینی سیستئم حالینا سالا بیلدیلر.

---

[1] - صفوی اوجاغی و دؤولتینده شئیخ/مورشوده و شاها ایفراط ستایش هم دؤورون سیّاح‌لاری‌نین، هم ده سونراکی تاریخچی لرین دقتینی چکمیش‌دیر. موریدلر بیر-بیری ایله گؤروشدوکلری واخت «سلام علیکم» یئرینه «شاه!» دئیرمیشلر. خسته‌لرینه باش چکن زامان دعا یئرینه «شاه!» دئمیشلر. «مکّه یئرینه نییه اردبیله زیارته گئدیرسینیز؟» سوالینا جاواب اولاراق آنادولو صوفوسو دئیرمیش: «بیز دییریه دوغرو گئدیریک، اؤلویه دئییل.» باخین:

-Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s.۸۶.

۱۵۷۱-جی ایلده وئنئسیا ائلچی‌سی کیمی «پئرسیا»یا سفر ائتمیش وینسئنتیو د'آلئسساندری حیرتله یازیردی: «بورادا کرالا (شاها) گؤستریلن سایغی و سئوگی اینانیلماز میقیاسدادیر؛ اونا بیر کرال اولاراق دئییل، سانکی بیر تانری کیمی ستایش ائتمکده‌دیرلر.»

-Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, İstanbul: Doğan Kitap, ۱۹۹۹, s. ۱۱۹.

شیعه نظریه‌چی‌لرینه گؤره، یالنیز حضرت پیغمبرین و حضرت علی‌نین نسلیندن گلن‌لر خلیفه، و یا ایمام اولا بیلرلر. مقدس حساب ائدیلن بو ایمام‌لار حضرت علی، حضرت حسن، حضرت حسین، حضرت علی زین‌العابدین، حضرت محمد باقر، حضرت جعفر صادق، حضرت موسی کاظم (صفوی‌لرین اجداد سایدیغی ایمام)، حضرت علی رضا، حضرت محمد تقی، حضرت علی النقی، حضرت حسن عسگری و حضرت محمد مئهدی‌دیر. سونونجو، ۱۲-جی ایمام مئهدی، اونلارین ایدّعالارینا گؤره، اؤلمه‌میش‌دیر، یئنی‌دن لازیم گلدیکده الله‌ین امری ایله دونیایا دؤنه‌جک، اینسان‌لارا دوغرو یولو گؤسترە‌جک.

سونّولره گؤره، حضرت پیغمبر و قرآن خلف تعیین ائتمه‌میش‌دیر. خلیفه، ایمام، یا دا دؤولت باشچی‌سی‌نین نئجه سئچیله‌جگینی موسلمان ایجماعسی‌نین ایختیارینا بوراخمیش‌دیر. او دا حضرت پیغمبردن سونرا معلوم اوچ خلیفه‌نی سئچمیش‌دیر. شیعه‌لره گؤره، حضرت پیغمبر اؤزوندن سونرا حضرت علی‌نی تعیین ائتمیش‌دیر و اوندان سونرا حضرت علی نسلیندن اولان‌لار ایمام ساییلمالی‌دیرلار. قالان خلیفه‌لر شیعه‌لره گؤره، حاکیمیتی غصب ائتمیشلر. ایرانلی آراشدیرماچی موژان مومن یازیر: «شیعه‌لره گؤره، حضرت پیغمبرین خلفی نین معیّن ائدیلمه‌سی خصوصیله پیغمبرین اؤزونون بیریسینی - یعنی علی‌نی - ایمام تعیین ائتمه‌سیله اولور. هر ایمام اؤزوندن اوّلکی ایمام ساغکن اونون طرفیندن خلف اولاراق تعیین ائدیلمک صورتیله معیّن ائدیلیر. ایمامین حاکیمیتی، اوّلکی ایمام طرفیندن روحانی مقاما تعیین ائدیلمیش اولماسیندان قایناقلانیر و مووقّتی-دونیوی وضعیتیندن آسیلی دئییل. یعنی ایمامین موسلمان چوخلوق طرفیندن تانینیب-تانینماماسی‌نین اهمیتی یوخدور.»[۱] ایکی مذهب آراسیندا اساس ایختیلاف‌لاردان بیریسی ده محض بودور و ۱۲ ایمام دوکترینینده‌کی بو اؤزللیگین صفوی دؤولتی‌نین سونراکی طالعینده بؤیوک رولو اولموش‌دور.

محض بو دوکترینه گؤره، ۱۲ ایمامین سؤزلری و عمل‌لری حضرت پئیغمبرینکی کیمی دیرلی‌دیر. اوسته‌لیک، ایمامین شخصینده دینی و سیاسی حاکیمیت بیر-بیرینden آیری دئییل. تورکییه‌لی آراشدیرماچی طاها آکیول یازیر: «دینی و سیاسی حاکیمیت آیریلماز قبول ائدیلینجه، تاریخی باخیمدان، «اون ایکی ایمامین و مئهدی‌نین یئر اوزونده‌کی «وکیل‌لری نین» اوست دوزئی شیعه علماسی اولدوغونا اینانیلمیش، دینی و سیاسی حاکیمیتین «موجتهید»، «آیت‌الله» کیمی عنوان‌لار وئریلن شیعه دین عالیم‌لری‌نین نظارتینده اولماسی

[۱] - Moojan Momen, *An İntroduction to Shi'ite İslam,* Yale University Press, ۱۹۹٥, p. ۱٤٦; Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, s. ۱۳۸.

یؤنونده بیر سیاسی کولتور یارانمیش‌دیر.»[1] محض بو «سیاسی کولتوره» گؤره، دین آدام‌لاری صفوی دؤولتینده و اوندان سونرا بؤیوک قودرته صاحب اولموش، سیاسی اقتدار مووقّتی، «حاکمیتی غصبب ائتمیش» عنصر ساییلمیش‌دیر.

شیعه و سونّو سیاسی دوکترین‌لرینده حاکیمیتین منبعی مسئله‌سینده‌کی فرق ده دیقّتی چکیر. قرآن‌ین نیساء سوره‌سی‌نین ۵۹-جو آیه‌سینده دئییلیر: «ائی ایمان ائدن‌لر! الله‌ا اطاعت ائدین. پیغمبره و سیزدن اولان اولول-امره اطاعت ائدین.» متخصص‌لر بو «اولول-امر» آنلاییشینا موناسیبت‌ده‌کی فرقین ده بؤیوک اؤنمی اولدوغونو وورغولاییرلار.[2] سونّو سیاست دوکتری‌نینده بو «اولول-امر» خلیفه، حؤکمدار، حکومت و ایداره‌چی‌لردی. شیعه‌لره گؤره ایسه، «اولول-امر» ایمام‌لاردی. بئله‌جه، حاکیمیتین لئگیتیملیگی (مشروعلوغو) مسئله‌سینده یارانمیش/یارادیلمیش بو فرق صفوی دؤولتی‌نین تئوکراتیک کاراکترینی معیّن ائدن عامیل لردن بیری اولموش‌دور.

شیعه و سونّو سیاست دوکترین‌لرینده‌کی بو فرق اساساً فارس‌لاردان عبارت اولان روحانی صینفینه خصوصی ایمتیازلار تأمین ائتمیش، خصوصاً سیاسی حاکیمیتین ضعیف اولدوغو واخت‌لاردا روحانیت اؤلکه‌نین سیاسی حیاتیندا آوتونوم، حتی بعضاً اساس عامیله چئوریلمیش‌دیر. زکات وئرگی‌سی، شریعت محکمه‌لری و وقف‌لر بو صینفین اقتصادی قودرتینی تأمین ائتمیش‌دیر. بو علما صفوی‌لرین سونّولری، داها سونرا قیزیل‌باش‌لاری و چئشیدلی صوفی طریقت‌لرینی ازمه‌سینی دستکله‌میش‌دیر. شیعه‌لیگین محض فارس‌لارین تاریخینه و سیاسی کولتورونه اویغون اولماسینا دا متخصص‌لر دیقّتی چکیرلر. مقاله‌نین مؤوضوعسو اوچون اؤنملی اولدوغوندان قیساجا بو مسئله‌نین اوستونده دوراق.

شیعه‌لیگین فارس‌لار اوچون جلب‌ائدیجی اولماسی بیر نئچه، بیر-بیرینی تاماملایان عامیل‌له ایضاح ائدیله بیلر. هر شئی‌دن اؤنجه، خیلافت، ساسانی ایمپئریاسینی ساواشلا آلمیش؛ اموی حاکیمیتی (۷۵۰-۶۶۱) عرب اولمایان‌لارا قارشی قاتی آیری-سئچکیلیک سیاستی آپارمیش؛ عرب سیاسی موحیطینده یارانمیش بو موخالیفتچی سیاسی جریان (شیعه‌لیک) ساسانی دؤولتی‌نین وارثی شعورونو و غوروروندو داشییان فارس سیاسی ائلیتی نین ایشینه یارامیش‌دیر. شیعه‌لیگین اؤزونده حاقسیزلیغا قارشی موباریزه‌یه چاغیریش‌لارین

[1] - Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, s. ۱٤۱.
[2] - Moojan Momen, *An İntroduction to Shi'ite İslam,* p. ۱۹۱-۱۹۵; Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, s. ۱٤۳-۱٤۵;

گوجلو اولماسی اونون سونراکی دؤورلرده عرب حاکیمیتی و حاکیم کولتورونه مقاومت حرکات‌لاری‌نین ایدئیا منبعینه چئوریلمه‌سینی شرطلندیرمیش‌دیر.

فارس‌لاری جلب ائدن خصوصیت‌لردن بیریسی شیعه‌لیگین چوخلوقدان فرقلیلیگی (هئتئرئدوکس اولماسی) ایدیسه، دیگر خصوصیتی اونون مئهدی (مئسسیا) دوکترینی‌دیر.

فارس آریستوکراتیاسی‌نین شیعه‌لیگه مئیللنمه‌سی‌نین باشقا بیر سببی کیمی حضرت علی‌نین اوغلو حضرت حسینین ساسانی شاهی اوچونجو یزدگردین قیزی ایله ائولنمه‌سی فاکتینی گؤسترمک اولار. فارس‌لار حضرت علی (دولاییسی ایله پیغمبر) نسلی‌نین داوامچی لاری‌نین هم ده فارس قانی داشیدیقلاری ایله فخر ائتمیش‌لر. شیعه‌لرین قبول ائتمه‌دیک‌لری اوچ سئچیلمیش خلیفه‌دن ان چوخ عمره نیفرتین اولماسی ساسانی دؤولتی‌نین محض عمر طرفیندن ایشغال ائدیلمه‌سی ایله ایضاح ائدیلیر. اینگیلیس عالیمی ادوارد براون یازیر کی، «فارس‌لارین عمر بن خطّابا دوشمن کسیلمه‌لری‌نین اساس سببی اونون علی و فاطمه‌نین حاق‌لارینی غصب ائتمه‌سی دئییل، عکسینه، ایرانی ایشغال ائتمه‌سی و ساسانی حاکیمیتینه سون قویماسی‌دیر.»[۱] شیعه‌لیکده ایرثیلیگین اؤنه چکیلمه‌سی ساسانی دؤولتچیلیک تاریخینده حاکیمیت دییشیکلیگی‌نین ایرثیلیک پرینسیپینه اویغون اولماسی ایله اوست-اوسته دوشور. فارس دؤولتچیلیک تاریخینده خاریزماتیک، گوجلو لیدئره سؤزسوز تابع‌چیلیک عنعنه‌سی ده شیعه‌لیک‌ده‌کی ایماما سؤزسوز تابع‌چیلیک پرینسیپی ایله عینی‌دیر... بو سبب‌لردن دولایی فارس آریستوکراتیاسی‌نین اؤزونوقوروما اینستینکتی (غریزه‌سی) عرب حاکیمیتی زامانی شیعه‌لیگه صاحب چیخماغا، حتی نظری جهت‌دن اونو داها دا اینکیشاف ائتدیرمگه تحریک ائتمیش‌دیر. گؤرکملی ایران عالیمی سعید نفیسی یازیر: «ایرانلی‌لارین (فارس‌لارین-ن.ن.) عرب‌لره قارشی مقاومت تاریخینه دیقّتله و عدالتلی یاناشمیش اولساق، گؤره‌ریک کی، سوریادان قاشقارا قدرکی اراضی‌لره یاییلمیش بوتون ایرانلی‌لار سؤزو بیر یئره قویوب قرارا گلدیلر کی، یازی‌سیز و علم‌سیز، کرتنکله‌لرله دولانان‌لار اونلارین قلبینه گیره بیلمه‌سین‌لر، اونلارین دیلینی، تفکّورونو، ایرقینی و کولتورونو محو ائده بیلمه‌سین‌لر؛ باجاردیقلاری قدر ساواش میدان‌لاریندا اؤزلرینی فدا ائتدیلر؛ ایتی قیلینجین و سرراست اوخون تأثیرسیز اولدوغونو گؤردوکده باشقا یولو سئچدیلر و خیلافتین اساس‌لارینی دارماداغین ائتدیلر؛ اونلارین (فارس‌لارین-ن.ن.) بیر حیصّه‌سی عابّاسی حاکیمیتینی احاطه

[۱] - Edward Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge University Press, vol. ۱, ۱۹۵۱, p.۱۳۰.

ائدیب ساسانی سارایی‌نین طنطنه‌سینی و عنعنه‌سینی اورا گتیردیلر، ایران اوربیتینه سالدیقلاری باغدادی یثریب و بتخه (مدینه و مککه‌یه - ن.ن.) قارشی قویدولار؛ اونلارین باشقا بیر حیصّه‌سی ایسه اوجقارلارداکی خالقی عصیانا چاغیردی؛ مؤعتزی‌لر، خاریجی‌لر، شعوبی‌لر، صوفی‌لر، ایسمایییلی‌لر، کرماتی‌لر، زئیدی‌لر، جعفری‌لر هره‌سی اؤز نؤوبه‌سینده عرب‌لرین اطرافینی ساریب، عمر بن خطّابین اؤلکه‌سی و خالقی اطرافیندا چکدیگی و سارسیلماز سایدیغی دیواری دئشدیلر.»[1]

سلجوقلولاردان سونراکی تورک حاکیمیتی زامانی دا فارس آریستوکراتیاسی آشاغی-یوخاری عینی تاکتیکا یوروتموش، شیعه‌لیگه اؤزونون میلّی وارلیغی‌نین قورویوجوسو کیمی باخمیش‌دیر. تورک اوکئانیندا اریمه‌مک اوچون فارس‌لار شیعه‌لیگه ساریلمیشلار. اونلو شرق‌شوناس ولادیمیر مینورسکی یازیر کی، شیعه‌لیک اولماسایدی فارس‌لار «تورک هوجوم لاری‌نین دالغالاری آلتیندا بوغولوب گئدردی. وجد کاراکتری داشییان بو یئنی دین، مرکزی حاکیمیتین گوجلندیریلمه‌سینه یاردیم ائتدی. دیگر یاندان، اساسیندا ایران (فارس نظرده توتولور-ن.ن.) میلّتچیلیگی ایله هئچ بیر علاقه‌سی اولمایان بو یئنی دوکترین ایرانلی‌لارین (فارس‌لارین-ن.ن.) موجرّد ایسلامیت ایچینده، داها دوغروسو، گئرچک‌لر باخیمیندان تورک اوکئانی ایچینده اریمه‌سینه قارشی قویما حاقّینی تأمین ائدن بیر آدا وظیفه‌سی گؤردو.»[2] تاریخین پارادوکسو اوندادیر کی، فارس‌لاری بو اوکئاندا اریمکدن خلاص ائدن‌لر ائله تورک‌لرین (قیزیل‌باش ترکمه‌لری، تورکلوک‌لرینی قبول ائتدیگیمیز تقدیرده صفوی‌لر) اؤزو اولدو.

مقاله‌نین باشیندا وورغولادیغیمیز کیمی، احمد آغا اوغلونون چئشیدلی اثرلرینده اوستونده خصوصی دوردوغو مسئله‌لردن بیریسی ده شیعه‌لیگین ایسلام عالمینده، بو سیرادان ایران جوغرافیاسیندا اویناديغی رول‌دور. صفوی‌لر دؤورونده شیعه‌لیگین زورلا یئگانه مذهب اعلان ائدیلمه‌سی بؤیوک بیر جوغرافیادا اتنیک-کولتورل پروسئسین یؤنونو دییشدیردی. بو، احمد آغا اوغلونا گؤره، «شرق و بیلخاصّه تورک تاریخی اوزرینه درین و فلاکتلی تأثیرلر ایجرا ائتدی.»[3] شیعه‌لیگین زورلا دؤولت مذهبینه چئوریلمه‌سی هم ده «ایرانین فیکری و حیسّی

[1] -سعید نفیسی، بابک خرمدین - دلاور آزربایجان، تهران، ۱۳۳۳، ص. ۷

[2] - Vladimir Minorsky, Persia and History, in *İranica*, p. ٢٤٢-٢٥٩ (٢٥٢) Alıntı: John Andrew Boyle, İranın Milli Bir Devlet Olarak Gelişmesi, *Belleten*, cilt XXXIX, no ١٥٦, ١٩٧٥, s. ٦٥٤-٦٥٥.

[3] - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı,* s. ٣٨.

قاياناغينى قوروتدو. زيرا بوندان سونرا آرتيق بوتون فيكرى و حيسّى قودرت‌لر بو مذهبى دوغرولاماغا، اونون اساس‌لارينى و نظرى قيسمينى قووّتلنديرمه‌يه حصر ائديله‌جك، منطيق سخولاستيكى (مكتبى) و سفسطه بير عملين واسطه‌لرى اولاجاق!»[1]

بيزيم فيكريميزجه، احمد آغا اوغلونون بو تئزيس‌لرى ميلّى تاريخيميزى درک ائتمک باخيميندان چوخ اؤنملى‌دير. احمد بگين بحث ائتديگى «درين و فلاكتلى تأثير» صفوى‌لر دؤورونده دؤولتين فارسلاشماسيندا و سونراكى دؤورلرده تورک‌لرين شيعه‌ليگه ايندئكسلشمه‌سينده اؤزونو گؤسترديى.

صفوى دؤولتى‌نين فارسلاشماسى و سونراسى

چالديران شوكونو ياشاميش شاه ايسماييل عؤمرونون سونونادک ايچينه قاپاندى، فعال دؤولت قوروجولوغو ايشيندن واز كئچدى. اونون حؤكمدار نفوذو قيزيل‌باش‌لار آراسيندا يوكسک اولاراق قالماقدا ايدى، سياسى ثابيتليک اونون شخصى نفوذونون حسابينا قورونماقدا ايدى. بونونلا بئله اينگيليس عاليمى روگئر ساووری'نين قئيد ائتديگى كيمى، «چالديران مغلوبيتى شاه ايسماييلين يئنيلمزليگى حاقّيندا كى اينانجى محو ائتدى... وئنئسيالى تاجيرلرين او زامانكى راپورلارى قيزيل‌باش‌لارين اؤلومسوز اولدوقلارينا اينانديقلارى باشچى لارينا (شاها) كور-كورانه باغلانديقلارينا شاهيدليک ائتمكده‌دير. بو اينانج چالديران‌دا بؤيوک ضربه آلدى... قيزيل‌باش‌لار... بو اينانج‌لارى‌نين ضعيفله‌مه‌سيله كئچميش قبيله باغليليق‌لارينا دؤندولر ... قبيله‌لر آراسيندا ايچ ساواش باشلادى.»[2] بو «ايچ ساواش» شاه ايسماييلين وفاتيندان (۱۵۲۴) درحال سونرا اؤزونو گؤسترديى. ايسماييل اؤلوم آياغيندا وكيلى (دؤولتده ايكينجى شخص) روملو ديو سلطانا تابع اولمالارينى وصيت ائتدى. هله ۱۰ ياشيندا اولان طهماسيبين حاكيميتده مؤحكملنمه‌سى اوچون زامان گركدى. قيزيل‌باش بى‌لرى بو زامان كسيگينده و اوندان سونرا سياسى ايراده‌لرينى و ايدّعالارينى اورتايا قويماقدان چكينمه‌ديلر. روملو ديو سلطان «شاه طهماسيب ياشا دولانا قدر طايفا اميرلرى آراسيندا گئدن چكيشمه يه سون قويا بيلمه‌دى. بو آرادا مركزى ايداره سارسيلدى. مورشود سايديقلارى شاها باغلى اولان طايفا باشچى‌لارينداا ايندى ثروت و شؤهرت مئيلى آرتميشدى. هر بيرى اؤز بؤلگه‌سينده

---

[1] -يئنه اوردا، ص. ۳۹-۳۸.

[2] - Roger M. Savory, Safevi İran, Ed. M. Holt, *İslam Tarihi,* I cilt, İstanbul, ۱۹۸۸, s. ٤٠٥-٤٠٧, Alıntı: Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, s. ۸۲.

اؤزباشینا حرکت ائدیر و یئنیلدیکده ایسه بعضی‌سی عثمانلی اؤلکه‌سینه باش گؤتوروب گئدیردی. بو ایسه عثمانلی دؤولتینده قیزیل‌باش‌لاری یئنی‌دن آیاقلاندیرماقلا ایکی اؤلکه آراسیندا موناسیبت‌لری پوزوردو.»[۱]

شاه طهماسیب حاکیمیته مؤحکملندیکدن سونرا بئله سیاسی ثابیتلیگی تأمین ائتمکده چتینلیک چکیردی. دؤولتین چئشیدلی بؤلگه‌لرینده قیام‌لار باش وئریر، قیزیل‌باش بی‌لری نین بیر-بیری، حتی شاه سارایی ایله ماراق‌لاری‌نین توققوشماسی قانلی ساواش‌لارا نه‌دن اولوردو.[۲] قیزیل‌باش امیرلری‌نین طهماسیب‌دن سونرا (۱۵۷۶) حاکیمیته گتیردیک‌لری ایکینجی شاه ایسماییلین قتلی، یئنه ده قیزیل‌باش‌لارین شاه تاختینا یئرلشدیردیکلری محمد خودابنده‌نین اوغورسوز حاکیمیتی (۱۵۷۷-۱۵۸۷) ایچ چکیشمه‌لره سون قویمادی. ایش او یئره چاتدی کی، بیر قروپ قیزیل‌باش امیری شاه خودابنده‌نین یانیندا اونون آروادی مهدی اولیانی قتل ائتدیلر. بیر سؤزله، عنعنه‌وی عشیرت دؤولتی درین بحران ایچینده ایدی، دؤولت حیاتیندا کؤکلو اصلاحات‌لار آپاریلماسایدی، صفوی ایمپراتورلوغونون طالعی ده اؤزوندن اوّلکی دؤولت‌لرین طالعینی تکرار ائده‌جکدی.

دورومو مورکّبلشدیرن ایکینجی عامیل ایسه قونشو عثمانلی ایمپراتورلوغو و دوغودا اؤزبک دؤولتی ایله داوام ائدن اساساً اوغورسوز ساواش‌لار ایدی.[۳] بو ساواش‌لارین آزربایجان اوچون نتیجه‌لری داها آغیر اولدو. صفوی‌لر هوجوم ائدن عثمانلی اوردوسونون حرکتینی چتینلشدیرمک اوچون اونون کئچه‌جگی یول‌لاری داغیدیر، ارزاقی ییغیر، سو منبع‌لرینی زهرله‌ییر، حتی یئرلی اهالینی ایمپراتورلوغون ایچری‌لرینه کؤچوروردو. صفوی‌لرین تبریزی یاریم-خارابا وضعیته سالدیغیندان عثمانلی اوردوسونون بئله بؤیوک شهری توتاندان سونرا بورادا قیشلاماسی مومکون‌سوز اولوردو. بو یانلیش «ساواش تاکتیکاسی»نین نتیجه‌سینده آزربایجان وار-یوخدان چیخدی. دؤولتین پایتاختی‌نین تبریزدن قزوینه (۱۵۴۸)، داها سونرا

---

[۱] - Süleyman Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi,* Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, ۱۹۹٦, s. ۳۸۳.

[۲] -تفرّوعاتی اوچون باخین:

-Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.۵۷-۱۴۶.

[۳] -تفرّوعاتی اوچون باخین:

-Şahin Fazil Fərzəlibəyli, *Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. XV-XVI əsrlər*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, ۱۹۹۵, s.۸۷-۱۶۷.

(۱۵۹۸) اصفهانا - دؤولتین ایچری‌لرینه دییشدیریلمه‌سی ده بو ساواشین دیگر منفی نتیجه‌سی ایدی.[۱]

صفوی دؤولتی‌نین بئله آغیر وضعیتینده قیزیل‌باش امیرلریندن بیر قروپو دؤولت چئوریلیشی ائدیب، ۱۵۸۷-جی ایلده گنج ولیعهد عاباّس میرزه‌نی حاکیمیته گتیردیلر. عاباّس چوخ دوغرو اولاراق قیزیل‌باش امیرلری آراسیندا باشی‌پوزوقلوغون قالدیغی تقدیرده شخصی حاکیمیتینی مؤحکملندیرمگین مومکون اولمادیغینی آنلادی. شاه عاباّسین اونلارا قارشی چوخ تئزلیکله دوشمن مؤوقع توتماسی‌نین دیگر سببی ده قیزیل‌باش امیرلری‌نین، آناسی مهدی اؤلیانی و قارداشی حمزه میرزه‌نی اؤلدورمه‌لری ساییلمالی‌دیر. مرکزده و یئرلرده عالی روتبه‌لی مأمورلارین کوتله‌وی دییشدیریلمه‌سی گئدیشینده قیزیل‌باش امیرلری تکجه وظیفه‌لرینی دئییل، هم ده جان‌لارینی ایتیردیلر. نفوذلو امیرلردن اوستاجلی بویوندان پیر غئیب خان، اونون قارداشی امیر آسلان خان، شیراز والی‌سی زولقدر مئهدی‌قولو خان، مؤهوردار، یئنه زولقدر بویوندان علی‌قولو خان، قورچوباشی افشار یوسوف خان، خیلافتول-خولافه روملو دلی بوداغین اوغلو قورخماز خان، تورکمن معصوم سلطان اؤلدورولدو. گنج عاباّسی حاکیمیته گتیرمکده ان بؤیوک رول اوینامیش مورشودقولو خان دا عینی طالعی یاشادی. یئنی تعیین اولونموش اساساً گنج امیرلر جزئی اطاعت‌سیزلیک گؤسترديکده، یا اونلارین صداقتی باره‌ده جزئی شوبهه یاراندیقدا محو ائدیلیردیلر.[۲] بوی بگی اطاعت‌سیزلیک گؤسترديکده، یا عصیان چیخاردیقدا بوتون بوی ان قدّار شکیلده جزالاندیریلیردی. طهماسیب زامانیندا تکه‌لی و شاملی بوی‌لاری‌نین تامامی‌نین فیزیکی جهت‌دن محو ائدیلمه‌سینه جهد بونا باریز مثال‌دیر.[۳] قیزیل‌باش امیرلریندن عبارت حربی شورا - دیوانین لغو ائدیلمه‌سینه اعتراض ائدن‌لره عاباّس بیلدیردی: «واجیب دؤولت وظیفه‌لرینی [یالنیز] پادشاهین حلّ ائتمک حاقی وار.»[۴] ایرثیلیک پرینسیپی بیر کنارا آتیلاراق بوی‌لارین باشینا (بوی بی‌لیگینه) تامامیله کناردان گتیریلن آدام‌لارین تعیین ائدیلمه‌سی عادی حال ایدی.

---

[۱] - Nesib Nesibli, Osmanlı-Safevi Savaşları, Mezhep Meselesi ve Azerbaycan, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler*, İstanbul: Yeni Türkiye yayınları, ۲۰۰۲, s. ۸۹۳-۸۹۸.

[۲] - Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. ۱٤۷-۱٤۸.

[۳] - Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet*, s. ۱۰۳-۱۰۵.

[٤] - А.А. Рахмани, *Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (۱۵۹۰-۱۷۰۰ годы)*, Баку: Элм, ۱۹۸۱, с.۳٤.

بو، یاشلی، یا نفوذلو حاکیم طبقه‌نین (امیرلرین) ساده‌جه دییشدیریلمه‌سی، گنجلشمه‌سی دئمک دئییلدی. شاه عابّاس حاکیمیتین دایاغی اولان حاکیم ائلیتین اتنیک ترکیبینده ده بؤیوک دییشیکلیک آپاردی. ایران‌شوناس عالیم آلئسساندرو باوسانی'نین یوکسک وظیفه صاحبی امیرلرین اتنیک-بوی ترکیبی حاقّیندا حسابلامالاری ماراقلی‌دیر. او یازیر کی، شاه عابّاسین حاکیمیته گلمه‌سینه قدرکی دؤورده (۱۵۷۶) «خان» و «سلطان» عنوانی داشییان حربی والی و اوردوداکی امیرلرین عمومی سایی ۱۱۴ ایدی و بونلارین هامی سی قیزیل‌باش بوی‌لاریندان ایدیلر. شاه عابّاسین کؤکلو مرکزلشمه سیاستی‌نین نتیجه‌سینده ۱۶۲۸-جی ایلده بو امیرلرین سایی ۹۰-آ ائنمیش، ان اهمیتلی‌سی ایسه اونلارین اتنیک ترکیبینده آرتیق بؤیوک دییشیکلیک یارانمیشدی. بو ۹۰ امیردن جمعی ۳۵-ی قیزیل‌باش‌لاردان ایدی، قالان ۳۴-او ایرانلی (فارس؟)، کورد، لور طایفالاری‌نین نماینده‌لری، قالان ۲۱-ی ایسه «قولام» ایدی.[۱]

صفوی حاکیمیتی‌نین کاراکتری‌نین دییشمه‌سینده دیگر عامیل‌ین - بوی‌لارین عنعنه‌وی ایستروکتورونون داغیدیلماسی‌نین، اؤزللیکله اونلارین لوکالیزاسیاسی‌نین دییشدیریلمه‌سی نین - بؤیوک رولو اولدو. آمئریکالی آراشدیریجی جون پئرری'نین حسابلامالارینا گؤره، شاه عابّاسین حاکیمیتی دؤوروندە حیاتا کئچیریلن سورگون و کؤچورمه‌لر ۱۰۰ مین عائله‌نی احاطه ائدیردی.[۲] هر عائله‌نی هئچ اولماسا ۵-۶ نفردن سایساق، بو، کوتله‌وی کؤچورمه‌لر حاقّیندا دانیشماغا اساس وئریر. کؤچ و سورگون‌لرله شاه عابّاس بیر یاندان دوغودا (خوراسان دا) سرحدلری مؤحکملتمک نیّتینده ایدیسه، او بیری یاندان، ایمپئریانین موختلیف بؤلگه‌لرینه سپه‌له‌مکله بو بوی‌لاری حربی-سیاسی جهت‌دن ضعیفلتمگی، بئله‌لیکله، مرکزلشمه سیاستی قارشی‌سیندا اونلاری تأثیرسیز حالا گتیرمگی دوشونوردو. افشار، زولقدر، بایات و باشقا بوی‌لارین اسکی یوردلاریندا بیرگه یاشامالارینا سون وئریله‌رک اونلار فارس‌لار یاشایان بؤلگه‌لره داغیدیلدی. مثلاً، قاجار بویونون بیر حیصّه‌سی قاراباغ-گنجه بؤلگه‌سیندن آستراباد و مروه کؤچورولدو. عابّاس‌قولو آغا باکیخانووون یازدیغینا گؤره، کؤچورولن قاجار عائله‌لری‌نین سایی ۳۰ مین ایدی.[۳] شاه عابّاس، یوردلاریندان آیریلمایان و عثمانلی ایداره‌سی آلتیندا قالمیش اوتوزایکی، قازاخ‌لار، شمس‌الدّینلی بوی‌لارینی دؤنوک اعلان ائتدی، اونلارین

---

[۱] - Alessandro Baussani, *The Persians*, London, ۱۹۷۱, p. ۱٤۷-۱٤۸? Alıntı: Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet,* s. ۹٤)

[۲] -John R. Perry, Deportations by Shah Abbas I, *Encyclopedia İranica,* vol. VII (۱۹۹٦), p. ۳۱۰.

[۳] -Аббас-Кули-Ага Бакиханов, *Гулистан-и Ирам*, с. ۱۷۳.

باش‌بیلن‌لرینی قتل ائتدیردی، بؤیوک بیر حیصّه‌سینی ایسه مازاندارانداکی فرح‌آبادا یئرلشدیردی. اوتوزایکی‌لردن احمدلر اویماغی کؤچه دیرندیگیندن جزالاندیریلدی. قازاخ‌لار اویماغی فارسا کؤچورولدو.[۱] بو کؤچورمه‌لر عمومیّتله آزربایجان‌دا اهالی‌نین سون درجه سئیرلمه‌سی[۲] ایله یاناشی، بورادا تورک المنتی‌نین ده ضعیفله‌مه‌سی ایله نتیجه‌لندی. بو ضعیفله‌مه او قدر آیدین ایدی کی، زئکی وئلیدی توغان صفوی‌لر دؤورونو، ایلک نؤوبه‌ده شاه عبّاسین حاکیمیت ایل‌لرینی «تورک توپلولوغو اوچون بیر فلاکت» دؤورو سایمیش‌دیر.[۳]

شاه عبّاسین مرکزلشدیرمه، بوی بی‌لری‌نین مرکزدن‌قاچما گوجونو محدودلاشدیرما ساحه‌سینده سیاستی‌نین دیگر ایستیقامتی یئنی تیپلی اوردونون یارادیلماسی ایدی. حربی اصلاحات‌لار قیزیل‌باش‌لارین سیلاح گزدیرمک ساحه‌سینده انحصارینا سون قویدو، فارس‌لار و باشقالاری دا ایلک دفعه اولاراق اوردویا آلیندیلار. عنعنه‌وی قیزیل‌باش قوشونونون ایستروکتورو دییشدیریلدی. حربی بیرلیک‌لرین عینی بوی‌دان تشکیلی پرینسیپی قاریشیق بوی پرینسیپی ایله عوض ائدیلدی. کورد، لور، جاغاتای و باشقا طایفالاردان عبارت یئنی حربی بؤلوک‌لر یارادیلدی. عثمانلی نومونه‌سینده دؤنمه عنصرلردن عبارت، یالنیز شاها غئیری-محدود صداقت حیسّی ایله باغلی اولان قولام حیصّه‌لری (خصوصی قواردیا) تشکیل ائدیلدی. بو قولام‌لار اوشاق ایکن سارایا آلینمیش، ایسلامی قبول ائتمیش و خصوصی قایدادا یئتیشدیریلمیش ائرمنی، گورجو، ائله‌جه ده چرکز گنج‌لریندن عبارت ایدی. قولام حیصّه لرینده ۱۵-۴ مین نفر واردی و آرالاریندان گؤرکملی سرکرده‌لر چیخدی.[۴] علاوه اولاراق اساساً فارس‌لار یاشایان بؤلگه‌لردن ییغیلان عسگرلردن خصوصی توفنگچی حیصّه‌لری یارادیلدی. شاه عبّاس دؤورونده توفنگچی‌لرین سایی ۱۲ مین ایدی. حربی اصلاحات‌لارین دیگر ساحه‌سی ایسه خصوصی توپچو واحیدلری‌نین تشکیلی ایدی.[۵] بو اصلاحات‌لار صفوی اوردوسونون تئکنیکی تأمیناتینی یوکسلتدی، اوردو داها موتشکّیل اولدو، قوّتلندی. اوردو ساحه‌سینده اصلاحات‌لارین دیگر نتیجه‌سی ایسه دئییلدیگی کیمی قیزیل‌باش‌لارین حربی ساحه‌ده‌کی انحصارینا سون قویولماسی اولدو.

---

[۱] - Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.۱۵۳-۱۵٤.

[۲] - John R. Perry Forced Migration in Iran During the Seventeenth and Eighteenth Centuries, *Iranian Studies*, vol. VIII, Autumn ۱۹۷۵, N ٤, pp. ۲۰۳-۲۱۲.

[۳] - Zeki Validi Togan, Azerbaycan, *İslam Ansiklopedisi*, ۲. cilt, İstanbul, ۱۹٦۱, s. ۱۱۲.

[٤] - А.А. Рахмани, *Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (*۱۵۹۰-۱۷۰۰ *годы)*, с.۳۷.

[۵] -یئنه اوردا.

صفوی دؤولتی‌نین اتنیک کیملیگی‌نین معیّنلشمه‌سینده مولکی بوروکراتیا ساحه‌سینده‌کی وضعیت، خصوصاً شاه عابّاس دؤورونده اونون ترکیبی‌نین داها دا هوموژئنلشمه‌سی‌نین (فارسلاشماسی‌نین) موهومّ رولو اولدو. شاه ایسماییل اسکی فارس بوروکراتیاسی عنعنه‌سینه ال وورمادی، خصوصیله اورتا و آشاغی سویه‌لی مأمورلار اوّلکی کیمی فارس‌لاردان عبارت ایدی. گنج ایسماییلی تاختا چیخاران قیزیل‌باش بوی بی‌لری موهومّ دؤولت وظیفه‌لرینی، خصوصاً حربی ساحه‌ده‌کی وظیفه‌لری توتدولار. «اهلی-قلم»ین ان یوکسک وظیفه صاحب‌لرینی زامانلا فارس‌لار عوض ائتدیلر. ایلک وکیل، دؤولتده ایکینجی مقام صاحبی ایسماییلین لَله‌سی شاملی بویوندان حسین بی تعیین ائدیلدی. آمّا ۱۵۰۸-جی ایلده او، ایشدن آلیندیقدان سونرا ایسماییلین اؤلومونه‌دک تئز-تئز دییشن وکیل‌لرین هامی سی فارس‌دیر. مولکی بوروکراتیانین بیرباشا باشی ساییلان وزیر ده فارس‌لاردان تعیین ائدیلیب.[۱] شاه ایسماییلین مکتوب‌لاریندا «آتا» دئیه مراجعت ائتدیگی سلطان بایزیدین بو مسئله‌ده اونا چوخ ماراقلی خبردارلیغی وار: «فارس‌لار مسئله‌سینده دیقّتلی اول، چونکی اونلار اؤزلریندین اولمایان حؤکمدارلارا اطاعت ائتمه‌ین خالق‌دیر.»[۲]

صفوی‌لرین دؤولت ایداره‌چیلیگینه گتیردیگی یئنیلیک‌لر یالنیز بوروکراتیانین اتنیک ترکیبی‌نین زامانلا دییشمه‌سی ایله محدودلاشمیردی. ویلیام کلیولند یازیر: «ایسماییل یئنی ایداری قوروم‌لار یاراتدی و بو قوروم‌لار صفوی دؤولتینه داها اؤنجه‌کی قیسا عؤمورلو سولاله‌لردن داها اوزون مدت یاشاماق گوجونو قازاندیردی. حکومت داخیلینده یئنی یارادیلمیش بوروکراتیک مقام‌لارا شهرلی ایرانلی‌لاری تعیین ائده‌رک بیر ایداره‌چیلیک مئخانیزمی قوردو. مولکی ایداره‌دن قووولان قیزیل‌باش بوی بی‌لری ایله یوکسه‌لن ایرانلی [فارس] بوروکرات صینیف آراسیندا ضدیّت‌لر آرتسا دا، ۱۵۲۴-ده شاه ایسماییل اؤلدوگونده صفوی ایمپراتورلوغو حربی-عشیرت رژیمیندن موطلقیتچی بوروکراتیک ایمپراتورلوغا کئچیش مرحله‌سینده ایدی.»[۳] بو میسسیانی شاه طهماسیب داوام ائتدیردی، شاه عابّاس ایسه تاماملادی.

«عثمانلی‌دا و ایران‌دا مذهب و دؤولت» آدلی موقاییسه‌لی آراشدیرمانین مؤلّیفی طاها آکیول سون درجه واجیب بیر سوال اورتایا قویور، یازیر کی، «نه‌دن عثمانلی دؤولتی تورکمن

---

[۱] - Roger Savory, The Principal Offices of the Safawid State During the Reign of İsmail I, in *Studies on History of Safawid İran*, London, ۱۹۸۰, Ch. ٤, s. ۹٤-۹۹.
[۲] - Yahya Arjamani, *Iran*, New Jersey,۱۹۷۲, p. ۹۲.
[۳] - William Cleveland, *A History of the Middle East*, Oxford: Western Press, ۱۹۹٤, p.٥۳.

عشیرت گلنک‌لریندن اوزاقلاشدیقدان سونرا دا تورک کولتورونو یئنی فورم‌لارلا داوام ائتدیردیگی حالدا صفوی دؤولتی فارسلاشدی؟»[1] مؤلّیف بو سوالی ایران‌دا فارس دیلی و فارس بوروکراتیاسی عنعنه‌سی‌نین یاشارلیغی ایله جاوابلاندیریر کی، بیزجه، دوغرودور. ان آزیندان مأمور طبقه‌سینی یئتیشدیرن تحصیل سیستئمینده ۱۶-جی ۱۷-جی یوزایل‌لرده یئنیلیک اولمادی. تورک دیلی بو ایکی یوزایلده ده تحصیل سیستئمینه یول تاپا بیلمه‌دی. سارایدا و اوردودا تورک دیلی‌نین گئنیش ایشله‌دیلمه‌سینه باخمایاراق، رسمی دؤولت دیلی کیمی (کارگوزارلیق و دیپلوماتیادا) فارس دیلی قالدی.

صفوی ایمپراتورلوغونون فارسلاشماسیندا داها اؤنملی رول اوینامیش فاکتور - ایمامیه شیعه‌لیگی‌نین دؤولت مذهبینه چئوریلمه‌سی حاقّیندا یوخاریدا دانیشدیق. تکرار اولاراق گؤسته‌رک: تورک دونیاسی مذهب باخیمیندان ایکی بؤیوک حیصّه‌یه بؤلوندو. بو بؤلونمه‌نین اورتاسیندا دا آزربایجان قالدی. «میلّتلشمه» پروسئسی، میلّی کیملیگین معیّنلشمه‌سی شیعه‌لیگه کؤکلندی. عثمانلی ایله داوام ائدن ساواش‌لار بو مئیلی گوجلندیرمکده ایدی. دؤولتله اونون قوروجولاری آراسیندا اوچوروم زامانلا بؤیودو، ایلک صفوی حؤکمدارلاری ایکی دیللی، ایکی کولتورلو ایدیلر.[2]

شیعه رادیکالیزمینی یومشالتماق ساحه‌سینده اوغورسوز جهدلر

شاه عابّاس دؤورونده مولکی و حربی بوروکراتیانین یارادیلماسی ساحه‌سینده موهومّ اصلاحات‌لارین آپاریلدیغینا باخمایاراق، عثمانلی‌دان فرقلی اولاراق صفوی ایرانیندا بو سوسیال-سیاسی اینستیتوت تام اوتوروشمادی. بوروکراتیادان فرقلی اولاراق روحانی صینفی گوجلنمکده ایدی. مرکزی حاکیمیت ضعیفله‌مه‌یه مئیللی اولدوغو زامان کسیمینده باشدا موجتهیدلر (ایجتیهاد ائدن‌لر) اولماقلا روحانی صینفی سیاسی و اجتماعی گوجونو اورتایا قویور، شاه سارایینا تأثیرلی رقیبه چئوریله بیلیردی. شیعه‌لیگین ایمامت دوکترینی بعضاً

---

[1] - Taha Akyol, *Osmanlıda ve İranda Mezhep ve Devlet,* s. ۱۰٦.

[2] - تورک اهالی‌سی ایله صفوی سولاله‌سی آراسیندا آرتان آریلیغین اولماسینا باخمایاراق، آزربایجان تورک کولتورو XV یوزایل‌ده یارانمیش کولتور قالخینماسی‌نین اتالتی ایله سونراکی XVI و XVII یوزایل‌لرده چوخ ماراقلی اؤرنک‌لرله زنگینلشدی. شاه ایسمایییلین اؤزو (ختایی) آزربایجان تورک شعرینی خئیلی ایره‌لی آپاردی. موقاییسه اوچون دئیک کی، بو یوزایل‌لرده فارس ادبیاتی‌نین (شعری‌نین) تنزّول دؤورو کئچیرمه‌سی متخصص‌لرین قبول ائتدیگی عمومی فیکیردیر. باخین:

-А.А. Рахмани, *Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (*۱۵۹۰-۱۷۰۰ *годы),* с.۲۰۰-۲۰۱.

دینی حاکیمیتین سیاسی حاکیمیت‌دن اوستون مؤوقعیه چیخماسینا ایمکان یارادیردی. بو، اؤزونو ایکینجی شاه ایسماییل (۱۵۷۸-۱۵۷۶) دؤورونده آچیق گؤسترردی. ایکینجی ایسماییل قیسامودّتلی حاکیمیتی دؤورونده چوخ قان‌لار تؤکموش، قدّارلیغی و اخلاقا اویغون اولمایان حرکت‌لری ایله تاریخه دوشموش‌دور. بو حؤکمدار هم ده شیعه روحانی‌لرین سیاسی حیاتا تأثیرینی آزالتماق، «تبرّا» دئییلن دینی جزا دسته‌لرینی جزالاندیرماق، مسجیدلردن شعیر لؤوحه‌لری‌نین سیلینمه‌سی امری، سونّو-شیعه ایختیلاف‌لارینی یومشالتماق جهدی ایله آراشدیریجی‌لارین دیقّتینی چکمیش‌دیر. اؤزللیکله سونّو-شیعه ایختیلاف‌لارینی یومشالتماق جهدی اوغورسوزلوقلا - شیعه علماسی‌نین فیتواسی ایله شاهین سوء-قصد ائدیلمه‌سی ایله نتیجه‌لنمیش‌دیر.[۱] مذهب مسئله‌سینده داها جدی جهد نادیر شاه افشارا مخصوص‌دور.

موغان دوزونده، سوقووشان دئییلن یئرده ۱۷۳۶-جی ایلین فئورالیندا توپلانان مشهور قورولتای قبول ائتدیگی ایکی موهومّ قرارلا تاریخه کئچدی. بورایا توپلانان روحانیت، اوست دوزئی دؤولت مأمورلاری، یئرلردن و طایفالاردان نماینده‌لر چوخدان چوروموش و فورمال اولاراق مؤوجود اولان صفوی حاکیمیتی‌نین سونونا قرار وئردیلر. نادیر خانین طلبی ایله یئنی شاه سئچکی‌سی اولدو و خیدمت‌لرینه‌دن دولایی اونو شاه «سئچدیلر».

موغان قورولتایی‌نین ایکینجی قراری ایسه ایسلام عالمینده، ائله‌جه ده ایرانین اؤزونده مذهب فرقی اوستونده اورتایا چیخان ضدیّت‌لرین یومشالدیلماسی مقصدینی داشییردی. نادیر شاهین تضییقی ایله قبول ائدیلمیش قورولتایین قرارینا اساساً، ایمام جعفر صادق مذهبی (جعفری مذهبی) دؤرد سونّو مذهبیندن سونرا بئشینجی مذهب کیمی تانینمالی، حضرت پیغمبردن سونراکی اوچ خلیفه‌نین (ابوبکر، عمر و عثمان) آدی‌نین ایران مسجیدلرینده کوفر ائدیلمه‌سینه سون قویولمالی ایدی.[۲] بو قورولتایدا نادیر شاهین بیر امری ده اعلان ائدیلدی.«فرمانِ شاهی»ده گؤستریلیردی: «بیلینیز کی، شاه ایسماییل صفوی، ۹۰۶-جی ایلده ظهور ائتدی. جاهیل خالقدان بیر قیسمینی یانینا توپلادی. بو آلچاق دونیانی

---

[۱] -باخین:

-Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı,* s. ۴۶-۴۷.

[۲] - بعضی آراشدیرمالاردا ایرانین مذهب دییشدیردیگیندن سؤز ائدیلیر، جعفری مذهبی‌نین سونّو مذهب اولدوغو گؤستریلیر. بو یانلیشلیق اوچون باخین:

-Mehmet Saray, *Türk-İran Münasibətlərində Şiiliğin Rolü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, ۱۹۹۰, s. ۵۵; Süleyman Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi*, s.۴۹۶.

و نفسی‌نین ایستک‌لرینی اله کئچیرمک اوچون، موسلمان‌لار آراسینا فیتنه و فساد سوخدو. اصحابی کیرامی سؤیمه‌یی، شیعه‌لیگی اورتایا چیخاردی. بؤیله‌جه موسلمان‌لار آراسینا بؤیوک بیر دوشمانلیق سوخدو. مونافیقلیک و سالدیرماق بایراق‌لاری‌نین آچیلماسینا سبب اولدو. ائله اولدو کی، کافیرلر راحات و قورخوسوز یاشایییر، موسلمان‌لار ایسه بیر-بیرلرینی یئییر.»[۱]

قورولتایین بو قرارینی، ائله‌جه ده اؤزونون جولوسونو عثمانلی سارایینا بیلدیرمک اوچون نادیر شاه ایستانبولا بیر هئیت گؤندردی. سلطان سارایی دینی ساحه‌ده تکلیفین (بئشینجی مذهب) قبولونون سوندا نادیر شاهی گوجلندیره‌جگی احتیمالینی دوشونوب، بو اؤنملی تکلیفی عثمانلی سونّو علماسی‌نین الیله رد ائتدی. بیر مدت گؤزله‌دیکدن سونرا سلطان سارایی نادیر شاها بیلدیردی کی، شریعت قایدالارینا گؤره جعفری مذهبی‌نین بئشینجی مذهب اولاراق قبولو دین خادیم‌لری طرفیندن مومکون‌سوز سایییلیر. تکلیفینه رد جاوابی آلمیش نادیر شاه اونو باشقا یوللا قبول ائتدیرمه‌یه قرار وئردی. ایلک اؤنجه قارس و باغداد اوزرینه یورودو و نجف‌ده چئشیدلی اؤلکه‌لرین علماسینی توپلاییب یئنی‌دن ایسلام عالمینده کی مذهب آیریلیق‌لاری مسئله‌سینی موذاکیره ائتدیردی. نجف قورولتاییندا عثمانلی علماسی‌نین ایران خالقی‌نین جعفری مذهبینی بئشینجی مذهب اولاراق قبول ائدیلمه‌سی؛ جعفری‌لرین کعبه‌ده اؤز اصول‌لارینا اویغون ناماز قیلماسی؛ عثمانلی دؤولتی‌نین ایرانلی‌لارا حج زیارتینه مانع اولماماسی؛ اسیرلرین سربست بوراخیلماسی، اونلارین آلیب-ساتیلماسی‌نین یاساقلانماسی؛ شهرلرین بیرینده کونسوللوغون، پایتاخت شهرلرینده ایسه سفیرلیگین یارانماسی حاقّیندا قرارلار قبول ائدیلدی.[۲]

نادیر شاه بو مادّه‌لری احتیوا ائدن مراجعتله سلطان سارایینا یئنی‌دن بیر هئیت گؤندردی. جعفریلیگین بئشینجی مذهب اولاراق تانینماسی مسئله‌سینه موناسیبتده رد جاوابی آلان نادیر شاه، آجیغینی عثمانلی‌یا ساواش آچماقلا سویوتماق ایسته‌میش، اوردونون باشیندا قارس اوزرینه یئریمیش‌دیر. ساواشین گئدیشینده اوغور قازانماسینا باخمایاراق، اؤلکه داخیلینده ایغتیشاش یاراندیغی خبرینی آلان نادیر، عثمانلی اوردوسونو تعقیب ائتمکدن واز کئچمیش، بئشینجی مذهب مسئله‌سینده ده ایصرار ائتمه‌دن باریش ایسته‌میش‌دیر. اساساً

---

[۱] - Hücuci-Qətiyyə", Türkiyə Diyanət İşləri Vaqfı Yayınları, http://az.ozgurluq.com/index.php?option=com_content&view=article&id=۳۹۳:frmani-ahi&catid=۸۹:oetek&Itemid=۲۷٤

[۲] - Mehmet Saray, *Türk-İran Münasibətlərində Şiiliğin Rolü*, s. ٥٦.

۱۶۳۹-جو ایل قصری-شیرین موقاویله‌سینی تکرارلایان، آمّا بعضی یئنی مادّه‌لری (زووارلار، اسیرلر، سفیرلیک‌لر، اوچ خلیفه‌نین پیسلنمه‌مه‌سی و ب.) ایچه‌رن یئنی باغلاشما ایمضالاندی.

چوخ سونرالار نادیر شاه افشارین فعالیت‌لری آغا اوغلونون دیقّتینی چکمیش، اونون میلّی تاریخیمیزده تقدیر ائتدیگی مثبت مسئله‌لردن بیری اولموش‌دور. آغا اوغلو، نادیر شاهی قصد ائده‌رک یازیر: «بو صورتله تورکلوگون وحدتینه بؤیوک انگل اولان بیر مسئله‌نی ساوادسیز و جاهیل بیر تورک قالدیرماق ایسته‌دیگی حالدا ایستانبول کیمی نیسبتاً ضیالی بیر موحیط بو تکلیفی رد ائتمک کیمی آغیر تاریخی مسؤولیّتی اوزرینه آلیر.»[۱] آغا اوغلو، نادیر شاهین تشبّوثو اوستوندن تئز-تله‌سیک کئچیب گئتمیر. بیر داها بو مسئله‌یه قاییداراق یازیر: «خالقدان تؤره‌میش اولان بو تورک چوجوغو جهالتینه و ساوادسیزلیغینا باخمایاراق، تورک وحدتی‌نین، تورک صولحونون قیمت و اهمیتینی ایدراک ائتمیشدی. بو وحدتی پوزان شیعه‌لیگه قارشی عداوت بسله‌میشدی. عثمانلی تورک‌لری ایله دایما صولح ایله کئچینمگی لازیم بیلمیشدی. تورکلوگون حاکیم اولدوغو دیگر یئرلرده تورک سولاله‌سینه توخونمادی. ترسینه اولاراق، یئرینده توتماقلا برابر اونلارلا قوهوملوق قورماغا چالیشدی. فقط نه چاره کی، نه ایستانبول، نه ده تورکوستان‌داکی قبیله رئیس‌لری اونو آنلامادیلار!»[۲]

نادیر شاه‌دان سونراکی دؤور فارس آغیرلیقلی شیعه روحانی‌لرین ایرانین سیاسی حیاتیندا رولونون آرتماسی، کیملیک مسئله‌لرینده شیعه‌لیگین تورکلوگو داها دا اوسته‌له‌مه‌سی و تورک کولتورونو تأثیری آلتینا آلماسی ایله سجیه‌لنیر. قیساجا اؤزتله‌مه‌یه چالیشاق.

قاجار ایرانین سوسیال-سیاسی حیاتیندا روحانی طبقه‌سی‌نین اوینادیغی رولا دا قیساجا گؤز آتماق گرک‌دیر. اؤزللیکله اونا گؤره کی، روحانی‌لرین خئیلی حیصّه‌سی، ایلک نؤوبه‌ده اونون یوخاری طبقه‌سی عنعنه‌وی اولاراق فارس‌لاردان عبارت ایدی. روحانی‌لرین اتنیک منسوبیتی مسئله‌سینه دؤورون آراشدیریجی‌لاری دا دیقّت یئتیرمیشلر. مثلاً، روس یازارلاریندان آ. مئدوئدئو بیر قدر شیشیرده‌رک یازیردی کی، ایران‌دا روحانی‌لر «تامامیله فارس‌لاردان عبارت‌دیر.»[۳]

---

[۱] - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı,* s.٦٣.

[۲] -یئنه اوردا، ص. ۶۵. رسولزاده ده نادیر شاهین مذهب اختلاف‌لارینی یومشالتماق جهدلرینی تقدیر ائتمیش‌دیر.
-Mehmed Emin Resulzade*, İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki yazılar),*s.٥١.

[۳] - А.И Медведев, *Персия. Военно-статистическое обозрение*, СПб, ١٩٠٩, с. ٤٢١.

آغا محمد شاه گئرچک گوج حساب ائتدیگی روحانی‌لرله موناسیبت قورماغا، اونونلا دیل تاپماغا چالیشمیش‌دیر. یئنی حاکیمیت شیعه روحانی‌لری‌نین رغبتینی قازانماق اوچون نفوذلو دین خادیم‌لرینه موتمادی اولاراق هدیه‌لر گؤندریردی. عینی زاماندا ایلک قاجارلار روحانیلیگی دؤولت ایداره‌چیلیگیندن اوزاق توتماغا چالیشمیش، حتی اونلارین اساس گلیر منبعی اولان وقف‌لرین بعضی‌سینی اله کئچیرمه‌یه موفّق اولموشدو. تئهران سارایی بوتون بؤیوک شهرلره حکومت‌دن یوکسک معاش آلان شئیخ‌الاسلام و ایمام-جومه‌لر تعیین ائدیر، اونلاری یئرلرده سیاستی‌نین مدافعه‌چی‌سینه چئویرمه‌یه چالیشیردی. بونونلا بئله روحانی طبقه‌سی اؤزونون اقتصادی گوجونو و نفوذونو قوروماغی باجاردی. عمومیلیکده او، قاجارلارین حرکت‌لرینی ناراحاتلیقلا ایزله‌ییر، اهالی ایله حاکیمیت آراسیندا اورتا مؤوقع توتماغا چالیشیر، حتی قاجار حاکیمیتینی آرا-سیرا تنقید ائتمکدن بئله چکینمیردی. بو دا روحانیتین نفوذونو داها دا آرتیریر، شیعه‌لیگین گوجلنمه‌سینه شرایط یارادیردی. اون دوققوزونجو یوزایلده روحانی‌لرین یوخاری دایره‌لری بیر نئچه دفعه شاه حاکیمیتی‌نین ماراق‌لاری ایله اوست-اوسته دوشمه‌ین تشبّوث‌لرده بولونموش، بعضاً حتی اونونلا بیرباشا موناقیشه‌یه گیرمه‌یه بئله اؤزونده گوج تاپا بیلمیشدی. بئله کی، ۱۸۲۶-جی ایلده موجتهیدلر روسیایا قارشی جیهاد اعلان ائتمیش، حکومتی حاضیرلیق‌سیز ساواشا تحریک ائتمیشدیلر؛ ۱۸۵۱-جی ایلده تئهران ایمام-جومه‌سی‌نین بیرباشا ایشتیراکی ایله امیر کبیر ایستعفایا گؤندریلمیشدی؛ ۱۸۵۷-۱۸۵۵-جی ایل‌لرده روحانی‌لر تبریزلی‌لرین قایم‌مقاما قارشی حرکاتینی تشکیل ائتمیشدیلر و ب. اون دوققوزونجو یوزایلده شیعه علماسی‌نین ان یوکسک سیاسی فعاللیغی ۱۸۹۱-۱۸۹۰-جی ایل‌لرده‌کی تنبکی انحصارینا قارشی حرکاتدا اؤزونو گؤستردی. باش موجتهید (مرجعی-تقلید) مولّا میرزه حسن شیرازی‌نین فیتواسی ایله خالق تنبکینی بایکوت ائتدی و شاه بؤیوک تضمینات اؤده‌مک مجبوریتینده قالسا دا اینگیلیس‌لره وئردیگی انحصاری لغو ائتمه‌لی اولدو.[۱] آمئریکالی آراشدیرماچی حامید آلقار یازیر: «اون دوققوزونجو یوزایل بویونجا ایران‌دا روحانی‌لرین نفوذو و جمعیته تأثیری داها دا آرتدی. بئله کی، اون دوققوزونجو

[۱] - روحانی‌لرین سیاسی فعالیت حاقیندا موفصّل بیلگی اوچون، مثلاً، باخین:
- Hamid Algar, *Religion and State in İran.* ۱۷۸۵-۱۹۰۶. *The Role of Ulama in the Qajar Period,* Berkeley-Los Angeles, ۱۹۶۹; Michael Fischer, *İran from Religous Dispute to Revolution,* Cambridge: Harvard University Press, ۱۹۸۰.

یوزایلین سونونا دوغرو یئگانه مرجعی-تقلید حالینا گلن شئیخ مرتضی انصاری اؤلکه‌نین حقیقی حؤکمداری ایدی.»[1]

قاجار دؤولتی‌نین سرحدلری داخیلینده موختلیف خالق‌لاری و طایفالاری بیر یئرده توتا بیلن ایکی موهومّ عامیل‌دن - شاه حاکیمیتی و شیعه‌لیک - بیری ضعیفله‌دیکجه، او بیری گوجله‌نیردی. آرادا ضدیّت‌لرین اولماسینا باخمایاراق، سیاسی حاکیمیتله دینی حاکیمیت عمومیلیکده بیر-بیرینی تاماملایییر، بو ضدیّت‌لر عادتاً اندازه‌نی آشمیردی. بعضاً عمومی تهلوکه یه قارشی شاه حاکیمیتی ایله روحانی‌لرین عمومی جبهه‌ده چیخیش ائتمه‌لری بئله مومکون اولوردو. بئله بیر اتفاق بابی‌لر حرکاتینا (۱۸۵۲-۱۸۴۸) قارشی بیرگه موباریزه‌ده ده اؤزونو گؤسترردی. هر ایکی طرف (شاه حاکیمیتی و روحانی‌لر) بابی‌لری ماراق‌لارینا ضد قوه حساب ائدیردی. یوخاریدا آدی کئچمیش آ. مئدوئدئو ایگیرمینجی یوزایلین باش‌لاریندا یازیردی: «ایرانین بوتون سون دؤورلری حکومتله روحانیت آراسیندا دایمی، آمّا معیّن چرچیوه‌لرله محدودلاشان موباریزه تاریخی‌دیر؛ یعنی شاه یاخشی باشا دوشور کی، او، شیعه‌لیک‌سیز حیاتدا قالا بیلمز، روحانیت ده یاخشی باشا دوشور کی، شاه‌سیز شیعه‌لیک داغیلاجاق.»[2] آ. مئدوئدئو آریالی‌لارلا تورک-تاتارلارین «بیر-بیرینه نیفرت ائتمه‌سی» حاقّیندا ایدّعا ایره‌لی سورور. ایرانین بو ایکی اساس اتنیک واحیدی آراسیندا حاکیمیت اوغروندا اتنیک اساسدا موباریزه‌نین گئتدیگی حاقّیندا مؤلّیفین فیکرینی قبول ائتمک لازیم‌دیر. خصوصاً مؤلّیفین «ال‌وئریشلی شرایطه باخمایاراق، تورک-تاتارلار عادتاً حاکیمیتین ایداره‌سیندن اوزاقلاشدیریلیرلار و اؤزلری ده بیلمه‌دن یئرلرینی فارس‌لارا وئریرلر» فیکری دیقّت طلب ائدیر و بو فیکیر سونراکی سیاسی پروسئس‌لرده اؤزونو دوغرولتدو.

ایگیرمینجی یوزایلین باش‌لاریندا رسول‌زاده یازیردی کی، گونئی آزربایجان‌دا یازیلی ادبیات تامامیله فارس شعیری‌نین تأثیرینده ایدی: «یازیلی تورک ادبیاتی‌نین کندینه مخصوص بیر شکلی یوخدور. بو ادبیات، فارسی ادبیات‌دان کسب-ی فئیض ائدر. تورکجه شعیرلرده قوللانیلان قواعد-ی عروضیّه، طرز-ی ایفاده، حیسّیت و معانی تامامیله فارسی‌جه‌دن آلینییور. تورک شعیرلری عادتاً فارس اشعاری‌نین بیرَر ترجومه‌سی‌دیر.» مذهبه ایفراط باغلیلیق بو یازیلی ادبیاتین ماهیتینی بلیرله‌مکده ایدی. یعنی ادبی اثرلرین چوخلوغو مرثیه ادبیاتیندان عبارت ایدی. «آزربایجان تورک شاعیرلری یا کور اولونجایا قدر آغلار و

[1] - Hamid Algar, İranın Dini Düşüncesinde Değişim ve Devrim, *İslam'da Gelenek ve Yenileşme sempozyumu,* İstanbul: TDV yayınları, ۱۹۹٦, s. ۲۱۲.
[2] - А.И Медведев, *Персия. Военно-статистическое обозрение,* с. ٤٢٥.

آغلادارلار، و یاخود باییلینجایا قدر گولر و گولدوررلر. ایران تورک‌لری‌نین دیندار، حتّی متعصّیب اولدوقلارینی ذکر ائتمیشدیک. بو دیندار خالق، سنه‌نین قیسم-ی موهیمّینی، خصوصیله محرّم'ین ایلک گون‌لرینی نوحه و ماتم‌لر ایچَری‌سینده کئچیریر. هر سنه بو وظیفه-ی دیندارانه اولماق اوزره شُهدا، اؤولیا شرفینه و کربلا فاجیعه‌سی ماغدورلاری یادینا قرّا [پارلاق، گؤزل] مجلیس‌لری قورارلار. بو مجلیس‌لرین نوحه‌گرلیگینی تورک شوعراسی ایفا ائدرلر؛ و بونونچون دیوان‌لار دولوسو مرثیه یازارلار. بو مرثیه‌لری آهالی ازبرلر، اوخور، آغلار و شاعیرلرینه رحمت گؤندرر. مرثیه ادبیاتی فارس‌لاردا دا واردیر، فقط تورک مرثیه‌لری قدر مَبزول [بول، اوجوز] دئییل‌دیر.»[1]

ایران‌دا تورکلوگون شیعه‌لیگه ایفراط آلوده‌چیلیگی و میلّی مسئله‌لره ایلگی‌سیزلیگی مشروطه اینقیلابیندان (۱۹۱۱-۱۹۰۵) فارس اتنوسونون کارلی چیخماسینا نه‌دن اولدو. قاجارلار حاکیمیتی‌نین سارسیدیلماسی، فارسجایا دؤولت دیلی ایستاتوسونون وئریلمه‌سی (مجلیس و انجومن عضولری‌نین فارسجا بیلمک مجبوریتی)، فارس‌لارین داها چوخ یاشادیغی تئهرانا حدیندن چوخ یئر آیریلماسی فارس‌لارین میلّی موباریزه‌سی‌نین ایلک جدی اوغورو ساییلمالی‌دیر. بونون یانیندا اؤلکه‌نین ایلک آنایاساسیندا شیعه‌لیگین دؤولت دینی اعلان ائدیلمه‌سی ده مشروطه حرکاتی‌نین فارس کؤکنلی روحانی لیدئرلری‌نین (بهبهانی، طباطبایی و ب.) ایصراری ایله گئرچکلشدی. عینی زاماندا روحانی‌لره قانون‌لارین ایسلامین اساس‌لارینا اویغون اولوب-اولماماسینی معیّن ائتمک صلاحیّتی‌نین وئریلمه‌سی (آنایاسایا علاوه‌لرین ۲-جی مادّه‌سی) بو طبقه‌نین جیدّی قازانجی اولدو. حاضیرکی ایران ایسلام رسپوبلیکاسی‌نین اساسی‌نین قویولدوغو سون ۱۹۷۹-۱۹۷۸-جو ایل‌لر اینقیلابیندا دا اسکی سئناری تکرار اولوندو. قوّه‌ده اولان آنایاسانین بوتون روحو شیعه احکام‌لاری ایله دولودور. ۵-جی مادّه‌ده دئییلیر: «ایمام زامانین غئیبتی زامانی اؤلکه‌نین رهبری و میلّتین (اومّتین) ایمامی عادیل، تمیز، زمانه‌دن خبردار، قوچاق، باجاریقلی و مودروک فقیه اولمالی‌دیر.» ۱۲-جی مادّه ایسه شیعه‌لیگی دؤولتین یئگانه رسمی مذهبی اعلان ائدیر: «ایرانین رسمی دینی ایسلام، مذهبی ایسه جعفری اثنی عشری‌دیر. بو مادّه ابدی و دییشیلمزدیر.»

[1] - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki yazılar),* s.۳۳.

سونوج

بئله‌لیکله، یوخاریدا گؤزدن کئچیریلمیش تاریخی فاکت‌لار اساسیندا ایدّعا ائده بیلریک کی، آوروپادا اولدوغو کیمی ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا دا مذهب آیریشمالاری میلّتلشمه سورجینده ایستیموّلاشدیریجی رول اوینادی. آنجاق بو سورج تورکلوگون علیهینه ایشله‌دی. هئتئرئدوکس [قوراما؟] شیعه‌لیگین ایسلام تامیندان آیریلماسی و یئگانه دؤولت مذهبی اولاراق رسمیلشمه‌سی فارس‌لارین تورک جوغرافیاسیندا اؤزونوقوروما مئخانیزمینه چئوریلدی. سونراکی یوزایل‌لرده ده فارس‌لار بو مذهب آیریلیغینی دایم کؤروکله‌دیلر. و تاریخین بیر پارادوکسودور کی، فارس‌لارین تورک دنیزینده اریمه‌سینه مانع اولان دا محض تورک المنتی اولدو. صفویلیک، آزربایجانی سلجوقلولاردان سونراکی ۵۰۰ ایللیک تورک-ایسلام دؤولتچیلیگیندن ساپتیردی. آزربایجان تورکو اؤزونه، تورکلوگونه ساریلماقدان‌سا، مذهب آیریلیغینا باغلاندی، اونون اوچون شیعه‌لیک یوزایل‌لرله اساس تاپیناق اولدو. داها دقیق دئسک، گونئی آزربایجان‌دا[1] میلّتلشمه سورجینی مذهب فرقی معیّن ائتدی. آزربایجان تورکو، تورک دونیاسیندان آیریلدی، حتی زامانلا اونا دوشمن کسیلدی، شیعه‌لیک اونو فارسلا قارداشلاشدیردی، ایندی ده بو «مذهب قارداشیندان» قوپا بیلمیر.

ایران و غرب مؤلّیف‌لری حاقلی اولاراق صفوی‌لر دؤولتی‌نین یارانماسینی ایران ایمپئریاسی‌نین برپاسی دؤورو حساب ائدیرلر.[2] رسمی ایران تاریخچیلیگینده صفوی‌لردن اوّلکی آغ‌قویونلو، قاراقویونلو و باشقا دؤولت‌لر بیر قایدا اولاراق ایران دؤولتچیلیگینه یاد حادثه ساییلماقدادیر.[3] ایران تاریخچیلیگی‌نین صفوی‌لره سئوگی‌سی سونونجولارین تکجه ساسانی دؤولتچیلیک اینستیتوت‌لارینی (نهادلارینی) برپا ائتمه‌سی ایله باغلی دئییل، هم ده اونون ایندیکی تئوکراتیک رژیم اوچون دؤولت مودئلی اولماسی ایله ایضاح ائدیلمه‌لی‌دیر.

---

[1] - قوزئی آزربایجان‌دا میلّتلشمه سورَجی فرقلی یولدا گئتدی. بو، آیری آراشدیرما مؤوضوعسودور.

[2] - بو مؤوضوعدان بحث ائدن و بو کونسئپته یازیلمیش ان سون کیتاب اولاراق باخین:

- Andrew J. Newman, *Safavid Iran.Rebirth of a Persian Empire,* London: Tauris, ۲۰۰۶.

[3] - پان-ایرانیزمین فیکیر بابالاریندان اولان میرزه فتحعلی آخوندزاده‌نین اثرلرینده صفویه‌یه حئیرانلیق حاکیم‌دیر. او، مثلاً، یازیردی: «ایسلامیت‌دن قاباقکی ایران قؤومونون علامتی جمشید تاختی، ایستخر قالاسی کیمی قدیم پادشاه‌لارین آثاری دیر. ایسلامیت‌دن سونراکی ان مشهور آثاردان بیری ایسه صفویه پادشاه‌لاری‌دیر کی، اثنی‌عشریلیک [شیعه‌لیک] مذهبینه ایران‌دا رواج وئریب، اونون موختلیف طایفالارینی واحید میلّت حالیندا نیظاما سالمیش‌لار و ایرانین آیریجا، موستقیل دؤولت اولماسینا سبب اولموش‌لار.»

- Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۵, s. ۱۵۸.

مقاله‌دن چیخان نتیجه مذهب دییشیک‌لیگینه چاغیریش اولاراق قبول ائدیلمه‌مه‌لی‌دیر. مذهب، صفوی‌لردن اؤنجه اولدوغو کیمی هر بیر موسلمانین شخصی سئچیمی اولمالی‌دیر. منطیقین یولو: مذهب آیریلیغی سیاسیلشدیریلمه‌مه‌لی، سیاسته آلت ائدیلمه‌مه‌لی‌دیر. مذهبین سیاسته آلت ائدیلمه‌سی کئچمیشده ده، ایندی ده فارس ایرقچیلیگی‌نین ایشینه یارامیش، آزربایجان تورکونون اؤزونوتانیماسینا، دوغرو-دوزگون یول توتماسینا مانع اولموش‌دور.

صفوی معمّاسی

(گونتای گنجالپین «صفوی‌لر» کیتابی اوزرینه)

بو کیتاب میلّی تاریخیمیزین کیلید مسئله‌لریندن بیری حاقّیندادیر. اونا رئاکسیا اولمالییدی. اولدو دا. آز اوخویان، آز دوشونن، اوندان دا آز یازان بیزیم توپلوموموز اوچون بو جور دارتیشمالارین اولماسینا دا شوکور ائتمه‌لی‌ییک. بونا گؤره «اوخو زالی»نا (www.OxuZali.az) بورجلویوق. اوخوجولارین کیچیک شرح‌لری سووئت دؤورو رسمی تاریخ کونسئپتی‌نین گوجلو تأثیر قویدوغونو گؤسترییر. سووئت دؤنمینده آکادئمیک ساخاروون بیر مقاله، یا کیتابینی اوخومایان زحمتکئش‌لر اونو لعنتله‌ین بیانات‌لار وئریردیلر، موسّیسه و ایداره‌لرده تبلیغات کامپانیالاری کئچیریلیردی. بو غضبلی شرح‌لر ده اونو خاطیرلادیر. سانکی باغیمسیز اولمامیشیق، سانکی ایگیرمی بیرینجی یوزایل دئییل.

گونتای گنجالپین «صفوی‌لر. صفوی کیملیگینه فرقلی باخیش» آدلی یئنی کیتابی‌نین اساس ایدئیاسی بودور: صفوی دؤولتی توتالیتار حاکیمیت یاراتدی؛ زور و کوتله‌وی قتل‌لرله شیعه‌لیگین یئگانه رسمی مذهب اولاراق سیرینماسی تولئرانت دینی-دوشونسل اورتامی آرادان آپاردی؛ بو حادثه‌دن ان چوخ ضرر چکن تورکلوک اولدو؛ خومئینی رژیمی‌نین تاریخی کؤک‌لری صفوی‌لره گئدیب چیخیر؛ گونوموز تورک‌لرین ایران‌دا مظلوم دورومدا قالماغی‌نین اساس سبب‌لریندن بیری ده محض صفویلیک دوشونجه‌سی‌دیر.

اصلینده، صفوی‌لر مؤوضوعسو بیزیم میلّی تاریخ و دوشونجه‌میزده چوخدان دارتیشمالی مؤوضوع اولوب. قیساجا اوندان بحث ائتسک، فایدالی اولار. ایکینجی شاه ایسمایییلین (۱۵۷۸-۱۵۷۶) مؤوجود دینی-سیاسی رژیمی اصلاح ائتمک، شیعه روحانی‌لرین سیاسی حیاتا تأثیرینی آزالتماق، «تبرّا» دئییلن دینی جزا دسته‌لرینی جزالاندیرماق، سونّو-شیعه ایختیلاف‌لارینی یومشالتماق جهدی معلوم تاریخی فاکت‌دیر. بیلیندیگی اوزره، سونّو-شیعه ایختیلاف‌لارینی یومشالتماق جهدی اوغورسوزلوقلا - شیعه علماسی‌نین فیتواسی ایله شاهین اؤلدورولمه‌سی ایله نتیجه‌لنمیش‌دیر. نادیر شاهین (۱۷۴۷-۱۷۳۶) سونّو-شیعه ایختیلاف‌لارینی یومشالتماق ساحه‌سینده جهدی ده باشقا تاریخی حادثه‌لردن بیری‌دیر.

اونون صفوی‌لره موناسیبتی «فرمانی شاهی» آدلی امرینده عکسینی تاپیب: «بیلینیز کی، شاه ایسماییل صفوی، ۹۰۶-جی ایلده ظهور ائتدی. جاهیل خالقدان بیر قیسمینی یانینا توپلادی. بو آلچاق دونیانی و نفسی‌نین ایستک‌لرینی اله کئچیرمک اوچون، موسلمان‌لار آراسینا فیتنه و فساد سوخدو. اصحابی کیرامی سؤیمگی، شیعه‌لیگی اورتایا چیخاردی. بؤیله‌جه موسلمان‌لار آراسینا بؤیوک بیر دوشمانلیق سوخدو. مونافیقلیک و سالدیرماق بایراق‌لاری‌نین آچیلماسینا سبب اولدو. ائله اولدو کی، کافیرلر راحات و قورخوسوز یاشایییر، موسلمان‌لار ایسه بیر-بیرلرینی یئییر.»

آغا محمد شاه گئرچک گوج حساب ائتدیگی روحانی‌لرله موناسیبت قورماغا، اونونلا دیل تاپماغا چالیشمیش‌دیر. یئنی حاکیمیت شیعه روحانی‌لری‌نین رغبتینی قازانماق اوچون نفوذلو دین خادیم‌لرینه موتمادی اولاراق هدیه‌لر گؤندریردی. عینی زاماندا ایلک قاجارلار روحانیلیگی دؤولت ایداره‌چیلیگیندن اوزاق توتماغا چالیشمیش، حتی اونلارین اساس گلیر منبعی اولان وقف‌لرین بعضی‌سینی اله کئچیرمه‌یه موفّق اولموشدو. تئهران سارایی بوتون بؤیوک شهرلره حکومت‌دن یوکسک معاش آلان شئیخ‌الاسلام و ایمام-جومه‌لر تعیین ائدیر، اونلاری یئرلرده سیاستی‌نین مدافعه‌چی‌سینه چئویرمه‌یه چالیشیردی. بونونلا بئله روحانی طبقه‌سی اؤزونون اقتصادی گوجونو و نفوذونو قورواماغی باجاردی. عمومیلیکده او، قاجارلارین حرکت‌لرینی ناراحاتلیقلا ایزله‌ییر، اهالی ایله حاکیمیت آراسیندا اورتا مؤوقع توتماغا چالیشیر، حتی قاجار حاکیمیتینی آرا-سیرا تنقید ائتمکدن بئله چکینمیردی. بو دا روحانیتین نفوذونو داها دا آرتیریر، شیعه‌لیگین گوجلنمه‌سینه شرایط یارادیردی. اون دوققوزونجو یوزایلده روحانی‌لرین یوخاری دایره‌لری بیر نئچه دفعه شاه حاکیمیتی‌نین ماراق‌لاری ایله اوست-اوسته دوشمه‌ین تشبّوث‌لرده بولونموش، بعضاً حتی اونونلا بیرباشا موناقیشه‌یه گیرمه‌یه بئله اؤزونده گوج تاپا بیلمیشدی. مشروطه اینقیلابی دؤورونده فارس شیعه لیدئرلری‌نین فعال ایشتیراکی ایله قاجارلارین حاکیمیتی محدودلاشدیریلدی، داها سونرا ایسه یئنه اونلارین فعال ایشتیراکی ایله فارس ایرقچیلیگی‌نین نماینده‌سی رضا پهلوی ایله عوضلندی. ایسلام جومهوریتی‌نین تاریخی کؤک‌لری‌نین صفوی تئوکراتیاسینا گئدیب چیخماسی متخصص‌لرین وورغولادیغی گئرچکلیک‌دیر.

میلّی فیکیر تاریخینده زامانیندا صفوی مؤوضوعسو دیقّت‌چکن مؤوضوع‌لاردان اولموش‌دور.

دوز ۱۰۰ ایل اؤنجه ممّد امین رسول‌زاده مشهور «ایران تورک‌لری» سیلسیله مقاله‌لرینده ایران تورک‌لری‌نین فارسلاشماسیندان بحث ائده‌رک، بو پروسئسده ایکی عامیل‌ین - فارس دیلی و شیعه‌لیگین خصوصی رول اویناديغینی بیلدیرمیش‌دیر. ایکینجی عامیل حاقّیندا او یازمیش‌دیر: «شیعه‌لیک ایران تورک‌لرینی او قدر فارسلاشدیرمیش‌دیر کی، ایندی اونلار اؤزلرینی تورکلشمیش فارس، یعنی اصلن ایرانلی تلقّی ائدرلر!» شیعه‌لیگین ده رسمی مذهبه چئوریلمه‌سی صفوی دؤورونون اولایی‌دیر. بونو هئچ کیم اینکار ائده بیلمز.

احمد آغا اوغلو هله ۱۹۰۰-جو ایلده (۱۴ آپرئلده) «کاسپی» قزئتینده یازدیغی مقاله‌ده گؤستریردی کی، فارس‌لار ایسلام دونیاسینی بؤلدولر، «ان داغیدیجی سوسیال-دینی مئیل‌لره مالیک سئکتالار (طریقت‌لر، فیرقه‌لر) یاراتماقلا ایسلامی ایچیندن گمیردیلر». احمد آغا اوغلونون چئشیدلی اثرلرینده اوستونده خصوصی دوردوغو مسئله‌لردن بیریسی ده شیعه‌لیگین ایسلام عالمینده، بو سیرادان ایران جوغرافیاسیندا اویناديغی رول‌دور. صفوی‌لر دؤورونده شیعه‌لیگین زورلا یئگانه مذهب اعلان ائدیلمه‌سی بؤیوک بیر جوغرافیادا اتنیک-کولتورل پروسئسین یؤنونو دییشدیردی. بو، احمد آغااوغلونا گؤره، «شرق و بیلخاصّه تورک تاریخی اوزرینه *درین و فلاکتلی* تأثیرلر ایجرا ائتدی.» شیعه‌لیگین زورلا دؤولت مذهبینه چئوریلمه‌سی هم ده «ایرانین فیکری و حیسّی قاینا‌غینی قوروتدو. زیرا بوندان سونرا آرتیق بوتون فیکری و حیسّی قودرت‌لر بو مذهبی دوغرولاماغا، اونون اساس‌لارینی و نظری قیسمینی قووّتلندیرمه‌یه حصر ائدیله‌جک، منطیق سخولاستیکی (مکتبی) و سفسطه بیر عملین واسطه‌لری اولاجاق!»

میلّی شاعیریمیز صابیرین سونّو-شیعه ضدیّت‌لریندن ایچی یانا-یانا یازماسی، مولّا نصرالدّین مکتبی‌نین باشقا عضولری‌نین عینی مسئله‌دن بحث ائتمه‌لری، نریمان نریمانووون نادیر شاه مؤوضوعسونا مراجعت ائتمه‌سی کیمی فاکت‌لار گرک تصادف سایی‌لماسین.

خاریجی تورکولوگیادا و ایران‌شوناسلیق ادبیاتیندا بو مؤوضوع چوخدان اؤزونه یئر ائدیب. بیر نئچه اؤرنک وئرک.

بؤیوک تاریخچی زئکی وئلیدی توغان صفوی‌لر دؤورونو، ایلک نؤوبه‌ده شاه عابّاسین حاکیمیت ایل‌لرینی «تورک توپلولوغو اوچون بیر فلاکت دؤورو» سایمیش‌دیر.

تاریخچی‌لر رادیکال شیعه‌لیگین فارسلیغین ایشینه یارادیغینی، تورک اوکئانیندا اریمه‌مک اوچون اونلارین شیعه‌لیگه ساریلمالارینی قئید ائدیرلر. اونلو شرق‌شوناس ولادیمیر

مینورسکی یازیر کی، شیعه‌لیک اولماسایدی فارس‌لار «تورک هوجوم‌لاری‌نین دالغالاری آلتیندا بوغولوب گئدردی. وجد کاراکتری داشییان بو یئنی دین، مرکزی حاکیمیتین گوجلندیریلمه‌سینه یاردیم ائتدی. دیگر یاندان، اساسیندا ایران (فارس نظرده توتولور-ن.ن.) میلّتچیلیگی ایله هئچ بیر علاقه‌سی اولمایان بو یئنی دوکترین ایرانلی‌لارین (فارس‌لارین - ن.ن.) موجرّد ایسلامیت ایچینده، داها دوغروسو، گئرچک‌لر باخیمیندان تورک اوکئانی ایچینده اریمه‌سینه قارشی قویما حاقینی تأمین ائدن بیر آدا وظیفه‌سی گؤردو.» تاریخین پارادوکسو اوندادیر کی، فارس‌لاری بو اوکئاندا اریمک‌دن خلاص ائدن‌لر ائله تورک‌لرین (قیزیل‌باش ترکمه‌لری، تورکلوک‌لرینی قبول ائتدیگیمیز تقدیرده صفوی‌لر) اؤزو اولدو.

آکادئمیک بارتولدون شعوبیّه حرکاتی‌نین فارس‌لارین کئچمیشینده اویناديغی رول حاقّیندا مقاله‌سی گوونیلیر قایناق ساییلماقدادیر. ایرانین اؤزونده بو حرکات حاقّیندا چوخ آراشدیرما وار. ان سون اؤرنک اولاراق مشهور ایران تاریخچی‌سی ناصر پورپیرارین اثرلرینی گؤسترمک اولار.

اسکی ایران دؤولتی‌نین برپاسیندا صفوی‌لرین اویناديغی رول حاقّیندا غرب تاریخچیلیگینده یوزلرله قایناق وار. داها دقیق ایفاده ائتمیش اولساق، خاریجی تاریخچیلیک اسکی ایران دؤولتی‌نین برپاسینی صفوی‌لرله ایضاح ائدیر. ان سون اؤرنک اندرو ژ. نیومن-ین «Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire» (صفوی ایرانی: فارس ایمپئریاسی‌نین یئنی‌دن دوغوشو) کیتابی‌دیر. اوسته‌گل، ایندیکی ایران ایسلام رسپوبلیکاسی‌نین تاریخی کؤک‌لری‌نین صفویلیک‌له باغلی اولدوغونو یازیرلار. اونلارین هامی سینی اوریئنتالیست (شرق‌شوناس) سایماق دوغرو اولمازدی. دئمک اولارمی، دونیانین بوتون تانینمیش تاریخچی‌لری فارس ایرقچی‌سی‌دیر؟ دئییل!

بیز ایسه دئییریک کی، اونلارین یازدیغی یالان‌دیر، صفوی‌لر «آزربایجان دؤولتچیلیگی نین اساس‌لارینی قویدولار»، «آزربایجان دیلینی دؤولت دیلی اعلان ائتدیلر»، «ایکی میلیون کوادرات کیلومئترلیک ایمپئریا قوردولار» و ب. یئرسیز، اساس‌سیز، فایداسیز ایدّعالار.

عمومیّتله، رسمی تاریخچیلیگیمیزه موناسیبت، داها واجیبی ایسه اونون اؤزو دییشمه‌لی دیر. سون ۵۰-۴۰ ایللیک کئچمیشی دئمه‌یه هئچ احتیاج یوخدور، بو، سیاسی مسئله‌دیر. هئچ اولماسا اسکی و اورتا چاغ‌لار دؤورو تاریخی کونسئپتی دییشمه‌لی‌دیر. سووئت دؤورونده اونلارلا زحمتکش، ساوادلی تاریخچیمیز یئتیشدی. آمّا توتال نظارت نئچه-نئچه ایستعدادین پارلاماسینا، فایدالی محصول وئرمه‌سینه مانع اولدو. البته، بونلارین آراسیندا دوشونجه

قول‌لاری دا واردی. ایندی ده وار - حیاتینی هانسیسا پروبلمین آراشدیریلماسینا صرف ائدیب، آیرینتی‌لارینا قدر حادثه‌نی، پروسئسی بیلیر، آمّا بو پروبلمین دیَرلندیریلمه‌سینده طلبه‌دن ده ضعیف‌دیر.

بیزیم بوگونکو سیاسی دوشونجه‌میزین اساس سوال‌لاریندان بیری بودور: ایندیکی ایران اهالی‌سی‌نین ان آزی یوزده قیرخی‌نین تورک اولماسینا باخمایاراق، بو گون بئله تورک‌لر فارس کولتور اوربیتیندن چیخا بیلمه‌ییب‌لر. نییه؟ یوخاریدا آدینی چکدیگیم سیاست و علم آدام‌لاری بونون ایضاحینی وئرمه‌یه چالیشیب‌لار. گونتای گنجالپ دا بو اضطرابلی سوالا جاواب آرامیش، نتیجه‌ده بو کیتابی عرصه‌یه گتیریب. بو کیتابین ماهیتینی آنلاماق اوچون اونو بیر دئییل، بیر نئچه دفعه اوخوماق لازیم‌دیر. هم مؤوضوع غلیظ‌دیر، قاتیب-قاریشدیریلیب، هم ده مؤلّیفین دیلی، ایفاده مانئراسی عادت ائتدیگیمیز دیل و مانئرا (شیوه) دئییل. البته، یازارین دیلی چتین اولا بیلر، آیری-آیری یانلیش فیکیرلری ده اولا بیلر. آنجاق بو، کیتابی اؤنم‌سیز ائده بیلمز.

بو اثر داها جیدّی، آکادئمیک دارتیشمایا لاییق‌دیر. حقیقتین تاپیلماسی اوچون محض کونستروکتیو (فایدالی، قوروجو) دارتیشمانین اولماسی گرک‌دیر. آرزو ائتدیگیمیز آکادئمیک دارتیشما اولماسا دا بو کیتاب تأثیر قویاجاق. ان آزیندان شعورلاردا رسمی تاریخ کونسئپتینه شوبهه یاراداجاق، سوال‌لار دوغوراجاق. بو دا بؤیوک ایش‌دیر. بو خیدمتینه گؤره گونتای گنجالپا مینّتدار اولمالی‌ییق. ایندی ده اولماسا یاخین گله‌جکده مینّتدار اولاجاغیق.

بیر نئچه کلمه ده کیتابین تنقیدی حاقّیندا. تنقیدین تنقیدی دوغرو ساییلمایا بیلر- هر کس اؤز فیکرینی آزاد شکیلده ایفاده ائتمک حاقینا صاحب‌دیر. آمّا حؤرمتلی اکبر نجفین مؤلّیف حاقّیندا اؤفکه‌لی-غضبلی، تحقیرلی-آشاغیلاییجی فیکیرلری هئچ جور قبول ائدیله بیلمز. بیلدیگیم قدرینجه، او گنج‌دیر، «هوموس سووئتیکوس» دئییل. آمّا ماراقلی‌دیر، او، علمی دوشونجه آزادلیغینا نییه بئله دوشمنجه‌سینه یاناشیر؟

کیتاب‌داکی و دارتیشمالاردا حاللانان آیری-آیری فاکت‌لارین اؤنمینی آزالتماق فیکریندن اوزاغام. آمّا منجه، دارتیشمالار صفوی دؤورو دئدیگیمیز ۱۶-جی ۱۷-جی یوزایل‌لرده سیاسی، حقوقی، دینی-ایدئولوژی حیات‌داکی طالع‌یوکلو دییشمه‌لرین میلّی تاریخیمیزده اویناندیغی رول اطرافیندا گئتمه‌لی‌دیر. اوندا میلّی تاریخیمیزین درکینده بیر آددیم ایره‌لی گئده بیلر، صفوی معمّاسینی چؤزه بیلریک.

اکبر نجفین شعوبیّه ایله صفویلیک آراسیندا علاقه‌نین داها اساسلی، توتارلی شکیلده ایضاحی حاقّیندا ایرادی قبول ائدیلمه‌لی‌دیر. شعوبیّه‌نی آنلامادان میلّی تاریخیمیزی آنلاماق مومکون دئییل. بیزیم تاریخچیلیکده بو باره‌ده هئچ نه یوخدور.

هله‌لیک کیتابین اساس ایدئیاسی حاقّیندا دئییل، آیری-آیری فاکت‌لار اوزرینده دورولور. اتّهام‌ائدیجی، آشاغیلاییجی اوسلوب ایسه دارتیشمالاری سویوداجاق. تکلیف ائدیرم: مؤلّیفین ساوادلی، یا ساوادسیز اولماسی دئییل، هانسی فیکری‌نین نه‌یه گؤره حقیقته اویغون گلمه‌دیگی، یا شوبهه‌لی اولدوغو تحلیل ائدیلسین. تاریخ اثری ده، اونون تنقیدی ده اتّهام‌ائدیجی اولمامالی‌دیر، بو ایشین آنلامی دا یوخدور. آنالیزدیر، موقاییسه‌دیر، کئچمیش تجروبه‌دن درس آلماق‌دیر اونون میسسیاسی.

* * *

موذاکیره‌یه چیخاریلمیش بو مؤوضوع ایله باغلی ایکینجی یازیمدا گونتای گنجالپین بعضی تئزیس‌لرینه شوبهه‌لریمی، سوال‌لاریمی، عکس-تئزیس‌لریمی یازماغی دوشونوردوم. آمّا موذاکیره باشقا ایستیقامته یؤنلدی/یؤنلدیلدی. کیتابین اساس ایدئیاسی اونودولماقدا، موذاکیره‌لر بایاغی‌لاشماقدا، شاه ایسمایيل ختایی شخصیتی اوستونده یوغونلاشماقدادیر. آزاد اینترنت مکانی‌نین ایمکان‌لاریندان ایستیفاده ائدن بیر پارا تاخما آدلار آشاغیلامالاری، تحقیرلری، غضب‌لری ایله میدان سولاماقدادیرلار. بو یازیمین مقصدی عنوانیما سؤیلنمیش یئرسیز، اساس‌سیز اتهام‌لاردان شیکایتله‌نیب، اونلارا جاواب وئرمک دئییل. بو، بنده‌نیز اوچون تعجّوب‌لو دئییل. گونئی آزربایجان حاقّیندا یازاندا دئدیلر «سنین یئرین تورمه‌دیر»، ۸۰-جی ایل‌لرین سون‌لاریندا جومهوریت حاقّیندا یازاندا دئدیلر «باشینین بیر گوللّه‌سی اسکیک‌دیر»، نریمانووون آزربایجان ایستیقلالینا موناسیبتی حاقّیندا یازاندا قیزیل‌هاجیلی جاماعاتی خبر گؤندردی کی، «گلیب نسلینی کسریک»، میلّتلشمه پروسئسینده شیعه‌لیگین رولو حاقّیندا یازاندا رافیق تاغی‌نین طالعینی خاطیرلاتدیلار... بیر گون **م‌م**-ده چیخیشیمدا دئمیشدیم کی، میلّی قهرمان کیمی هله ده تبلیغ اولونان قوبالی فتحعلی خانین، الله عشقینه، قهرمانلیق‌لارینی دوزگون صادالایین کی، بیز ده بیلک. یوکسک وظیفه صاحب‌لریندن بیریسی، اؤزو ده پروفئسور دئدی کی، «بیزیم بو رسمی قهرمان‌لار اولماسا بئله، بیز اونلاری اویدورمالی‌ییق.» باخ، بو، پرینسیپیال (اساس) یاناشمادیر، اونون اوستونده دورماغا دیَر.

بیرینجی‌سی، میلّی تاریخیمیزده او قدر قهرمان وار کی، اونلاری اویدورماغا هئچ احتیاج یوخدور. ائله فتحعلی خانین اوغلو شئیخ‌علی خان. ۱۸۲۲-جی ایلده اؤلومونه‌دک الده سیلاح روس ایشغالینا قارشی ووروشوب. آمّا آزربایجانین بو شئیخ شامیلی‌نین آدی رسمی تاریخچیلیکده یوخدور. اوسته‌گل، کئچمیشیمیز یالنیز قهرمانلیق‌لاردان عبارت اولماییب. آجی مغلوبیت‌لر، آلدانمالار نه قدر دئسن اولوب. یئری گلمیشکن، اونلاردان بیری ده جنگاور، فداکار، قهرمان قیزیل‌باش‌لارین آجی مغلوبیتی، فارس حیله‌گرلیگی‌نین آلتینه چئوریلمه‌لری اولوب.

ایکینجی‌سی، سووئت دؤورونده بیزه سیرینمیش ساختا کیملیک، بو سیرادان تحریف ائدیلمیش تاریخ کونسئپتی بعضی تاریخ‌سئورلر اوچون ایندی چوخ عزیز اولوب. اوندان قوپا بیلمیرلر. بیزه سیرینمیش «آزربایجانلی» آدی کیمی. هئچ سئومه‌دیگیم، آمّا آجی حقیقت اولان بیر فیکری بورادا تکرارلاماق ایستردیم. بو فیکیر آمئریکالی عالیم س. ائندئرس ویمبوش‌ا مخصوص‌دور. او حساب ائدیر کی، بوگونکو «آزربایجانلی‌لار» دونیادا آنالوقو [تایی] اولمایان خالق‌دیر و یازیر: «بیلدیگیم قدرینجه، هئچ بیر یابانچی قوه باشقا بیر خالقا، حتی ناواهولارا [**آب‌ش**-داکی قیرمیزی دریلی توپلوم‌لاردان بیری] بئله، بو قدر اوغورلا یاد کیملیک سیریا بیلمه‌میش‌دیر.»[۱]

بو یازی‌نین اساس مقصدی بیر داها کیتابین باشلیجا ایدئیالارینا دیقّتی چکمک‌دیر. گونتای گنجالپ حساب ائدیر کی، صفوی دؤولتی تئوکراتیک رژیم یاراتدی؛ زور و کوتله‌وی قتل‌لرله شیعه‌لیگین یئگانه رسمی مذهب اولاراق سیرینماسی تولئرانت دینی-دوشونسل اورتامی آرادان آپاردی؛ بو حادثه‌دن ان چوخ ضرر چکن تورکلوک اولدو؛ خومئینی رژیمی‌نین تاریخی کؤک‌لری صفوی‌لره گئدیب چیخیر؛ گونوموز تورک‌لرین ایران‌دا مظلوم دورومدا قالماغی‌نین اساس سبب‌لریندن بیری ده محض صفویلیک دوشونجه‌سی‌دیر.

بو تئزیس‌لره قارشی موذاکیره گئدیشینده توتارلی عکس-تئزیس‌لر قویولمادی، یا دا هله‌لیک قویولماییب. آمّا تاریخیمیزین بو موهومّ دؤورونه ماراق لازیمینجا دیرلندیریلمه‌لی دیر. بو، تریومف (ظفر)، یوخسا تراگئدیا دؤورودور؟ منجه، اورتا اولماییب.

---

۱ - S. Enders Wimbush, The Politics of İdentity Change in Soviet Central Asia, *Central Asian Survey*, vol. ۳, no ۳, ۱۹۸۵, p.۷۱.

سون ۱۵-۱۰ ایلده آپاردیغیم آراشدیرمالارین نتیجه‌لری ایله کیتابین اساس تئزیس‌لری اوست-اوسته دوشدوگوندن گونتای گنجالپا بو زحمت‌لریندن دولایی تشکّور ائتمگی لازیم بیلمیشدیم. صفوی مؤوضوعسونا میلّت-دؤولت نظریه‌سیندن یاناشساق نه آلینیر؟

۱. ۱۶-جی ۱۷-جی یوزایل‌لرده اینگیلتره، نیدئرلاند، فرانسا و قیسماً ایسوئچده میلّت-دؤولت قوروجولوغو پروسئسی باشلاندی. بو دؤورده مارتین لوتئرین اینجیلی آلامانجایا چئویرمه‌سی (۱۵۴۲-۱۵۲۲)، آلمان کیلسه‌سی‌نین (لوتئرانلیغین) یارانماسی، آلمان ادبیاتی‌نین و تحصیل سیستئمی‌نین اورتایا چیخماسی معلوم تاریخی فاکت‌لاردیر. بوندان سونرا آوروپانین باشقا اؤلکه‌لرینده ده میلّت قوروجولوغو (nation-building) سورجی باشلادی.

۲. ماراقلی‌دیر کی، آغ‌قویونلو حؤکمداری اوزون حسنین (اؤلومو ۱۴۷۸) قرآنی تورکجه‌یه چئویرمک امری وئرمه‌سی بو حادثه‌لردن اول باشلامیشدی. ۱۵-جی یوزایل آزربایجان و آنادولودا تورکجه‌نین یاییلماسی‌نین و اینکیشافی‌نین یئنی دؤورو ایدی. بو دیلین دؤولت حیاتیندا، ادبیات و علمده رولو آرتمیشدی. جاهانشاه قاراقویونلو، اوزون حسنین اوغلو سلطان یاغوب فارسجا یاناشی تورکجه ده شعیرلر یازمیش‌لار.

۳. قیزیل‌باش طایفا باشچی‌لاری‌نین ایسمایيل صفوینی حاکیمیته گتیرمه‌لری، صفوی تئوکراتیک-توتالیتار دؤولتی‌نین یارانماسی ایله آزربایجان‌دا دا اؤزونو گؤسترمکده اولان اتنیک کونسولیداسیا (تثبیت) پروسئسی‌نین ایلکین بلیرتی‌لری یوخ اولدو. مذهب آییریمی نین سیاسی-حقوقی سویه‌یه چاتدیریلماسی تورک‌لرله فارس‌لاری «مذهب قارداشی» یاپدی، حاکیمیتین، ادبیاتین، فیکیر حیاتی‌نین فارسلاشماسی باشلاندی؛ شیعه‌لیک تورک‌لرین کیملیگینی، ایلک نؤوبه‌ده اتنیک کیملیگینی معیّن ائتدی.

۴. شیعه‌لیگین یئگانه مذهب اعلان ائدیلمه‌سی صفوی دؤولتی خاریجینده قالان‌لاری «کافیر» اعلان ائتدی. تورک دونیاسی، داها عمومی شکیلده ایسلام عالمی بؤلوندو. بو بؤلونمه نی آرادان قالدیرماق جهدلری (ایکینجی ایسمایيل، نادیر شاه) اوغورسوزلوقلا نتیجه‌لندی.

۵. حاکیمیتین لئگیتیملیگی (مشروعلوغو) پرینسیپی دییشدی. صفوی‌لردن اوّلکی حاکیم سولاله‌لر عالی حاکیمیته ایدّعالارینی اوغوز نسلیندن، یا چینگیز خان‌دان گلمه‌لری ایله اساسلاندیریردیلارسا، صفوی‌لر بو سیستئمی پوزوب، لئگیتیملیگی موسی کاظیم نسلیندن گلمه‌لرینه باغلادیلار.

۶. آرالیق‌لارلا ۱۵۰ ایل داوام ائدن عثمانلی-صفوی ساواش‌لاری، اؤزللیکله صفوی‌لرین ساواش‌لار واختی «یاندیریلمیش تورپاق» تاکتیکاسی آزربایجانی خارابا قویدو. پایتاختین تبریزدن کؤچورولمه‌سی آزربایجانی ایمپئریانین مئتروپولیاسی (کلان‌شهر) ایستاتوسوندان محروم ائتدی. کوتله‌وی کؤچورمه سیاستی و بیر چوخ تورک بویونون محو ائدیلمه‌سی آزربایجان‌دا و بوتون ایران جوغرافیاسیندا تورک المنتینی ضعیفلتدی.

۷. فارس اتنیک حرکاتی (اسکی شعوبیّه‌نین داوامی) مذهب تعصّوبکئش‌لیگینی کؤروکله یه‌رک، هم ده حاکیم سولاله‌لرین فارس کولتورونه قایغی‌سیندان فایدالاناراق فارس اتنیک کونسولیداسیاسینی دورمادان گوجلندیردی، پهلوی دؤورونده حاکیم میلّته چئوریلدی، خومئینی رژیمینده ده بو ایستاتوسو ساخلاماقدادیر.[۱]

بئله‌لیکله، بوگونکو ایران‌دا تورکلوگون مظلوم دورومونون سبب‌لرینی آراماق ایسته‌سک، اونون تاریخی کؤک‌لرینه وارماق مجبوریتیندەییک. رسمی تاریخچیلیگیمیز بو سوالا جاواب وئرمک اقتدارییندا دئییل. بیزیم تاریخچیلیک ملیک‌ممّد ناغیل‌لاری‌نین توپلوسوندان عبارت‌دیر، میلّی شعورون «بیز کیمیک، هارادان گلیب، هارایا گئدیریک؟» اساس سوالینا جاواب وئرمه‌یه قادیر دئییل. ۱۹۰۵-دن سونراکی میلّی اینتیباه دؤورونده بو ساحه‌ده بعضی آددیم‌لار آتیلدی. مین تأسّف، سووئت رژیمی بو آددیم‌لارین داوام ائتمه‌سینه ایمکان وئرمه‌دی. وئره بیلمزدی. چونکی کئچمیشینی، دئمه‌لی اؤزونو درک ائتمیش خالق اونون اوچون تهلوکه‌لی ایدی.

سووئت دؤورونون رسمی آزربایجان تاریخی بیر سیرا پرینسیپیال (اصلی) مسئله‌ده ایرانین رسمی تاریخچیلیگی‌نین تکراری‌دیر. عینی‌له هر ایکی‌سینده ده سلجوقلولار «ایشغالچی دیرلار»، موغول‌لار «بؤیوک بدبختلیک‌لر گتیردیلر»، قاراقویونلو و آغ‌قویونلو دؤولت‌لری «گئریده‌قالمیش عشیرت دؤولت‌لری‌دیر»، صفوی‌لر آزربایجان و ایران تاریخی‌نین «ان پارلاق دؤورودور» و ب.

---

[۱] - بو تئزیس‌لرین آچیمی اوچون، مثلاً، منیم بو یازی‌لاریما باخماق اولار:

-Osmanlı-Səfəvi savaşları və Azərbaycan, *Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri,* Bakı, ۲۰۰۰, s.۲۳۰-۲٤٦; Osmanlı-Safevi Savaşları, Mezhep Meselesi ve Azerbaycan, *Türkler,* İstanbul: Yeni Türkiye yayınları, ۲۰۰۲, s. ۸۹۳-۸۹۸; Azerbaycanın milli kimlik sorunu, *Avrasya Dosyası*, ۲۰۰۱, sayı ۱, s. ۱۳۲-۱۵۹;

-http://www.gunaz.tv/aze/١٤/articleCat/١/articleID/٢٤٢٨-MILLETLESME-SURECINDE-SIELIYIN-YERI-١.html/inner/١

بو آرادا موذاکیره‌میز اوچون بؤیوک اؤنمه مالیک اولان کئچمیشه پرینسیپیال موناسیبت مسئله‌سینی قیساجا اله آلاق. غوروروئریجی حال‌دیر کی، بیزیم میلّی دوشونجه تاریخینده تاریخی سورغولاماق آنلاییشی اولوب. هله ده یئترینجه دیرلندیره بیلمه‌دیگیمیز بؤیوک فیکیر آدامیمیز احمد آغا اوغلو «حقیقی میلّتچیلیک» آنلاییشینی مدافعه ائتمیش، کئچمیشی ایدئاللاشدیرماغین علیهینه اولموش، تاریخین اؤیرَنیلمه‌سی‌نین اوندان درس آلماق اوچون لازیم اولدوغونو بیلدیرمیش‌دیر. مقاله‌لری‌نین بیرینده او یازیردی: «گلین آچیق و صمیمی دانیشاق. اجدادلاریمیز بیزه نه‌یی میراث قویوب گئدیبلر؟ اونلارا نه‌یه گؤره حؤرمت ائتمه‌لی‌ییک؟ اؤزلری‌نین سفئح‌لیک‌لری و عاغیل‌سیزلیق‌لاری اوجباتیندان شهرلری، غارت اولونموش کندلری ترک ائدیب گئتدیکلرینه گؤره‌می، اؤز اجدادلاری‌نین اَمَگی ایله یارادیلمیش بوتؤو، نهنگ اورقانیزم‌لری ویران قویدوقلارینا گؤره‌می؟... اجدادلاریمیزا نه‌یه گؤره حؤرمت ائتمه‌لی‌ییک؟ زوراکیلیق قارشی‌سیندا قورخوب، گئری چکیلمک عنعنه‌لرینه گؤره‌می، بیزیم قوه‌لریمیزی هله ده کورشالدان، بیزی یاشاماق قابیلیتیندن تامامیله محروم ائدن گوجلولرین قاباغیندا کور-کورانه، معناسیزجاسینا باش اَیمک خاصیتی‌نین نسیل‌دن-نسله ارثاً کئچمه‌سینه گؤره‌می؟»[1]

میلّی یوکسلیش دؤورونده تاریخی سورغولاماق باشقا میلّتچی‌لر اوچون ده خاراکتئریک‌دیر. گنج پوبلیسیست اوزئییر حاجی‌بگلی همکاری احمد آغا اوغلو کیمی میلّی ناقصلیک‌لرین تاریخی کؤک‌لری‌نین اولدوغونا دیقّتی چکیر، میلّی حیاتا گئرچکچی یاناشما طلب ائدیر: «ایچیمیزده اولان موختلیف عامیل‌لر، فنا رفتارلار، آخیریمیزا چیخماغا قدر بیزی بیزار ائدن پیس-پیس حرکت‌لر هاموسو سلف‌لریمیزین عادت‌لری ایمیش‌لر کی، بو گونه قدر ایچیمیزده دوام ائدوب، ترقّی و تعالیمیز اوچون بؤیوک سدّلردیر. اگر سلف‌لریمیزین ایش‌لرینه دوروست دیقّت ائدرسک، بؤیله بیر نتیجه‌یه گلریک کی، سلف‌لریمیز بیزی یوخ ائتمک، یئر یوزوندن گؤتورمک ایستییورموشلار.»[2]

بؤیوک تورکچو تبریزلی علی (۱۹۹۸ - ۱۹۲۹) مشهور «ادبیات و میلّیّت» آدلی کیتابیندا ایرقچی مؤلّیف‌لره قیزدیغی کیمی، تورک حؤکمدارلاری‌نین میلّی دیل و ادبیاتا بیگانه‌لیگینه ده ایچدن یانمیش‌دیر. «شیمال‌دان-جنوبا، شرق‌دن-غربه کیمی بؤیوک-بؤیوک ایمپراتور[لوق]لار قوران»، «اؤزگه میلّت‌لره دیل و میلّیّت تحمیل ائتمه‌ین» تورک سولاله‌لری

[1] -*kaspiy*, ۱۸ yanvar ۱۹۰۵.
[2] - Üzeyir, Gələcəgi unutmiyalım, *İrşad,* ٤ iyul ۱۹۰٦, N ۱٥٦, s. ۱.

نین سیاستی‌نین بدلینی («جریمه‌سینی») چاغداش سویداش‌لاری اؤده‌ییرلر. تبریزلی علی همین تورک سولاله‌لرینی قینایییر: «قوللوق‌لاریندا یوزلرجه بالاجا شاه‌لار، حکومت‌لر، تاریخ یازان‌لار، ادیب‌لر و شاعیرلر، معمارلار و طبیب‌لر اولان آتا و بابالاریمیز، گله‌جک نسل اوچون، یعنی بیز[لر] اوچون هئچ بیر گؤزل میلّی میراث، میلّی دیل و ادبیات، میلّی تاریخ قویمایيبلار. فقط گونون نقد اولان قودرت و گوجونه قانع اولوب، زمانی و دونیانی کیچیک و قیسا دوشونوبلر.» اورتا یوزایل‌لرده تورک ائلیتی ایچینده اتنیک تعثّوبون اولماماسی (نوایی حئیرتلندیریجی استثنالاردان بیری‌دیر) ایگیرمینجی یوزایلده آغیر سونوج‌لار وئردی. تبریزلی علی یازیر: «وارا و ثروته، قودرته و گوجه، یاخشی یئییب و ایچمه‌یه، هابئله ائو بزک‌لرینه و یوزلرجه بئله شئی‌لره و ایش‌لره قیمت و دیر قویولوردو، آنجاق دیله، ادبیاتا، میلّی فرهنگه، میلّی ویجدانا، اؤزون و میلّتین تانیماغا ائله بیر کؤنول و علاقه گؤستریلمیردی. و ایندی بودور کی، بوگونکو نسلین الینده بیر اؤیله میلّی فرهنگ یوخدور، و اولوب قالان وارسا دا یا گؤزلردن ایتکین‌دیر، و یا زامان پاسی و توزو ایله اؤرتولودور.»[1]

میلّی فیکیر تاریخینده تورک سولاله‌لری‌نین تورکلوکدن، اتنیک باغ‌لاردان قوپماسینا دا توخونولموش‌دور. (بو قوپما عثمانلی اوچون ده خاراکتئریک‌دیر؛ تورکییه تاریخچی‌لری بو باره‌ده چوخ یازمیش‌لار) مثلاً، احمد آغا اوغلو بو مسئله‌نی مقاله‌لرینده، اؤزللیکله «ایران و اینقیلابی» آدلی کیتابیندا آراشدیرمیش، بؤیوک ایمپئریالار قورموش بو سولاله‌لر حاقّیندا یازمیش‌دیر: «... اولده بیز اونلاری اؤز دیلینه ساریلمیش و اؤز عادت-عنعنه‌لرینه باغلی گؤرورووک»، آمّا آز سونرا «هر یئرده تورک رهبرلرینی باشقا لیسان‌لارا، باشقا عادت‌لره قاپیلمیش بولوروق.»[2] سبب اونلاردا اتنیک شعورون دئییل، منسوب اولدوغو طایفا/بوی شعورونون اولماسی‌دیر. اودور کی، بونلارین سونونجوسو قاجارلار، «سویوندان اوزاقلاشمیش و معناً ییپراندیغیندان» تاریخه چئوریلدی.[3] اونلاردان اول صفوی‌لر ده عینی طالعی یاشامیشدی. یئری گلمیشکن، یادداشیما حکّ اولونموش کیچیک بیر حادثه‌نی دئییم. ۱۹۸۸-جی ایلده اصفهان‌دا ایشلرکن صفوی‌لرین قالیق‌لاریندان اولان موهندیس علی‌رضا

---

[1] -باخین:

-http://www.gunaz.tv/aze/١٤/articleCat/١/articleID/٢٢٩٢-TEBRIZLI-ELININ-HARAYI.html/articlePg/٢/inner/١

[2] - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı,* Bakı, ٢٠٠٩, s.٢٦-٢٩

[3] -باخین:

- http://www.gunaz.tv/aze/١٤/articleCat/١/articleID/٢٢٤٥-EHMED-AGAOGLU-IRAN-HAQQINDA.html/articlePg/٣/inner/١

صفوی‌یه عینی میلّت‌دن اولدوغوموزو دئینده چوخ آجیقلی شکیلده منه «تورک، فارس، یعنی چه؟ همهٔ ما ایرانی‌ییم» (تورک، فارس نه‌دی؟ هامیمیز ایرانلی‌ییق) دئمیشدی.

بیر نئچه کلمه ده دوکتور دیلاور عظیملی‌نین منیم یازیما و منه قارشی یؤنلمیش فیکیرلری باره‌ده (تاخما ایمضالی بعضی شخص‌لرین آتماجا، ادب‌سیز، عئیبه‌جر فیکیرلرینه موناسیبت بیلدیرمه‌یه دَیمز). لاپ اول‌دن دئییم کی، حؤرمتلی تاریخچی دوستوموزون آشاغیداکی فیکیرلری ایله ایجازه وئرسه راضی اولمادیغیمی بیلدیریم. سیراسی ایله:

- «بوتون شرق حؤکمدارلاری بؤیوک تورانی یاراتماق آرزوسوندایدیلار.»
- «چالدیران تورک حرب تاریخی‌نین ان پارلاق زیروه‌سی ایدی.»
- «باخین، بوتون اورتا عصرلرده آوروپادا نه قدر محاربه‌لر باش وئریب. هئچ اونلار او محاربه‌لرین آدینی چکمیرلر.»
- «شاه بیرینجی عابّاس بؤیوک بیر ایمپئریانین رهبری ایدی. اوردونو آوروپا سیستئمی اساسیندا فورمالاشدیریردی. او زامان‌لار عثمانلی ایمپئریاسی دا بو سیستئم‌دن ایستیفاده ائدیردی. یئنی‌چئری‌لر کیم ایدی؟ بلکه تورک بالالاری ایدیلر.»
- «او زامان ائرمنی نه گزیردی. اونلار خریستیان اهالی‌سی ایدی. بیز هله ده ارمنیه مسئله سینه آیدینلیق گتیرمه‌میشیک. اونا گؤره ده ائرمنی یازیرسینیز.»
- «نه‌اینکی آزربایجان، عینی زاماندا دونیا تاریخینه قودرتلی بیر شخصیت کیمی داخیل اولان شاه بیرینجی عابّاس بیزیم تاریخ‌شوناسلیغیمیزدا هله ده اؤز قیمتینی آلمامیش‌دیر.»
- «صفوی‌لر ایمپئریاسی‌نین دنیزه چیخیشینی تأمین ائتمک ایسته‌ین شاه بیرینجی عابّاس پایتاختی دا ایران کؤرفزینه یاخین اولان اصفهانا کؤچوردو. اونون آتدیغی بو آددیم ایندی ده بیزیم تاریخ‌شوناسلیغیمیزدا دوزگون اولاراق قیمتلندیریلمیر و بو آددیم‌دان اونا قارشی ایستیفاده ائدیرلر. اوّلا، باشا دوشمک لازیم‌دیر کی، ایستر صفوی‌لر ایمپئریاسی، ایسترسه ده اوندان سونراکی حاکیمیت‌لر، او جمله‌دن قاجارلار دؤنمینده تبریز همیشه اؤلکه‌نین مرکزی شهری ساییلیب.»
- «شاه بیرینجی عابّاسین پایتاختی اصفهانا کؤچورمه‌سینده هئچ بیر شخصی ماراقدان صحبت گئده بیلمزدی. شاه بیرینجی عابّاسین باشلیجا مقصدی ایران کؤرفزی تیجارتینه چیخیشی الده ائتمک ایدی. چونکی دونیا تیجارت سیستئمینده بؤیوک دییشیکلیک‌لر باش وئرمیش و اوکئان تیجارتی داها بؤیوک اؤنم کسب ائدیردی. اصفهانین ایران کؤرفزینه یاخینلیغینی نظره آلساق، اونون آددیمینا یالنیز حاق قازاندیرماق مومکون‌دور.»

- «شاه بیرینجی عابّاس تورکچولوگه اولدوقجا باغلی بیر شخص ایدی و اؤزونو تورک دونیاسی‌نین بؤیوک ایمپراتورو ساییردی.»

- «بیر مسئله‌نی ده اونوتماق لازیم دئییل‌دیر کی، پایتاختین دییشدیریلمه‌سی دؤولتین و یا ایمپئریانین ماهیتینی دییشمیر. شاه بیرینجی عابّاس هم ده بؤیوک بیر نسلین داوامچیسی ایدی و همین نسلین عنعنه‌لرینه صادق ایدی. همین عنعنه‌لردن کنارا چیخماقسا غئیری-مومکون ایدی. بو عنعنه‌لر موختلیف فورمالاردا ایگیرمینجی عصرین اول‌لرینه قدر داوام ائتمیشدی. بو عنعنه‌لرین داشییییجی‌لاری‌نین ان عالی مقصدی آزربایجان ایمپئریاسینی یارادیب، اونا خیدمت ائتمک ایدی.»

- «ایران دئینده بو گون تصوّروموزده جانلانان فارس دؤولتی نظرده توتولمور. بؤیوک تورک ایمپراتورلاری آزربایجان اراضی‌لری کیمی، ایرانی دا همیشه اؤز اراضی‌لری ساییب‌لار. چونکی ایرانین آلتی مین‌ایلیک تاریخی واردیر. بیر حقیقتی ده قبول ائتمک لازیم‌دیر کی، ایران کلمه‌سی‌نین اؤزو قدیم منبع‌لرده عکسینی تاپمیر.»

- «دوققوزونجو عصره قدر هئچ بیر عرب منبع‌سینده ایران کلمه‌سی یوخدور. اراضی سولاله‌لرین آدی ایله آدلاندیریلمیش‌دیر. ایران کلمه‌سی‌نین فارس‌لارلا دا باغلیلیغی یوخدور. بو آد سونرادان اونلارا شامیل اولونموش‌دور.»

- «او زامان آتیلان بوتون آددیم‌لار دؤولتچیلیگین مؤحکملندیریلمه‌سینه خیدمت ائدیردی. طبیعی کی، سؤزه باخمایان طایفالار جزالاندیریلمالییدی. بیز واختیله اونون کیمی حرکت ائتسه‌یدیک، بلکه ده صورت حسین‌اوو، الیکرام هومبتووون قاباغیندان قاچمازدیق. بیر ده شاه بیرینجی عابّاس اونو ائتمه‌سه‌یدی، بلکه ده بو گون ناخچیوان دا ائرمنی‌لرین الینه کئچه‌جکدی.»

- «بو طریقت‌لر ایچرسینده «صفویه» طریقتی خصوصی اولاراق سئچیلمیش، محض بو طریقتین بازاسیندا سونرالار مئیدانا چیخمیش «قیزیل‌باشلیق» حربی-سیاسی-دینی (صوفی) دوکترینانین حسابینا صوفی‌لرین رهبرلیک ائتدیگی سئکولیار دیَرلره سؤیکه‌نن بیر دؤولت قورولموش‌دور.»

- ««صفویه» طریقتی‌نین یارانماسی و همین طریقتین یارادیجی‌لاری‌نین آمال و مقصدلرینی دیقّته چاتدیرماق لازیم‌دیر. قاباقجادان بیلدیرک کی، بو طریقتی یارادان‌لارین باشلیجا آمالی سیاسییدی، یعنی گله‌جکده آزربایجان دؤولتینی عرصه‌یه گتیرمک اونلارین ان بؤیوک مقصدیدی.»

- ««قیزیل‌باشلیق» تاریخی گؤستریر کی، اونون مرکزینده دایانان باشلیجا فاکتور تورکچولوک و قدیم تورک اینانج‌لاری‌دیر.»

- «شاه ایسمایییل دؤورو. بو دؤورده مرکزلشدیریلمیش آزربایجان دؤولتی یارادیلیر و اونون ایداره‌چیلیگی صوفی‌لرین الینه کئچیر. صوفی دیرلری بللی‌دیر کی، سئکولیار دیرلردیر. اونا گؤره ده بو دؤولتی سئکولیار دیرلره مالیک دؤولت آدلاندیرماق مومکون‌دور. هم ده اونوتمایاق کی، بو دؤورده دؤولتین غایه‌سینده تورکچولوک عنعنه‌لری دایانیردی.»

- «خرّمی‌لرین ایدئولوگیاسی ایله قیزیل‌باش‌لارین ایدئولوگیاسی آراسیندا تکجه یاخینلیق دئییل، عمومیّتله بو ایدئولوگیالارین ان قدیم زامان‌لاردان تورک سیستئمیندن گلمه‌لری اؤزونو گؤستریردی. هر ایکی ایدئولوگیانین کؤکونده تورک سیستئمی دایانیردی.»

- «شاه بیرینجی ایسمایییل زامانیندا بیر اینانج آخینی اولان «قیزیل‌باشلیق» آنادولودا دا گئنیش یاییلدی.»

- «قیزیل‌باشلیق ایسه «صفویه» سیستئمی‌نین ان اوجا زیروه‌سیدی کی، اؤزوندن اؤنجه‌کی بوتون تورکچولوک عنعنه‌لرینی ترکیبینده بیرلشدیرمیشدی.»

- «۱۹۳۶-جی ایلده ایران سیاسی تئرمین کیمی گوندمه گلدی. بونا قدر همین اراضی لرده اولان دؤولت‌لری ایران دؤولتی آدلاندیرماق هانسی منطیقه سیغیر؟»

- «سیز دئیه بیلرسینیزمی کی، آغقویونلو، قاراقویونلو دؤولت‌لری‌نین یازی دیلی هانسی دیل ایدی؟ و یاخود آتابی‌لر دؤولتی‌نین یازی دیلی هانسی دیل ایدی؟ سلجوق‌لارین یازی دیلی هانسی دیل ایدی؟ عثمانلی ایمپئریاسی‌نین یازی دیلی هانسی دیل ایدی؟ آزربایجان صفوی‌لر دؤولتی‌نین دیلی هانسی دیل ایدی؟ اونوتموسونوزسا، یادینیزا سالاق: صفوی‌لر دؤولتی‌نین رسمی دیلی تورک دیلی ایدی. اوندا نئجه اولور کی، او بیری دؤولت‌لر ایران دؤولتچیلیگینه یاد حادثه، صفوی‌لر ایسه محرم ساییلیر. حتی بیر آز دا قاباغا گئدیب صفوی لری آز قالا ساسانی‌لرله عینی‌لشدیریرسینیز. یادینیزا سالاق کی، ساسانی‌لر فارس دؤولتی دئییل.»

- «آزربایجان یالنیز صفوی‌لر زامانی بوتؤولشدی. بو دؤولت منبع‌لرده «دؤولتی قیزیل‌باشیّه» و یاخود «دؤولتی آزربایجان» آدلانیر. آزربایجان نه اوندان اول، نه ده سونرا بوتؤولشمه‌ییب.»

دوکتور عظیملی‌نین سیرالادیغیمیز بو تئزیس‌لرینی نییه یانلیش سایدیغیمیزی، یا دا اونلارا شوبهه ایله یاناشدیغیمیزی بو یازیدا ایضاح ائتمک ایمکانیمیز یوخدور. یالنیز بیر-ایکی مسئله‌یه موناسیبتیمیزی بیلدیرک، بوندان آرتیق اوخوجونو یورمایاق.

دیلاور بی منیم کیچیک یازیمی ترسینه اوخویوب. دئییر، «مقاله‌م چالدیران‌دان باشلانیر.» یانلیش‌دیر، بیر ده اوخوسون. اورادا بیر دفعه بئله «چالدیران» سؤزو و بحثی کئچمیر. دیلاور عظیملی اؤزونه مخصوص فیکری اوپپونئنته (قارشی طرفه) عاید ائدیب، اونو تنقید ائتمک ایسته‌ییر. بو، یانلیش آراشدیرما تئخنولوگیاسی دئییل، اخلاق مسئله‌سی‌دیر. دیلاور عظیملی کیتابین مؤلّیفینی ده، بنده‌نیزی ده مؤوضوعنو ایفراط معاصیرلشدیرمکده اتهام ائدیر. تام ترسینه! گونتای گنجالپین کیتابی دا، بنده‌نیزین کیچیک یازی‌سی دا اوبیئکتیو اولماغا چاغیریش‌دیر. بیزیم دوست‌لاریمیز ایسه گؤرمک ایسته‌دیک‌لرینی ۱۶-جی عصره، ۱۴-۱۳ یاشلی بالاجا اوشاغا عاید ائدیرلر («شاه ایسماییل قودرتلی ایمپئریا یاراتدی.»).

شعوبیّه مسئله‌سی باره‌ده. بو، گؤروندویو کیمی، ساده مسئله دئییل. قیساجا شرح ائتمه یه چالیشاق. ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا عالی حاکیمیت اوغروندا تورک-فارس موباریزه‌سی یوزایل‌لرله داوام ائتمیش، شاهنامه، شعوبیّه‌نی ده ایچینه آلان فارس اتنیک حرکاتی سوندا غالیب گلدی.[1] ایندی ده تورکلوگو آشاغیلاییر، اونا ریشخندله «ائششک تورک» دئمکده‌دیر. گونتای گنجالپین کیتابی بونون تاریخی کؤک‌لرینی اورتایا قویماق، بونو آنلاماق اوچون بیر واسطه‌دیر.

بیز بیرینجی رأییمیزده یازمیشدیق کی، صفوی مؤوضوعسو یئنی مسئله دئییل. اول‌لر ده موذاکیره ائدیلیب. سووئت دؤورونده اونا تابو قویولدو. صفویلیگین نتیجه‌لری‌نین آرادان قالدیریلماسی ساحه‌سینده ایکینجی ایسماییلین، نادیر شاهین فعالیت‌لری حاقّیندا، قاجارلارین شیعه روحانی‌لرینه موناسیبتی باره‌ده یازمیشدیق. تحریف ائتمه‌میشیک کی؟ احمد آغا اوغلو و ممّد امین رسول‌زاده‌نین موذاکیره اولونان مسئله ایله باغلی فیکیرلرینی مثال گتیرمیشدیک. حؤرمتلی اوپپونئنت‌لر یازسین‌لار گؤرک، بورادا نه تحریف وار؟ یا دا ثبوت ائتسین‌لر کی، ایکینجی ایسماییل، نادیر شاه سهو ائدیب‌لر، آغا اوغلو، رسول‌زاده، صابیر، نریمانوو، جاوید... بو مؤوضوعدا یانلیشلیغا یول وئریب‌لر.

دیلاور عظیملی دئییر رحمتلیک رسول‌زاده، رحمتلیک آغا اوغلو کؤهنه‌لیب. بس تزه فیکیر نه‌دیر؟ اونلار گئریلیگیمیزین، ناقصلیک‌لریمیزین و نهایت فارسین الینده اویونجاق اولماغیمیزین نه‌دن‌لرینی فارس کولتورونه ایفراط باغلیلیق، شیعه‌لیگه فاناتیکجه‌سینه

[1] -مثلاً، باخین:
- http://www.gunaz.tv/aze/١٤/articleCat/١/articleID/٢٤١٨-SULTAN-MAHMUD-SUUBIYYE-VE-SAHNAME.html/inner/١

وورغونلوق، بیر سؤزله، اتنیک/میلّی شعورلاموزون ییپرانماسی ایله ایضاح ائدیردیلر. رسمی تاریخچیلیک، ائله‌جه ده اونون آقرئسسیو آدئپتی (سالدیرقان اوستاسی) دیلاور عظیملی بونو نه ایله ایضاح ائدیر؟ ۱۹۶۰-جی ایل‌لرین اوچجیلدلیگینی، یا ۸۰-جی ایل‌لرین یئددی جیلدلیگینی الک-ولک ائدین، جاواب تاپا بیلمه‌یه‌جکسینیز. گونتای گنجالپ بو سبب‌لری معیّن ائتمه‌یه چالیشیر. پیس ایش گؤرور؟

صفوی سارایبندا، اوردودا، کوچه‌ده، بازاردا... تورک دیلی‌نین ایشله‌دیلمه‌سی حقیقت‌دیر. دانیشیلدی، اوچدو هاوایا، نتیجه‌ده تبریزلی علی دئمیشکن، بو گون الیمیزده توتارلی بیر شئی یوخدور. بو گون ده ایران‌دا ائوده-ائشیکده، کوچه-بازاردا دا دانیشیلیر. رضا پهلوی ائوده آروادی ایله تورکجه دانیشیبمیش، تورکییه سفرینده آتاتورکله تورکجه دانیشیبمیش. خامنه‌ای ده ائوده، حتی اجتماعی یئرلرده آرا-سیرا تورکجه دانیشیر. شخصاً بنده‌نیزله تورکجه دانیشیب. آمّا ایران ایسلام رسپوبلیکاسی‌نین رسمی دیلی فارسجادیر. بیزیم دئدیگیمیز یازی دیلی‌دیر. بودور قالیجی اولان. محض یازی دیلی «رسمی دیل» سایبلیر. تأسف‌لر اولسون، دیلاور بگین سایدیغی دؤورلرین هامی‌سیندا، بو سیرادان صفوی‌لر دؤورونده رسمی دیل فارسجا ایدی.

دیلاور عظیملی دئییر سووئت دؤورو رسمی کونسئپتینه توخونمایین، دونیا داغیلا بیلر. اونون ایدّعاسینا گؤره میلّی تاریخیمیزده هئچ بیر یانلیشلیق اولمایب، کئچمیشیمیزده هر شئی ایدئال اولوب. اوندا بیزیم بوگونکو قوزئیلی-گونئیلی پروبلم‌لریمیز هارادان چیخدی؟ آنجاق گونتای گنجالپ بوگونکو گونئی‌ین فارسین الینده اسیر-یئسیر وضعیتینده قالماسی‌نین تاریخی کؤک‌لرینی آختارماغی تکلیف ائدیر.

شاه عابّاسا مفتونلوق فارس ایرقچی‌سینده ده وار، بیزیم دوستوموز دیلاور عظیملی‌ده ده. هانسی حاقلی‌دیر؟ «فارس ایرقچی‌سی غلط ائدیر» - ده دئیه بیلریک. ائتسین، آنجاق بو، سوال‌دان قاچماق اولاردی.

ایکی جور تاریخچیلیک وار. بیریسی ائموسینال (دویغوسال) تاریخچیلیک‌دیر، میلّی آزادلیق حرکات‌لاری و میلّت قوروجولوغو دؤورلرینده پوپولیار اولور. اینسان‌لاردا گله‌جه‌یه اومید یاراتماق اوچون مؤحتشم تاریخی کئچمیشین مؤحتشم اولای‌لاری قاباردیلیر. داها چوخ بو، یازیچی و پوبلیسیست‌لرین اثرلرینده گؤرونور. او بیری راسیونال (منطیقلی) تاریخچیلیک‌دیر. بو، پروفئسسیونالیق، جیدّیت طلب ائدن ایش‌دیر. گونتای گنجالپین بو کیتابی پروفئسسیونال گؤرونمه‌یه بیلر، اونلارلا اوسلوب، قرامئر، باشقا تیپلی سهولر وار. آنجاق

چوخ جدی مسئله‌یه چوخ جدی یاناشما اورتایا قویموش‌دور. دؤولت‌سیز، حتی وطن‌سیز قالمیش بیر گونئیلی قارداشیمیزین ایل‌لرله ایچینده گزدیردیگی و عذاب وئردیگی سوال‌لارا جاواب آختارماق جهدینه بئله قدّار یاناشماق اولماز. دیلاور عظیملی تاریخیمیز حاقّیندا یازدیقلارینی هئچ اولماسا اونون ایشله‌دیگی شعبه‌یه موذاکیره‌یه وئرمگی طلب ائدیر. بو، آرتیق اورتا عصرلر، لاپ ائله ۱۶-جی یوزایل پسیخولوگیاسی‌دیر.

ساغا-سولا سالدیرماقلا، یومروق قیجاماقلا، تکبّورلو پوزادا اونو-بونو آشاغیلاماقلا دوغرو اولدوغونا ایناندیرا بیلمزسن. بونون یولو صبیردیر، دلیل گتیرمک‌دیر، نهایت ائتیک-مدنی قایدالارین الیفباسینا عمل ائتمک‌دیر. اسکی لاتین‌لاردا بللی بیر منطیق واردی: «غضبلیسن، دئمه‌لی حاقلی دئییلسن.» گونوموزون قیزیل‌باش‌لاری، یا صفوی موریدلری مؤوقع‌لرینی مدافعه ائتمک ایسته‌ییرلرسه، بویورسون‌لار، اونلارین حاقی‌دیر، آنجاق شر-ایفتیرا آتماسین‌لار. دیلاور عظیملی رأییندە یازیر: «بو تبلیغاتین هارادان قایناقلاندیغینی دقیق بیلمه سک ده، بونون آرخاسیندا معیّن قوه‌لرین دایاندیغی حیسّ اولونور.» تام یانلیش، پارانویک بیر ناله‌دیر. دیلاور بی و دوست‌لاری راحات اولسون‌لار، صفوی معمّاسینی چؤزمه‌یه چالیشان اسکی فیکیر و عمل بؤیوک‌لریمیز ده، ایندی بو مؤوضوعدا رسمی باخیشدان فرقلی فیکیر ایره‌لی سورن‌لر ده صفوی‌لره قارشی «تبلیغات آپارمامیش‌لار»، داها دوغروسو، آپارا بیلمزلر. چونکی صفوی‌لر یوخدورلار حیاتدا. بو «تبلیغاتین آرخاسیندا معیّن قوه‌لرین دایاندیغی» حاقدا سفسطه فیکیر ایسه علم آدامی‌نین دئییل، اسکی **ن‌ک‌ود-ک‌گ‌ب** آگئنتی‌نین فیکری اولا بیلر.

دیلاور عظیملی و دوست‌لاری‌نین منی مذهبچیلیکده اتهام ائتمه‌سی ده یانلیش‌دیر. بنده‌نیز اوچون مذهب فرقی‌نین اؤنمی یوخدور. مذهب هر بیر موسلمانین شخصی ایشی‌دیر، اونلاردان بیرینه رسمی ایستاتوس وئریب، باشقاسینی آشاغیلاماق، باخ، بودور بؤلوجولوک. سوروشماق گرک: حضرت پیغمبر شیعه ایدی، یوخسا سونّو؟

سووئت دؤورو‌ندن قالما رسمی کونسئپتین طرفدارلاری حاضیر اولسون‌لار. بوندان سونرا دا رسمی تاریخچیلیگین آنتی-میلّی تئزیس‌لرینی چورودن یئنی-یئنی فیکیرلره شاهیدلیک ائتمک مجبوریتینده قالاجاقلار. اونلار جوغرافیایا دایالی رسمی تاریخچیلیگین یئرینه میلّی تاریخیمیزین اسکی تورک تاریخی ایله باشلانماسینی گؤردوکلرینده غضبلنمه‌سینلر. دئیک کی، ائلخانلی‌لار دؤورو تاریخیمیز روس‌لارین «monqolo-tatarskoe iqo» کونسئپتینه اویغون اولاراق تامامیله سهو شرح اولونور، یئنی کونسئپت ایره‌لی سورولسه قیزماسینلار.

دئیک کی، آخوندوولا باغلی فرقلی فیکیرلر اورتایا چیخاندا اؤزلرینی ایتیرمه‌سینلر. سوندا اونلو بیر غرب تاریخچی‌سی‌نین فایدالی بیر فیکرینی خاطیرلاتماق ایستردیم: «تاریخین بیلینمه‌سی گله‌جگی دوشونمک اوچون لازیم‌دیر... اینسان کئچمیشینی نه قدر یاخشی تانییییرسا، بیر او قدر آز اونون کؤله‌سی اولور.»[۱]

سون سؤز اولاراق اوخو زالینا بو موذاکیره‌نی تشکیل ائتدیک‌لرینه گؤره بیر داها تشکّورلریمی بیلدیرمک ایستردیم. عینی زاماندا خاطیرلاتماق ایستردیم کی، ادب قایدالارینی پوزان آدام‌لارین ادب‌سیز رئپلیکالاری (جاواب‌لاری) بو موذاکیره‌لرین کونسروکتیو (سازنده) گئتمه‌سینی اؤنله‌یه‌جک. حال‌بوکی بیزیم تمکینلی، سویوق‌قانلی علمی موذاکیره‌لره احتیاجیمیز وار.

۱ - Leon E. Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çeviren Bahaeddin Yediyıldız, Ankara: TTK basımevi, ۲۰۰۰

آزربایجانین بؤلونمه‌سی: عثمانلی‌نین سوسقونلوغو

اون‌ایل‌لرله آزربایجانین بؤلونمه‌سی دئییلن میلّی فاجعه‌میزین تاریخی تحریف ائدیلمیش، بو تاریخین وارث‌لرینده دوغرو-دوزگون تاریخ شعورونون یارانماسینا مانع اولونموش‌دور. رسمی ایران تاریخچیلیگینده عثمانلی‌نین دایم ایران تورپاق‌لارینا گؤز تیکدیگی، اونو ایشغال ائتمک نیتینده اولدوغو وورغولانمیش‌دیر. قوزئی‌ده ده سووئت دؤورونده آشاغی-یوخاری عینی ساختاکارلیغا یول وئریلمیش، اون دوققوزونجو یوزایلین باش‌لاریندا آزربایجانین «اوچ پیس‌دن بیرینی سئچمک مجبوریتینده قالدیغی» - یا گئریده قالمیش فئودال ایرانا، یا عثمانلی‌یا، یا دا نیسبتاً اینکیشاف ائتمیش روسیایا بیرلشمک - رسمی کونسئپت اولاراق وطنداشین شعورونا یئرلشدیریلمیش‌دیر. ایندی ده قوزئی آزربایجان‌دا «بالانسلاشدیریلمیش خاریجی سیاست» کونسئپتینی تاریخی کئچمیشین بو حادثه‌سی ایله ایضاح ائتمک جهدی قالماقدادیر. بو کیچیک یازیدا همین کونسئپتین عثمانلی ایله باغلی بؤلومونو اله آلیب، گئرچکلیگین نه‌دن عبارت اولدوغونو گؤسترمه‌یه چالیشاجاغیق.

* * *

بؤیوک سلجوقلو ایمپراتورلوغوندان اوزو بری آنادولو و آزربایجان‌داکی دؤولت‌لر اکثر حال‌لاردا بیر-بیری ایله یولا گئتمیش، آرادا بیر عینی تورک بویو بو، یا دیگر طرفه کؤچ ائتمیش‌دیر. ایستانبولون فتحیندن سونرا عثمانلی‌نین ایمپراتورلوغا چئوریلمه‌سی و سرحدلرینی باتی ایله برابر، هم ده دوغویا طرف گئنیشلتمه‌سی قاراقویونلو و آغ‌قویونلو حؤکمدارلاری طرفیندن ناراحاتلیقلا ایزله‌نیلمیش‌دیر. اوزون حسنین یاییلماجی پلان‌لاریندا باتییا دوغرو ایره‌لیله‌مک و ایستانبولو عثمانلی‌لاردان آلماغین دا اولماسی معلوم‌دور. اورتا چاغ‌لارا خاص اولان سولاله ماراق‌لاری‌نین اوست-اوسته دوشمه‌مه‌سی، نتیجه‌ده قانلی ساواش‌لارین چیخماسی، آز سونرا ایکی حاکیم سولاله آراسیندا قوهوملوق علاقه‌لری‌نین یارانماسی دا سیرادان بیر حادثه ایدی.

اما بؤیوک ایدّعا ایله تاریخ صحنه‌سینه چیخمیش صفوی دؤولتی‌نین گئنیشله‌نن عثمانلی‌یا قارشی دیرنمک اوچون ایدئولوژی عامیلی اؤنه چکمه‌سی، دوغو آنادولودا فعال شیعه‌لیک تبلیغاتی آپارماسی، حتی بورالاردا یئرلی اهالینی عصیان‌لارا تحریک ائتمه‌سی ایکیلی موناسیبت‌لرده گرگین وضعیتین یارانماسینا نه‌دن اولدو. سلطان ایکینجی بایزیدین

آنادولو ایش‌لرینه قاریشماماق، گئنیشله‌مه سیاستی‌نین ایستیقامتینی دوغویا یؤنلتمک، ائله‌جه ده سونّو اهالی ایله یومشاق داورانماق حاقّیندا شاه ایسمایییلا تؤوصیه‌لری‌نین تأثیرسیز قالماسی، داها سونرا چالدیران ساواشی ایکی دؤولت آراسیندا فاصیله‌لرله تخمیناً ایکی یوزایل‌دن آرتیق داوام ائدن ساواش‌لارین یاشانماسی‌نین باشلانغیجینی قویدو. عثمانلی دفعه‌لرله (۱۷۳۲، ۱۷۲۴، ۱۷۲۲، ۱۶۳۹، ۱۶۳۵، ۱۶۱۷، ۱۶۱۰، ۱۶۰۵، ۱۵۸۵، ۱۵۷۸، ۱۵۵۵، ۱۵۵۱، ۱۵۴۹، ۱۵۴۸، ۱۵۳۴) آزربایجانین تامامینی، یا آیری-آیری بؤلگه‌لرینی ایشغال ائتدی.[۱]

عثمانلی ایشغال‌لاری آزربایجان‌دا عینی اتنیک کؤکه مالیک اهالی اوزرینده تأثیرسیز قالمادی. خصوصاً عثمانلی‌نین بورادا آبادلیق-تیکینتی ایش‌لری گؤرمه‌سی تأثیرسیز اؤتوشه بیلمزدی. مثلاً، شاماخی‌دا و باشقا یئرلرده تیکیلمیش مسجیدلر، یا ۱۵۸۶-جی ایلده اؤزدمیراوغلو عثمان پاشانین باکی‌دا تیکدیردیگی قالا دیوارلاری کیمی تیکینتی ایش‌لری عثمانلی نفوذونون جانلی شاهیدی اولاراق قالماقدا ایدی.

اون سککیزینجی یوزایلین ایکینجی یاری‌سیندا ۳-۲ عصر اوّله نیسبتاً خئیلی ضعیفله میش آزربایجان، آرتیق عثمانلی ایله رقابت حالیندا دئییلدی. آزربایجانین دا داخیل اولدوغو ایران، شاه عبّاس‌دان سونرا داها چوخ فارس دؤولتی کاراکتری داشیماغا باشلامیشدی. آزربایجان، سیاسی مرکز رولونو دورمادان الدن وئرمکده ایدی. بونونلا بئله گونئیه نیسبتاً قوزئی آزربایجانین دورومو عثمانلی اوچون داها جلب‌ائدیجی ایدی. قوزئی‌ده‌کی بعضی خانلیق‌لار، فارس ایداری-کولتور مرکزلی ایران‌دان آیریلماق مئیلی گؤستریردی. قوزئی‌ده‌کی بو خانلیق‌لارین سیاسی مئیلی یالنیز خان‌لارین فئودال ماراق‌لاریندان عبارت حساب ائدیلمه مه‌لی‌دیر. کولتور ساحه‌سینده‌کی گلیشمه‌لر بونون گؤستریجی‌سی ساییلا بیلر. دیگر بیر سبب ده قوزئی آزربایجان اهالی‌سی‌نین خئیلی حیصّه‌سی‌نین سونّو اولماسی ایدی.

ماراقلی‌دیر کی، نادیر شاهین قتلیندن سونرا ایران‌دا یارانمیش نؤوبتی سیاسی بحران‌دان عثمانلی فایدالانماغا تلسمه‌دی. افقانیستان‌دا یئنی دؤولت قورموش احمد شاه دوررانی ایستانبولا گؤندردیگی مکتوبوندا قیزیل‌باش‌لاردان قورتولماق اوچون گؤزل ایمکانین یاراندیغینی بیلدیریر، عثمانلی سولطانینا شیعه دؤولتینی لغو ائتمک شانسینی گئرچکلشدیرمک مقصدیله بیرگه حرکته کئچمگی تکلیف ائدیردی. عثمانلی پادشاهی اوچونجو مصطفی جاواب مکتوبوندا «شرفلی بیر تورکمن لیدئری اولان نادیر شاه»لا

[۱] - Zeki Velidi Togan, Azerbaycan, *İslam Ansiklopedisi,* ۲. Cilt, İstanbul, s. ۱۱۳-۱۱٤.

ایمضالانان باغلاشمالارین هله ده کئچرلی اولدوغونو بیلدیرمیش، «الله‌ین یاردیمی ایله دئولتی-عالیه‌میزین خزینه‌سی و عسکری چوخ و قوّتلی اولدوغوندان بیزلر اوچون ایرانی ضبط ائتمک غایت قولای ایسه ده، بؤیله ضعیف دورومدا اولان بیر میلّتین اوزرینه عسکر گؤندرمک، اونلارین وارلیق‌لارینی خاراب ائتمک دئولتی-عالیه‌میزین شأنینه یاکیشماز» دئیه اونون تکلیفینی ردّ ائتمیشدی.[۱]

بابی-عالی، ایران ایش‌لرینه فعال موداخیله‌یه تحریک ائدن باشقا چاغیریش‌لاری دا جاواب‌سیز قویدو. نادیر شاهین قتلیندن سونرا تبریز والی‌سی رضا خان عثمانلی حکومتینه مراجعت ائده‌رک، آزربایجان‌دا موستقیل بیر سلطنت قورماق اوچون بورایا بیر شاه‌زاده گؤندریلمه‌سینی ایسته‌میش، آنجاق ایستانبول بو مراجعته مثبت جاواب وئرمه‌میشدی.[۲] نادیر شاهین رسمی ائلچیلیکله ایستانبولا گؤندردیگی شاملی مصطفی خان، شاهین اؤلوموندن سونرا یولدا قالیب، باغداد والی‌سی ایله اونا یاردیم وئریلدیگی تقدیرده اصفهان، قزوین، همدان، کیرمانشاهی عثمانلی‌یا قاتماق تکلیفی وئردی. آمّا اونون تکلیفینی ده عثمانلی حکومتی گئری چئویردی (رد ائتدی).[۳] هیندیستان‌داکی حئیدارآباد دؤولتی‌نین باشچی‌سی نظام‌المولکون ایرانی ضبط ائتمک و «شیعه‌لیگی اورتادان قالدیریلیب، سونّولوگو حاکیم دوروما گتیرمک، بونونلا خالقی راحات ائتمک» تکلیفینه ده عینی موناسیبت بیلدیریلدی. ایران سرحدلرینده‌کی والی‌لره ایران تورپاق‌لارینا تجاووز ائتمه‌مک امری گؤندریلدی.[۴]

بابی-عالی‌نین ایران ایش‌لرینه ضعیف رئاکسیاسی اؤلکه‌نین اؤزونون عمومی دورومو ایله ایضاح ائدیلمه‌لی‌دیر. عثمانلی بو زامان حال‌سیز دوشموش، ایداری، حربی، عدلیه و اقتصادی دوزن پوزولموشدو. صدر-اعظم قوجا رقیب پاشا عثمانلی دؤولتینی «دیرناق‌لاری سؤکولموش آسلانا» بنزتمیش، مومکون قدر عثمانلینی یئنی ساواش‌لارا گیرمکدن چکیندیرمیشدی.[۵]

بعضی قوزئی آزربایجان خان‌لاری‌نین عثمانلی‌لارا مراجعت‌لری ده چکینگن دوغو سیاستی‌نین طلب ائتدیگی شرط‌لرده جاوابلاندیریلمیشدی. شکی خانی حاجی چلبی ۱۷۴۷-

---

[۱] - Mehmet Saray, *Türk-İran Münasibetlerinde Şiiliğin Rolü,* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s. ٥٩-٦٠.

[۲] - Zeki Velidi Togan, Azerbaycan, s. ١١٥.

[۳] -Abdurrahman Ateş, Nadir Şah Afşarın Ölümünden Sonra İranda Hakimiyyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devletinin İran Politikası, *Sosial Bilimler Dergisi*, yıl ٨, sayı ٢, s. ٥٩.
http://www.aku.edu.tr/AKU/DosyaYonetimi/SOSYALBILENS/dergi/VIII٢/aates.pdf

[۴] -یئنه اوردا، ص. ۶۱-۶۰.

[۵] -یئنه اوردا، ص. ۶۲

جی ایلده، گنجه خانی شاهوئردی ۱۷۵۱-جی ایلده، شیروان خانی محمد ایسه ۱۷۶۰-جی ایلده عثمانلی‌نین تبعه‌سی اولماق ایسته‌دیکلرینی رسماً بیلدیرمیشدیلر.[۱] سونراکی ایل‌لرده ده بو ایستک تکرارلانمیش، عثمانلی‌نین حمایه‌سینی ایسته‌ین خان‌لارین سیاهی‌سی گئنیشلنمیشدی. مثلاً، ۱۷۸۷-جی ایلین نویابرینda ایرَوان خانی محمد، عثمانلی پادشاهینا یازدیغی فارسجا مکتوبوندا تیفلیس خانی ایراکلی‌نین ایرَوان قالاسینی ضبط ائدیب، موسلمان‌لار اوزرینه هوجوم ائتمک نیتینده اولدوغونو بیلدیریر، عثمانلی‌دان یاردیم خواهیشی ائدیر و ایرَوان خانلیغی‌نین عثمانلی حمایه‌سینده اولدوغونو بیر نئچه دفعه خصوصی قئید ائدیر. مکتوبون فارسجادان عثمانلیجایا ترجومه‌سی‌نین بیر یئرینده بو خانلیغین عثمانلی سلطانی‌نین بیر مملکتی کیمی قوروندوغو بیلدیریلیر: «... چوخور-ی سعد-ی ایرَوانی ممالیک-ی فئسوهاتو المسالیک-ی سلطانی قوربو جیوارینda واقع ائتمکله ...»[۲] آغا محمد خانین قاراباغ اوزرینه یوروشو عرفه‌سینده قاراباغ خانی عثمانلی صدر-اعظمینه یاردیم خواهیشی اولان مکتوبوندا اؤزو حاقّیندا بیلدیریر: «خلاصه الکلام دؤولت-ی عالیّه-ی عالیه نین خیدمت‌گوذار بنده‌لری‌یوز.»[۳] بابی-عالی چیلدیر بگلربگینه، قارس والی‌سی و وان سرعسگرینه قافقازلار، بو سیرادان آزربایجان خانلیق‌لاری ایله ایلگیلنمک امری وئرمیش، بورادا اولوب-بیتن‌لردن آنیندا خبردار اولماغا چالیشمیش‌دیر. بو خان‌لارا آرا-بیر قیمتلی هدیه‌لر ده گؤندریلمیش، بورادان گلن ائلچی‌لرین خرجلیک‌لری تأمین ائدیلمیش‌دیر.[۴]

اما عثمانلی حکومتی معنوی دستک‌دن، یاردیم وعدلریندن، خان‌لاری بیرلیگه دعوت ائتمکدن او یانا گئده بیلمه‌میش، اونلاری تهدید ائدن تهلوکه قارشی‌سیندا - نه آغا محمد شاه قاجارین هوجوم‌لاریندان، نه ده روسیانین آرتان تضییق‌لریندن آزربایجان خانلیق‌لارینی قوروماميش، بو ایستیقامتده جدی جهد بئله ائتمه‌میش‌دیر. قاراباغلی ایبراهیم خانین عثمانلی صدر-اعظمینه یازدیغی مکتوب بو معنادا سجیه‌وی‌دیر. او مکتوبوندا گؤستریر کی، «ایگیرمی ایل و بلکه ده داها چوخدان‌دیر کی، روم دیاری‌نین اهالی سیاهی‌سینا دوشمکله

---

[۱] - İbrahim Yüksel, Çarlık Rusyasının Azerbaycanı İstilası ve Osmanlı Devletinin Tutumu, *Azerbaycan*, yıl ۳۷, sayı ۲٦٥, ۱۹۸۸, s. ٥٨.

[۲] - *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındakı Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri,* I cilt (۱٥۷۸-۱۹۱٤), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, ۱۹۹۲, s.۳۷.

[۳] - *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındakı Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri,* II cilt (۱٥۷٥-۱۹۱۸), s. ۹۸.

[۴] -باخین:

- *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındakı Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri,* I cilt (۱٥۷۸-۱۹۱٤), s.۳٤.

شرفلندیریلمیشم.» او، آغا محمد خانین قاراباغ اوزرینه هوجومو عرفه‌سینده «بیزلری قورویوب، بیزه کؤمک و عنایتینیزی اسیرگه‌مه‌یین» خواهیشی ایله عثمانلی‌دان یاردیم ایسته‌ییر. صدر-اعظمین جاوابی بیرمعنالی‌دیر: «ایرانلا دؤولتی-عالیه آراسیندا صولح اولدوغوندان، آغا محمد خانین صولحو پوزار بیر حرکتی گؤرولمه‌دیکجه عثمانلی دؤولتی طرفیندن ایران حواله‌سینه عسگرله موداخیله ائدیلمه‌یه‌جک.»[1]

عثمانلی‌نین آزربایجان خانلیق‌لارینا موناسیبتده پاسسیولیگینی شرطلندیرن دیگر سبب ده ۱۸۰۵-۱۷۹۸-جی ایل‌لر آراسیندا روسیا ایله اتفاق ایچینده اولماسی ایدی. ناپولئونون عثمانلی تورپاق‌لارینی ایستیلاسی، اؤزللیکله مصری ضبط ائتمه‌سی بابی-عالینی موتّفیق آراماغا، اونو اینگیلتره و روسیانین دا داخیل اولدوغو کوالیسیادا [ائتلاف‌دا] اولماغا مجبور ائتمیشدی.[2]

* * *

بئله‌لیکله، یوخاریدا وئریلن تاریخی فاکت‌لار گؤستریر کی، ایرانین رسمی تاریخچیلیگی نین، یا سووئت دؤورو‌ندن قالمیش قوزئی آزربایجان تاریخچیلیگی‌نین آزربایجانین بؤلونمه‌سی حاقّیندا کونسئپتی‌نین عثمانلی بؤلومو علمی دئییل، تامامیله سیاسی آماج‌لارا خیدمت ائدن باخیش اولموش‌دور. اون سککیزینجی یوزایلین ایکینجی یاری‌سی - اون دوققوزونجو یوزایلین باش‌لاریندا عثمانلی‌نین آزربایجان‌داکی خانلیق‌لاری ایشغال ائتمک نیتی اولمامیش، عکسینه بوراداکی خان‌لارین عثمانلی سلطانی‌نین تبعه‌سینه چئوریلمک ایستک‌لرینی مثبت قارشیلامامیش‌دیر. عثمانلی همین دؤورده آزربایجانین بیر حیصّه‌سی‌نین روسیا طرفیندن ایشغالی مسئله‌سینه قاریشمامیش، سوسقون قالمیش‌دیر.

[1] - S. Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi,* Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, s. ٥٤٥.

[2] -آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:
- Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya,* Ankara: Kültür Bakanlığı, s. ٤٠-٥٢.

پان‌ایرانیزمین یارانماسی و تورکلوک

پان‌ایرانیزم، ایرانین بوتؤولوگونو، اونون خاریجی دؤولت‌لرین تضییق‌لریندن آزاد اولماسینی و مودئرنلشمه‌سینی نظرده توتان ایدئولوژی-سیاسی جریان کیمی ایگیرمینجی یوزایلین باش‌لاریندا یارانماغا باشلامیش، پهلوی‌لرین حاکیمیتی دؤورونده (۱۹۷۹-۱۹۲۵) دؤولتین داخیلی سیاستی‌نین اساسینا چئوریلمیش، ایسلام اینقیلابیندان سونرا ایسلام جومهوریتی دؤولتی‌نین اونو یاشاتماغا چالیشماسینا باخمایاراق، او ضعیفله‌میش، بحران دؤورونه قدم قویموش‌دور. پان‌ایرانیزمین موختلیف جهت‌لری حاقّیندا خئیلی آراشدیرما وار.[۱] بو یازیدا بیز پان‌ایرانیزمین مئیدانا گلمه‌سینده تورک‌لرین (یا تورک سایپلان‌لارین) رولو، بو جریانین تورکلوک و آزربایجان حاقّینداکی اساس ایدئیالارینی قیساجا نظردن کئچیره‌جه‌ییک. هم ده دونیا تاریخینده اؤرنَگی اولمایان، یا دا نادیر اؤرنک‌لری اولا بیله‌جک بو حادثه‌نین - ایرانین بوتؤولوگونون قورونماسی، اونون فارس ایرقچی دؤولتینه چئوریلمه‌سی نامینه بعضی تورک‌لرین، نماینده‌سی اولدوغو اتنیک بیرلیگین وارلیغینی اینکار ائتمه‌سی اونیکال (تایسیز) حادثه‌سی‌نین سبب‌لرینی آختارماغا چالیشاجاغیق.

پان‌ایرانیزمین کؤک‌لری اون دوققوزونجو یوزایل موتفکّیر و یازارلاری‌نین اثرلرینه گئدیب چیخیر. قاجار ایرانی‌نین گئریلیگینی تنقید ائدن و اونون موترقّی اینکیشاف یولونا چیخماسینی تبلیغ ائدن‌لر آراسیندا باشقالاری ایله یاناشی میلّیّتجه تورک اولان (یا سایپلان) میرزه فتحعلی آخوندزاده (آخوندوو، ۱۸۷۸-۱۸۱۲)، میرزه یوسیف خان (اؤلومو ۱۸۷۹)، زین‌العابدین ماراغایی (۱۹۱۰-۱۸۳۷) موهومّ رول اوینامیش‌لار.

بللی‌دیر کی، میرزه فتحعلی، ایسلام دونیاسیندا «فاناتیزمی آرادان قالدیرماق»، «آسیا خالق‌لارینی نادانلیق و غفلت یوخوسوندان اویاتماق» و مدنی ترقّی یولونا ایستیقامتلندیرمک اوچون ۱۸۶۵-۱۸۶۳-جی ایل‌لرده مشهور «کمال‌الدوله مکتوب‌لاری»نی یازمیش، اونو فارسجایا، داها سونرا روسجایا چئویرمیش‌دیر. «کمال‌الدوله مکتوب‌لاری» فلسفی

---

[۱] -مثلاً، باخین:

- С.М.Алиев, К национальному вопросу в современном Иране, *Краткие Сообщения Института Народов Азии АН СССР,* N ٧٧, Москва, ١٩٦٤, с. ٤٥-٦٠; R.W.Gottam, *Nationalism in Iran,* Pittsburg, ١٩٦٤; В.В.Трубецкой, К вопросу о влиянии буржуазных реформ ٦٠-х – первой половины ٧٠-х годов на национальные процессы в Иране, М.С.Лазарев (ред.), *Национальные проблемы современного Востока*, Москва: Наука, ١٩٧٧, с. ٨١-٨٦;

تراکتاتی‌نین (اینجه‌له‌مه‌سی‌نین) اساس ایدئیاسی ایرانین، عمومیّتله موسلمان شرقی‌نین گئریده قالماسی‌نین بیرینجی سببی‌نین ایسلام دینی اولماسی فیکری‌دیر. «بوتون دین‌لری پوچ» حساب ائتمه‌سینه باخمایاراق، مؤلّیف، پروتئستانتیزمی نومونه گؤسترمیش، ایسلامدا دا کؤکلو اصلاحات‌لارین اولماسی گرکلیگی ایدئیاسینی ایره‌لی سورموش‌دور. میرزه فتحعلی بعضی کاتولیک اؤلکه‌لرینده «دینی اعتیقادلارا باغلاندیقلاری و کئشیش‌لرین و افسانه‌چی لرین سؤزلرینه قولاق آسدیقلاری اوچون علم و صنعت‌لرده گون‌دن-گونه تنزّوله اوز قویدوقلارینا» دیقّتی چکیر. پروتئستانت اؤلکه‌لرین اینکیشافی حاقّیندا ایسه یازیر: «... آمّا آوروپانین باشقا میلّت‌لری، خصوصاً اینگیلیس، فرانسا و یئنگی دونیا (آمئریکا - ن.ن.) میلّت‌لری دینی اعتیقادلارین قئیدیندن آزاد اولاراق، عقل و فلسفه‌یه پئیرولیک ائتدیکلریندن، علم و صنایع‌ده گون‌به‌گون، ساعات‌باساعات ترقّی ائتمکده‌دیرلر. اونلارین علم‌لری سایه‌سینده دونیادا غریبه ایختیراع‌لار و اینسان اؤولادی‌نین خوشبختلیک و آسایی‌شینه سبب اولان ماراقلی یئنیلیک‌لر مئیدانا گلمیش، علم و معریفت واسطه‌سی ایله آوروپا اهالی‌سی ترقّی ائتمیش‌دیر.»[1] اثرین باشقا بیر یئرینده ایسه عینی مودئل ایسلام عالمی اوچون اویغون گؤرولور: «بیر ده مؤلّیف ایسته‌میر کی، خالق آتئیست اولسون، دین‌سیز و ایمان‌سیز اولسون. بلکه مؤلّیفین مقصدی ایسلام دینی‌نین عصر و زمانه‌یه مووافیق اولاراق پروتئستانتیزمه مؤحتاج اولدوغونو گؤسترمک‌دیر. ائله کامیل پروتئستانتیزمه کی، او ترقّی و سیویلیزاسیون شرط‌لرینه مووافیق اولسون، بشرین هر ایکی جینسی‌نین آزادلیق و حقوق برابرلیگینه قرار وئرسین، اؤز سیاسی تدبیرلری ایله شرق پادیشاه‌لاری‌نین دئسپوتیزمینی یومشالتماسین و کیشیلی-آروادلی بوتون ایسلام طایفاسی‌نین ساوادلی اولماسینی واجیب ائتسین.»[2] آخوندزاده بو اثرینده ایسلام دینی‌نین اساس احکام، آیین و مودّعالارینا قارشی چیخیر، ایسلام بؤیوک‌لرینی تنقید (بعضاً حتی تحقیر) ائدیر، دینین قادین مسئله‌سینده اویناديغی منفی رولو، چوخ‌آروادلیغی، روحانی‌لرین بیر سیرا یئرسیز قاداغالارینی پیسله‌ییر، محکمه‌لری علمانین انحصاریندان چیخارتماغی ایصرارلا طلب ائدیر.

«آلدانمیش کواکیب»ده میرزه فتحعلی عادیل حؤکمدار طرفداری‌دیرسا، تکامولچودورسه، «کمال‌الدوله مکتوب‌لاری»ندا آرتیق اونون سیاسی باخیش‌لاری‌نین سرتلشدیگی‌نین شاهیدی اولوروق. ایکینجی‌ده او خالق کوتله‌لری‌نین سیاسی حیاتدا فعال ایشتیراک ائتمه‌سینی ایسته‌ییر، اینقیلاب‌دان («رئوولیوسیون»دان) بحث ائدیر. آخوندزاده

[1] - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۵, s. ۱۲۳.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۱۳۶.

سوسیال-سیاسی مسئله‌لردن، ظلم، قانونسوزلوق، اؤزباشینالیقدان دانیشارکن آرتیق فریاد چکیر.

آزربایجان‌دا ادبیات، فلسفی و ائستئتیک فیکره گتیردیگی یئنیلیک‌لره باخمایاراق، میرزه فتحعلی آخوندزاده سونرالار ایران میلّتچیلیگی‌نین، تورکلوگو رد ائدن مورتجع پان‌ایرانیزمین یارانماسیندا موهومّ رول اوینادی. اون دوققوزونجو یوزایلین سون‌لاریندان باشلایاراق بو جریانین داشییجی‌لاری پان‌ایرانیزمی عرصه‌یه گتیررکن آخوندزاده‌نین اثرلریندن، خصوصیله «کمال‌الدوله مکتوب‌لاری»ندان گئنیش ایستیفاده ائتدیلر.

آخوندزاده بوتون فلسفی-پوبلیسیستیک اثرلرینده وطنینی ایران ساییر، اؤزونو «ایرانلی»، «ایران میلّتی‌نین عضوو»، فارس حساب ائدیر.[۱] ایرانین مؤوجود وضعیتینه قارشی ساسانی دؤورو ایرانین «مؤحتشملیگی»نی قویور. کمال‌الدوله‌نین بیرینجی مکتوبو «ائی ایران، هانی سنین او شؤوکتین و سعادتین کی، کیومرث و جمشید و گشتاسیب و نوشیروان و خوسروو پرویز اعصاریندا وار ایدی؟»[۲] نیداسی ایله باشلانیر و بوتون اثر بویو بو فیکیر دفعه‌لرله، موختلیف فورمالاردا تکرار ائدیلیر.[۳] قدیم ایران تاریخی کیمی ایرانین قدیم ساکین‌لری ده ایدئاللاشدیریلیر: «اینکار ائدیله بیلمز کی، پارسی‌لر و زردوشتی‌لر و ایرانین بوتون فارس‌دیللی موسلمان‌لاری فطرتاً حوسن-اخلاقدا و حرکت‌لرینده بوتون میلّت‌لرین قاباقجیل‌لاری‌دیر. اونلارین خوشنفسلیگینده، خوش‌اخلاقلیغیندا، اطاعت‌کارلیغیندا، ایخلاصکارلیغیندا و پادشاه پرستلیگینده بو دلیل کافی‌دیر کی، بو ساییلان صیفت‌لرین واسطه‌سی ایله عرب‌لرین غلبه دؤورونده دئسپوت پادشاه‌لارین الینه دوشموش، بو گونه قدر پادشاه‌لارین و اونلارین

---

[۱] - کولونئل میرزه فتحعلی آخوندزاده‌نین اؤزو طرفیندن یازیلمیش بیوقرافیاسی، یعنی ترجومه‌یی-حالی" باشلیقلی یازیدا میرزه فتحعلی یازیردی: «منیم آتام میرزه محمّدتقی حاجی احمد اوغلونون اولو بابالاری فارس قبیله‌لریندن اولموش‌دور.»؛
- Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, III cild, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۵, s. ۲۱۵
۱۸۴۵-جی ایلده یازیلمیش شهادتنامه‌ده ایسه اونون نسلی‌نین «تورکمن طایفالاریندان» اولدوغو بیلدیریلیر. (یئنه اوردا، ص. ۲۲۲) ۱۸۵۸-جی ایلده تئهران‌داکی دؤولت آدام‌لاریندان بیری حسین نیظام‌الدوله‌یه یازدیغی مکتوبوندا تورک بویوندان اولدوغونو خصوصی گؤستریردی: «ائشیتمیشم کی، جنابینیز مقدّم ائلیندنسینیز. من ده آتا و آنا طرف‌دن مقدّمم.» (یئنه اورادا، ص. ۳۹.) زردوشتی‌لرین تئهراندا یاشایان رهبری مانوکجی صاحبه ۱۸۷۱-جی ایلده یازدیغی مکتوبدا آخوندزاده گؤستریردی: «قوی بوتون ایرانلی‌لار بیر حقیقتی باشا دوشه‌رک دئسین‌لر کی، بیز پارس‌لارین اؤولادییق، ایران بیزیم وطنیمیزدیر... من اؤزوم ظاهراً تورک اولسام دا، اصلیم پارس‌لار نسلیندن‌دیر. اولو بابام حاجی احمد رشت‌دن گلیب، آزربایجان‌دا وطن تاپمیش‌دیر.» (یئنه اورادا، ص. ۱۴۲). فیرودین بی کؤچرلی میرزه فتحعلی‌نین ائتنیک منسوبیتینه دقت چکمیش، اونون ترجومه‌یی-حالینا اقتباساً «فارس طایفاسیندان» اولدوغونو بیلدیرمیش‌دیر.؛
- Firudin Bəy Köçərli, *Azərbaycan ədəbiyyatı,* I cild, s. ۳۹۸

[۲] - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۲۰.

[۳] -مثلاً، باخین: یئنه اوردا، ص. ۲۳۸، ۱۲۹، ۱۲۴، ۳۰-۲۰.

موروّثسیز عامیل‌لری‌نین جوربه‌جور جؤور و سیتم‌لرینه قاتلاشیب صبر ائتمیش‌لر و قطیاً دونیانین او بیری میلّت‌لری کیمی آزادلیق فیکرینده دئییل‌دیرلر.»[۱] آخوندزاده تورک حاکیمیتینه قارشی یؤنلمیش ایسماییلیی‌لر حرکاتینی وصف ائدیر.[۲] او، تئهران‌دا چاپ ائدیلن «میلّت» قزئتی‌نین مونشی‌سینه یازدیغی مکتوبدا ماراقلی بیر تئزیس ایره‌لی سورور: «ایسلامیت‌دن قاباقکی ایران قؤومونون علامتی جمشید تاختی، ایستخر قالاسی کیمی قدیم پادشاه‌لارین آثاری‌دیر. ایسلامیت‌دن سونراکی ان مشهور آثاردان بیری ایسه صفویه پادشاه‌لاری‌دیر کی، اثنی‌عشریلیک مذهبینه ایران‌دا رواج وئریب، اونون موختلیف طایفالارینی واحید بیر میلّت حالیندا نیظاما سالمیشلار و ایرانین آیریجا، موستقیل دؤولت اولماسینا سبب اولموشلار.»[۳] تصادفی دئییل‌دیر کی، آخوندزاده فارس‌لارین آنا کیتابی اولان «شاهنامه»نی و اونون مؤلّیفی فیردوسینی بوتون ادبی اثرلردن و ادیب‌لردن اوستون توتور. او قطعیتله یازیر: «الحق دئمک اولار کی، میلّتی-ایسلام آراسیندا پوئزیا عبارت‌دیر فقط فیردوسی‌نین اشعاریندان کی، میثلی هئچ بیر بشره ایسلام میلّتینندن بو زامانا قدر مقدور اولماییب‌دیر.»[۴]

«کمال‌الدوله مکتوب‌لاری» اساساً عرب‌لره، قیسماً ده تورک‌لره قارشی نیفرت روحوندا یازیلمیش‌دیر. او حساب ائدیر کی، وطنی ایرانین گئریده قالماسی‌نین اساس گوناهکاری عرب ایشغالی، ایسلامین قبول ائدیلمه‌سی‌دیر. بو فیکری دفعه‌لرله اثرلرینده تکرار ائدیر.[۵] اثرین بیر یئرینده ایدّعا ائدیر: «اگر عرب‌لر ظهور ائتمه‌سه‌یدیلر، آفریقا و آسیایا مسلط اولماسایدیلار، بو اؤلکه‌لرین علم‌لرینی قرآن خاطرینه و اؤز دیل‌لری خاطرینه یئله وئرمه‌سه‌یدیلر، بو گون بو اؤلکه‌لرین خالق‌لاری سیویلیزاسیون و معریفتلی خالق‌لار سیراسیندا اولار و یئر اوزونون خوشبخت‌لریندن حساب ائدیلردیلر.»[۶]

آخوندزاده ایران تاریخینده تورک‌لرین و تورک سولاله‌لری‌نین رولونو دا منفی قیمتلندیریر، ایرانین بدبختلیگی‌نین ایکینجی سببکاری کیمی اونلاری گؤرور، آمّا عرب‌لره نیسبتاً اونلارا نیفرتینی آچیق شکیلده ایفاده ائتمکدن چکینیر. فارس‌لاری نظره آلاراق ایران

---

[۱] - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۱۲۹.

[۲] -یئنه اوردا، ص. ۳۰۱، ۸۹-۸۵.

[۳] -یئنه اوردا، ص. ۱۵۸.

[۴] -یئنه اوردا، ص. ۳۱.

[۵] -مثلاً، باخین: یئنه اوردا، ص. ۲۳۸، ۱۲۵-۱۲۴، ۱۱۰، ۹۹، ۵۸، ۳۰.

[۶] -یئنه اوردا، ص. ۱۲۷.

اهلی‌نین باشینا گتیریلن‌لری صادالایان و حاضیرکی وضعیتیندن شیکایت ائدن آخوندزاده، کمال‌الدوله‌نین بیرینجی مکتوبوندا یازیر: «سنین خالقیندان ایکی یوز مینه قریب ذوکورن و اوناسین عیال و اطفال‌لاری ایله تورکمان‌لارین (اوخو: قاجارلارین - ن.ن.) الینده مشقّتی-اسیرلیکده گرفتار اولوب، همیشه ناله و افغان ایله روزیگارلارینی باشا آپاریرلار و بیر کس اونلارین دادینا یئتیشمیر و اونلاری خلاص ائتمک خیالینا دوشمور.»[۱] یئنه همین مکتوبدا آخوندزاده، «دونیانین وضعیتیندن، مملکتی ایداره و تربیه ائتمک قایدالاریندان، عدالت، موروّت، رعیت‌پرورلیک و وطن‌پرورلیک‌دن خبری اولمایان» قاجار سولاله‌سیندن اولان پادشاهی «جمشیده تای توتماغین» مومکون اولمادیغینی بیلدیریر.[۲] مکتوب‌لاری‌نین بیرینده میرزه فتحعلی «چینگیز خان‌دان توتموش صفوی‌لره قدر پادیشاه‌لارین لیاقتی‌نین» اولمادیغینی بیلدیریر، سلجوقلولاری نادان آدلاندیریر.[۳] اؤزونو «ایران میلّتی‌نین بیر عضوو» حساب ائدن آخوندزاده‌نین عثمانلی‌یا دا موناسیبتی چوخ منفی‌دیر. عثمانلی تورک‌لرینی «طبیعت‌لری اوزره تنبل اولان و نه اؤلویه، نه ده دیرییه های وئرن» ساییر.[۴] میرزه فتحعلی عثمانلی‌داکی تورکجه ایله «زاقافقازیادا یاشایان تاتارلارین دیلی»نی، تعجّوبلودور کی، «کؤکوندن فرقلی» دیل‌لر سایير.[۵] آزربایجان تورکجه‌سینی «آزربایجان دیلی» آدلاندیران و ایلک دفعه دؤوریه‌یه بوراخان دا اولا بیلسین کی، آخوندزاده‌دیر.[۶] آخوندزاده‌نین درام اثرلرینی یازدیغی دیله («زاقافقازیادا یاشایان تاتارلارین دیلی») موناسیبتی ده سوال‌لار دوغورور: «تاتارلار ایندی‌یه قدر خالص تاتار دیلینده ادبیات‌دان محروم‌دورلار (؟) و بو دیلده اوخوماق اوچون اوریژینال اثرلره تصادف ائدیلمیر (؟)؛ اگر تاتار دیلینده بعضی اثرلر وارسا دا، اونلار یا باشقا دیل‌لردن ترجومه ائدیلمیش (؟)، یا دا فارس، تورک و عرب سؤزلری ایله دولو آنلاشیلماز بیر دیلده یازیلمیش‌دیر. بئله‌لیکله ده بو اثرلر، داها دوغروسو، بو ترجومه‌لر اساسیندا تاتار دیلی‌نین روحونو آنلاماق و بو دیلین خالقین ایشلتدیگی وضعیتینده اؤیرَنیلمه‌سی مومکون اولمادیغی کیمی، همین اثرلره اساسلاناراق، بو دیلین قراممماتیک قایدا و قانون‌لارینی، حتی بئله بیر قایدا-قانونو اؤیرنمک اوچون گؤستریجی ادبیاتی ترتیب ائتمک ده مومکون

---

[۱] - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۲۳-۲٤.

[۲] -یئنه اوردا، ص. ۳۶.

[۳]- Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, III cild, s. ۱۲۳; Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s.۸۸

[٤] - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۲۰۸.

[٥] - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, III cild, s.۳۰.

[۶] -یئنه اوردا، ص. ۱۹۵-۱۹۴.

دئییل‌دیر.»[1] آخوندزاده‌نین تورکجه پوئزیایا موناسیبتی ده یانلیش‌دیر: «تورک آراسیندا دخی بو زامانا قدر موتقدّیمیندن شاعیر اولماییب‌دیر (؟). فضولی شاعیر دئییل (؟) و خیالاتیندا اصلا تأثیر یوخدور (؟)؛ آنجاق ناظیمی-اوستادددیر.»[2]

مدنی و اجتماعی حیاتدا بؤیوک نفوذ صاحبی اولان میرزه فتحعلی‌نین[3] مؤوجود روس حاکیمیتینه مأمور-کونفورمیست موناسیبتی ده سونرالار، خصوصاً سووئت دؤوروندە تبلیغات مقصدی اوچون گئنیش ایستیفاده ائدیلمیش‌دیر. او، ۱۸۷۷-جی ایلده میلّی فیکرین و عملین اؤنجولو حسن بی زردابی‌یه عنوانلادیغی مکتوبوندا یازمیشدی: «ال چک بیزیم یاخامیزدان! بونا آنجاق شاکیر اول کی، دؤولتی-روسیانین تحتی-حیمایتینده، کئچن زمانه‌لرین قوشونکئشلیگیندن و چاپقینیندان آزاد اولوب، آساییش تاپمیشیق و زینده‌گانلیقدان راضی ییق.»[4]

اصلن قاجار بویوندان اولان میرزه یوسیف خان مستشارالدّوله اوزون مدت روسیا، تورکییه و فرانسادا دیپلوماتیک خیدمتده اولموش، اؤلکه داخیلینده ایسه یوکسک دؤولت وظیفه‌لری توتموش‌دور. خاریجده یاشاماسی اونون دونیاگؤروشونون فورمالاشماسینا تأثیر ائتمیش، دؤورون اینکیشاف ائتمیش اؤلکه‌لری ایله ایرانین وضعیتینی موقاییسه ائتمک ایمکانی وئرمیش‌دیر. اونون کیچیک حجملی «یک کلمه» («بیرجه سؤز»، ۱۸۷۱) اثری رادیکال سیاسی فیکیرلری اؤزونده عکس ائتدیرن ایلک اثردیر. او، اینکیشاف یولونا چیخماسی اوچون

---

[1] -یئنه اوردا، ص. ۳۰.

[2] - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۱۵۲.

بعضی مؤلف‌لر سونرالار درام اثرلرینی یئرلی دیلده یازدیغی اوچون میرزه فتحعلینی یانلیش اولاراق گؤرکملی تورکچولر سیراسیندا گؤستریرلر. یوسوف آکچورا اونو تورکچو سایسا دا فیکرینده قطعیّتلی دئییل: «آخوندزاده میرزا فتحعلی، دیلده فعلاً تورکچولوک ائتمیش اولویور؛ فقط میرزا'نین تورک میلّیّتچیلیگی ایله ایلگیلی دوشونجه و گؤروش‌لرینه دایر منیم الیمده جدی بیلگی‌لر یوخدور... میرزا فتحعلی، آچیقدان آچیغا تورک میلّیّتچیلیگی یایمیش دئییل‌دیر. آنجاق کومئدی لریله، حرف‌لرین اصلاحی دردی‌له بو غایه‌یه دوغرو یوروموشدور.»

-Yusuf Akçura, *Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi,* İstanbul: Türk Kültür Yayını, ۱۹۷۸, s.۶۶, ۸۷.

[3] - دئییلن‌لر گئنیش کوتله اوچون سجیه‌وی دئییلدی. کؤچرلی یازیر: «آزاده فیکیرلی، صاف عقیده‌لی و عقلی-سلیمه اطاعت‌ائدیجی بیر ووجود اولدوغو اوچون چوخ‌لاری اونو بی‌دین و لامذهب آدلاندیریب تکفیر ائدرلرمیش. عقیده‌سی اوجوندان اونون ان یاخین دوست‌لاری و اقرباسی آخیردا اوندان اوز چؤندریب ابا ائتمیش‌لر و وفاتیندا تشییعی-جنازه‌سینه و نامازینا بیر کس گلمه‌ییب، دؤرد نفر حامّال آرتیق اهانتله اول مرحومون تابوتونو مزاریستانا آپاریب، نامازسیز، دعاسیز و تلقین‌سیز دفن ائتمیش‌لر.»:

- Firudin Bəy Köçərli, *Azərbaycan ədəbiyyatı,* I cild, s. ٤٢٦-٤٢٧

[4] - Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, III cild, s. ۲۰۵.

ایرانین کونستیتوسیالی مونارخیایا چئوریلمه‌سینی ضروری سایبر. میرزه یوسیف خان دؤولتین بوتون صینیف‌لرین ماراق‌لارینی تمثیل ائتمه‌لی اولدوغو ایدئیاسینی مدافعه ائدیر. ایلک دفعه اولاراق مؤلّیف، دئموکراتیک سئچکی سیستئمیندن، سیاسی پارتیالارین وارلیغی، قانون قارشی‌سیندا هامی‌نین برابر اولماسی، اهالی‌نین عمومی تحصیل ضرورتیندن بحث ائدیر.[۱] او دا یئنی الیفبانین قبول ائدیلمه‌سی فیکرینی دستکله‌ین‌لردن اولموش‌دور. بو اثر موحافیظه‌کار دایره‌لرین غضبینه سبب اولموش، شاهین فرمانی ایله اونو ۱۸۷۹-جو ایلده «کیتابینی باشینا دؤیه-دؤیه» اؤلدورموشلر.

حاجی زین‌العابدین ماراغایی‌نین یازدیغی اوچ جیلدلیک «ایبراهیم بگین سیاحتنامه‌سی» اثری‌نین بیرینجی جیلدی ۱۸۹۷-جی ایلده چاپ اولونموش‌دور. بو اثر رومان ژانریندا یازیلسا دا اجتماعی-سیاسی تراکتات‌دیر. اون دوققوزونجو یوزایلین سون‌لاری ایران معاریفچیلیگی نین ان گؤرکملی نومونه‌لریندن بیری‌دیر. «سیاحتنامه» ایران‌داکی مؤوجود سیاسی-اجتماعی وضعیتی، دئسپوتیک ایداره‌چیلیگی، خورافاتی تنقید ائتدیگینه گؤره ایران‌دا یاساقلانمیشدی. اونون تنقیدی آخوندزاده، یا میرزه مئلکوم خانین اثرلرینده‌کی تنقیدله سسله‌شیر، اؤلکه‌نین گئریلیگی‌نین آرادان قالدیریلماسینا یؤنلمیش ایدئیالار تخمیناً عینی‌دیر. دیقّت چکن فرق‌لردن بیریسی یاپون اینکیشاف مودئلینه حئیران اولان مؤلّیفین الیفبانین دییشمه‌سی نین ضروری حساب ائتمه‌مه‌سی، «الیفبانین چتینلیگی‌نین مطلبه دخلی اولمادیغینی» گؤسترمه‌سی‌دیر.[۲] میرزه مئلکوم خان‌دان فرقلی اولاراق مؤلّیف، غرب مئیللی دئییل، غربین اؤلکه‌لری‌نین داخیلی ایش‌لرینه قاریشماسینا، ایران ایقتیصادیاتینا سرمایه قویولماسینا قارشی دیر. مؤوضوعموز اوچون ماراقلی اولان ان دیقّت‌چکن جهت اودور کی، ماراغایی‌نین تاریخی کئچمیش کونسئپتی آخوندزاده‌نین تاریخی گؤروش‌لری ایله اوست-اوسته دوشور.

اثرین قهرمانی، ایبراهیم بی - اصلینده مؤلّیفین ایدئالی - قاتی ایران میلّتچی‌سی‌دیر. اونون «ایرانلیلیق تعثّوبو» او قدر گوجلودور کی، «اؤزونو تانییان گوندن اعتباراً ایسکندرین ایرانا قوشون یئریدیب، اورانین بیر چوخ شهرلرینی خارابا قویماسی و قدیم ایرانین پایتاختی اولان ایستخر شهرینه اود ووراماسی، دارانین اؤلدورولمه‌سی اوزوندن ایسکندر آدینی دیلینه گتیرمک ایسته‌مزدی.» مصرده یاشایان بو شخص «اگر ایسکندریه شهریندن آد چکمک

[۱] - Mirza Yusef Xan Mostəşarəddoule, *Yek kələme*, Tehran, ۱۳۲۵.
[۲] - Zeynalabdin Marağayi, *İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya Təəssübkeşliyin bəlası,* Tərcümə edəni Həmid Məmmədzadə, Bakı:Elm, ۱۹۸۳, s. ۳۸۵-۳۸۷.

مجبوریتینده قالسایدی دا، اونو «مصر تورپاغی‌نین لیمانی» آدلاندیراردی.[1] مؤلّیف حاضیرکی برباد وضعیته قارشی قدیم ایرانین «دونیا سیویلیزاسیاسی‌نین مرکزی» اولماسی فیکرینی قویور. «مؤحترم جناب» آدی ایله ایدئاللاشدیردیغی بیر ضیالی دئییر: «آخی مگر بو هامان ایران دئییل کی، بیر گون بوتون یئر اوزونون گولشنی و جنّتین نومونه‌سی ایدی؟! بس نه اوچون ایندی اوتلو، تیکانلی چؤل-بیابانا چئوریلمیش‌دیر؟ مگر بو تورپاق عصرلر بویو دونیا مدنیتی‌نین بئشیگی اولان مقدس تورپاق دئییل؟! بس نئجه اولدو کی، اونون واختی ایله باشقالاری‌نین تربیه‌چی‌سی اولان اهالی‌سی ایندی تربیه‌سیز آدلاندیریلیر؟! ایرانلی‌لار اؤز علم و مدنیتی ایله گئنیش شؤهرت قازاندیق‌لاری زامان‌لاردا آوروپا خالق‌لاری دیولر و ییرتیجی حیوان‌لار کیمی وحشیّت دؤورونو کئچیریردیلر. پیشدادی‌لرین عدالتلی قانون‌لاری ایندی ده عادیل حؤکمدارلار اوچون اؤرنک اولا بیلر. انوشیروانین عدالتی‌نین شؤهرتی هله ده دونیادا سسله‌نیر.»[2] ایبراهیم بی - زین‌العابدین ماراغایی اوچون ایران تاریخی‌نین ان مؤحتشم دؤورو اهمنی و ساسانی‌لرین حؤکمرانلیغی دؤورودور. مؤلّیفه گؤره، «پیشدادی سولاله‌سی‌نین ایلک پادشاهی اولان کیومرث‌دن توتموش ساسانی سولاله‌سی‌نین سون‌لارینادک بو آباد اؤلکه عدالتین منبعی اولموش، اونون ساچدیغی مدنیت ایشیق‌لاری باشقا اؤلکه خالق‌لاری‌نین گؤزونو قاماشدیرمیش‌دیر.»[3] مؤلّیف، «جنّتمکان» فیردوسینی چوخ وصف ائدیر، چونکی او، «بیر میلّتین (فارس‌لارین - ن.ن.) اؤلموش دیلینی دیریلتدی، میلّتین تاریخینه دیرلی خیدمت ائتمیش اولدو.» مؤلّیف ائله بوراداجا قزنه‌لی سلطان ماحمودو پیسله‌مه‌یی اویغون گؤرور، فیردوسی‌یه موکافات وعدی دئییلن افسانه‌نی «بوش وعد» آدلاندیریر.[4] زین‌العابدین ماراغایی ایران تاریخی‌نین ان مؤحتشم دؤورلریندن بیرینی ده صفوی‌لرین، خصوصیله شاه عبّاسین حؤکمرانلیغی دؤورو سایییر، اونلاری وصف ائدیر، چینگیز اؤولادلاری‌نین حاکیمیتی دؤورونو ایسه بدبختلیک‌لر دؤورو سایییر.[5]

اثرین اوچونجو جیلدینده مؤلّیف «بیچاغین سوموبه دایاندیغینی» بیلدیریب، قاجارلاری و قاجار حاکیمیتینی نظرده توتاراق هارای چکیر: «ائی چینگیز طایفاسی‌نین قالیق‌لاری!

---

[1] -یئنه اوردا، ص. ۳۴.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۱۳۷-۱۳۶.

[3] -یئنه اوردا، ص. ۲۳۷.

[4] -یئنه اوردا، ص. ۲۴۴.

[5] -یئنه اوردا، ص. ۲۸۹-۲۸۸، ۲۶۷، ۱۶۱، ۱۶۰، ۶۳-۶۲.

بیلین و آگاه اولون کی، سیزین حؤکمرانلیق دؤورونوز باشا چاتمیش‌دیر.»[1] حاکیمیتین منشأیینه بو جور اتنیک یاناشما «ایبراهیم بگین سیاحتنامه‌سی» اوچون خاراکتئریک دئییل‌دیر. اثرده ایران بوتؤو اولاراق اله آلینیر، اؤلکه‌نین اتنیک قورولوشو حاقّیندا دئمک اولار هئچ نه دئییلمیر. اثرین بیر یئرینده اتنیک موناسیبت‌لر حاقّیندا کیچیک ایشاره وار. رومان‌داکی صورت‌لردن بیری دئییر کی، «بونلارلا ایشینیز اولماسین، تورک‌دورلر. بونلار سادلؤوح و تربیه‌سیز اولورلار.»[2] اثرین اوچونجو جیلدی، مؤلّیفین ترجومه‌یی-حالی حاقّیندا حیصّه‌ده ایسه مؤلّیف اؤزونو تقدیم ائدیر: «الغرض، باش‌دان آیاغا گوناهکار اولان بو مؤلّیف زین‌العابدین ابن-مشهدی علی ابن-حاجی رسول ابن-حاجی عبدالله ابن-حمزه خان ساووجبولاق کوردلریندن و او محلین خان‌لاریندان ایدی.»[3]

بئله‌لیکله، یوخاریدا قیسا شکیلده نظردن کئچیردیگیمیز تورکلوک علیهینه فیکیرلردن سونرالار ایرانین چئشیدلی ایدئولوق‌لاری بهره‌لنمیش، بو اساس اوزرینده اونلار اؤزلری‌نین تورک دوشمنلیگی فیکیر سیستئمینی قورموش‌لار. بو دا مشروطه اینقیلابی زامانی و اوندان درحال سونرا چوخ حسّاس نتیجه‌لر وئرمه‌یه باشلادی.

مشروطه اینقیلابیندا (۱۹۱۱-۱۹۰۵) تورک‌لرین هم قاجار حاکیمیتی‌نین تمثیلچی‌لری، هم ده موخالیفتین لیدئرلری کیمی قارشی طرف‌لر اولاراق ان فعال شکیلده ایشتیراک ائتمه‌لری، آزربایجانین اینقیلابین ایکی باشلیجا مرکزیندن بیری اولماسی بللی تاریخی حادثه‌دیر. آزربایجان کؤکنلی موخالیف سیاسی خادیم‌لر اساساً سوسیال-سیاسی شوعارلار ایره‌لی سورموش، ضعیفله‌میش قاجار حاکیمیتینه قارشی موباریزه‌یه او قدر آلوده اولموش‌دورلار کی، اتنیک شعور باخیمیندان چوخ ایره‌لی‌ده اولان فارس‌لارین اینقیلاب‌دان الده ائتدیک‌لری اوستونلوگون فرقینده بئله اولامیشلار. بیلیندیگی کیمی، ۱۹۰۶-جی ایلین سونوندا تصدیق ائدیلمیش اساس قانون فارس دیلینی بیلمگی سئچکیده ایشتیراک اوچون اؤن شرط سایدی. او زامان فارس‌لارین سیاسی-اقتصادی و مدنی مرکزی اولان پایتاخت تئهرانا مجلیس عضولری‌نین سایی‌نین اوچده بیری - ۶۰ یئر وئریلدی. اهالی‌سی‌نین سایی تئهران اهالی‌سیندن ۷-۶ دفعه چوخ اولان آزربایجانا ایسه جمعی ۱۲ مجلیس عضوو سئچمک حاقی تانیندی. ممّد امین رسول‌زاده ۱۹۱۱-جی ایلده مشهور «ایران تورک‌لری»

[1] -یئنه اوردا، ص. ۴۳۳.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۱۵۹.

[3] -یئنه اوردا، ص. ۴۳۷.

سیلسیله مقاله‌لری‌نین بیرینده یازیردی: «تورک اینقیلابچی‌لاری، تورک مبعوث‌لاری، تورک انجومن‌لری دئدیگیمیزده بونلارین محض تورکلوک نامینه حرکت ائتدیکلری دوشونولمه سین. ایران تورک مشروطیّت‌پرورلری تورکلوکلرینی دوشونمه‌دیلر؛ بوتون فداکارلیغی آنجاق ایرانلیلیق و وطن-ی موشترک نامینا ایجرا ائتمیشلردیر.»[1]

اون سککیزینجی یوزایللین سون‌لاریندا ایران‌دا حاکیمیتی اله کئچیرمیش قاجارلار، اون‌ایل‌لرله آزربایجانی اؤزونون اساس دایاق‌لاریندان بیری سایمیش، آمّا سونراکی دؤورلرده اتنیک پروسئس‌لرین فؤوقونده قالمیش، حتی آرتیق خئیلی درجه‌ده فارسلاشمیش قاجارلارلا آزربایجان مملکتی آراسینداکی بو باغلیلیق آزالا-آزالا ضعیفله‌میشدی. اینقیلاب زامانی ایسه موناسیبت‌لرده درین چات یاراندی. ۱۹۱۱-جی ایلدن سونرا آزربایجانین روسیا پروتئکتوراتینا (ال‌آلتی‌سینا) چئوریلمه‌سی، تبریزین قاجار سارایی ایله علاقه‌لرینه داها آغیر ضربه ووردو. اودور کی، نؤوبتی بحران زامانی چوروموش، اتنیک کؤک‌لریندن قوپموش قاجارلاری مدافعه ائده بیله‌جک گئرچک گوج تاپیلمادی.

اؤلکه داخیلینده‌کی، اؤزللیکله خاریجینده‌کی ایران موخالیفتی ایلک دفعه اولاراق حاکیم مونارخیا ایله «ایران دؤولتی» آنلاییش‌لارینی آییردی، حتی بیر-بیرینه قارشی قویدو. اونلار قاجارلاری «میلّت»ه یاد اولان، خاریجی دؤولت‌لرین ماراق آگئنتی کیمی تقدیم ائتمه‌یه باشلادیلار. موخالیف قروپ‌لارین «دؤولت» آنلاییشی داها آرتیق درجه‌ده قدیم ایرانین اهمنی، پارفیا و ساسانی دؤولت‌لری ایله اؤزدشلشدیریلدی. یوزایل‌لر اؤنجه مؤوجود اولموش بو دؤولت‌لر آری ایرقی‌نین غرور منبعی کیمی ایدئاللاشدیریلدی.

دیگر طرف‌دن، موخالیفتین تبلیغاتیندا قاجارلارلا تورکلوک عئینی‌لشدیریلدی، اونا اولان نیفرت اؤلکه اهالی‌سی‌نین خئیلی حیصّه‌سینی تشکیل ائدن تورک‌لره قارشی یؤنلدیلدی. اؤلکه‌نین چوخ‌میلّتلی ترکیبی گئریلیک علامتی حساب ائدیلدی. ایرانین آیاغا دورماسی و اینکیشافی اوچون مودئرنیست دایره‌لرده غربی آوروپانین هوموژئن (تک‌میلّتلی) توپلوم‌لاری مودئل گؤتورولدو. چئشیدلی طایفالاردان، دیل‌لردن، کولتورلردن عبارت اولان ایران ایمپئریاسی موخالیفتین تبلیغاتیندا واحید مرکزی حاکیمیته مالیک، بیردیللی، بیرکولتورلو، بیرمیلّتلی اونیتار (واحید) دؤولته چئوریلمه‌لی ایدی. بو مقصده چاتماق اوچون ایکی یول

[1] - Mehmet Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşaddaki yazıları),* Istanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۹۳, s. ۳۰.

تکلیف ائدیلیردی: ایداره‌چیلیگین مرکزلشدیریلمه‌سی و آزلیق‌لارین فارسلاشدیریلماسی.[۱] اصلاحاتچی-مودئرنیست دایره‌لرین هیندیستان‌دا چاپ ائتدیردیگی نفوذلو حبل‌المتین قزئتی اینقیلاب زامانی (۱۲ نویابر ۱۹۰۶) تحصیل ناظیرلیگینه عنوانلاندیغی رئداکسیا مقاله‌سینده یازیردی کی، توپلوم اؤزونو یالنیز او واخت مودئرنلشدیره بیلر کی، او تک میلّته چئوریله بیلسین. و توپلوم او زامان تک میلّته چئوریلیر کی، او، اورتاق عنعنه، اینانج و اؤزللیک‌لرله بیرلشه بیلسین. قزئتین فیکرینه گؤره، «بعضی‌لری‌نین یانلیش اولاراق ایدّعا ائتدیگی کیمی، تکجه بیر مونارخا صداقت یئتمز.» بو باغلارین اولاماسی توپلومو بؤلر و مودئرنلشمه‌نین قارشی‌سینی آلار. مقاله-مراجعت مؤلّیف‌لری ایرانین باشینا گلن فاجعه‌لری بوراداکی تورکلوگون وارلیغی ایله ایضاح ائتمک کیمی قاتی ایرقچی نتیجه‌یه گلیرلر: «بیزیم ایندیکی بدبختلیک‌لریمیزین کؤک‌لری موغول و تاتار یوروش‌لرینه گئدیب چیخیر. سئوگیلی آزربایجانیمیزا بیر خاریجی دیل تحمیل ائدیلدی. اهالیمیز فارس و تورک دیللی‌لره بؤلوندو.» باشقا بیر یئرده *حبل‌المتین* حساب ائدیردی کی، «اؤلکه‌ده چوخ‌دیلچیلیک قالدیقجا، اونون موستقیللیگینی نه‌اینکی اساس قانون، حتی رسپوبلیکا ایداره‌چیلیگی بئله تأمین ائده بیلمز.»

مشروطه اینقیلابی‌نین مغلوبیتیندن سونرا اؤلکه خاریجینده‌کی مطبوعات «ایران میلّتی» آدلاندیردیغی توپلومو «واحید ایران اتنیک بیرلیگی»نه چئویرمک اوچون کونکرئت ایدئیالار ایره‌لی سورمه‌یه، غئیری-فارس‌لار مسئله‌سینده داها آقرئسسیو (تهاجمی) مؤوقع توتماغا باشلادی. اونلارین، ایلک نؤوبه‌ده تورک‌لرین فارسلاشدیریلماسی ایدئیاسی داها چیلپاقلیغی ایله طلب ائدیلدی. حادثه‌نین دراماتیکلیگی اوندادیر کی، بو مطبوعات اورقان‌لاری‌نین چوخونون تأسیسچی‌سی و اساس یازارلاری آزربایجان کؤکنلی نفوذلو شخص‌لر ایدیلر. کاوه قزئتینی بئرلینده سید حسن تاغی‌زاده تأسیس ائتمیش (۱۹۱۶)، بو قزئت ۱۹۲۴-جو ایله دک فارس شووینیزمی و ایرقچیلیگی فیکیرلرینی یایمیش‌دیر. حسین کاظیم‌زاده-ایرانشهرین تأسیس ائتدیگی باشقا بیر اورقان - ایرانشهر درگی‌سی ده عینی ایدئیالاری یایماقدا ایدی. ماحمود افشار-یزدی‌نین آز سونرا تأسیس ائتدیگی آینده درگی‌سی ده پان‌ایرانیزمین اته-قانا دولماسیندا موهومّ رول اوینادی. ماحمود افشارا گؤره، وطنداش‌لار اؤزلرینی ایلک اؤنجه ایرانلی دئییل، تورک، عرب، کورد، بختیاری، یا تورکمن سایسا، اوندا ایران دؤولتی داغیلار. اونا گؤره ده «آزلیق‌لارین دیل‌لرینی، بؤلگه‌چیلیک حیسّ‌لرینی، طایفا

[۱] - Ervand Abrahamian, Communism and Communalism in İran: The Tudah and the Firqah-i Dimukrat, *İnternational Journal of Mddle East Studies,* vol ۱, July ۱۹۷۰, no ٤, p.۲۹۳.

باغلارینی لغو ائتمه‌لی، فارس دیلی و ایران تاریخینی ایالت‌لره گؤتورمه‌لی‌ییک.»[1] ائله بو دؤورده عاریف قزوینی آدلی تانینمیش شاعیر دئییردی: «تورکون دیلینی دارتیب بوینونون آردیندان چیخارتماق لازیم‌دیر؛ بو دیلین آیاغینی اؤلکه‌دن کسمک و فارس دیلی ایله دؤردنالا آرازی کئچمک مصلحت‌دیر؛ ائی سحر نسیمی، قالخ و تبریزلی‌لره دئ کی، زردوشتون آنا یوردو چینگیزین یئری دئییل.»[2]

بو ایل‌لرده گونئی آزربایجان اهالی‌سی‌نین تورکلوگو فیکرینی مدافعه ائدن یازارلارا (ممّد امین رسول‌زاده، احمد آغا اوغلو[3]، گیریتلی هاسان روشنی بارکین و ب.) «جاواب وئرن‌لرین» اکثریتی ده محض آزربایجان کؤکنلی شخص‌لر ایدی. بو باخیمدان روشنی بگین یازدیغی کیتاب و مقاله‌لره، ائله‌جه ده ایستانبول‌داکی چیخیش‌لارینا بئرلین‌ده‌کی آزربایجان کؤکنلی شخص‌لرین رئاکسیاسی ماراقلی‌دیر. *فریاد* قزئتی‌نین کئچمیش رئداکتورو، شاعیر و پوبلیسیست ماحمود غنی‌زاده «روشنی بگه جاواب» آدلی ریساله‌ده شیدّتله «دؤرد میلیون تورکون اسارت آلتیندا اینله‌دیگینی» یازان روشنی بگین تئزیسینه قارشی چیخیر، ایران‌دا آیری-سئچکیلیک اولمادیغینی ایدّعا ائدیر. آزربایجان اهالی‌سی‌نین اکثریتی‌نین اوغوز اولدوغونو بیلدیرن روشنی بگه اعتراض ائده‌رک، غنی‌زاده آزربایجانلی‌لارین آریا ایرقینه منسوب اولدوغونو ایدّعا ائدیر. غنی‌زاده غضبله یازیر: «اسکی مئد ایالتی، زردوشتون وطنی، تا عرب ایستیلاسینا قدر یئددی یوز سنه سؤنمه‌دن یاخیلان آتشکده‌یی-عظیمه-«آزرگشنسب» ایله داها یوزلرجه آتشکده‌لرین محلی، بابکی-خرمی‌نین مسقط‌الرأسی [دوغوم یئری] و ایرانین تمل داشی بولونان آزربایجانین اهالی‌سینه ناسیل تورک دیورسونوز؟ قیافه، سجیّه، ملامعی-وجهیه «فیزیولوژی» والحاصیل هر نؤقطه‌یی-نظردن تام بیر ایرانلی بولونان آزربایجانلی‌نین نه‌ره‌سینده تورکلوک‌دن جوزئی بیر اثر بولا بیلیورسونوز؟ میلّت‌لر دایما لیسان‌لاریله یئک-دیگریندن تفریق اولونماز [آیریلماز]. اطوار [مانئرا]، اخلاق و تمایولات‌دیر

---

[1] -آینده، جلد ۱، ۱۹۲۵. ص. ۶.

[2] -ایرانشهر، ۱۸ اوکتیابر ۱۹۲۳، ص. ۱۰۳-۹۵.

[3] - احمد آغا اوغلو ۱۹۱۱-جی ایلده چاپ ائتدیردیگی «تورک عالمی» باشلیقلی سیلسیله مقاله‌لری‌نین بیرینده یازیردی: «تورک قدر تمثّوله (آسسیمیلاسیون)، شرایط-ی موحیطیه‌یه تبعیّت ائتمه‌یه میّال بیر قؤوم یوخدور. تورک موحیطی‌نین اسیری‌دیر؛ او قدر کی کندینی، کندی شرف-ی قؤومیه‌سینی، حیثیّت-ی تاریخیه‌سینی، ادبیات، لیسان و حتّی عنعنات-ی میلّیه‌سینی بئله اونوتووئرمه‌یه حاضردیر؛ شو حقیقتی بوتون تاریخیمیز بوتون صفحاتی ایله اثبات ائدیور: تورک‌لر ایران مدنیتی‌نین عامل و صانعی اولدوقلاری حالدا عادات-ی قؤومی و لیسان-ی میلّی‌لرینی اونوداراق بوتون قلب‌لری ایله فارس عادات و لیسانینا قاپیلدیلار.»

- Ahmed Agayef, Türk alemi-۱, *Türk yurdu*, sayı ۱, yıl ۱, ۳۰ Kasım ۱۹۱۱, s. ۱۶-۱۷.

کی، مداری-حؤکم [حؤکم منبعی] اولا بیلیر.»[1] غنی‌زاده‌دن آز سونرا ر.ش.تبریزی [رضازاده شفق] ایمضالی بیریسی ده روشنی بگه جاواب وئرمک احتیاجی حیسّ ائده‌رک یئنی کیتابچا یازیب چاپ ائتدی. تبریزی ده میلّیتی تشکیل ائدن عنصرلر آراسیندا دیلین اهمیتی‌نین اولمادیغینی بیلدیریر و «ایران میلّتی» آنلاییشینا اؤز تعریفینی وئریر: «میلّیّت اونو تشکیل ائدن افرادین آراسیندا موشترک اولان تاریخ، عادات، عنعنات، دین، ادبیات، وطن کیمی عواملی-ایجتیماعیّه‌نین محصولو اولاراق ووجوده گلن بیر خاصّه‌یی-روحیّه، بیر حیسّی-درونی دیر.»[2]

پان‌ایرانیزمین آزربایجانا باخیشی‌نین فورمالاشماسیندا تاریخچی سید احمد کسروی-تبریزی‌نین «آذری،یا زبانِ باستانِ آذربایگان» آدلی کیتابی‌نین موهومّ رولو اولدو.[3] بو کیتابدا کسروی فارس شووینیزمی ایدئیالارینی اساسلاندیرماق اوچون ایختیاری سئچدیگی بعضی عرب منبع‌لرینه مراجعت ائتمیش، یانلیش نتیجه‌لر چیخارمیش‌دیر.[4] بو کیتابین آنا ایدئیاسی آشاغیداکی‌لاردیر: ایرانین باشقا ایالت‌لری کیمی آزربایجانین دا قدیم آوتوختون اهالی‌سی آری‌لر اولموش‌دور؛ آزربایجان اهالی‌سی ایران دیل‌لرینده بیرینده - «آذریجه» دانیشمیش‌دیر؛ سونرالار تورک طایفالاری‌نین ایرانین بو بؤلگه‌سینه یوروشلری نتیجه‌سینده تورک دیلی زورلا یئرلی اهالی‌یه قبول ائتدیریلیب. بو تئزیسین مقصدی آزربایجان تورک‌لرینده اؤز کؤک‌لری ایله باغلی شوبهه، آشاغیلیق کومپلئکسی یاراتماق، آزربایجان اهالی سینی فارسلاشدیرماق «گرک‌لیگینی» اساسلاندیرماق اولموش‌دور.[5]

پان‌ایرانیست‌لرین ایدئیالارینا ضد اولاراق ۱۹۲۰-جی ایل‌لرین اول‌لرینده ایرانی موختاریت حرکات‌لاری بورودو. گیلان‌دا، خوراسان‌دا، آزربایجان‌دا، عربیستان‌دا (خوزیستان

---

[1] - M. Qənizadə, *Ruşəni Bəgə cəvab*, Berlin: Kavyani, ۱۹۲٤, s. ۱٥.

[2] - R.Ş.Təbrizi, *Türk mütəfəkkirinin nəzəri-intibahına*, Berlin: İranşəhr, ۱۹۲٤, s. ۱۹.

[3] - [سیّد احمد] کسروی-تبریزی، آذری، یا زبان باستان آذربایگان، چاپ دوّم، تهران: تابان، ۱۳۱۷.

[4] - کسروی‌نین یانلیش آراشدیرما مئتودو و نتیجه‌لری حاقیندا، مثلاً، باخین: سید آقا عون‌الّهی، ایران بورژوا عالیم‌لری‌نین اثرلرینده آزربایجان دیلی تاریخی‌نین ساختالاشدیریلماسی،:

- Ə. Sumbatzadə (red.), *Azərbaycan ın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı,* Bakı: Elm, ۱۹۷۸, s.۱٤۱-۱٥۸.

[5] - ممّد آذرلی‌یه گؤره، کسروی، «عؤمرونون سون‌لارینداِ «پرچم» آدلی قزئتده چاپ ائتدیردیگی مقاله‌ده («آذری، یاخود آزربایجانین قدیم دیلی») اثرینده‌کی مودّعالاری‌نین سیاسی مقصدلر اوزوندن یازدیغینی اعتراف ائتمیش‌دیر. هابئله او، بوراداکی حقیقت‌لرین باشقا جور اولماسینی دا بوینونا آلمیش‌دیر.» م. آذرلی، آزربایجان دیلی حاقیندا عرب‌دیللی منبع‌لرده وئریلن معلومات‌لارین بعضی ایران عالیم‌لری طرفیندن ساختالاشدیریلماسی،

- Ə. Sumbatzadə (red.), *Azərbaycan ın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı,* s. ۱٦۸.

دا)، کوردوستان‌دا یئرلی گوجلر تئهران‌دان آسیلیلیغین آزالدیلماسینی طلب ائده‌رک، اونونلا علاقه‌لری کسمه‌یه قدر ایره‌لی گئتدیلر. اصلینده، بو، مرکزلشمیش ایداره‌چیلیگه قارشی یؤنلمیش، اسکی «ممالیکی-محروسه» سیستئمی‌نین لئقاللاشماسینی، باشقا سؤزله، ایرانین فئدئرالاشماسینی طلب ائدن حرکات‌لار ایدی. قاجار سارایی بو ایکی جریان آراسیندا حرکت‌سیز قالمیشدی، اسکی مانئور سیاستی ایله بو دفعه ده بحران‌دان چیخماغا اومیدلی ایدی. ماراقلی‌دیر کی، حاکیمیتین تام ایتیریلمه‌سی عرفه‌سینده سونونجو قاجار شاهی سولطان احمد، مصطفی کمال آتاتورکون حاکیمیتینی گئری قایتارماق اوچون اونا تکلیف ائتدیگی کؤمک‌دن بئله امتناع ائتدی.[1]

سیاسی پروسئس‌لرین سونراکی گئدیشی بللی‌دیر. اینگیلیس‌لرین یاردیمی ایله اؤلکه حاکیمیتینی غصب ائتمیش رضاخان، پان‌ایرانیزمی موخالیفتین ایدئولوگیاسیندان دؤولتین ایدئولوگیاسینا چئویردی؛ ایران، پهلوی‌لرین حاکیمیتی دؤورونده فارس ایرقچی دؤولتی کاراکتری آلدی. بئله‌لیکله، ایران جوغرافیاسیندا یوزایل‌لرله داوام ائتمیش، اؤزللیکله صفوی لردن باشلایاراق یئنی میقیاس آلمیش عالی حاکیمیت اوغروندا تورک-فارس موجادیله‌سی ۱۹۲۵-جی ایلده فارس‌لارین خئیرینه سونوجلاندی. قاجارلارین حاکیمیت‌دن گئتمه‌سی ایران جوغرافیاسیندا تخمیناً ۱۰۰۰ ایل سورن تورک خاندان‌لاری‌نین حاکیمیتی‌نین سونو دئمک ایدی. بو، تورک خاندان‌لاری‌نین اؤز اتنیک کؤکوندن قوپماسی‌نین، ائله‌جه ده یوزایل‌لرله میلّی مدنیته قایغیسیزلیغین منطیقی نتیجه‌سی ایدی. بو پروسئسده تام فارسلاشمیش تورک آیدین ائلیتی ایران‌دا اونیتار دؤولتین قورولماسی نامینه، تورکلوگون اینکار ائدیلمه‌سینده مودحیش رول اوینادی. اون‌ایل‌لر سونرا شهریار یازاجاقدی: «قورتارماق اوچون ظالیم‌لارین الیندن رئی شومشادینی [اوخو: ایرانی]، اؤز شومشادین باشدان-باشا اولوب آل-قان، آزربایجان!»

[1] - حسین مکّی، زندگانی سیاسی سلطان احمد شاه، تهران: امیر کبیر، ۱۳۶۲، ص. ۲۱۵.

تورکچولوگوموزله آزربایجانچیلیغیمیز

آزربایجان‌دا میلّی ایدئولوگیانین اساس دیرک‌لریندن ایکی‌سی - تورکچولوک و آزربایجانچیلیق حاقّیندا نه قدر یازیلیرسا دا - آزدیر. یئتر کی، دوغرو-دوزگون یازیلسین. قاتیب-قاریشدیریلماسین.

میلّی حرکاتین گؤرکملی آراشدیریجی‌سی، عینی زاماندا ایدئولوقو میرزه‌بالا ممّدزاده بیزیم میلّی فیکیر تاریخینده میلّتچیلیگی تورکچولوک، دؤولتچیلیگی ایسه آزربایجانچیلیق اولاراق تانیملاییر.[۱] ۱۹۹۷-جی ایلین آپرئلینده باکی‌دا کئچیریلمیش «آزربایجانین تورکچولوک و آزربایجانچیلیق پروبلم‌لری» مؤوضوعسوندا بئین‌الخالق کونفرانسدا دا مسئله محض بو شکیلده قویولموش‌دور.[۲] غرب علمی فیکرینده یایغین اولان میلّت-دؤولت نظریه‌سیندن مسئله‌یه باخساق، بونون تامامیله منطیقلی یاناشما اولدوغونو گؤررییک. میلّت قوروجولوغو و مودئرن دؤولت قوروجولوغو آیری-آیری، آوتونوم (موستقیل) پروسئس‌لردیر. اؤزگون پرینسیپ‌لری و ایدئیالاری وار. آنجاق هم قوروجولوق، هم ده سونراکی دؤورلرده اونلار بیر-بیری ایله سیخ علاقه‌ده اولور. بیر-بیرینی تاماملامالی‌دیر دئیه موطلق بیر قایدا یوخدور، بعضاً دؤولتله میلّتین عینی اؤلکه‌ده ماراق‌لاری اوست-اوسته دوشمه‌یه بیلیر. غربی آوروپادا میلّت-دؤولت‌لرین یارانماسی، بو سیرادان دئییلن مسئله‌لر حاقّیندا زنگین ادبیات وار.[۳]

---

[۱] - Mirza-Bala Mehmet-zade, *Milli Azerbaycan Hareketi. Milli Az. "Müsavat" Halk Fırkası Tarihi*, Berlin: Fırka Divanı, ۱۹۳۸, s. ۲۱.

[۲] - *Azərbaycanın Türkçülük və Azərbaycançılıq problemləri*, Bakı: Ay-Ulduz, ۱۹۹۸, ۱۶۰ s.

[۳] -مثلاً باخین:

- H. Kohn, *Prelude to Nation-States. The French and German Experience*, ۱۷۸۹-۱۸۱۵, NJ: Princeton, ۱۹۶۷; C. Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, NJ: Princeton, ۱۹۷۵; Peter Alter, *Nationalism*, London etc.: Edward Arnold, ۱۹۸۵ (özəlliklə, ٤-cü bölüm); Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, ۱۹۸٦; John Stoessinger, The Anatomy of the Nation-State and the Nature of Power, in Richard Little and Michael Smith (ed.), *Perspectives on World Politics*, London and NY: Routledge, ۱۹۹۲, pp. ۲۳-۳۵; Orhan Türkdoğan, *Türk Ulus-Devlet Kimliği,* İstanbul: İQ, ۲۰۰۵.

بو گون قوزئی‌ده ده، گونئی‌ده ده تورکچولوک و آزربایجانچیلیق آنلاییش‌لاری‌نین قاورانماسیندا چوخ اسکیکلیگیمیز وار. اصلینده بو پرینسیپ‌لرین علمی-تاریخی شرحینده ائله بیر پروبلم یوخدور. مسئله داها چوخ سیاسی‌دیر.

تورکچولوک نه‌دیر؟

میلّت اولماق ایسته‌ین هر بیر اتنوسون تاریخینده «بیز کیمیک، هارادان گلیب، هارایا گئدیریک؟»، یا دا داها دقیق ایفاده ائتمیش اولساق - «بیز کیمیک، کئچمیشیمیز نه‌دیر، گله‌جگیمیز نئجه اولاجاق؟» قاچینیلماز سوالی‌نین قویولماسی میلّتلشمه سورجی‌نین باشلاندیغینی گؤسترییر. آزربایجان‌دا اؤزونودرک پروسئسی ده محض بو سوالا جاوابین آختاریشی ایله باشلاییب. میلّتچیلیگین تورکچولوک آدی آلماسی‌نین بیرینجی سببی اودور کی، اونون مئیدانا چیخدیغی دؤورده یاد دؤولت‌لر تورکلوگو یوخ سایمیش، اونو وارلیغیندان و آدیندان امتناعیا زورلامیشلار. ایلک تورکچولرین ده ان بؤیوک خیدمتی «بیز کیمیک، آدیمیز نه‌دیر؟» سوالینا جاواب تاپماق اولموش‌دور. ۱۰۰ ایلدن آرتیق تاریخی اولان بو حرکات اینکیشاف پروسئسی گئدیشینده میلّتلشمه‌نین (میلّت اولمانین) باشقا مسئله‌لرینی ده گوندمه گتیرمیش‌دیر. بو گون فیکیر و عمل بؤیوک‌لریمیزین هامی‌سینی تورکچو (میلّتچی) سایماق اولار و لازیم‌دیر. بو بؤیوک‌لریمیزین سیراسیندا، البته، حسن بی زردابی، علی بی حسین‌زاده، احمد آغا اوغلو، علی مردان توپچوباشی، ممّد امین رسول‌زاده، فتحعلی خان خویسکی، نصیب بی یوسیف‌بگلی، حسن بی آغایئو، اوزئییر حاجی‌بگلی، جئیهون حاجی‌بگلی، میرزه‌بالا ممّدزاده، ممّد صادیق آران، سید جعفر پیشه‌وری، علی تبریزلی، محمد تقی زهتابی، ابوالفض ائلچی‌بگین اؤزل یئری وار. ایندی حیاتدا اولماسالار دا شخصیت‌لری و فیکیرلری ایله اونلار آزربایجان‌دا تورکچولوگو سیموواللاشدیریرلار. تورکچولوک یالنیز بو شخص‌لردن عبارت دئییل، اونون اون‌مین‌لرله داشییجی‌سی اولموش، ایندی ده وار.

آزربایجان‌دا تورکچولوگون تاریخی گئنیش، بیر نئچه کیتابا سیغیشمایاجاق آراشدیرما مؤوضوعسودور. بو قیسا قئیدلرده همین جریانین باشلانغیج مرحله‌سینی بیر نئچه ائپیزودلا اؤزتله‌مه‌یه چالیشاق.

...کیمی‌لری آزربایجان‌دا تورکچولوگون میرزه فتحعلی آخوندزاده (آخوندوو، ۱۸۷۸-۱۸۱۲) ایله باشلاندیغی فیکرینی ایره‌لی سورور. آخوندزاده‌نی شرطی اولاراق تورکچو سایا

بیلریک. اثرلری‌نین اؤنملی حیصّه‌سی، اؤزللیکله درام اثرلری تورکجه‌دیر. آمّا نظری اثرلرینده، اؤزللیکله «کمال‌الدوله مکتوب‌لاری»ندا تورکچولویه ضد خئیلی ایدئیالاری وار.[۱]

...حسن بی زردابینی (۱۸۴۲-۱۹۰۷) یئنی دؤورده ایلک تورکچو سایماق اولار. «اکینچی» قزئتینده (۱۸۷۷-۱۸۷۵) ایلک دفعه اولاراق میلّی شعورون یارانماسی‌نین اؤن شرط‌لریندن اولان «بیز-اونلار» دیخوتومیاسی/فرقلندیرمه‌سی اورتایا قویولدو. اونون «بیز»ی قافقاز موسلمان‌لاری، مشرق-زمین‌دیر. بو موسلمان‌لار «اؤز تورک دیلیمیزده» دانیشیر[۲] و قافقازین ان چوخ‌سایلی میلّتی‌دیر. «اونلار» ایسه قافقازداکی خریستیان میلّت‌لری‌دیرلر و گونو-گوندن اینکیشاف ائدیرلر. اینکیشافین دا اساس سببی اونلارین علم-تحصیل ساحه‌سینده فعال اولمالاری‌دیر: «بیزیم قونشولار بیزلردن بیره اللی آرتیق علم تحصیل ائتمه یه سعی ائدیرلر، یعنی زینده‌گانلیق جنگینده اونلارین بیریسی اللی موسلمانا برابردیر. اونلارین بیریسی[نین] قازاندیغی دؤولتی اللی موسلمان قازانیر.»[۳] ائرمنی‌لرین و گورجولرین یاراتدیقلاری مکتب‌لر حاقّیندا «اکینچی»نین بیر نئچه ساییندا دانیشیلیر و اونلار موسلمان‌لارا اؤرنک گؤستریلیر. «اکینچی» دئمک اولار کی، هر ساییندا یئنی اصول (اصولی-جدید) مکتب‌لری‌نین یارادیلماسی ضرورتیندن بحث ائدیر. بو مکتب‌لرده آنا دیلی‌نین تدریسی ده واجیب‌دیر. چونکی «بئله مکتب‌خانا آچان گرک یاددان چیخارماسین کی، گله‌جکده گرک بیز ده آدام اولاق و هر بیر علمی اؤز دیلیمیزده اوخوداق. اونا بیناءً ایندی آچیلان مکتب‌خانالاردا اؤز دیلیمیزی اوخوتماق نه کی لازیم‌دیر، بلکه واجیبراق‌دیر.»[۴] زردابی و دوست‌لارینا گؤره، مکتب‌لرده درسلیک یئرینه ایستیفاده اولونان کلاسیک فارس ادبیاتی نومونه‌لرینی (فیردوسی‌نین، حافظین، سعدی‌نین اثرلری و ب.) دا یئنی درسلیک‌لرله عوض ائتمک لازیم‌دیر. یئنی درسلیک‌لر حاضیرلاماغین چتینلیگینی نظره آلان «اکینچی» مؤلّیف‌لری بو احتیاجین عثمانلی‌داکی درسلیک‌لر حسابینا اؤده‌نیلمه‌سینی تکلیف ائدیرلر.[۵]

---

[۱] -گئنیش بیلگی اوچون، مثلاً، باخین:
- http://www.gunaz.tv/aze/١٤/articleCat/١/articleID/٢٣٤٥-AZERBAYCANDA-TURK-VARLIGI-Siyasi-ideoloji-terefi-١.html/inner/١

[۲] - *Əkinçi.* ١٨٧٥-١٨٧٧. Tam mətni. Transliterasiya və tərtib edəni Turan Həsənzadə, Bakı: Avrasya Press, ٢٠٠٥, s. ٢٦.

[۳] - *Əkinçi*, s. ٨٣.

[۴] -یئنه اوردا، ص. ۲۷۴.

[۵] -یئنه اوردا، ص. ۱۶۲-۱۶۱.

...اونسی‌زاده قارداش‌لاری‌نین «کشکول» درگی‌سینده (۱۸۸۱) کیملیک آختاریشلاری ایستیقامتینده درج ائدیلمیش یازی‌لار آراسیندا محمد شاهتاختلی‌نین (محمد آغا شاهتاختینسکی، ۱۹۳۱-۱۸۴۶) بیر مقاله‌سی دیقّتی چکیر. «بیر آز دا اؤزوموزدن کی، آزربایجان تورک‌لری‌یک دانیشاق» چاغیریشی ائدن مؤلّیف، اتنوسون یاخین کئچمیشی و حاضیرکی وضعیتی حاقّیندا ماراقلی فیکیر سؤیله‌ییر: «بیز آزربایجان تورک‌لری روس ایستیلاسیندان اول ایندیکی روس زاقافقازیاسی‌نین موستقیل و یئگانه صاحبی ایدیک. ایران، بیز ایدیک. ایندیکی وخت‌ده اهالی حسابینجا قافقاز قؤوم‌لری‌نین هامی‌سیندان چوخلوسو یئنه بیزیک. و حمد اولسون ثروت و مکنتجه [قودرتجه] قونشولاریمیزین هئچ بیریندن اسکیک دئییلیک. بونونلا بئله هر نئجه اولوبسا-اولوب، بیز ایندی علم و معاریفجه قافقاز میلّت‌لری‌نین دالدا قالانی اولموشوخ.» مؤلّیف حساب ائدیر کی، «بعضی غرضکار بدخواه‌لارین ایدّعالاری‌نین عکسینه» بو گئریده‌قالمیشلیق بیزیم میلّتین دایمی خصوصیتی دئییل. محمد شاهتاختلی قونشولارلا یارانمیش فرقی آرادان قالدیرماغین یئگانه یولونون علم و معاریفه دیقّت یئتیرمکدن عبارت اولدوغونو بیلدیریر.[۱] مؤلّیف عینی مقاله‌ده عثمانلی تورکجه‌سی ایله آزربایجان تورکجه‌سی (بعضاً ده «آزربایجان دیلی» ایشله‌دیر) آراسیندا موقاییسه آپاریر و اونلاری عینی دیلین موختلیف لهجه‌لری حساب ائدیر: «بیزیم دیل ایله عثمانلی دیلی بیر دیل‌دیر. آرالاریندا اولان تفاوت آنجاق لهجه، یا آوام ایصطیلاحینجا هنگ تفاوت‌دور.» شاهتاختلی موقاییسه اوچون آلمان و فرانسیز دیل‌لری داخیلینده موختلیف لهجه فرق‌لرینی اؤرنک گؤسترییر. عثمانلی‌داکی تورکجه‌نین فرقلی اؤزللیگی اولاراق او، بو دیلده عرب و فارس سؤزلری‌نین چوخلوغونو، ائله‌جه ده بو یاد دیل‌لرین قراماتیکاسی‌نین تورکجه‌یه تأثیر ائتدیگیندن ناراحات اولدوغونو بیلدیریر.

... علی بی حسین‌زاده‌نین (۱۹۴۰-۱۸۶۴) «تورک‌لر کیم‌دیر و کیم‌لردن عبارت‌دیر؟» باشلیقلی ۸ بؤلوملو سیلسیله مقاله‌سینی تورکچولوگون کلاسیک نومونه‌سی سایا بیلریک. مؤلّیف تورک‌لرین کئچمیشی حاقّیندا تصوّرلرین یانلیش اولدوغونو، بو یانلیشلیغین یابانچی یازی‌لاردان قایناقلاندیغینی بیلدیریر. او، تورکجه مطبوعاتدا بئله «تورک و تاتارلارین مداری- افتخاری بولونان چینگیزلره و تئیمورلارا دایر ناروا سؤزلره راست گلینن» فیکیرلرین فرقینه وارماغا چاغیریر. علی بگه گؤره، تاریخی کئچمیشله باغلی مسئله‌لرله ایندی دئییل، «بیر نئچه عصر اول‌دن» مشغول اولماق لازیم ایدی و اونو گله‌جه‌یه ساخلاماق دوغرو دئییل‌دیر. او دا

[۱] - *Kəşkül,* ۱۳ mart ۱۸۹۱, sayı ۱۱۸.

حقیقت‌دیر کی، میلّی تاریخ مسئله‌سی «بیر، یا ایکی فردین ایشی دئییل‌دیر»، بو پروبلمین حلّی اوچون «دارالفنونون‌لار، مجلیس‌لر، جمعیت‌لر مؤوجود اولمالی.» مؤلّیف، آوروپا تورکولوگیاسی‌نین خئیلی ایره‌لی گئتدیگینی، بیر سیرا آکادئمیک مسئله‌لرین حلّینه موفّق اولدوغونو یازیر و بعضی تورکولوق و شرق‌شوناسین آدینی چکیر. داها سونرا عثمانلی تورک‌لریندن شمس‌الدّین سامی، نجیب عاصیم کیمی آراشدیریجی‌لارین تشبّوث‌لرینی اؤرنک اولاراق گؤسترییر. یئرلی تورکولوق‌لارین یئتیشمه‌دیگی بیر یانا، خاریجی مؤلّیف‌لرین اثرلرینی اوخویان‌لارین بئله اولمادیغینا دیقّت چکن علی بی، ایچدن تأسّوفلندیگینی بیلدیریر.[۱] علی بی حسین‌زاده مقاله‌سی‌نین سونراکی حیصّه‌لرینده آزربایجان تورک‌لرینه «تاتار» دئمگین یانلیش اولدوغونو بیلدیریر، تاتارلارین منشأییینی ایضاح ائدیر. اونلارین، موغول‌لارین بیر حیصّه‌سی اولدوغونو، آمّا غربه کوتله‌وی شکیلده کؤچ ائتمه‌دیکلرینی بیلدیریر. داها سونرا اسکی تورک‌لرین «صحنه‌یی-تاریخیه‌یه میلادی-عیسی‌دان ۲۰۰۰ ایل اول چیخدیغینی»، «بایکال جیوارییندا اورخون و یئنی‌سئی نهرلری سواحیلینده و آلتای اتک‌لرینده یاشامیش» اولدوقلارینی قئید ائده‌رک، آنتروپولوژی باخیمدان تورک‌لرین چئشیدلی تأثیرلره معروض قالدیغینی اطرافلی ایضاح ائدیر. مقاله‌نین نؤوبتی حیصّه‌سینده حسین‌زاده اورال-آلتای (توران) دیل قروپونون اؤزللیک‌لرینه کئچیر، اونون سامی و هیند-آوروپا دیل قروپوندان فرقینی گؤسترییر. او، ایسلامی قبول ائتدیکلرینه و عرب‌لره یوزایل‌لره یاناشی یاشادیقلارینا باخمایاراق، تورک‌لرین عربلشمه‌مه‌سی‌نین بیرینجی سببی اولاراق تورک دیلی‌نین فرقلی اؤزللیگینی گؤسترییر. اثرین سونراکی بؤلمه‌لرینده اسکی تورک‌لرین اینانیش‌لارینی، اونلارین اسکی مدنیتینی اله آلان علی بی حسین‌زاده، اورتا یوزایل‌لرده تورک‌لرین بؤیوک بیر جوغرافیادا یازدیغی مؤحتشم تاریخ‌دن بحث ائدیر. اونون بو اثری دؤورون تورکولوگیا علمی‌نین سون اوغورلارینا اساسلانیر و جدی سیاسی اؤنمی واردیر. میلّی مفکوره‌نین فورمالاشماسی باخیمیندان علی بی حسین‌زاده‌نین «حیات»دا چاپ ائتدیردیگی «بیزه هانسی علم‌لر لازیم‌دیر؟» مقاله‌سی‌نین ده بؤیوک اؤنمی اولموش‌دور.[۲] محض بو مقاله‌سینده حسین‌زاده مشهور اوچلو دوستورونو - «تورک قانلی، ایسلام ایمانلی، فیرنگ قیافه‌لی اولالیم!» - فورموله ائتدی. فوق‌العاده اوغورلو ایفاده اولونموش بو دوستورو میلّتچی کسیم میلّتچیلیگین اساس شوعاری اولاراق قبول ائتدی، داها سونرالار ایسه بو ایدئولوژی-

[۱] - Əli bəy Hüseynzadə, *Seçilmiş əsərləri*, Transliterasiya və tərtibi Ofeliya Bayramlınındır, Bakı: Çaşıoğlu,۲۰۰۷, s. ۳۱۲-۳۱۳.
[۲] - *Həyat*, ۸ iyun ۱۹۰۵, N ۲

سیاسی ایستیقامت‌لر - تورکچولوک، ایسلامچیلیق، چاغداشچیلیق - موستقیل دؤولتین بایراغینداکی رنگ‌لرده سیموواللاشدی (۱۹۱۸).

...احمد آغا اوغلو (آغایئو، ۱۹۳۹-۱۸۶۹) آزربایجان‌دا تورکچولوگون مؤحتشم نماینده‌لریندن‌دیر. احمد بی رئداکتورو اولدوغو «ایرشاد» قزئتینده (۱۹۰۷-۱۹۰۶) میلّتچیلیک (تورکچولوک) مؤوضوعسوندا موذاکیره‌لر آچیر. فرهاد آغایئو (آغازاده) میلّتچیلیگه حصر اولونموش مقاله‌سینده «میلّتین ایستیقبالینی تأمین ائتمک اوچون بیرلشمک» گرکلیگی و بونون اوچون میلّتچیلیگین یئگانه اویغون جریان اولدوغو فیکرینی ایره‌لی سورور. ائله بوراداجا او یازیر: «بیر پاره دارالفنونون‌لاردا تعلیم تاپمیش جاوان‌لار میلّتین بؤیله آغلار حالتینی گؤروب ده اونون موهیمّ احتیاج‌لارینا اصلاً اعتینا ائتمه‌یوب، اؤزلرینی آیری فیرقه‌لره، آیری پارتیالارا مولحق ائدیورلار.»[۱] فرهاد آغایئوین مقاله‌سینده‌کی فیکیرلر هارون سولطانوو آدلی بیر «اینتئللیگئنتین» اعتراضینا سبب اولدو. هارون سولطانووا گؤره، «ناسیونالیزم او وقت لازیم ایدی کی، بیر دیلده، بیر یئرده، بیر عادتده اولان‌لاری بیغسین بیر یئره... ناسیونالیزم بیزه هئچ لازیم دئییل، بیز ناسیونالیزم‌دن کئچمیشیک.» میلّتچیلیگی («ناسیونالیزم»ی) تنقید ائدن مؤلّیف، آلتئرناتیو اولاراق سوسیالیزم و ایسلامین گرکلیگی فیکرینی مدافعه ائدیر.[۲] رئداکسیا بو موذاکیره‌نین واجیب اولدوغونو بیلدیریر و اوخوجولاری موذاکیره‌یه قوشولماغا دعوت ائدیر. فرهاد آغایئو اؤزو موذاکیره‌نین داوامی اولاراق بو مؤوضوعدا بیر نئچه مقاله یازیر. مقاله‌لرین بیرینده فرهاد آغایئو گؤستریردی: «... ها خیاله دوشورم، ها ایمدیکی موسلمان‌لارین نه‌اینکی ناسیونالیزم‌دن کئچیب اؤتمه‌دیگینی، حتی ناسیونالیزمه گلوب چاتمادیغینی دا موشاهیده ائده بیلمیوروم... یئنه باشا دوشه بیلمیورم کی، رفیقیمیز [هارون سولطانوو] بو دونیادان خبر وئریور، یوخسا آخیرت‌دن؟»[۳] احمد بی آغایئو بیر قدر سونرا اؤزو بو دارتیشمالارا قوشولوب، «میلّت و میلّتچیلیک» باشلیقلی دؤرد حیصّه دن عبارت مقاله یازدی. بو مقاله باکی مطبوعاتینی سوسیالیزم («آدمیّت») فیکرینه آلوده اولماقدا اتهام ائدن «ترجومان» قزئتی‌نین بیر مقاله‌سینه جاواب اولاراق یازیلمیشدی. احمد بی بو ایدّعانین دوغرو اولمادیغینی بیلدیریر و میلّتچیلیک حاقّیندا اؤزونون باخیش‌لارینی ایضاح ائدیر. او بیلدیریر کی، «هر فردین عؤمرونده اولدوغو کیبی بیر میلّتین عؤمرونده ده

[۱] - Fərhad Ağayof, Hansı əqidədə olmalıyız, *İrşad,* ١٤ avqust ١٩٠٦, N ١٩١, s. ٣.
[۲] - Harun, Nasyonalizm, *İrşad,* ٨ sentyabr ١٩٠٦, N ٢١١, s. ٢-٣.
[۳] - Fərhad Ağayof, Hansı mümkündür? *İrşad,* ١١ sentyabr ١٩٠٦, N ٢١٣, s. ٢. Əlavə olaraq baxın: Fərhad Ağayof, Nasyonalizm və Bakü qəzetələri, *İrşad,* ٢٧ sentyabr ١٩٠٦, N ٢٢٧, s. ٢.

دؤورەلری وار. بو دؤورەلری کئچمک مجبوری بیر عمل‌دیر.» داها سونرا مؤلّیف آوروپا اؤلکەلریندن اؤیرنمگین واجیب اولدوغونو دئییر، آوروپا تاریخینده میلّتچیلیگین اویناديغی مثبت قوروجولوق رولوندان بحث ائدیر و گؤستریر کی: «... جمله میلّت‌لرین ان پارلاق مرحله‌لری همان «میلّتچیلیک» دئییلن دؤورەلری‌دیر! الان عموم دونیانی حیرتده قویان، عموم دونیایا حؤکمفرما اولان، او مشعشع [پارلاق]، او مقتدر، اؤز علوم، صنایعسی ایله اووجی-اعلایا [یوکسک‌لره] چاتمیش فرانسانی، اینگیلتره‌نی، آلمانیانی، ایتالیانی بو عظمته، بو هشمته چیخاران همان میلّتچیلیک، همان ناسیونالیزم دؤورەسی اولدو!»[1] احمد بی باشقا مسئله‌لرله یاناشی هر میلّتچیلیگین مثبت اولمادیغی فیکرینده ده ایصرار ائدیر. روسیادا پروشکئویچین میلّتچیلیگی ایله تورگئنئوین میلّتچیلیگی آراسیندا بؤیوک فرق اولدوغونو ایضاح ائدیر. ائله بوراداجا او، اؤز میلّتی‌نین عئیب‌لرینی، باشقا میلّت‌لرین مثبت کئیفیت‌لرینی گیزلتمگی خیانت ساییر: «حقیقی میلّتچی میلّتینی تنقید ائتمکدن، میلّتی‌نین عویوباتینی [عئیب‌لرینی]، قوصوراتینی گؤرکزمکدن، میلّتی‌نین آزارلارینی، دردلرینی آرییب دا آچیق-آچیغا دئمک‌دن نه‌اینکی چکینمیورلر، بلکه بیر آن بؤیله غافیل اولمیورلر. و همچنین حقیقی میلّتچی‌لر غئیر میلّت‌لرین آراسیندا اولان گؤزل صیفت‌لری، گؤزل عادت‌لری، گؤزل بَنالری [قوروم‌لاری؟] اؤز میلّتی اوچون ایمتیثال ائدوب [اؤرنک بیلیب]، میلّتینی بو گونه شئی‌لری اخذ ائتمگه تحریک و تشویق ائتمکدن چکینمیورلر.»[2]

... رسول‌زاده‌نین «آچیق سؤز» قزئتی (۱۹۱۵) اومّتچیلیگین دئییل، میلّتچیلیگین (تورکچولوگون) میلّی ائلیتین شعوروندا دومینانت-آپاریجی آخیما چئوریلدیگی‌نین گؤستریجی‌سی‌دیر. میلّی مطبوعاتدا ایلک دفعه قزئتین باشیندا «گونده‌لیک تورک قزئته‌سی دیر» یازیلدی.

...عمر فایق نعمان‌زاده ۱۹۱۷-جی ایلده «من کیمم؟!» آدلی مقاله‌سینده یازیردی: «من ایدّعا ائتمک دئییل، اوجا سسله باغیریرام کی، بیز اؤزوموزو تانیمیریز، بیز اؤز میلّتیمیزین بوش آدینی بئله بیلمیییریز... هه، ائی تورک! ایستر داریخ، ایسترسه قاریخ، یاخاندان ال چکه‌جک دئییلم. سن هر شئیی اؤیرنمک ایسته‌دیگین حالدا نییه بیرجه زادی - یعنی اؤزونو بیلمک ایسته‌میرسن، نییه اؤز وارلیغیندان، اؤز ووجودوندان، اؤز سوی و نسلیندن خبرین

[1] - Əhməd Bəg Ağayef, Millət və millətçilik, *Tərəqqi*, ۲۲ yanvar ۱۹۰۹, N ۱٦, s. ۲.
[2] - Yenə orada, ۲٦ yanvar ۱۹۰۹, N ۱۹, s. ۲.

یوخدور؟ نییه سنه «کیمسن؟» دئدیک‌لری واخت حقیقی جاوابیندا عاجیز قالیرسان؟ نییه ساده‌جه دئیه بیلمیرسن کی، من تورکم.»[۱]

آزربایجان دئموکراتیک رسپوبلیکاسی دؤورو (۱۹۲۰-۱۹۱۸) ایلک دفعه اولاراق میلّتله دؤولتین بیر-بیرینی تاماملادیغی، دؤولتین تورکچولوگه صاحب چیخدیغی بیر دؤوردور. میلّتین و میلّی دیلین آدی رسمی‌لشدی؛ ۱۹۱۸-جی ایلین ۲۷ یونوندا ناظیرلر کابینئتی «دؤولتی لیسانین تورکجه اولماسی» حاقّیندا قرار وئردی؛ میلّی تحصیل سیستئمی‌نین قورولماسی ایش‌لری باشلاندی؛ پارلامان صدری‌نین موعاوینی حسن بی آغایئو اونا عنوانلانمیش دیلکچه‌نین (عریضه‌نین) اوستونده یازارمیش: «عریضه تورکجه لیساندا اولمادیغیندان انجام‌سیز قالیر»؛ محمد باهارلی ایلک دفعه اولاراق اتنوگنز مسئله‌لرینی آراشدیردی.[۲]

رسول‌زاده‌نین «بولشئویک تورکچولوگو دؤورو» آدلاندیردیغی ۱۹۳۶-۱۹۲۰-جی ایل‌لرده تورکچولوگون ایره‌لیده قالدیردیغی بعضی پروبلم‌لر حلّ ائدیلدی، یا حلّی ایستیقامتینده موهومّ ایش‌لر گؤرولدو: اتنیک کیملیگین (تورک میلّتی، تورک دیلی، تورک ادبیاتی، تورک مدنیتی، تورک تئاتری و ب.) تثبیتی، تحصیل سیستئمی‌نین میلّیلشمه‌سی و اینکیشافی، میلّی دیلده تمیزلیک، میلّی ادبیاتین و مدنیتین اینکیشافی و ب. آنجاق بو پروسئس ۱۹۳۰-جو ایل‌لرین اورتالاریندان دایاندی، داها دوغروسو، بیر سیرا ساحه‌لرده ترس یؤن آلدی. سووئت دیکتاتورو ایستالین‌ین امری ایله میلّتین، دیلین، ادبیاتین، کولتورون و ب. آدی دییشدیریلدی؛ «تورک» آدینا تابو قویولدو؛ تاریخچیلیکده «آزربایجانلی» کونسئپتی قبول ائدیلدی و وطنداشین تاریخ شعورو قاریشدیریلدی...

سووئت رژیمی‌نین سون‌لاریندا، اؤزللیکله پئرئسترویکادان (یئنی‌دن قورما) باشلایاراق تورکچولوک یئنی‌دن جانلاندی، اسکی ایرثین منیمسه‌نیلمه‌سی اوچون معیّن ایش‌لر گؤرولدو؛ یئنی ایدئیالار و فیکیر آدام‌لاری مئیدانا چیخدی. ان یئنی دؤور تورکچولوگون لیدئری ابوالفض ائلچی‌بگ درین معنالی دوستور ایره‌لی سوردو: «آزربایجان خالقی تورکلوگونو درک ائتدیکدن سونرا میلّی پروبلم‌لرینی حلّ ائتمه‌یه باشلایاجاق.» ابوالفض ائلچی‌بگین

---

[۱] - *Azərbaycan publisistikasının antologiyası.* Tərtib edən Cəlal Bəydili (Məmmədov), Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۷, s. ٤٤٣, ٤٤٧.

[۲] -باخین:

- http://www.gunaz.tv/aze/١٤/articleCat/١/articleID/٢٣٤٥-AZERBAYCANDA-TURK-VARLIGI-Siyasi-ideoloji-terefi-١.html/inner/١

پرزیدنتلیگی دؤورونده (۱۹۹۳-۱۹۹۲) دئکولونیزاسیا [استعمارزدایی] سیاستی چرچیوه‌سینده اجتماعی حیاتین میلّیلشمه‌سی یؤنونده موهومّ آددیم‌لار آتیلدی؛ قوه‌ده اولان آنایاسایا اویغون اولاراق آزربایجان دیلی‌نین دؤولت اورقان‌لاریندا ایشله‌دیلمه‌سی تأمین ائدیلدی؛ ۱۹۹۲-جی ایلین دئکابرین ۲۲-ده میلّی مجلیس «دؤولت دیلی حاقّیندا قانون» قبول ائده‌رک، دؤولت دیلی‌نین «تورک دیلی» اولماسی مسئله‌سینده تاریخی عدالتین یئرینی تاپماسینی تأمین ائتدی؛ تحصیل سیستئمی‌نین میلّیلشمه‌سینه باشلاندی؛ میلّی مکتب‌لرین ایستاتوسو و پوپولیارلیغی آرتدی؛ کیریل عوضینده قبول ائدیلمیش لاتین قرافیکاسی ایله یئنی درس کیتاب‌لاری چاپ ائدیلدی؛ تورک یئر آدلاری‌نین برپاسی ایشی سرعتلندی؛ میلّی مجلیس روسلاشدیریلمیش سوی‌آد سونلوق‌لاری‌نین («اوو»، «یئو» کیمی) دییشدیریلمه‌سی نین آسانلاشدیریلماسی قایدالاری حاقّیندا قرار وئردی. آنجاق بو سورج اوزون چکمه‌دی، بیر ایلدن سونرا میلّی حاکیمیت دئوریلدی.

گونئی‌ده ایسه تورکچولوگون یئنی مرحله‌سی ایسلام اینقیلابیندان (۱۹۷۹) سونرا باشلانمیشدی. آنا دیلینده اونلارلا قزئت-درگی چیخدی، میلّی حیاتین پروبلم‌لری اوزرینه یوزلرله مقاله یازیلدی. وارلیق درگی‌سی یازارلاری باشدا دوکتور جاواد هئیت اولماقلا یئرلی تورکچولوگو علمی اساس‌لارا اوتورتدو، میلّی تاریخیمیز عموم‌تورک تاریخی‌نین بیر بؤلومو اولاراق اله آلیندی، فارس ایرقچیلیگینه قارشی ایدئولوژی-مدنی موباریزه جبهه‌سی آچیلدی. اون‌مین‌لرله اینسانین ایستادیوم‌لاردا و باشقا ییغناق یئرلرینده «هارای، هارای، من تورکم!» هایقیرتی‌لاری سپیلن توخوم‌لارین وئریملی تورپاغا دوشمه‌سی‌نین گؤستریجی‌سی‌دیر...[۱]

بیر سؤزله، تورکچولوک مئیدانا چیخدیغیندان بو یانا یالنیز اوچ دفعه (!)، اؤزو ده ائپیزودیک اولاراق دؤولت سیاستی‌نین اساسینی اولوشدوردو: **آدر** (۱۹۲۰-۱۹۱۸)، ائلچی‌بَی حاکیمیتی (۱۹۹۳-۱۹۹۲) و ۲۱ آذر (۱۹۴۶-۱۹۴۵) دؤورلرینده. قالان واخت - روسیا ایمپئریاسی (تخمیناً ۱۹۱۷-۱۸۰۵)، سووئت اتفاقی (۱۹۹۱-۱۹۲۰)، کوسموپولیت-آوتوریتار [مستبد] علی‌یئولر اقتداری (۱۹۹۳-دن سونرا)، پهلوی‌لر (۱۹۷۹-۱۹۲۵) و ایسلام

---

[۱] -مثلاً باخین:
- http://www.gunaz.tv/aze/١٤/articleCat/١/articleID/٢٣٢٦-DR-ZEHTABININ-CURUTMESI.html/inner/١; http://www.gunaz.tv/aze/١٤/articleCat/١/articleID/٢٣١٥-VARLIQ-MEKTEBI.html/inner/١;
http://www.gunaz.tv/aze/١٤/articleCat/١/articleID/٢٣١٣-HESEN- RASIDININ-SORUSDURMASI.html/inner/١;
http://www.gunaz.tv/aze/١٤/articleCat/١/articleID/٢٢٩٢-TEBRIZLI-ELININ-HARAYI.html/inner/١

جومهوریتی (۱۹۷۹-دان سونرا) زامانی تورکچولوک دؤولت حاکیمیتی‌نین باسقی‌لاری، بعضاً رئپرئسسیالاری آلتیندا اؤزونه یول تاپمالی اولدو. دراماتیک تاریخیمیز آزربایجان‌دا تورکچولوگون (میلّتچیلیگین) نظری جهت‌دن بیتکینلیک قازانماسینا دا ایمکان وئرمه‌دی. نظری جهت‌دن فورمالاشماسی بیر یانا، بیر نئچه نسیل اوّلکی تورکچولرین یاراتدیغی ارث، اونلارین میراثچی‌لاریندان یادیرغادیلدی، ان اؤنملی‌سی ایسه اونلارین قارشییا قویدوغو پروبلم‌لرین اکثریتی بو گون ده قالماقدادیر. گونوموز قوزئی‌ده و گونئی‌ده تورکچولوگون، مثلاً، میلّی مدنیت (کولتور) ساحه‌سینده ان آکتوال [گئرچک] وظیفه‌لری بونلار ساییلا بیلر:

• تورک میلّتی، تورک دیلی، تورک ادبیاتی، تورک کولتورو و ب. آنلاییش‌لارین برپا ائدیلمه‌سی؛

• دوغرو-دوزگون، اینانديريجی تاریخ شعورونون فورمالاشدیریلماسی؛

• قوزئی‌ده تحصیل سیستئمی‌نین میلّیلشمه‌سی و چاغداشلاشماسی؛ گونئی‌ده میلّی تحصیل سیستئمی‌نین قورولماسی؛

• میلّی دیلده تمیزلیک و دیلین اینکیشافی؛

• اسکی ایدئولوژی-سیاسی ایرثین (زردابی، احمد آغا اوغلو، علی بی حسین‌زاده، علی مردان توپچوباشی، رسول‌زاده، میرزه‌بالا ممّدزاده و ب.) منیمسه‌نیلمه‌سی؛

• میلّی بیرلیک فیکری‌نین (یئرلیچیلیک و طایفاچیلیغین آلتئرناتیوی) فورمالاشدیریلماسی؛

• آدلارین و سوی‌آدلارین میلّیلشمه‌سی؛

• آزربایجان جوغرافیاسی خاریجینده‌کی سویداش‌لارلا علاقه‌لرین گوجلندیریلمه‌سی؛

• تورک دونیاسی‌نین بیرلیگی شعورو و ب.

آزربایجانچیلیق نه‌دیر؟

قاجار ایرانیندان قوپاردیلاندا قوزئی آزربایجان فئودال-خانلیق بؤلونموشلوگونو یاشاماقدا ایدی، هله میلّتلشمه سورجی باشلامامیشدی، بوتؤو وطن آنلاییشی یوخ ایدی. قارشی‌سیندا بیتکینلشمیش میلّی دَیرلر سیستئمی بولمادیغیندان رومانوولار روسیاسی‌نین بورادا سیاستی، پروسئسی یؤنلندیرمکده زورلوق چکمه‌دی. روس حکومتی بورانی باکی، یئلیساوئتپول (گنجه) قوبئرنیالاری و زاکاتال دایره‌سینه بؤلدو، «آزربایجان» آنلاییشینا اساساً اتنوقرافیک آراشدیرمالاردا راست گلمک مومکون ایدی. اون دوققوزونجو یوزایلین ۴۰-۳۰-جی ایل‌لرینده

کئچمیش خانلیق‌لارین تاریخینی یازماق سیفاریشی آلمیش یئرلی مؤلّیف‌لر، حتی عابّاسقولو آغا باکیخانوو بئله آرازدان قوزئی‌ده‌کی تورپاق‌لاری آیری-آیری ایالت آدلاری ایله قئید ائدیرلر. روس یازارلاری‌نین بعضی‌لری‌نین «آزربایجان»ی یالنیز قاجار ایرانین قوزئی-باتی‌سینا عاید ائتمه‌لری ده روس سیاستی‌نین بورانی (قوزئی آزربایجانی) روسیا ایمپئریاسی‌نین داخیلی قوبئرنیاسینا چئویرمک ایستراتژی‌سیندن قایناقلانیردی. روس سیاستی‌نین باشقا، داها اؤنملی اؤزللیگی ایسه بورانین اهالی‌سینی ایران و عثمانلی‌دان یادیرغاتماق و اوزاقلاشدیرماق ایدی. بو سیاستین ایلک آددیم‌لاری قراف وورونتسووون قافقاز جانیشینلیگی دؤورونده (۱۸۵۴-۱۸۴۴) آتیلدی. اونون میرزه فتحعلی آخوندزاده‌یه درام اثرلرینی یئرلی دانیشیق دیلینده یازماقدا ایصرار ائتمه‌سی فاکتی بللی گئرچکلیک‌دیر. سونراکی ایل‌لرده ده موستملکه حاکیمیتی بورادا پارتیکولیاریزمین (ایالتچیلیگین) آرتماسینا چالیشدی. یئنی یارادیلماقدا اولان آیدین کسیمین ایالتچیلیک مئیل‌لری دستکلندی. بو کسیمین اورتاق ادبی تورکجه‌دن فرقلی یئرلی ادبی دیل («آزربایجان دیلی») یاراتماق مئیلی محض بو سیاستین تأثیری ایله یاراندی.

«خالق‌لار حبس‌خاناسی» روس ایمپئریاسی‌نین چؤکمه‌سیندن (۱۹۱۷-جی ایلین فئورالی) سونرا یارانمیش نیسبی لیبئرال شرایط آزربایجانین میلّی قوه‌لرینه اراضی موختاریتی شوعارینی اورتایا آتماق ایمکانی وئردی. قافقاز موسلمان‌لاری قورولتاییندا (۱۹۱۷-جی ایلین آپرئلی)، عموم‌روسیا موسلمان‌لاری قورولتاییندا (مای)، غئیری-روس خالق‌لارین کیئو قورولتاییندا (یون) میلّی-دئموکراتیک قوه‌لرین آزربایجانا گئنیش اراضی-میلّی موختاریت طلبینه اویغون قرارلار وئریلدی. همین ایلین اوکتیابریندا موساوات پارتیاسی‌نین ایلک قورولتاییندا قبول ائدیلمیش یئنی پروقرامدا یازیلمیشدی: «فیرقه طرفیندن آزربایجان، تورکوستان، قیرغیزیستان، باشقیردیستان کیمی تورک اؤلکه‌لری محلّی موختاریت آلمالی‌دیرلار.»[۱] آمّا روسیانین یئرلی نماینده‌لری میلّی قوه‌لره موختاریت یئرینه «خارابازار» وعد ائدیر، حتی «آزربایجان» آدینی بئله قبوللانا بیلمیردیلر.[۲] سیاسی پروسئس‌لرین سونراکی گئدیشاتی بللی‌دیر: محض عثمانلی‌نین بیرباشا ایصراری و تضییق‌لری ایله گونئی قافقازین روسیادان باغیمسیزلیغی اعلان ائدیلدی (۱۹۱۸-ین آپرئلی)؛ آنجاق موستقیل زاقافقازیا فئدئراسیاسی اوزون یاشامادی؛ مایین ۲۶-دا گورجوستان فئدئراسیادان

[۱] - Mirza-Bala Mehmet-zade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. ۸۵-۸٦.

[۲] - بو قوه‌لرین مشئوم مارت قیرغین‌لاریندان سونرا یاراتدیقلاری اورقان «باکی قوبئرنیاسی خالق کومیسسارلاری سووئتی» آدلانیردی.

چیخدیغینی اعلان ائتدی؛ آزربایجان میلّی شوراسی بو دفعه یئرلی ایلحاقچی‌لارین مقاومتینی قیراراق مایین ۲۸-ده آزربایجانین ایستیقلالی حاقّیندا مشهور بیاننامه‌نی اعلان ائتدی؛ تاریخده ایلک دفعه اولاراق «آزربایجان» آدلی دؤولت یاراندی، اونون سرحدلری جیزیلدی.[۱] سونرالار ممّد امین رسول‌زاده یازاجاقدی: «روسیا ایداره‌سینده‌کی موسلمان‌لارا «تورک» دئدیرتمک ایندی آرتیق قازانیلمیش بیر داعوادیر. یالنیز «تورک» کلمه‌سی دئییل، «آزربایجان» آدی دا قازانیلمیش‌دیر»[۲] ۱۹۲۰-۱۹۱۸-جی ایل‌لرین قازانج‌لاری سیراسینا قوزئی آزربایجانین سرحدلری‌نین بلیرلنمه‌سی و مدافعه‌سینی ده بونلارا آرتیرماق اولار.

بو آرادا قاجار ایرانی «آزربایجان» آدیندا دؤولتین یارانماسینا منفی موناسیبتینی گیزلتمه‌دی. تئهران، «آزربایجان» دؤولتینی، ائله‌جه ده آدینی اؤزونون وارلیغی اوچون تهلوکه بیلدیگیندن ایلک اؤنجه اونو تانیماقدان امتناع ائتدی، پاریس صولح کونفرانسیندا حتی «قدیم ایران تورپاغی» اولدوغو اوچون بو تورپاق‌لارین اونا بیرلشدیریلمه‌سینی طلب ائتدی، آنجاق سونرا «قافقاز آزربایجانی» ایله ایکی‌طرفلی موناسیبت‌لر قوردو.[۳] داها سونرالار تاریخین بو فاکتی فارس ایرقچی‌لرینه آرازدان قوزئی‌ده‌کی تورپاق‌لارین «آزربایجان اولمادیغینی» ثبوت ائتمک اوچون لازیم اولاجاقدی.[۴]

قوزئی آزربایجانین ایکینجی دفعه ایشغالیندان سونرا (۱۹۲۰-جی ایلین ۲۷ آپرئلی) یئنی دؤولت قورومونون اوستونده‌کی «آزربایجان» آدی قالدی، آنجاق اسکی فرانسیز تیپلی موستملکه رژیمی (بیرباشا ایداره‌چیلیک) یئنی اینگیلیس تیپینه (دولایلی ایداره‌چیلیگه) دییشدی؛ چاریزم دؤورونده پلانلانان ایش‌لر سووئت دؤورونده داها آردیجیل و قدّار شکیلده داوام ائتدی. هم ده یئرلی کومونیست عنصرلرین فعال ایشتیراکی ایله. سووئت آزربایجانی

---

[۱] گئنیش بیلگی اوچون باخماق اولار:

- Nəsib Nəsibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti,* Bakı: Qanun, ۲۰۱۱, s. ۳۲-۵۰.

[۲] - Mehmet Emin Resulzade, *İstiklal mefkuresi ve genclik,* İstanbul, ۱۳٤۱, s.٦.

[۳] -باخین:

- Nəsib Nəsibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti,* s. ۲۰۳-۲۱۵.

[۴] -باخین:

- Şövkət Tağıyeva, Müasir İran burjua tarixşünaslığında Azərbaycan xalqının etnik birliyinin inkar edilməsi haqqında, Ə. Sumbatzadə (red.*), Azərbaycan tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı,* Bakı: Elm, s. ۱۱٤-۱۲٤. ttp://www.gunaz.tv/aze/۱٤/articleCat/۱/articleID/۲۳۱۳-HESEN-RASIDININ-SORUSDURMASI.html/inner/۱;

تورپاق‌لاری‌نین بیر حیصّه‌سی (زنگه‌زور، گؤیچه، بورچالی‌نین اورتا زولاغی، قارایازی) قونشولارا وئریلدی، اوسته‌گل بورادا «ساعاتلی بومبا» - ائرمنی موختاریتی یارادیلدی.

سووئت رژیمی‌نین آزاد ایدئولوژی حیاتا سون قویماسینا باخمایاراق، یئنی شرایطده اینکیشاف ائدن مدنیت، ایلک اؤنجه ادبیات یئنی نسیلده وطنچیلیک دویغولاری‌نین گوجلنمه‌سینه نه‌دن اولدو. گونئی‌ده ۲۱ آذر حرکاتی بو دویغولارین آرتماسینا علاوه ایستیمول وئردی. میلّی شعورون، عمومیّتله، میلّتچیلیگین ییپرانماسینا باخمایاراق، آزربایجان وطنداش‌لاریندا وطن دویغوسو (وطن‌پرورلیک روحو، پاتریوتیزم) یوکسلدی. میلّی فیکرین داشییجی‌سی اولان، عینی زاماندا اونو گلیشدیرمک میسسیاسینا یوکوملو اولان آزربایجان موهاجیرتی بو یئنی گئرچکلیگین فرقینده ایدی. موساوات پارتیاسی‌نین ۱۹۳۶-جی ایل تاریخلی یئنی «پروقرام اساس‌لاری»ندا تورکچولوکله آزربایجانچیلیق بیر-بیرینی تاماملایان وحدت حالیندا عکسینی تاپدی: «بؤیوک تورکلویه منسوب بیر مملکت اولماسی حاسئبیله [صورتیله] آزربایجان، دیگر تورک ائل‌لری ایله کولتورل صورتده باغلی‌دیر. بو باغلیلیغین بوندان اول اولدوغو کیمی بوندان سونرا داهی [دا] قورونماسینی موساواتچیلیق جیدّیتله مدافعه ائدر... آزربایجان، قدیم زامان‌لاردان بری تاریخین موختلیف دؤورلرینده کندینه مخصوص سیاسی وارلیق گؤسترەرک موستقیل دؤولت حالیندا یاشامیش‌دیر. آزربایجان خالقی ایسه عصری میلّت اولماق اوزره، زنگین بیر کولتور حیاتینا مالیک بولونموش و بونون منطیقی نتیجه‌سی اولاراق سیاسی بیر ایدئال داشیمیش‌دیر.»[1]

یوخاریدا آدی‌چکیلن «بومبا» سووئت‌لرین ضعیفله‌دیگی سون دؤورده پارتلادیلدی و ۱۹۸۷-جی ایلدن سونرا ائرمنیستانین مشئوم تجاووزو («قاراباغ پروبلمی») باشلادی. ائرمنیستانین تجاووزونو دفع ائده بیلمه‌ین آزربایجان، بحران دؤورونه گیردی. دؤولتین تورپاق بوتونلوگونون پوزولماسی بحران کیمی قبول ائدیلمه‌سه ده بو، داوام ائتمکده‌دیر.

[ایشغال مسئله‌سی ۲۰۲۰-ده ۴۴ گونلوک موحاربه نتیجه‌سینده حل اولدو. روس صولح مراملی‌لاری قاراباغدان چیخدیقدان سونرا، بو بُحران گئری‌ده قالمیش ساییلاجاق.]

گونئی‌ده ده «آزربایجان» مفهومو و اونون جوغرافیاسی اون‌ایل‌لرله پهلوی و ایسلام جومهوریتی رژیم‌لری‌نین باسقی‌سینا معروض قالدی. ۱۹۳۷-جی ایل یئنی اراضی-انظباتی بؤلگوسونه گؤره، آزربایجانین خئیلی حیصّه‌سی ۳-جو و ۴-جو اوستانا (ایالته) بؤلوندو، قالان

[1] - Mirza-Bala Mehmet-zade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. ۲۸۷-۲۸۸.

حیصّه‌لری قونشو اوستان‌لارا قاتیلدی. اوستان‌لارین آدینداکی تاریخی آدلار گؤتورولدو. زنجان، قزوین، ساوه، سولطان‌آباد و همدان بو اوستان‌لاردان کناردا قالدی. داها سونرالار (۱۹۴۱) بیجار ۴-جو، آستارا ایسه ۳-جو اوستان‌دان قوپاریلدی. ایسلام جومهوریتی‌نین حاضیرکی اراضی-انظباتی بؤلگوسونه گؤره، تورک‌لرین کومپاکت مسکون اولدوغو اتنیک زونادا شرقی آزربایجان، غربی آزربایجان، اردبیل، زنجان، همدان، تئهران، مرکزی (اراک)، قوم، البورز (قزوین) اوستان‌لاری یارادیلیب. بو جور بؤلونمه گونئیلی‌لرده وطن دویغوسونون («بوتؤو آزربایجان») دولغونلاشماسینا مانع اولور. او بیری یاندان، کوردلرین کومپاکت یاشادیقلاری بعضی تورپاق‌لار غربی آزربایجان اوستانی ترکیبینه قاتیلمیش‌دیر. اوسته‌لیک، سون ۳۰-۲۰ ایلده بو اوستانین اهالی‌سی سرعتله و دورمادان کوردلشدیریلمکده‌دیر. بو، گله‌جکده یئنی «قاراباغ‌لارین» اورتایا چیخماسی اوچون اویغون اورتام یارادیر.

گونئیلی‌لرین آزربایجانچیلیق فیکرینه یاناشماسیندان بحث ائدرکن بیر موهومّ مسئله‌یه موناسیبتیمیزی بیلدیرمه‌یه گرک وار. داها دوغروسو، تورکچو یازارلارین بیر بؤلومونون بوتون ایرانی وطن سایمالاری سببی اوزرینده دورماق گرک‌دیر. بیزجه، بو یاناشمانی آشاغیداکی دلیل‌لرله ایضاح ائتمک اولار. ۱) ایران‌دا آزربایجان/تورک مسئله‌لرینه حصر ائدیلمیش کیتاب و مقاله‌لرین یازارلاری، «تجزیه طلب‌لیک»ده (بؤلوجولوکده، سئپاراتیزمده) اتهام اولونماماق اوچون بو «قورویوجو کمر»دن ایستیفاده ائتمک مجبوریتینده‌دیرلر؛ ۲) تاریخی آزربایجان‌دان کناردا مسکونلاشمیش تورک‌لرین (شیراز اطرافیندا‌کی قاشقای تورک‌لری کیمی) وارلیغی؛ سون ۶۰-۵۰ ایلده میلیون‌لارلا تورکون آزربایجان‌دان ایرانین باشقا یئرلرینه کؤچمه‌سی، آزربایجان‌داکی تورک‌لرین ایران‌دا یاشایان تورک‌لرین یاری‌دان آزینا چئوریلمه‌سی؛ «آزربایجان آیریلسا، قالان سویداش‌لاریمیزین طالعی نئجه اولاجاق؟» اندیشه‌سی؛ ۳) سون مین ایلده ایران دؤولتی‌نین یاشاماسیندا تورک‌لرین، خصوصاً حاکیم تورک خاندان‌لاری‌نین موهومّ رولو؛ گله‌جک ایران‌دا فارس دیلی ایله یاناشی تورکجه‌یه ده رسمی دؤولت دیلی ایستاتوسونون وئریلمه‌سی ایستگی؛ «ایرانی بیز یاشاتدیق، بیز اونا حاکیم اولدوق، ایندی نییه اونو فارس‌لارا وئرک؟» ایدّعاسی.

بیرینجی دلیل، یا سبب منطیقه اویغون‌دور، اونون اوزرینده دورماغا دیمز. ایکینجی دلیله گلدیکده، دونیادا میلّی دؤولت سرحدلریندن کناردا میلیون‌لارلا سویداشی، یا اسکی وطنداشی اولان اؤلکه‌لر وار. بو دؤولت‌لرین وارلیغی، سرحدلری کناریندا قالان سویداش‌لارین ایستاتوسونون یوکسلمه‌سینده ان حسّاس فاکتور رولونو اویناماغا قادیردیر. اتنوسون میلّی

دؤولت ایچینده‌کی و خاریجینده‌کی حیصّه‌لری آراسیندا سیخ ایش‌بیرلیگی‌نین یارادیلماسی ایسه یالنیز تئکنیکی پروبلم‌دیر. آزربایجان‌دان کناردا یاشایان تورکچو اینسان‌لارین بیر قیسمینده «آزربایجانچیلیق» دویغوسونون اولماماسی، یا ضعیفلیگی، بیزجه، غئیری-عادی حادثه کیمی قارشیلانمامالی‌دیر.

اوچونجو دلیل. گله‌جک ایرانین آوستریا-ماجاریستان ایمپراتورلوغو، یا چئخوسلوواکیا کیمی بیر «دوال دؤولت»ه چئوریلمه‌سی چاغ‌دیشی بیر ایستک اولا بیلر. چونکی ۱) ایران اسکی ایمپئریا کاراکترینی ساخلاماقدادیر، ایگیرمینجی و ایگیرمی بیرینجی یوزایل‌لر اوچون ایمپئریالارین یئنی‌دن‌قورولماسی دئییل، داغیلماسی خاراکتئریک‌دیر؛ ۲) ایران اهالی‌سی یالنیز فارس‌لاردان و تورک‌لردن عبارت دئییل، گله‌جک ایران‌دا باشقا خالق‌لارین دا حاق لاری‌نین تأمینی، بو سیرادان اونلارین میلّی دیل‌لرینه رسمی ایستاتوسون وئریلمه‌سی طلب ائدیلیر؛ ۳) تورک خاندان‌لاری ایرانا حاکیم اولموشلار (بوگونکو ایران/فارس دؤولتی‌نین باشیندا دوران آیت‌اله خامنه‌ای کیمی)، آنجاق تورک‌لر حاکیم اتنوس/میلّت اولمامیشلار؛ ۴) تورک‌لر یالنیز آزربایجان‌دا چوخلوقدادیرلار (تئهران استثنا اولا بیلر)، آزربایجان سرحدلری نین خاریجینده یاشایان تورک‌لر آزلیقدادیرلار، یئرلی اهالی ایله رقابت آپاراجاق گوجه صاحب دئییل‌لر؛ ۵) گونئی آزربایجانین گله‌جگینی پایلاشا بیله‌جگی ان اویغون اؤلکه قوزئی آزربایجان‌دیر و ب. «ایرانا حاکیم اولاجاغیق» خولیاسی ایله یاشایان‌لارا بیر تاریخی فاکتی خاطیرلاتماق فایدالی اولا بیلر. گنج شاه ایسماییللین «آتا» کیمی خیطاب ائتدیگی سلطان ایکینجی بایزید، گؤندردیگی مکتوبوندا اطرافینی بوروموش فارس‌لاری گؤز اؤنونه آلاراق اونا اؤیود وئریردی: «فارس‌لار مسئله‌سینده احتیاطلی اول، اونلار اؤزلریندن اولمایان حؤکمدارلارا اطاعت ائتمه‌ین بیر خالق‌دیر.»[۱]

بئله‌لیکله، قوزئی‌ده و گونئی‌ده وطنچیلیک، دؤولتچیلیک کیمی قاورانیلان، یا قاورانیلمالی اولان آزربایجانچیلیغین قارشی‌سیندا دوران وظیفه‌لرین اوست-اوسته دوشن و فرقلی طرف‌لری وار. قوزئی‌ده آزربایجانچیلیغین اساس وظیفه‌لرینی آشاغیداکی کیمی سیرالاماق اولار:

- آزربایجان رسپوبلیکاسی‌نین تورپاق بوتونلوگونون برپاسی؛
- آزربایجان رسپوبلیکاسی دؤولتی‌نین دئموکراتیکلشمه‌سی؛
- اونیتار آزربایجان رسپوبلیکاسیندا اتنیک آزلیق‌لارلا اویومون تأمین ائدیلمه‌سی؛

[۱] - Yahya Arjamani, *İran,* New Jersey, ۱۹۷۲, s.۹۲.

- بوتؤو آزربایجان (قوزئی، گونئی، بورچالی، دربند) شعورونون فورمالاشدیریلماسی؛
- تورک دونیاسینا اینتئقراسیا و ب.

گونئی‌ده آزربایجانچیلیق مفکوره‌سی‌نین طلب‌لرینی آشاغیداکی کیمی فورموله ائتمک اولار:

- ایران‌دا تورک اتنیک زوناسی‌نین و گونئی آزربایجانین سرحدلری‌نین بلیرلنمه‌سی؛
- ایران دؤولتی داخیلینده آزربایجان اوستان‌لاری‌نین بیرلشدیریلمه‌سی؛
- گونئی آزربایجانین موختاریتی، یا ایستیقلالی ایدئالی‌نین گئرچکلشدیریلمه‌سی اوغروندا موباریزه؛
- بوتؤو آزربایجان (قوزئی، گونئی، بورچالی، دربند) شعورونون فورمالاشدیریلماسی؛
- تورک دونیاسینا اینتئقراسیا و ب.

تورکچولوک نه دئییل‌دیر؟

۱۹۹۳-جو ایلین یونوندا قوزئی آزربایجان‌دا حاکیمیته قاییدان کومونیست نومئنکلاتورا اؤزو ایله اسکی سیاسی داورانیش طرزینی و کوسموپولیت-آوتوریتار [مستبد] دوشونجه سیستئمینی گتیردی. یئنی حاکیمیت اسکی‌سینی ایدئولوژی جهت‌دن گؤزدن سالماق اوچون یئنی «میلّی ایدئیا» آختاریشینا چیخدی. میلّی حاکیمیتین (**آخج** حاکیمیتی‌نین) ایدئولوژی دایاق‌لارینی سؤکمک اوچون تورکچولوگو قارالاماق گرکدی. ایلک مقاله پرزیدنت آپاراتی‌نین او واختکی شؤعبه مودیری، فلسفه علم‌لری نامیزدی (ایندی پرزیدنت آدمینیستراسیاسی‌نین رهبری، آکادئمیک) رامیز مئهدیئودن گلدی. «تورکچولوک تاریخین گؤزو ایله، یاخود میلّی ایدئیا عصرلرین قووشوغوندا» باشلیقلی گئنیش، سیلسیله مقاله‌ده[۱] عثمانلی‌دا و آزربایجان‌دا تورکچولوک حرکاتی‌نین تاریخی تحریف ائدیله‌رک او، «معناسیز و پئرسپئکتیوسیز» ایدئولوژی-سیاسی جریان اعلان ائدیلدی. بو مقاله‌ده آزربایجانچیلیغین سونراکی ایل‌لرده ده موختلیف مؤلّیف‌لرین موختلیف فورمالاردا تیراژلادیغی رسمی ایضاحی وئریلدی: «آزربایجانچیلیق» خالقیمیزین چوخ عذاب-اذیت‌لردن سونرا یاراتدیغی تاریخی دَیَردیر، رئال موستقیللیگه نایل اولماق، واحید، بؤلونمز، اونیتار [واحید] آزربایجانی قورویوب ساخلاماق واسطه‌سی‌دیر. بو گون «آزربایجانچیلیق» میلّی حیاتین آهنگدارلیغی‌نین

[۱] - Ramiz Mehdiyev, Türkçülük tarixin gözü ilə, yaxud milli ideya əsrlərin qovşağında, *Xalq qəzeti*, ١٤, ١٥, ١٧, ١٨ sentyabr ١٩٩٣.

چوخعصرلیک عنعنه‌سی، دیاریمیزدا یاشایان بوتون میلّت‌لرین و اتنیک قروپ‌لارین قارداشلیغی، بیرگه فعالیتی و قارشیلیقلی تأثیری‌نین تاریخی، عمومی طالعی آزربایجانین بوتؤولوگونو قورواق اوغروندا اونلارین بیرگه موباریزه‌سی‌نین تاریخی تجروبه‌سی‌دیر. بو، آزربایجان خالقی‌نین حیاتی منافعی‌نین وحدتی، اونون دئموکراتیا و ترقّی اوغروندا موباریزه‌سی‌نین غایه‌سی‌دیر. «آزربایجانچیلیق» قارشیلیقلی یاردیم، امکداشلیق و حقوق برابرلیگی پرینسیپ‌لری‌نین اساسینی تشکیل ائدیر، اونلارین پوزولماسینا سبب اولا بیلن بوتون حال‌لارا قارشی باریشماز مؤوقع توتور.»[1]

بو و بوندان سونراکی مقاله و کیتاب‌لارین اساس ماهیتی «یئنی میلّی ایدئیا»دان تورکچولوگه آلتئرناتیو یاراتماق‌دیر. حال‌بوکی بو، منطیقه اویغون دئییل، چونکی بو آخیم‌لار بیر-بیرینه قارشی دئییل، عکسینه، اونلار بیر-بیرینی تاماملاییر. اصلینده آوتوریتار رژیمین سیاسی مقصدی یالنیز موخالیفته‌کی میلّی-دئموکراتیک قوه‌لری دئییل، بوتون میلّتی سیاست صحنه‌سیندن ووروب چیخارتماق‌دیر. بونا دا نایل اولوب. بو، بوتون آوتوریتار رژیم‌لره خاص اولان خصوصیت‌دیر. آوتوریتار رژیم‌لر یئرینی مؤحکملتدیکجه، میلّت (یا لیبئرالیزمین ایفاده ائتدیگی کیمی «وطنداش جمعیتی») ضعیفله‌یبر و میلّتچیلیک ایدئولوژی-سیاسی جریان کیمی گؤزدن سالینیر. چوخ دوشوندوروجودور کی، بو گون هئچ بیر رسمی سندده «میلّت» آنلاییشی و اونون تعریفی یوخدور. حتی آزربایجان رسپوبلیکاسی‌نین کونستیتوسیاسیندا اونلارلا «میلّی» صیفتی وار، بیرجه «میلّت» سؤزونه بئله راست گلمک مومکون دئییل.

۱۹۹۵-جی ایلده اقتدار اسکی «آزربایجان دیلی» آنلاییشی‌نین یئر آلدیغی یئنی آنایاسا (کونستیتوسیا) لایحه‌سی حاضیرلادی. محض بو مسئله‌نین یؤنلندیریلن «موذاکیره‌سی» زامانی میلّی آیدین‌لارین گتیردیک‌لری علمی-تاریخی دلیل‌لر هئچ ساییلدی. اونلارین تکلیف ائتدیگی واریانت‌لارین - تورک دیلی، آزربایجان تورک دیلی، آزربایجان (تورک) دیلی - هئچ بیری کئچمه‌دی. اسکی نومئنکلاتور بوروکراتیا و ایقتیداریانلی ضیالی‌لارین راحاتسیزلیغی اساس گؤتورووله‌رک، میلّی وارلیغین ژوزف ایستالین وئرسیاسی برپا ائدیلدی. بو «موذاکیره»ده سسلندیریلن و توپلومدا یئر آلان «راحاتسیزلیق»لاردان بعضی‌لرینه قیسا نظر سالاق.

«*تورکچولوک آزربایجانین گله‌جگینی تهلوکه‌یه سالیر، غئیری-تورک‌لرده سئپاراتیست احوال-روحیه یارادیر*». حال‌بوکی آزربایجان تورک‌لری‌نین میلّی شعورا صاحب اولماسی

[1] - *Xalq qəzeti,* ۱۸ sentyabr ۱۹۹۳.

آزربایجانین بوتؤولوگو و گله‌جگی اوچون ضروری‌دیر. قاراباغ پروبلمی‌نین یارانماسی و آشاغی-یوخاری ۲۵ ایل قالماسی‌نین سبب‌لریندن بیریسی ده آزربایجان تورک‌لرینده میلّتلشمه سورجی‌نین باشا چاتماماسی‌دیر. باشقا اتنیک آزلیق‌لارین (تالیش‌لار، تات‌لار، لزگی‌لر و ب.) اؤلکه‌نین اتنیک چوخلوغونون اؤز آدینا صاحب اولمالاریندان ناراحاتچیلیق‌لاری یئرسیزدیر، داها دقیقی - عدالتسیزلیک‌دیر. آزربایجان‌داکی اتنیک واحیدلرین هامی‌سی‌نین اؤز رسمی آدی وار (تورک‌لردن باشقا)، اونلاری بیر یئرده توتا بیلن آنلاییش دا وار - «آزربایجان خالقی».

«آزربایجان اهالی‌سی‌نین اکثریتی‌نین دیلینه تورک دیلی دئمک اونلارین میلّی کیملیگینی گیزله‌دیر.» باشقا سؤزله، *«آزربایجان دیلی تورکییه‌ده ایشله‌دیلن تورکجه‌ده اربیه‌جک»* تئزیسی‌نین هئچ بیر اساسی یوخدور. عینی آددا دیله مالیک اولان اونلارلا اینگیلیس‌دیللی، ایسپان‌دیللی، آلمان‌دیللی اؤلکه وار و اونلارین هئچ بیری‌نین «میلّی کیملیگی گیزلنمیر.»

«ه فرقی وار، آزربایجان دیلی اولسون، یوخسا تورک دیلی؟» فرقینی یوخاریدا ایضاح ائتدیگیمیز سیاسی سبب‌لرده آختارماق لازیم‌دیر. بو سبب‌لرین باشیندا دا موسکوا و تئهرانین آزربایجانی تورک دونیاسیندان آییریب، اونا «یئتیم»، «یئسیر» پسیخولوگیاسی آشیلاماق‌دیر. «آزربایجان دیلی» لینقونیمی‌نین ۱۹۳۶-جی ایلدن و ۱۹۹۵-جی ایلدن سونرا ۷۳ ایللیک (۱۷+۵۶) تاریخی وار. بس یوزایل‌لرله اؤلچولن «تورک دیلی»نین تاریخینی نه ائدک؟ او بیزیم کئچمیشیمیز دئییلمی؟ میلّتین موطلق اکثریتی (گونئی، ایرانین باشقا ایالت‌لری، آوروپا، آمئریکادا) دانیشدیغی دیله «تورک» دئییر. میلّی چوخلوقدان قوزئی آزربایجان‌داکی‌لاری قوپارتماق بؤلوجولوک‌دور.

«آزربایجانلی، آذری، آذری-تورک، آزربایجان تورکو کیمی اتنونیم‌لرین عینی واختدا، پارالئل ایشله‌دیلمه‌سینده نه پروبلم وار؟» منطیقی، یانلیش‌دیر. چونکی میلّی بیرلیگی شرطلندیرن دَیَرلردن بیری محض عینی اتنیک واحیدین عضولری‌نین عینی آد داشیماسی دیر. بو بوتؤولوک، عینیلیک اونلاری بیرلشدیریر و میلّی بیرلیک حیسّی یارادیر. بو، میلّی شعورون بیتکینلشمه‌سی اوچون اؤن شرط‌دیر.

«بیز هئچ بیر پان-حرکاتی قبول ائتمیریک، چونکی مورتجع حرکات‌لاردیر»، باشقا سؤزله، *«آزربایجان‌داکی میلّته تورک دئمک اسکی پان-تورکیزم‌دیر»* فیکرینه باخاق. تاریخده موختلیف بیرلشدیریجی («پان») حرکات‌لار اولوب: پان-گئرمانیزم، پان-سلاویزم، پان-ایسلامیزم، پان-آمئریکانیزم، پان-آفریکانیزم، پان-عربیزم و ب. بو حرکات‌لار جوغرافی،

اتنیک، دینی و ب. عامیل‌لره اساسلانیب. اویغون اولاراق هئچ بیر آلمان، سلاویان، موسلمان، آمئریکالی، آفریقالی، عرب بو حرکات‌لاری مورتجع سایمیر. هرچند کی، مثلاً، روس شووینیست‌لری ماراق‌لارینا اویغون اولمادیغی اوچون پان-گئرمانیزمی، پان-ایسلامیزمی، پان-آمئریکانیزمی و ب. «مورتجع» حرکات‌لار اعلان ائتمیش‌لر. گلک بیزیم اوچون اؤنملی مؤوضوع اولان پان-ایرانیزمه. باشلانغیجدا بو آخیمدا ایران‌داکی خالق‌لاری ایمپئریالیست تأثیریندن قورتارماق اوچون بیرلشمه‌یه دعوت ائدن چاغیریش‌لار دا واردی. آز سونرا او، فارس شووینیزمی - فارس دیلی، کولتورو و تاریخینی ایدئاللاشدیریب، فارس اولمایان‌لاری یوخ سایماق و یوخ ائتمک - کاراکتری آلدی و مورتجع‌لشدی.[1] مظلوم تورک خالق‌لاری‌نین بیرلیگینی ائحتیوا ائدن چاغیریش‌لارین روس دؤولتی‌نین ماراق‌لاری باخیمیندان منفی قیمتلندیریلمه‌سی مومکون‌دور. ۱۰۰ ایل اول اینگیلیس ایمپئریالیزمی عثمانلینی ضعیفلتمک، اونو پارچالاماق اوچون تورک بیرلیگی فیکیرلرینی گؤزدن سالماغا چالیشدی. تورک دوشمن‌لری تورک خالق‌لاری‌نین بیرلیک چاغیریش‌لارینا (مثلاً، قاسپرالی ایسمایییل بگین «دیلده، فیکیرده، ایشده بیرلیک!» شوعاری کیمی) پان-تورکیزم آدی قویوب، مورتجع جریان سایمیش‌لار. اونلارین مسئله‌یه محض بو جور یاناشماسی آنلاشیلان‌دیر. بس «اؤزوموزونکو» سایدیقلاریمیزین عینی یاناشماسینی نورمال حساب ائتمک اولارمی؟ بو یانلیش یاناشما آزربایجانین بیرلیگی، بوتؤولشمه‌سی (پان-آزربایجانیزم) ایدئیاسینا دا یانلیش یاناشماغا آپاریب چیخاریر.

قوزئی آزربایجان‌داکی لیبئرال دایره‌لرین (۱۰۰ ایل اول اونلارا «اوبرازوونسکی» دئییردیلر) ناراحاتچیلیغینی دا قیساجا اله آلاق. آچیق ایفاده اولونماسا دا، اونلار تورکچولوگو (میلّتچیلیگی) شووینیزم سایماغا مئیللی‌دیرلر. حالبوکی میلّتچیلیک، شووینیزم، ایرقچیلیک آیری-آیری آنلاییش‌لاردیر. ایسته‌نیلن ایضاحلی لوغتده، یا اویغون اینترنت سایتیندا اونلارین ایضاحی وار (سووئت لوغت‌لرینه باخیلماسین، چونکی علمی دئییل). میلّتچیلیک حاقّیندا غرب علمینده مین‌لرله، بلکه میلیون‌لارلا یازی وار. ساده‌جه، «هوموس سووئتوکوس»لوقدان [سووئت وطنداشی؟] سییریلیب چیخماق و بیلینجلنمک گرک‌دیر. آزربایجان‌داکی تورکچو خادیم‌لرین یوخاریدا وئردیگیمیز سیاهی‌سینداکی هئچ کسه شووینیست، یا دا ایرقچی دئمه

[1] -مثلاً، باخین:

- Richard W. Cottam, *Nationalism in Iran*, Pittsburgh, ۱۹٦٤;
http://www.gunaz.tv/aze/١٤/articleCat/١/articleID/٢٢٣٦-PANIRANIZMIN-YARANMASI-VE-TURKLUK-١.html/articlePg/٢/inner/١

یه هئچ کسین حاقی یوخدور. حتی تورک‌لره قارشی دؤولت ایرقچیلیگینی ان کسکین تنقید ائتمیش تبریزلی علی بئله تورک‌لری «بیرینجی صینیف» میلّت سایمامیش، کولّ حالیندا فارس‌لارا خوصومت دویغوسو اولدوغونو هئچ واخت سؤیله‌مه‌میش‌دیر.

«میلّتچیلیک دئموکراتیایا یاددیر» ذهنیتی ده یانلیش‌دیر. میلّتچیلیک-دئموکراتیا موناسیبت‌لری باره‌ده غرب علمینده فایدالی، درده‌دگن ادبیات چوخ‌دور.[۱] بیز ده بیر زامان‌لار بو باره‌ده یازدیق،[۲] اونلاری تکرار ائتمه‌یه لوزوم گؤرموروک. یالنیز روبئرت کوپئر'دن کیچیک بیر آلینتی وئرمک ایستردیک: «دئموکراتیا گوجلو میلّی کیملیک طلب ائدیر، آنجاق لیبئرالیزم اونون یارانماسینی چتینلشدیره بیلر.»[۳]

وطنیمیز آزربایجان، میلّتیمیز تورک، دیلیمیز تورکجه‌دیر.

ایستالینیزمین میلّتیمیزه موناسیبتده تاریخی جینایتی یالنیز «تورک» سؤزونه تابو قویماقدان عبارت اولمامیش‌دیر. «تورک میلّتی» مئخانیکی اولاراق «آزربایجان میلّتی»نه چئوریلمه‌دی، ساده‌جه آددَییشمه عملیاتی باش وئرمه‌دی. هم ده میلّتین هله فورمالاشمامیش تاریخ شعورو برباد ائدیلدی. تحمیل ائدیلمیش بو «آزربایجان میلّتی» ایران و قافقاز طایفالاریندان عبارت «آتروپاتئن خالقی» و «آلبان خالقی»نا ایشغالچی‌لارین قاتدیغی تورک‌لردن یارانمیش ملز، دؤنمه ساییلمالی ایدی (ساییلمالی‌دیر). یعنی بوگونکو اؤلکه اهالی سی‌نین موطلق اکثریتی دده‌لری‌نین «تورکلشمیش اتنیک آزلیق‌لاردان اولدوغونو» دوشونمه‌لی، آشاغیلیق کومپلئکسینده [عقدهٔ حقارت‌ده] چیرپیناراق اؤزونو ایتیرمه‌لی ایدی. ۱۹۹۵-جی ایلین مشئوم قراری بو چیخمازی داها دا غلیظلشدیردی. میلّتلشمه سورجی قارشی‌سیندا یئنی‌دن سدّ چکیلدی. دونیا تاریخینده آنالوقو [تایی] آز تاپیلان حال بو گون ده یاشانماقدادیر. بیر سیرا اؤلکه‌لر حاقّیندا آراشدیرمالار آپارمیش، آزربایجانا دا ماراقلی مقاله‌لر حصر ائتمیش آمئریکالی عالیم س. ائندئرس ویمبوش حئیرتینی گیزله‌ده بیلمیر: «بیلدیگیم قدرینجه، هئچ بیر یابانچی قوه باشقا بیر خالقا، حتی ناواهولارا [**آب‌ش**-داکی

---

[۱] -مثلاً باخین:

- Ghia Nodia, Nationalism and Democracy, *Journal of Democracy*, October ۱۹۹۲, vol.۳, no ٤, pp. ۳-۲۲. Bu dərginin eyni sayında Francis Fukuyama (s. ۲۳-۲۸) və Sholomo Avineri'nin (۲۸-۳۱) bu məqaləyə elmi şərhləri verilib.

[۲] - Nəsib Nəsibzadə, *Bölünmüş Azərbaycan, bütöv Azərbaycan*, Bakı: Ay-Ulduz, ۱۹۹۷, s. ۳۹-۵۰ (Millətçilik və demokratiya: Əks qütblər, yoxsa... bölümü).

[۳] - Robert Cooper, The Post-Cold War World: İntegration and Disintegration, *Journal of Democracy*, January ۱۹۹۹, vol ۱۰, no ۱, p. ۱۱.

قیرمیزی دریلی توپلوم‌لاردان بیری] بئله، بو قدر اوغورلا یاد کیملیک سیریا بیلمه‌میش‌دیر.»[۱]

عینی اولای ایران‌داکی ایرقچی رژیمین گونئی‌ده‌کی سویداش‌لاریمیزا «آذری»لیگی سیریماسی ایله باش وئرمیش‌دیر. باشقا بیر آمئریکالی عالیم گراهام فوللر ده گونئیلی‌لر حاقّیندا حئیرتینی بئله ایفاده ائدیر: «حقیقتاً، ایران آذری‌لری بلکه ده یئر اوزونده اتنیک کیملیگی حاقّیندا دقیق تصوّرو اولمایان یئگانه تورک‌لردیر.»[۲] تسلّی وئریجی حال - گونئی ده‌کی گنج‌لرین هم اؤزلری‌نین، هم ده قوزئیلی‌لرین عوضیندن «هارای، هارای، من تورکم!»، «تبریز، باکی، آنکارا، بیز هارا، فارس‌لار هارا!» هایقیرتی‌لاری‌دیر. بو، بیزیم اینانجیمیزا گؤره، یئنی میلّتچی گنجلیگین بیلینج‌آلتی هارایی‌دیر: میلّی کیملیک پروبلم‌لرینی حلّ ائتمه‌میش، میلّتلشمه سورجینی تاماملامامیش اتنیک بیرلیگین موستقیل دؤولت (گونئی‌ده)، یا دئموکراتیک دؤولت (قوزئی‌ده) شانسی یوخدور.

---

[۱] - S. Enders Wimbush, The Politics of İdentity Change in Soviet Central Asia, *Central Asian Survey*, vol. ۳, no ۳, ۱۹۸۵, p.۷۱.

[۲] - Graham Fuller, *Turkey Faces East*, Santa Monica: RAND, ۱۹۹۲, p. ٥٤.

احمد آغا اوغلو ایران حاقّیندا

احمد آغا اوغلو (آغایئو، ۱۸۶۹، شوشا -۱۹۳۹، ایستانبول)[۱] اون دوققوزونجو یوزایلین سون‌لاریندان ۱۹۲۰-جی ایل‌لره‌دک قوزئی آزربایجان‌دا، سونرا ایسه تورکییه‌ده سیاسی و فیکیر حیاتینا یؤن وئرمیش شخص‌لردن بیری‌دیر. احمد بگین زنگین ایرثیندن یالنیز ایران و ایران تورک‌لری حاقّیندا فیکیرلری آییریب قیساجا اوخوجولاریمیزین دیقّتینه یئتیرمک ایسته‌ییریک. اونون ایرثینه بو گون ده احتیاجیمیز وار.

احمد آغا اوغلو میلّی تاریخیمیزده گونئی مسئله‌سی دئدیگیمیز پروبلم‌لر توپلوسونا علمی-اوبیئکتیو یاناشان و بو پروبلمین چؤزولمه‌سی اوچون گئرچکچی ایدئیالار ایره‌لی سورن ایلک فیکیر آدام‌لاریمیزدان بیری‌دیر، بلکه ده بیرینجی‌سی‌دیر. اونون گونئی مؤوضوعسونا یاناشماسی ماراقلی اینکیشاف مرحله‌لریندن کئچمیش‌دیر.

گنج احمد بگین ایرانلا باغلی مسئله‌لره ایلک یاناشما طرزی سوربوننا اونیوئرسیتئتینده اوخویارکن فورمالاشدی. اونون سوربوننادا اوخودوغو دؤورده فرانسا، ۱۸۷۱-۱۸۷۰-جی ایل‌لر ساواشیندا‌کی اوغورسوزلوغون تراوماسینی یاشاماقدا ایدی. ایتیریلمیش تورپاق‌لار و ایتیریلمیش غرور حیسّی توپلومدا، ایلک نؤوبه‌ده آیدین کسیم ایچینده گوجلو رئوانشیست میلّتچیلیک دوغورموشدو. احمد آغایئوین درس‌لرینه جیدّیتله یاناشماسی و فوق‌العاده ایستعدادی پروفئسورلاری‌نین دا دیقّتینی چکمیش، پاریسین آیدین سالون‌لارینا اونون یول تاپماسینا نه‌دن اولموشدو. احمد آغا اوغلو حاقّیندا ماراقلی آراشدیرما آپارمیش آ. هولی شیسلرین تثبیتینه گؤره، گنج طلبه‌یه پاریس حیاتیندا فرانسیزلاردان ان چوخ اوچ شخص - اونون فارس دیلی و تاریخی پروفئسورو ژامئس دارمستتر، لا نووله رئوو درگی‌سی‌نین رئداکتورو ژولیئتتئ آدام، مشهور فیلوسوف و تدقیقاتچی ائرنئست رئنان - تأثیر ائتمیش‌دیر.[۲] خصوصاً ائرنئست رئنان'ین دین‌لر تاریخی حاقّیندا یازدیغی اثرلر گنج احمد بگین دیقّتینی چکمیش، اونون پروتئست روحونو قیجیقلاندیرمیش‌دیر. رئنان یازدیغی چوخ‌سایلی اثرلرینده

---

[۱] - احمد بی ۱۹۰۹-جو ایله قدر سوی‌آدینی «آغایئو»، سونرا ایسه اساساً «آغا اوغلو» یازمیش‌دیر.

[۲] - A. Holly Shissler, *Between Two Empires. Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, London & New York: I.B. Tauris Publishers, ۲۰۰۲, p. ٦٤-٨١.

دین‌لر تاریخینده سئمیت (یهودی و عرب‌لر) و آریا (هیند-آوروپالی‌لار) ایرق‌لری‌نین رولونو قارشیلاشدیرمیش، بیرینجی‌لرین دین تاریخینه تؤحفه‌لرینی سرت دیلله تنقید ائتمیش‌دیر. رئنانا گؤره، ایسلام ترقّی‌نین قارشی‌سینی آلان، اینکیشافا یئر قویمایان بیر دین‌دیر. رئنانین دین‌لر تاریخی و اونون توپلوم حیاتیندا رولو حاقّیندا اساس تئزیس‌لرینی تقدیر ائدن احمد بی، ایسلامی مدافعه ائتمک اوچون فارس‌لارین هیند-آوروپالی اولماسی و شیعه‌لیگین فارس‌لار اوچون میلّی دین کاراکتری داشیماسینی چیخیش نقطه‌سی اولاراق قبول ائدیر. اونو دا نظره آلیر کی، بو زامان آوروپادا، خصوصیله فرانسادا فارس تاریخی و مدنیتینه خصوصی رغبت واردی. گنج تدقیقاتچی اورتودوکس ایسلام‌دان فرقلی اولاراق شیعه‌لیگین اینکیشافا مئیللی، یالنیز فارس‌لارا خاص مذهب، حتی دین اولدوغو تئزیسینی مدافعه ائدیر. بو تئزیس‌لرین مدافعه‌سی مقصدیله *La Société persane* («فارس توپلومو») عمومی باشلیقلی، یئددی بؤلوم‌دن عبارت مقاله‌لری *La Nouvelle Revue* درگی‌سی‌نین ۱۸۹۱-جی ایل سای‌لاریندا درج ائتدیریر. نؤوبتی ایل باشقا بیر درگیده *Confession du derviche* («درویشین توبه‌سی») آدلی مقاله چاپ ائتدیریر. ۱۸۹۲-جی ایلده ایسه شرق‌شوناس‌لارین اون دوققوزونجو بئین‌الخالق کونقرئسینده شیعه‌لیگین مزدکی کؤک‌لری حاقّیندا معروضه ائدیر. بو معروضه‌نین متنی‌نین چاپینا قرار وئریلیر. سوربوننا اونیوئرسیتئتینده تحصیل آلدیغی دؤورده احمد بی یاخین شرق حاقّیندا چاپ ائدیلمیش ایکی کیتابا رأی یازیر، بوندان علاوه تیفلیسده چیخان روس‌دیللی «کاوکاز» قزئتینه مقاله‌لر گؤندریر.[۱]

سونرالار تورکچولوگون تانینمیش خادیمی کیمی مشهورلاشمیش احمد بگین پاریس یازی‌لاریندا «اؤزونو دوغما کولتورو حاقّیندا یازان فارس کیمی تقدیم ائتمه‌سی» آمئریکالی آراشدیرماچی آ. هولی شیسلرین ده دیقّتینی چکمیش‌دیر. گنج احمد بی‌ده‌کی بو «کیملیک پروبلمینی»نی تدقیقاتچی ایکی مومکون سببله ایضاح ائدیر. بیرینجی‌سی، دینی-ایمپئریال کیملیکله («روس موسلمانی») پئتئربورقو ترک ائتمیش احمد بگین یئتیشدیگی قافقاز موحیطی فارس کولتورونون هله گوجلو اولدوغو مکان ایدی؛ بو کولتورون ده اؤزگینده شیعه‌لیک دورووردو. ایکینجی‌سی، اورتا شرق‌دن گلمیش و بیر غرب پایتاخت شهری‌نین

[۱] -یئنه اوردا، ص. ۶۶.

آکادئمیک دایره‌لرینه داخیل اولان شخص کیمی اؤزونو «آریا ایرقی»نه عاید ائتمک معیّن دَیَر ایفاده ائده بیلردی.[۱]

آلتی ایلدن سونرا سوربونّا اونیوئرسیتئتی‌نین شرق دیل‌لری و حقوق دیپلوم‌لاری ایله وطنه دؤنن احمد بی یول‌اوستو، دؤرد آی ایستانبول‌دا قالمیش‌دیر. بورادا عثمانلی‌نین بیر سیرا گؤرکملی آیدینی و دؤولت آدامی ایله گؤروشموش‌دور. ایستانبول‌دا اولان شئیخ جمال‌الدّین افغانی ایله یئنی‌دن بیر آرایا گلیر، سیاسی-ایدئولوژی مسئله‌لری موذاکیره ائدیر. کئچمیش دوستو علی بی حسین‌زاده بورادا ایکن اونو اتّحاد و ترقّی کومیته‌سی‌نین لیدئرلری ایله تانیش ائدیر. بو گؤروش‌لر و اوزون موذاکیره‌لر اونون دونیاگؤروشونون دییشمه‌سینده موهومّ رول اویناییر. بیر مدت تیفلیس گیمنازیاسیندا معلم ایشله‌ییب، یئرلی قزئت‌لرله امکداشلیق ائتدیک‌دن سونرا «مشریق» (شرق) آدلی تورکجه بیر قزئت چیخارتماق اوچون مراجعت ائدیر. حاکیمیت رد جاوابی وئریر، چونکی «او واخت حکومت روس عونصوروندن بولونمایان موسلمان‌لارا بؤیله بیر واسطه‌یه ایذین وئرمه‌یه موساعیده ائتمیردی.»[۲] بو آرادا (۱۹۰۱) «ایسلاما گؤره و ایسلام عالمینده قادین» و «ایسلام و آخوند» اثرلرینی یازیر. بو اثرلرین اساس مؤوضوع‌لاری ایسلامدا اصلاحات آپارماق گرکلیگی، اونو ساوادسیز مولّالارین انحصاریندان قورتارماق و گونون طلب‌لرینه اویغونلاشدیرماق، سونّو-شیعه ایختیلاف‌لارینا سون قویماق، قادینا لایيق اولدوغو یئری وئرمک، ائله‌جه ده الیفبا مسئله‌لری‌دیر.[۳] بو دؤورده احمد بی شیعه‌لیگی آرتیق بیرطرفلی وصف ائتمیر، فارس کولتورونو دیگر اتنیک کولتورلردن اوستون سایمیر. حتی حساب ائدیر کی، «تورک قادینینی آشاغیلایاراق تورک حیاتیّت و مدنیتی‌نین گلیشمه‌سی و ایلرله‌مه‌سینه انگل اولان قوه او کؤهنه و چوروک ایران مدنیتی دیر.»[۴] احمد آغا اوغلونون تدقیقاتچی‌سی آ. هوللی شیسلر ده بو دؤورده اونون «کیملیک پروبلمی»نده دییشیکلیک اولدوغونو تثبیت ائتمیش‌دیر.[۵]

بو آرادا میلّی آیدین کسیمینی بیر یئرده توتا بیلن اساس مرکز ۱۸۹۸-جی ایلدن سونرا علی مردان بی توپچوباشووون (بعضاً قیسا مدتده حسن بی زردابی‌نین) رئداکته‌سی ایله

---

[۱] -یئنه اوردا، ص. ۸۲.

[۲] - Şamil Qurbanov, *Cəmaləddin Əfqani və Türk dünyası,* Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, ۱۹۹٦, s. ۹۸.

[۳] - Ахмед- бек Агаев, *Женщина по исламу и в исламе,* Тифлис, ۱۹۰۱, с.۱-٥۹; Yusuf Akçura, *Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi,*İstanbul: Türk Kültür Yayını, s.۲۰۱-۲۰٤; *Azərbaycan publisistikası antologiyası,* Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۷, s. ۲٦۷-۳۰۱.

[٤] - Yusuf Akçura, *Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi,* s. ۲۰٤.

[٥] - Holly Shissler, *Between Two Empires. Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey,* p.۱۱۹-۱۲۰.

چیخماغا باشلایان «کاسپی» قزئتی ایدی. روسجا چیخماسینا باخمایاراق، یئنی رئداکتورون گلمه‌سیندن سونرا بو قزئت یئرلی مسئله‌لره، میلّی حیاتین موختلیف ساحه‌لرینه عاید یازی لار چاپ ائتمه‌یه باشلادی. محض بونا گؤره او، میلّی مطبوعات اورقانی کیمی قبول ائدیلیر. یازی مؤلّیف‌لری‌نین چوخو دا آزربایجانین آرتیق تانینمیش اجتماعی خادیم‌لرینه چئوریلمیش شخص‌لر ایدی. مؤلّیف‌لر سیراسیندا حسن بی زردابی‌دن توتموش اونلارلا گنج قلم صاحبی ده واردی.

قزئتین ۱۸۹۸-جی ایلدن سونراکی دؤوروندە اساس مؤلّیفی احمد بی آغایئو ایدی. او، تئز-تئز ان موختلیف مؤوضوع‌لاردا - ایسلام تاریخی، سیاسی-ایدئولوژی مسئله‌لرله باغلی، میلّی و بئین‌الخالق حیاتین چئشیدلی یؤن‌لری، بئین‌الخالق سیاست حاقّیندا اونلارلا مقاله درج ائتدیرمیش‌دیر.

احمد بی بو مؤوضوع‌لاردا یازیلمیش کیتاب و مقاله‌لره ده اؤزونون موناسیبتینی بیلدیریر، مؤلّیف‌لرله جانلی پولئمیکایا [موباحیثه‌یه] گیریردی. «کاسپی»نین ۱۸۹۹-جو ایل ۱۶ مارت تاریخلی سایيندا سونرالار مشهور شرق‌شوناس عالیم کیمی تانیناجاق کریمسکی‌نین «موسلمانلیق و اونون گله‌جگی» آدلی کیچیک کیتابی احمد بی آغایئوین سرت تنقیدینه هدف اولدو. کیتابین اساس مودّعالاری ایله راضیلاشمایان احمد بی، فارس‌لارین ایسلام تاریخینده اویناديغی رول ایله باغلی اساسلاندیریلمیش، ماراقلی فیکیرلر ایره‌لی سورور. مقاله مؤلّیفینه گؤره، «غالیب‌لری تأثیری آلتینا سالماق» قابیلیتینه مالیک اولان فارس اتنوسو، «ایسلامین اؤزونو سونرالار تحریف ائدن موختلیف مذهب و طریقت‌لر یاراتدی.» آز سونرا او، «محرّم» باشلیقلی گئنیش مقاله‌ده یئنی‌دن فارس‌لارین ایسلام تاریخینده رولو مؤوضوعسونا قاییدیر. او، فارس‌لارین عابّاسی خیلافتینده تأثیری‌نین آرتماسینی و یوکسک مؤوقع‌لری توتماسینی ایضاح ائدندن سونرا یازیر: «...فارس‌لار ایسلامین اورگینی گمیرمیش، هر ایل یئنی طریقت یاراتمیش‌لار؛ نزاکت خاطرینه و راحات اولدوغو اوچون بو طریقت‌لره دینی دون گئییندیرمیش، آمّا [بو طریقت‌لرین] ماهیتی تامامیله سیاسی اولاراق قالمیش‌دیر؛ بئله‌جه زئیدی‌لر، ایسمایيلیی‌لر، بتتانی‌لر، کرمتی‌لر و سای‌سیز باشقا طریقت‌لر یارانمیش‌دیر.» احمد بگین «خیلافت اوزرینده ایرانین سیاسی قیّوملوغو» آدلاندیردیغی دؤور، بودپرست موغول‌لارین هوجوم‌لاری و اوندان سونراکی سیاسی حادثه‌لرله قاپاندی. «بو جور ال‌وئریش‌سیز شرایطده بئله فارس موسلمان‌لاری میلّی موستقیللیک و اونون گئرچکلشمه‌سی اوغروندا موباریزه‌نی داها بؤیوک عزم و عنادلا داوام ائتدیرمیش‌لر.» احمد بی آغایئوه گؤره، بو

موباریزه «صفوی سولاله‌سی باشدا اولماقلا آیری دؤولتین یارانماسی ایله اوغورلا باشا چاتدی. صفوی‌لر سید، یعنی حسینین نسلیندن ایدیلر. اونلار شیعه‌لیگی، یعنی علی، حسین و اونلارین داوامچی‌لاری کولتونو فارس‌لارین میلّی دینی اعلان ائتدیلر، بو دینی دبدبه ایله اؤرت-باسدیر ائتمک و فارس‌لارین اورگینی مومکون قدر اونا باغلاماق اوچون هئچ بیر واسطه‌دن چکینمه‌دیلر.»[1]

احمد بی آغایئوین «بیزیم میلّتچی‌لر» آدلی مقاله‌سی بیر داها پاریس دؤورونون یانلیش ایدئیالاریندان اونون تامامیله اوزاقلاشدیغینی گؤسترییر. او، ایرانین ایسلام تاریخینده‌کی رولو حاقّیندا باشقا بیر ماراقلی فیکیر ایره‌لی سورور. «اؤزونه‌مخصوص اوریژیناللیغینی، اؤز دیلینی ساخلاماغا» موفّق اولموش بو اؤلکه، احمد بگه گؤره، «ایسلامی اؤزو بیلدیگی شکیلده، اؤزونون معنوی احتیاج‌لارینا اویغون اولاراق دییشدی، اؤز «عربچیلیگینی» ائله زورلادی، اونا ائله پوزغونلوق و دئکادئنتلیک (چورومه) گتیردی کی، ایندی ده ایسلام اؤزونه گله بیلمیر. ایسلاما بوتون مذهب‌لر، بوتون تفریقه‌لر، بوتون زورلامالار، سوبوئرسیو (پوزوجو) نظریه‌لر ایران‌دان گلدی و یالنیز «آسسیمیلیاتورا» قارشی سؤنمز-توکنمز نیفرتله تلقین ائدیلدی. ایران، بو نیفرتی اؤرت-باسدیر ائده‌رک، بعضاً اونو گیزله‌ده‌رک، صبیرله اؤز واختینی گؤزله‌دی.»[2]

حاجی زین‌العابدین تاغییئوین وسائطی حسابینا ۱۹۰۵-جی ایلده «حیات» قزئتینی تأسیس ائدیب، باش رئداکتورلوغونو احمد بی آغایئوه (علی بی حسین‌زاده ایله بیرلیکده) تکلیف ائتمه‌سی ایله اونون حیاتیندا یئنی مرحله باشلاندی. عینی مرام صاحبی دوست‌لاری ایله بیر یئرده خالقی‌نین پروبلم‌لری‌نین حلّینه چالیشماق اوچون او آرتیق تأثیرلی بیر واسطه الده ائده بیلمیشدی. تاریخی مؤوضوع‌لارا حصر ائتدیگی مقاله‌لرینده، یا دا تاریخین هانسی سا ائپیزودونو دیرلندیررکن احمد بی، قلم صاحب‌لرینی اوبیئکتیو اولماغا چاغیریر. اونون «حقیقی میلّتچیلیک» آنلاییشیندا کئچمیشی ایدئاللاشدیرماق یوخدور، عکسینه، او تاریخین اؤیرَنیلمه‌سی‌نین اوندان درس آلماق اوچون لازیم اولدوغونو بیلدیریر. مقاله‌لری‌نین بیرینده او یازیردی: «گلین آچیق و صمیمی دانیشاق. اجدادلاریمیز بیزه نه‌یی میراث قویوب گئدیب‌لر؟ اونلارا نه‌یه گؤره حؤرمت ائتمه‌لی‌ییک؟ اؤزلری‌نین سفئهلیک‌لری و عاغیلسیزلیق‌لاری اوجباتیندان شهرلری، غارت اولونموش کندلری ترک ائدیب گئتدیکلرینه گؤره‌می، اؤز اجدادلاری‌نین امَگی ایله یارادیلمیش بوتؤو، نهنگ اورقانیزم‌لری ویران

[1] - *Каспий,* ٨ мая ١٨٩٩, N ٩٦.
[2] - Ахмед бек Агаев, Наши националисты, *Каспий,* ٢٥ сентября ١٩٠٣, N ٢٠٧.

قویدوق‌لارینا گؤره‌می؟... اجدادلاریمیزا نه‌یه گؤره حؤرمت ائتمه‌لی‌یک؟ زوراکیلیق قارشی سیندا قورخوب، گئری چکیلمک عنعنه‌لرینه گؤره‌می، بیزیم قوه‌لریمیزی هله ده کورشالدان، بیزی یاشاماق قابیلیتیندن تامامیله محروم ائدن گوجلولرین قاباغیندا کور-کورانه، معناسیزجاسینا باش ایمک خاصیتی‌نین نسیل‌دن-نسله ارثاً کئچمه‌سینه گؤره‌می؟»[1]

۱۹۰۹-جو ایلین اورتالاریندا ایستانبولا گلن احمد بی آغایئو بورادا ایستعدادی‌نین و انرژی‌سی‌نین تطبیقی اوچون موناسیب موحیط بولدو. او، میلّت وکیللیگیندن باشقا فعال شکیلده تورکییه‌نین ایدئولوژی-سیاسی حیاتینا داخیل اولموش، تورک یوردو جمعیتی‌نین و *تورک یوردو* درگی‌سی‌نین، آز سونرا مشهور تورک اوجاق‌لاری‌نین قوروجولاریندان بیری اولموش‌دور. کاراکترینه اویغون اولاراق ایستانبول قزئت‌لرینه موتمادی اولاراق اونلارلا مقاله یازان و قزئت‌لردن بیرینه (ترجومانی-حقیقت) باش‌رئداکتورلوق ائدن احمد بی، فعال تشکیلاتلانما دؤورونو یاشایان تورکچولوگون لیدئرلریندن بیرینه چئوریلمیشدی. بو دؤورده او عموم-تورک تاریخی و چاغداش حیاتی حاقّیندا بیر سیرا کونسئپتوال (مفهومی) مقاله‌لر یازمیش‌دیر. بونلاردان هله ده آزربایجان‌دا آز تانینان (و ایستیفاده ائدیلمه‌ین) بیر اثری اؤرنک آلاق. *تورک یوردو* درگی‌سی‌نین سککیز سایینداً (۱۸، ۱۴، ۱۰، ۷، ۵، ۳، ۲، ۱) چاپ ائدیلمیش «تورک عالمی» آدلی گئنیش مقاله خصوصیله دیقّتی چکیر. بو آنالیتیک اثرده مؤلّیف تورک دونیاسیندا آیریلیغین سبب‌لرینی (مذهب فرقی، سیاسی بؤلونموشلوک و موحیطه ایفراط باغلیلیق، میلّی شعورون یوخلوغو) آراشدیریر. تورک دونیاسیندان بحث ائدن احمد بی، ایران تورک‌لری مؤوضوعسونا دا تماس ائدیر. اثرین بیر یئرینده احمد بی تورک‌لرین ایران تاریخینده رولو حاقّیندا یازیر: «تورک قدر تمسّوله (آسیمیلاسیون)، شرایط-ی موحیطیّه‌یه تابعیّت ائتمه‌یه میّال بیر قوم یوخدور. تورک موحیطی‌نین اسیری‌دیر؛ او قدر کی کندینی، کندی شرف-ی قومیّه‌سینی، حیثیّت-ی تاریخیّه‌سینی، ادبیات، لیسان و حتّی عنعنات-ی میلّیه‌سینی بئله اونوتووئرمه‌یه حاضیردیر؛ بو حقیقتی بوتون تاریخیمیز بوتون صفحاتی ایله ایثبات ائدیور: *تورک‌لر ایران مدنیّتی‌نین عامیل و صانعی اولدوقلاری حالدا عادات-ی قومیّه و لیسان-ی میلّی‌لرینی اونوداراق بوتون قلب‌لری ایله فارس عادات و لیسانینا قاپیلدیلار.*»[2]

---

[1] - *Kacnuй,* ۱۸ января ۱۹۰۵, N ۱۳, Məqalənin tərcüməsi üçün baxın: *Azərbaycan publisistikası antologiyası,* s.۳۰٤.

[2] - Ahmed Agayef, Türk alemi-۱, *Türk yurdu*, sayı ۱, yıl ۱, ۳۰ Kasım ۱۹۱۱, s. ۱٦-۱۷.

سونونجو فیکری احمد آغا اوغلو اؤزونون «ایران و اینقیلابی» اثرینده داها دا گئنیشلندیریر. بو تاماملانمامیش اثر، گومان کی، ۲۰-جی ایل‌لرین باش‌لاریندا یازیلمیش، ایلک دفعه ۱۹۴۱-جی ایلده اوغلو صمد آغا اوغلو طرفیندن ایستانبول‌دا باسیلمیش‌دیر.[۱] اوستوندن ۶۸ ایل کئچدیکدن سونرا بو قیمتلی کیتاب باکی‌دا نشر ائدیلمیش‌دیر.[۲]

حاضیرکی ایران‌دا آزربایجان پروبلمی‌نین تاریخینی آنلاماق باخیمیندان بورادا وئریلمیش فیکیرلر آچار رولو نیته‌لیگینده‌دیر. «ایرانی مین سنه‌لردن بری ایداره ائدن، اونا بعضاً جاهانشومول بیر قیمت وئردیرن تورک‌لردیر» دئین احمد بی، حاقلی اولاراق «ایرانین سون مین سنه‌لیک تاریخینی حقیقتده و دوغرودان-دوغرویا تورک تاریخی‌نین بیر شؤعبه‌سی» حساب ائدیر.[۳] ایران جوغرافیاسیندا حؤکمرانلیق ائتمیش تورک سولاله‌لری‌نین داورانیشینی تحلیل (و تنقید) ائدن مؤلّیف یازیر: «... تورک‌لر باشقا یئرلرده گؤسترد‌یک‌لری ضعیفلیگی بورادا دا گؤسترمیش‌لر. فعلن و مادّه‌تن حاکیم اولدوقلاری حالدا معنوی حاکیمیت‌لرینی قورماقدا قوصور گؤسترمیش‌لر. حکومت، اوردو، تیجارت، زیراعت و حتی ادبیات ال‌لرینده ایکن شخصیت‌لری‌نین [میلّیت‌لری‌نین] ان جانلی و ان داواملی عامیلی اولان دیل‌لری[نی] قبول ائتدیرمه‌میش‌لر. ترسینه اولاراق، باشقالاری‌نین دیل‌لرینی دؤولت دیلی اولاراق قبول ائتمیش‌لر و صاحبی اولدوقلاری دؤولته تورک دؤولتی دئدیرتمه‌یه اؤنم وئرمه‌میش‌لر. بو صورتله دؤولت میلّی‌لشمک قابیلیتینی غئیب ائتمیش‌دیر.»[۴] تورک سولاله‌لری تورک دیلیندن ده اؤز آرالاریندا، سارایدا، تورک کوتله‌لری ایچینده ده ایستیفاده ائتمیش‌لر. «فقط رسمی دیل فارس دیلی اولدوغوندان و بو دیل مکتب‌لرده، ایداره‌لرده، یازیشما و دانیشیق‌لاردا عمومیلشدیگیندن دؤولت فعلن تورک اولدوغو حالدا، معناً یابانچی قالمیش‌دیر.» مؤلّیفین سونراکی فیکری چوخ ماراقلی‌دیر، داها دوغروسو، مئتودولوژی اؤنمه مالیک‌دیر: «تورک علئیه دارلیغی گودن [یاد] میلّی آخین‌لارا بو صورتله ال‌وئریشلی کانال‌لار بوراخیلمیش‌دیر. نئجه کی، بو گون [۱۹۲۰-لرین باش‌لاریندا - ن.ن.] ایران‌دا بو کیمی کانال‌لاردان ایستیفاده اولوندوغونو موشاهیده ائتمکده‌ییک.»[۵]

---

[۱] - Ahmed Ağaoğlu, *İran ve İnkılabı,* Ankara, ۱۹٤۱.

[۲] - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı,* Azərbaycan Türkcəsinə uyğunlaşdıranı Almaz Həsənqızı, Bakı:CBS, ۲۰۰۹.

[۳] -یئنه اوردا، ص. ۲۸-۲۷.

[۴] -یئنه اوردا، ص. ۲۸.

[۵] -یئنه اوردا.

بو حادثه‌نین سبب‌لری سیراسیندا احمد آغا اوغلو تورک سولاله‌لری‌نین میلّی شعورا صاحب اولماماسینی، طایفا بیرلیگینه باغلی قالدیقلارینی گؤستریر. تورک سولاله‌لری دؤورونده فارس دیلینه خصوصی قایغی فارس ادبیاتینی دیرچلتدی. فارسجا فیکیر و ادبی جرایان‌لار محض تورک سولاله‌لری دؤورونده مئیدانا چیخدی: «شرقین بوتون تاریخی اثبات ائدیر کی، اگر تورک سولاله‌لرینده میلّی شعور اولسا ایدی، بوتون بو جریان‌لار تورکجه اولاجاقدی و بو صورتله تورک کولتورو میلّی‌لشه‌رک بوتون شرقه حاکیم اولاجاقدی.»[1] احمد بی علی‌شیر نوایی اؤرنَگینده «تورک لیسانی‌نین بئله بیر کولتورو داشیماق و بسله‌مک قابیلیتینه مالیک» اولدوغونو بیلدیریر. احمد بگه گؤره، تورک سولاله‌لری‌نین ایران جوغرافیاسیندا قوردوغو دؤولت‌لرین عمومی اؤزللیگی بونلاردیر: ۱. دؤولتین میلّیلشمه‌مه‌سی؛ ۲. دؤولتین قبیله کونفدراسیاسی شکلینده قالماسی؛ ۳. دؤولتین حؤکمران عونصورلرین معنوی و پوزوجو حرکت‌لرینه معروض قالماسی.[2]

احمد آغا اوغلونون بو کیتابیندا و باشقا چئشیدلی اثرلرینده اوستونده خصوصی دوردوغو مسئله‌لردن بیریسی ده شیعه‌لیگین ایسلام عالمینده، بو سیرادان ایران جوغرافیاسیندا اویناديغی رول‌دور. صفوی‌لر دؤورونده شیعه‌لیگین دؤولت مذهبینه چئوریلمه‌سی بؤیوک بیر جوغرافیادا اتنیک-کولتورل پروسئسین یؤنونو دییشدیردی. بو، احمد آغا اوغلونا گؤره، «شرق و بالخاصّه تورک تاریخی اوزرینه درین و فلاکتلی تأثیرلر ایجرا ائتدی.»[3] شیعه‌لیگین زورلا دؤولت مذهبینه چئوریلمه‌سی هم ده «ایرانین فیکری و حیسّی قایناغینی قوروتدو. زیرا بوندان سونرا آرتیق بوتون فیکری و حیسّی قودرت‌لر بو مذهبی دوغرولاماغا، اونون اساس‌لارینی و نظری قیسمینی قووّتلندیرمه‌یه حصر ائدیله‌جک، منطیق سخولاستیکی و سفسطه بو عملین واسطه‌لری اولاجاق!»[4]

بیر مذهبین زورلا دؤولت مذهبینه چئوریلمه‌سی تورک دونیاسینی دا فاکتیک اولاراق ایکییه بؤلدو. بو بؤلونموشلوگو آرادان قالدیرماغا، یا یومشالتماغا چالیشمیش نادیر شاه افشارین فعالیت‌لری آغا اوغلونون دیقّتینی چکمیش، اونون سون یوزایل‌لر تاریخینده تقدیر ائتدیگی مثبت مسئله‌لردن بیری اولموش‌دور. آغا اوغلو نادیر شاهی قصد ائده‌رک یازیر: «بو صورتله تورکلوگون وحدتینه بؤیوک انگل اولان بیر مسئله‌نی ساوادسیز و جاهیل بیر تورک

[1] -یئنه اوردا، ص. ۲۹.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۳۰.

[3] -یئنه اوردا، ص. ۳۸.

[4] -یئنه اوردا، ص. ۳۹-۳۸.

قالدیرماق ایسته‌دیگی حالدا ایستانبول کیمی نیسبتاً ضیالی بیر موحیط بو تکلیفی رد ائتمک کیمی آغیر تاریخی مسؤولیّتی اوزرینه آلیر.»[1] آغا اوغلو، نادیر شاهین تشبّوثو اوستوندن تئز-تله‌سیک کئچیب گئتمیر. بیر داها بو مسئله‌یه قاییداراق یازیر: «خالقدان تؤره‌میش اولان بو تورک چوجوغو جهالتینه و ساوادسیزلیغینا باخمایاراق، تورک وحدتی‌نین، تورک صولحونون قیمت و اهمیتینی ایدراک ائتمیشدی. بو وحدتی پوزان شیعه‌لیگه قارشی عداوت بسله میشدی. عثمانلی تورک‌لری ایله دایما صولح ایله کئچینمگی لازیم بیلمیشدی. تورکلوگون حاکیم اولدوغو دیگر یئرلرده تورک سولاله‌سینه توخونمادی. ترسینه اولاراق، یئرینده توتماقلا برابر اونلارلا قوهوملوق قورماغا چالیشدی. فقط نه چاره کی، نه ایستانبول، نه ده تورکوستان‌داکی قبیله رئیس‌لری اونو آنلامادیلار!»[2]

آغا اوغلو اثرین سونراکی بؤلوم‌لرینده قاجار سولاله‌سی دؤورونده ایرانین دورومونو گئنیش تحلیل ائدیر. آغا اوغلو، «سویوندان اوزاقلاشمیش و معناً، جیسماً ییپرانمیش اولان سولاله»نین - قاجارلارین حاکیمیت‌دن گئتمه‌سینی طبیعی حادثه حساب ائدیر. قاجار حاکیمیتی‌نین سونا یئتمه‌سی ایله ایران‌دا ۱۰۰۰ ایللیک تورک سولاله‌لری دؤورونه سون قویولور، رضا پهلوی‌نین حاکیمیته گتیریلمه‌سی ایله ایران، فارس ایقرچی دؤولتینه چئوریلیر.

بئله‌لیکله، ۷۰ ایللیک معنالی و محصولدار حیاتی بویو احمد بی آغا اوغلو منسوب اولدوغو میلّتی اوچون چالیشمیش، اؤزوندن سونرا بؤیوک میراث قویموش‌دور. اؤزونون ایفاده‌سی ایله، «حیاتی بویو یازدیغی مقاله‌لرین هامی‌سی بیر آرایا توپلانسا، باکی‌دان ایستانبولا قدر بیر گئنیش یول اورتایا گله بیلر.» بو «یولدا» گونئی‌ین ده اؤزل یئری وار. یوخاریدا وئریلمیش آیری-آیری اؤرنک‌لردن ده گؤروندوگو کیمی، احمد آغا اوغلو، آزربایجان سیاسی فیکیر تاریخینده گونئی مسئله‌سینه ایلک دفعه کونسئپتوال یاناشمیش فیکیر آدامی‌دیر. اونون بو ساحه‌ده ایره‌لی سوردوگو فیکیرلر بو گون ده گونئی مسئله‌سی‌نین دوغرو-دوزگون درک ائدیلمه‌سینده یاردیمجی اولا بیلر.

---

[1] -یئنه اوردا، ص. ۶۳.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۶۵.

رسول‌زاده‌نین چاغداش «نظامی»سی

کسروی‌دن توتموش شئیخ‌الاسلامی‌یه قدر بوتون پان‌ایرانیست‌لرین و فارس ایرقچی‌لری نین هوسله تکرار ائتدیک‌لری تئزیسه گؤره، آزربایجانین اسکی اهالی‌سی «آذری»لردن عبارت ایمیش. اونلار دا شعیرلر قوشموش، فارس ادبیاتی‌نین زنگینلشمه‌سی اوچون چالیشمیشلار. بو فیکرین یانلیشلیغینی گؤسترن اثرلر ایچینده ممّد امین رسول‌زاده‌نین «آزربایجان شاعیری نظامی» آدلی آکادئمیک آراشدیرماسی‌نین اؤزل یئری وار. بو آراشدیرما ممّد امین بگین آوروپادا یاشاماق مجبوریتینده قالدیغی ۳۰-جو ایل‌لرده آپاریلمیش، بؤیوک شاعیر نظامی‌نین ۱۹۴۱-جی ایلده ۸۰۰-ایللیک یوبیلئیینه اتحاف ائدیلمیش‌دیر. بو همین دؤور ایدی کی، هم ایران‌دا، هم ده اوندان خاریجده شاعیرین یوبیلئیی کئچیریلیر، او، بیر قایدا اولاراق ایران، یا دا فارس شاعیری کیمی تقدیم ائدیلیردی (**س‌س‌ری** استثنا ایدی). رسول‌زاده‌یه گؤره، نظامی اؤلمز اثرلرینی فارس دیلینده یازدیغینا باخمایاراق، اونو ایران/فارس شاعیری سایماق دوغرو دئییل‌دیر، او، تورک اوغلو تورک‌دور. نظامی‌نین اتنیک منسوبیتینه آیدینلیق گتیرمکله یاناشی، مؤلّیف، میلّی تاریخیمیزین بیر سیرا اؤنملی مسئله‌لرینی علمی، اوبیئکتیو شکیلده آراشدیراراق میلّی تاریخ کونسئپتی‌نین یارانماسینا جدی تؤحفه وئرمیش‌دیر.

ممّد امین بگ میلّی تاریخیمزین ان حسّاس و چلیشکیلی مسئله‌سی اولان اونونجو یوزایل‌دن سونرا بؤیوک ایمپراتورلوق‌لار قورموش تورک سولاله‌لری‌نین نییه محض فارسجانی دؤولت دیلی یاپمالاری، فارسجا ادبیاتین یارانماسی و گلیشمه‌سینی حمایه ائتمه‌لری مؤوضوعسونا آیدینلیق گتیرمیش‌دیر. نظری عمومیلشدیرمه‌لر باخیمیندان اثرین ان اوخوناقلی بؤلوموندە - «تورک حاکیمیتی آلتیندا فارس ادبیاتی»ندا مؤلّیف پروبلمی بئله شکیللندیریر: «نه‌دن، مین ایلدن بری، ایسلام دوغوسونون حؤکومت سورن سولاله‌لری، پک آز و اؤنمسیز استثنالارلا، همن تورک‌لردن اولموش ایکن، کلاسیک ایسلامی تورک ادبیاتی‌نین دوغوشو فارس ادبیاتی‌نین قالخینماسیندان ۴-۳ یوزایل سونرایا قالمیش‌دیر؟»[۱] آز سونرا یازار بو پروبلمی داها آچیق شکیلده قویور: «باغداد خلیفه‌لرینی دینی بیر سمبول

[۱] - Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizami,* Ankara: Milli Eğitim Basımevi, ۱۹۵۱, s. ۱۷.

حالینه گتیره‌رک، سیاسی ایقتیداری کندی اللرینه آلان تورک سلطان‌لاری‌نین، ایداره‌ده عربجه‌دن باشقا بیر دیل قوللاندیرمالاری آنلاشیلابیلر بیر اولای‌دیر؛ فقط بو دیل، نه‌دن تورکجه دئییل ده، فارسجا اولور؟»[1]

رسول‌زاده بو حسّاس مسئله‌نین بیر نئچه سببینی گؤسترير. بیرینجی سبب: «...چونکو آسیا چؤل‌لری‌نین درینلیک‌لریندن آخیب گلن و یاخین دوغودا سلطنت‌لر قوران تورک‌لر کؤچَری ایدیلر. کؤچَری‌لرین قوندوقلاری مملکت‌لرده، یئرلی مدنیّت‌لره اویمالاری ایسه اولاغان بیر شئی‌دیر. نئجه‌کی عینی اولای، چین‌ده حؤکومت سورموش تورک سولاله‌لری‌نین تاریخینده ده گؤرولموشدور.»[2]

چوروموش خیلافتین بؤیوک بیر اراضی‌سینده سیاسی حاکیمیتی الینه آلمیش تورک سولاله‌لری عرب مرکزیتچیلیگینه قارشی یئرلی فارس اعیان‌لاریندان ایستیفاده ائتدیلر. فارس دیلی و ادبیاتی‌نین ایستاتوسونون آرتماسی‌نین ایکینجی موهومّ سببی حاقّیندا رسول‌زاده یازیر: «سیاستجه، عرب مرکزیتچیلیگی ایله موجادیله و رقابت حالیندا بولونان تورک سلطان‌لاری ایسه، پک طبیعی اولاراق، گووندیکلری یئرلی اعیان زومره‌سی‌نین یاشادیغی و یاشاتدیغی شهرلی «عجم» عادت‌لری ایله برابر، قوللاندیقلاری ادبی دیلی (فارسجانی) داخی هم کندی‌لری قبول ائدیر، هم ده اونون یاییلماسیندا عامیل اولورلار.»[3]

ممّد امین بگه گؤره، فارس دیلی‌نین کارگوزارلیق، ادبیات دیلینه چئوریلمه‌سی آغیل‌آلماز فئنومئن دئییل‌دیر. او، اون سککیزینجی یوزایل آوروپانی مثال چکیر و گؤسترير کی، بو یوزایلده «فرانسیز اولمایان آوروپالی یازارلار داخی اثرلرینی فرانسیزجا یازمیش‌لاردیر. عمومیّتله بو دیل، او چاغ‌لاردا، آوروپانین بؤیوک بیر بؤلگه‌سی اوچون، گئنل ایداره، بیلگی و ادبیات دیلی اولموشدور.»[4] بورادا ۱۶-جی ۱۷-جی یوزایله قدر لاتینجانین آوروپادا علم و ادبیات دیلی فونکسیاسینی یئرینه یئتیرمه‌سی تاریخی گئرچکلیگی ده علاوه ائتمک اولار.

فارسجانین رولونون آرتماسی مسئله‌سی‌نین دؤردونجو سببی اولاراق مؤلّیف، شهر حیاتی‌نین «ایران‌ین اسکی مدنی گلنک‌لری‌نین ائتکی‌سینی داشیدیغینی» گؤسترير.[5] یئنی

---

[1] -یئنه اوردا، ص. ۱۹.

[2] -یئنه اوردا.

[3] -یئنه اوردا، ص. ۲۰.

[4] -یئنه اوردا، ص. ۱۶.

[5] -یئنه اوردا، ص. ۲۰.

حاکیمیت بو شهرلری ایداره ائتمک اوچون «یئرلی منوّرلرین بیلگی و تجروبه‌لرینه مؤحتاج ایدیلر.» مولکی ایداره‌چیلیک ایش‌لرینه فارس‌لارین گئنیش جلب ائدیلمه‌سی ده بللی تاریخی حادثه‌دیر.

رسول‌زاده‌یه گؤره، تورک حاکیم‌لرین فارس دیلی‌نین ایستاتوسونو یوکسلتمه‌لری‌نین باشقا بیر سببی ده واردی: «...بو تورک‌لر ایسلامیتی و ایسلام کولتورونو داها زیاده خوراسان داکی موسلومانلاشمیش فارس عنصرونون و ماوراءالنهرده یئرلشمیش ایران مدنیّتی‌نین ائتکی‌سی و قیلاووزلوغو ایله قبول ائتمیش بولونویورلاردی.»[1]

رسول‌زاده‌یه گؤره، نیظامینی «ایران ادبیاتی‌نین بیر مومَثّیلی» سایماق دوغرو دئییل‌دیر، چونکی او، «حیسّاً بیر تورک و موسلمان»دیر؛[2] «قونولاری آراشدیریلینجا، نظامی‌نین فارس ناسیونالیزمیندن اوزاق، تورک سئوگی‌سی ایله دولغون، قافقازیا موحیط و شرط‌لرینه باغلی، یوردونون تاریخی موقدّرات و گئوپولیتیکیندن دوغان دایمی قایغی‌لارلا ایلگیلی اولدوغو گؤرونور کی، بو صورتله او، البتّه، *آزربایجان شاعیری‌دیر.*»[3] کیتابین خئیلی حیصّه‌سی بو تئزیسین ثبوتونا حصر ائدیلیب. ممّد امین بگ باشقا خالق‌لارین (بو سیرادان، فین‌لرین) ادبیاتیندان مثال‌لار گتیره‌رک، «یابانچی دیلده یازیلمیش بیر اثر، داشیدیغی معنا و روحا گؤره، معیّن شرط‌لر ایچینده، بیر میلّت اوچون، میلّی اولابیلر» فیکرینی ایره‌لی سورور.[4]

نظامی‌نین «فارس ناسیونالیزمیندن اوزاق» اولماسی، طبیعی کی، اونو فارس تعثّوبونون باباسی فیردوسی‌دن فرقلندیریر، حتی عکس مؤوقع‌لرده دورماسینی شرطلندیریر. نظامی‌ده فیردوسی یارادیجیلیغی‌نین اساسینی تشکیل ائدن عرب و تورک دوشمنچیلیگی قطعیاً یوخدور؛ عنعنه‌وی ایران دَیَرلری اولان زردوشتلوک و آتش‌پرستلیگی شاعیر ایسلاما ضد دیرلر ساییر؛ او، باشقا بیر ایران/فارس حادثه‌سی اولان ایسماییلیی تئروریزمینی لعنتله‌ییر. رسول‌زاده فیردوسی‌نین ماکئدونیالی ایسکندری اؤزونوکولشدیرمک (فارسلاشدیرماق)، اونو کیان نسلی‌نین نماینده‌سی سایماسینی تحلیل ائتمیش، بو ایران افسانه‌سینی «اینانیلمایاجاق

---

[1] -یئنه اوردا.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۲۸.

[3] -یئنه اوردا، ص. ۳۱.

[4] -یئنه اوردا، ص. ۲۹.

بیر اویدورما» آدلاندیرمیش‌دیر.[1] فیردوسی‌دن فرقلی اولاراق نظامی، «ایسکندرنامه»سینده بو تاریخی شخصیتین ایرانا دخلی اولمادیغینی بیلدیریر.

رسول‌زاده نظامی‌نین علمه معلوم اولان بوتون اثرلرینی اینجه‌له‌یه‌رک، اونلاردا تورکلوکله باغلی یازیلانلاری بیرجه-بیرجه آشکار ائدیر و اؤنملی بیر نتیجه آلیر. او یازیر کی، نظامی‌نین اثرلرینده تئز-تئز راست گلینن «تورک» سؤزو گؤزل، مرد، قهرمان، عسگر، کوماندان، اَر، رهبر، باشچی آنلامیندا ایشله‌دیلیر؛ «تورکلوک» سؤزو گؤزللیک، یاخشیلیق، تمیزلیک، دوغرولوق، مردلیک، قهرمانلیق، کوماندانلیق، باشچیلیق معناسینی بیلدیریر؛ «تورکوستان» سؤزو وفا، دوغرولوق و آختاریلان یئر ایله ووصالی ایفاده ائدیر.[2] آراشدیریجییا گؤره، «بو حبش‌لیکده تورکجه‌می آنلایان یوخ» کیمی میصراع‌لار شاعیرین اوزونتوسونو ایفاده ائتمکله یاناشی، هم ده اونون کیملیگی‌نین ثبوتودور. اونو دا اؤزل اولاراق وورغولایاق کی، رسول‌زاده، اثری‌نین هر یئرینده نظامی‌نین اؤز دیلینده یازمادیغیندان درین اوزونتو دویدوغونو حیسّ ائتدیریر.

یوخاریداکی فیکیرلری گؤز اؤنونه آلاراق بو قئیدلرین یئکونو کیمی دئیه بیلریک کی، نهنگ دؤولت و سیاست آدامی، هم ده بؤیوک عالیم ممّد امین رسول‌زاده‌نین «آزربایجان شاعیری نظامی» اثری پان‌ایرانیزمین اساس قوندارما تئزیس‌لرینی بیرینی چورودن علمی قایناق‌دیر. گونئی‌ده فارس ایرقچی‌سینه، یا دا تورک مانقوردونا قارشی موجادیله وئرن میلّی فعالین بو دَیرلی قایناغا احتیاجی واردیر.

[1] -یئنه اوردا، ص. ۱۷۴.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۱۷۹.

رسول‌زاده‌نین چاغداش «ایران تورک‌لری»

آشاغی-یوخاری ۱۰۰ ایل اؤنجه ممّد امین رسول‌زاده‌نین ایستانبول‌داکی *تورک یوردو* درگی‌سینده «ایران تورک‌لری» باشلیقلی آلتی مقاله‌سی چاپ اولوندو.[۱] بو مقاله‌لرین یازیلماسیندا مقصد بیچیملنمکده اولان تورکچولوگون بیلگی احتیاجینی قارشیلاماق، عثمانلی آیدین‌لاری‌نین «عجم» دئدیکلری و «شیعه» اولاراق یادیرغادیقلاری ایران اهالی‌سی نین «ان آزیندان اوچده بیری‌نین» تورک اولدوقلارینی خاطیرلاتماق، تورک دونیاسی‌نین بو اؤنملی حیصّه‌سینه دیقّت چکمک ایدی. پروسئس‌لرین گئدیشینده بیرباشا ایشتیراک ائتمیش رسول‌زاده‌نین بو اثری ایران تورک‌لری مؤوضوعسوندا یازیلمیش *ایلک عمومیلشدیریجی اثردیر*. آمّا اوستوندن کئچن ۱۰۰ ایلده بو آراشدیرما آکادئمیک اؤنمینی ایتیرمه‌دی. گونئی آزربایجانین و ایران تورک‌لری‌نین دوروموندا سونرالار دراماتیک دییشیکلیک‌لرین باش وئرمه‌سینه باخمایاراق، بو اثر «گونئی مسئله‌سی» دئدیگیمیز پروبلم‌لر توپلوسونون درک ائدیلمه‌سی اوچون ایلکین قاینای‌لاردان بیری اولاراق قالماقدادیر.

ایلک ایکی مقاله ایرانین، اؤزللیکله گونئی آزربایجانین جوغرافی، اتنو-دئموقرافیک تصنیفاتینا حصر ائدیلیب. سونرا ممّد امین بی ایرانین دؤولت حیاتیندا ایکی اساس اتنوسون - تورک‌لر و فارس‌لارین رولو مؤوضوعسونا کئچیر. یازیر کی، سون بئش یوزایلده ایران دؤولتچیلیگی ایکی عامیله - تورک‌لرین «قوتلی بازولارینا، جنگاورلیک سجیه‌لرینه» و «فارس مدنیتی‌نین معنویاتینا» اساسلانمیش‌دیر. فارس‌لار یالنیز معنویات ساحه‌سینده قالمامیش، مولکی ایداره‌چیلیک ایش‌لرینده نفوذلارینی قورویوب ساخلامیشلار. بیر قایدا اولاراق دؤولتده ایکینجی شخص - صدرِ اعظم وظیفه‌سینه فارس‌لاردان تعیین ائدیلمیش‌دیر. قاجارلار

---

[۱] - *Türk yurdu*,yıl ۱, sayı ٤, ۱۱ Ocak ۱۹۱۲; yıl ۱, sayı ۱٤, ۳۰ Mayıs ۱۹۱۲; yıl ۱, sayı ۱۸, ۲۵Temmuz ۱۹۱۲; yıl ۱, sayı ۲۱, ۵ Eylül ۱۹۱۲; yıl ۱, sayı ۲۲, ۱۹ Eylül ۱۹۱۲; yıl ۱, sayı ۲٤, ۱۷ Ekim ۱۹۱۲;

بو مقاله‌لرین بیرلیکده متنی اوچون باخین:

- Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşaddaki Yazıları),* hazırlayanlar Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۹۳.

[۱] Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşaddaki Yazıları),* s.۱۸.

دؤورونده یالنیز ایکی‌سی - محمد شاهین زامانیندا حاجی میرزه آغاسی و مظفرالدین شاه دؤورونده عین‌الدوله فارس‌لاردان دئییلدی، تورکدولر.[۱]

حربی-سیاسی جهت‌دن مغلوب اولموش فارس عنصرو، ایران حؤکمدارلاری‌نین یوزایل‌لرله تورک اولماسینی قبول ائتمه‌یه مجبور اولموش، اونلاری میلّی ماراق‌لارینا اویغون سایمیشلار. رسول‌زاده یازیر: «فارس‌لار، تورک حؤکمدارلاری اؤز میلّیّت‌لرینه معارض [قارشی] بولمادیقلاریندان اونلاری میلّی ایران پادیشاه‌لاری کیمی تقدیس ائتمیشلر [مقدس سایمیشلار].»[۲] بئله بیر حال - یاد سولاله‌لری اؤزونونکو سایماق و اونا اطاعت ائتمک بیر یانا، سجده ائتمک - یالنیز فارس‌لارا عاید دئییلدی. معلوم‌دور کی، چینی ایشغال ائتمیش، سونرا اوزون عصرلر اونون عالی حاکیمی اولموش تورک سولاله‌لری چین تاریخینده بو گون ده تقدیر ائدیلن، اؤزونونکو سایییلان سولاله‌لر اولموش‌دور.[۳]

اول عرب‌لره، سونرا تورک‌لره حربی-سیاسی جهت‌دن مغلوب اولموش فارس‌لار، موختلیف فورمالاردا مقاومت گؤسترمه‌یه باشلادیلار. فارس مقاومت حرکاتی سلجوقلولار دؤورونده اساساً سیاسی تئرورا (ایسماییلیی‌لر حرکاتی) ال آتدی. بو جهد ده ائفئکت وئرمه‌دیکده - موغول‌لارین الموتو داغیتماسیندان سونرا - فارس عنصرو، کولتورو ایله وارلیغینی قوروماغا قرار وئردی، اتنیک انرژی داها چوخ کولتورون یاییلماسی و اینکیشافینا یؤنلدی. شعوبیّه حرکاتی بونون ان مشهور اؤرنگی‌دیر. سونرالار باتیلی آراشدیریجی‌لار بونو مؤوجود شرط‌لرده ان ائفئکتلی داورانیش طرزی حساب ائتدیلر.[۴] چاغداش آمئریکالی آراشدیریجی س. ائندئرس ویمبوش یازیر کی، فارس دؤولتچیلیک مفکوره‌سی اوچ پرینسیپ اوزرینده قورولوب. بیرینجی پرینسیپه گؤره، حاکیم سولاله‌نین اتنیک کؤکونون اهمیتی یوخدور. یئتر کی، دیگر ایکی پرینسیپه عمل ائدیلمیش اولسون. «ایکینجی پرینسیپه گؤره،

---

[۱] - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşaddaki Yazıları),* s.۱۸.

[۲] -یئنه اوردا، ص. ۱۷.

[۳] -مثلاً باخین:

- Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu. Atilla, Cengiz Han, Timur*, İstanbul: Ötüken, ۲۰۰۶, s.۹۰-۹۵.

[۴] - تانینمیش ایران‌شوناس عالیم ریچارد ن. فری ایرانلی‌لارین کولتوردن اساس موباریزه واسطه‌سی کیمی ایستیفاده ائتدیک‌لری حاقیندا یازیردی کی، اونلار «سلجوقلولاری کولتورلریله فتح ائتدیلر.»

- Richard N. Frye, *Iran,* New York, ۱۹۵۳, p. ۵۳.

دؤولت کولتورونون، واحید ادبیات و ایداره‌چیلیک دیلی‌نین اولماسی شرط‌دیر.» اوچونجوسو - دؤولت دینی‌نین اولماسی‌دیر.[۱]

اوزامانکی ایرانین ایکینجی اتنیک المنتی - تورک‌لرین ایستاتوسو حاقّیندا رسول‌زاده‌نین فیکری ده چوخ ماراقلی‌دیر: «ایران‌دا تورک‌لر، نه روسیادا اولدوغو کیمی محکوم و نه ده تورکییه‌ده اولدوغو کیمی حاکیم بیر میلّت دئییلدیرلر. ایران تورک‌لری، اصیل ایرانلی اولان فارس‌لارلا حقوق‌دا موساوی وطنداش حالینده بولونویورلار: عینی حاق‌لاری، عینی ایمتیازلاری حائض‌دیرلر؛ اؤگئیلیک چکمزلر.»[۲] ائله بوراداجا مؤلّیف، قاجار حاکیمیتی‌نین «تورک ایرقیندن گلمه‌لرینه» باخمایاراق، میلّی-اتنیک پروسئس‌لردن کناردا قالمالارینی بیلدیره‌رک، یازیر: «فقط ایران حؤکمدارلاری‌نین تورک اولماسی تورک‌لره خصوصی بیر ایمتیاز بخش ائتمه‌دیگی گیبی، فارس میلّتی‌نین تضییقینه ده سبب اولمامیش‌دیر.»[۳] عکسینه، «بو صورتله بئش یوز سنه‌دن بری شاهلیق تاختیندا تورک خانی اوتورویورسا دا گرک بو خان‌لار، گرکسه تورک اهالی ایرانلیلاشمیش، یعنی فارس‌لار طرفیندن تمثیل [آسیمیله] اولونموشلار.»[۴]

رسول‌زاده بو آسیمیله پروسئسینده ایکی عامیل‌ین - شیعه‌لیک و فارس دیلی‌نین - موهومّ رولونون اولدوغونو گؤسترییر. «شیعه‌لیک ایران تورک‌لرینی او قدر فارسلاشدیرمیش‌دیر کی، ایندی اونلار اؤزلرینی تورکلشمیش فارس، یعنی اصلن ایرانلی تلقّی ائدرلر.» البته، بو سونونجو فیکیر - فارسلاشماق - تورک ائلیتینه («خواص»ا) عایددیر، چونکی آز سونرا اونون قئید ائتدیگی کیمی، «ایران‌دا بیر کلمه فارسی بیلمه‌ین کولّیتلی تورک‌لر واردیر.»

تورک ائلیتی‌نین فارسلاشماسی حادثه‌سینده فارس دیلی‌نین موهومّ رولونا دیقّتی چکن رسول‌زاده، گؤسترییر: «حؤکمدارلارین تورکلویونه رغماً مملکتین لیسان-ی رسمی‌سی فارسی قالمیش و مراسیم و تشریفاتدا هپ فارسی عنعناتی موحافیظه اولونموش‌دور.»[۵] تحصیل تامامیله فارسجا اولدوغوندان ساوادلی کسیم تورکجه چتینلیکله یازیب-اوخویا بیلیر.

---

[۱] - E. Enders Wimbush. Divided Azerbaijan: Nation Building, Assimilation, and Mobilization Between Three States, *Soviet Asian Ethnic Frontiers*, New York-Paris, ۱۹۷۹, p. ٦٣.

[۲] - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşaddaki Yazıları),* s.۱۷.

[۳] -یئنه اوردا.

[۴] -یئنه اوردا، ص. ۱۸-۱۷.

[۵] -یئنه اوردا، ص. ۱۷.

رسول‌زاده گؤسترير: «خلاصه عربجه ناسيل بير ليسان-ی دينی ايسه فارسجا دا او درجه بير صلاحيّت و نفوذو حائض ليسان-ی تحريردير [ايازی ديلی‌ديرا]. تورکجه قونوشولور، تورکجه نيطق ائديليير، تورکجه وعظلر سؤيله‌نير. فقط يازييا گلينجه هپ فارسی کسيليير.»[1] بئله بير غئيری-موناسيب شرايطده يئرلی تورک ادبياتی اؤزونه يول تاپمالی، اينکيشاف ائتمه‌لی ايدی. مقاله‌لرين بئشينجی‌سينده تورک ادبياتی اؤنجول نماينده‌لری‌نين اثرلريندن گتيريلن نومونه‌لر اساسيندا تحليل ائديليير. مقاله‌نين سونراکی حيصّه‌سينده تورکجه مطبوعاتين ايجمالی وئريليير، *صحبت* و *فرياد* قزئت‌لری شرح ائديليير.

«ايران تورک‌لری» يازی سئريالی‌نين موهومّ حيصّه‌سی تورک‌لرين مشروطه اينقيلابيندا (۱۹۱۱-۱۹۰۵) ايشتيراکينا حصر ائديليب. رسول‌زاده بيلديرير کی، فرانسا اينقيلابيندا مارسئل، عثمانلی اينقيلابيندا سئلانيک نه ايديسه، مشروطه اينقيلابيندا دا تبريز اودور. مؤلّيف، گؤرکملی تورک آيدين‌لاری‌نين (شئيخ جمال‌الدّين، محمد طاهير، عبدالرحيم طاليب‌زاده، زين‌العابدين ماراغايی) اينقيلابين فيکير باخيميندان حاضيرلانماسيندا رولونو، اونلارين سياسی حادثه‌لرده فعال ايشتيراکی‌نين سبب‌لرينی گئنيش تحليل ائدير، اينقيلابين آزربايجان‌دا گئديشی‌نين قيسا خلاصه‌سينی وئرير. تورک‌لرين بو اينقيلابدا ان فعال ايشتيراکينا باخمايارق، اوندان فارس‌لارين داها فايدالی چيخمالاری دا رسول‌زاده‌نين ديقّتينی چکن مسئله‌لردن‌ديرا. حتی بو اثرين ان قيمتلی مزيت‌لريندن بيری‌ديرا. رسول‌زاده‌نين آشاغيداکی فيکری مئتودولوژی اؤنمه ماليک‌ديرا: «تورک اينقيلابچی‌لاری، تورک مبعوث‌لاری، تورک انجومن‌لری دئديگيميزده بونلارين محض تورکلوک نامينه حرکت ائتديکلری دوشونولمه‌سين. ايران تورک مشروطيّت‌پرورلری تورکلوکلرينی دوشونمه‌ديلر؛ بوتون فداکارليغی آنجاق ايرانليليق و وطن-ی موشترک نامينه ايجرا ائتميشلردير.»[2]

«ايران تورک‌لری» سيلسيله‌سی‌نين سونونجو مقاله‌سی قاشقای‌لارا حصر ائديليب. بورادا رسول‌زاده قاشقای‌لار حاقّيندا قيمتلی اتنوقرافيک معلومات‌لار وئرير.

بئله‌ليکله، بؤيوک موتفکّير رسول‌زاده‌نين «ايران تورک‌لری»، ايگيرمينجی يوزايلين اول‌لری ميلّی تاريخيميز اوچون قيمتلی قاينا‌ق، هم ده ميلّتين همين دؤورده پروبلم‌لری حاقّيندا قيمتلی ديرلندير‌مه‌لرله زنگين اولان اثردير. ميلّی حرکاتين ايدئولوژی جهت‌دن

[1] -يئنه اوردا، ص. ۳۱.

[2] -يئنه اوردا، ص. ۳۰.

ایره‌لیله‌مه‌سینده، شوبهه‌سیز، بو ایلک تشبّوثون موهومّ رولو اولوب. اونا گؤره ده گونئی پروبلمی قالدیقجا بو قیمتلی قایناق اؤز گونجلليگینی ایتیرمه‌یه‌جک.

گونئی تاریخینده فداکارلیق و غفلت دؤورو

مشروطه‌یه صرف اولونموش میلّی انرژی

ایران اوچون ایگیرمینجی یوزایل ۱۹۰۵-جی ایلده مشروطه اینقیلابی ایله باشلاندی. بو اینقیلاب حاکیمیتین (دؤولتین) کاراکترینه دییشیکلیک‌لرله یاناشی، هم ده چوخ‌میلّتلی اؤلکه‌ده میلّی موناسیبت‌لره یئنیلیک‌لر گتیردی. مشروطه اینقیلابی‌نین سبب‌لری و گئدیشاتی باره‌ده چوخ‌سایلی ادبیات اولدوغوندان آیرینتی‌لارا گیرمه‌یه‌جه‌ییک. بورادا مشروطه اینقیلابی‌نین یالنیز اساس حادثه‌لرینی سیرالاماقلا کیفایتله‌نک: ۱۹۰۵-جی ایلین دئکابرینده‌ا باش ناظیر عین‌الدوله‌نین بیر قروپ تئهران تاجیرینی حبس ائتدیرمه‌سی ایله بازار تعطیل ائتدی؛ بو حادثه اهالی‌نین موختلیف طبقه‌لری‌نین اعتراضینا نه‌دن اولدو و بو اعتراض لار بیر ایل مدتینده موختلیف فورمالاردا داوام ائتدی؛ اعتراضچی‌لارین اساس طلب‌لری آنایاسا (مشروطه) اعلان ائدیلمه‌سی، مجلیسین چاغیریلماسی، عین‌الدوله‌نین ایستعفایا گؤندریلمه‌سی، محکمه‌لرین («عدالت‌خانا»نین) یارادیلماسی، خاریجی موشاویرلرین اؤلکه‌دن قووولماسی، حبس اولونان‌لارین آزاد ائدیلمه‌سی و ب. ایدی؛ مشروطه‌نین اعلان ائدیلمه‌سی، مجلیس (مجلسِ شورایِ ملّی) نماینده‌لری‌نین خالق طرفیندن سئچیلمه‌سی حاقّیندا شاهین فرمان‌لاریندان و سئچکی نیظامنامه‌سی‌نین ایمضالانماسیندان سونرا تئهران‌دا سئچکی‌لر باشلادی؛ ۱۹۰۶-جی ایلین اوکتیابرینده‌ا ایشه باشلایان مجلیس دئکابردا اساس قانونون ۵۱ مادّه‌لیک بیرینجی بؤلومونو ایشله‌ییب حاضیرلادی و خسته مظفرالدین شاه اؤلوموندن بیر نئچه گون اؤنجه اونو ایمضالادی؛ یئنی شاه محمد علی، اساس قانونا علاوه‌لری (متمّمِ قانونِ اساسی، ۱۰۶ مادّه) ایمضالاماغا مجبور اولسا دا مجلیسی توپا توتوب، روس قازاق دسته‌سی نین یاردیمی ایله موطلق حاکیمیتینی برپا ائتمه‌یه جهد گؤسترردی؛ ۱۹۰۹-۱۹۰۸-جو ایل‌لر تبریز عصیانی محمد علی شاهین حاکیمیتی‌نین دئوریلمه‌سی، یئرینه آزیاشلی سلطان احمد شاهین گتیریلمه‌سی ایله نتیجه‌لندی؛ ۱۹۱۱-جی ایلده روس و اینگیلیس‌لرین حربی موداخیله‌سیندن سونرا عکس-اینقیلابی چئوریلیش اولدو، مجلیس بوراخیلدی.[۱]

[۱] -آیرینتیلی بیلگی اوچون، مثلاً، باخین:

تئهران‌دا باش وئرمیش حادثه‌لر ایلک گوندن آزربایجان‌دا، اؤزللیکله تبریزده دیقّتله ایزله نیلدی. مرکزده‌کی اینقیلابی قوه‌لرله ایش‌بیرلیگی قورولدو، اونون تشبّوث‌لرینه دستک وئریلدی. ۱۹۰۶-جی ایلین آوقوستوندا مشروطه‌نین اعلان ائدیلمه‌سی، حاکیمیتین کونستیتوسیا وئریلمه‌سینی پوزماق جهدی و شاهین مجلیسه سئچکی‌لر حاقّیندا نیظامنامه نی ایمضالاماقدان امتناع ائتمه‌سی خبری تبریزه چاتدیقدا یئرلی ناراضی قوه‌لر درحال جدی حرکاتا باشلادیلار. حرکاتین ایلک مرحله‌سینده آپاریجی مؤوقعیه مالیک اولان ایسلامیه انجومنی‌نین تشبّوثو ایله تبریزده تعطیل اعلان ائدیلدی. انجومنین بیر قروپ عضوو اعتراض علامتی اولاراق بریتانیانین تبریزده‌کی کونسول‌خاناسیندا بسته اوتوردولار.[۱] بازارین داوام ائدن تعطیلی و باشقا پروتئست فورمالاری تئهران‌دا حرکاتی گوجلندیردی. سئنتیابرین سونوندا شاه ساراییندان تبریزه گؤندریلن تئلئقرامدا تئزلیکله سئچکی نیظامنامه‌سی‌نین تصدیق ائدیله‌جگی و تبریزده سئچکی‌لرین کئچیریله‌جگی بیلدیریلدی. آزربایجان والی‌سی محمد علی میرزه تئزلیکله سئچیله‌جک تبریز و آزربایجان نماینده‌لری‌نین تئهرانا گؤندریله‌جگینی بیان ائتمه‌یه مجبور اولدو.[۲] بو غلبه‌دن روحلانان حرکاتچی‌لار پروسئس‌لری ایداره ائده بیله‌جک بیر اورقان یاراتدیلار. ایران‌دا ایلک سیاسی انجومنه سئچکی‌لر کئچیریلدی. ۲۰ نفردن عبارت اولان بو انجومن موختلیف آدلار داشیدی: «انجمنِ ملّیِ تبریز»، «انجمنِ ملّیِ آزربایجان»، "انجمنِ ایالتیِ آزربایجان». بو انجومن سونراکی ایل‌لرده حرکاتین سیاسی مرکزینه چئوریلدی، بعضاً ایسه یئرلی حکومت فونکسیاسی داشیدی. انجومنین موختلیف آدلاردا («جریدهٔ ملّی»، «روزنامهٔ ملّی»، «انجمن»، «انجمن تبریز») چیخمیش بیر مطبوع اورقانی دا واردی.[۳] قزئت، گونش و آسلان شکیللی ایرانین گئربی ایله فارسجا چیخمیش‌دیر. قزئتین رئداکتورو اول سید علی اکبر وکیلی، اوندان سونرا ماحمود غنی‌زاده اولموش‌دور.[۴]

تبریزده سئچکی‌لر باشا چاتدیقدان سونرا ولیعهد محمد علی میرزه داها انجومنه احتیاج قالمادیغینی بیلدیره‌رک، اونون بوراخیلماسینی طلب ائتدی. آمّا انجومن عضولری بو طلبی

- Əhməd Kəsrəvi, *Tarixe Məşruteye İran,* Tehran: Əmir Kəbir, ۱۹۷۸; М. С. Иванов, *Иранская революция ۱۹۰۵-۱۹۱۱ годов,* Москва, ۱۹۵۷; Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton, NJ: Princeton University Press, ۱۹۸۲; *Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (۱۸۲۸-۱۹۲۷)*, Bakı: Elm, ۱۹۸۵, s.۱۱۲-۱۸٦.

[۱] - بسته اوتورماق - ایران‌دا اعتراضین بیر فورماسی اولوب، توخونولماز ساییلان یئرلرده (مسجید، موجتهیدین ائوی، تئلئقراف‌خانا، خاریجی نماینده‌لیک‌لر و ص.) اعتیراضچی‌نین مووقّتی سیغینماسی ایدی.

[۲] -باخین: احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، ص. ۱۵۵-۱۶۴.

[۳] - منصوره رفیعی، انجمن (ارگان انجمن ایالتی آزربایجان)، تهران: تاریخ-ایران، ۱۳۶۲ ه.ق.، ص.۸۵.

[۴] - *Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (۱۸۲۸-۱۹۲۷)*, s.۱۳٦.

رد ائده‌رک، تبریز اهالی‌سی‌نین میتینقینی تشکیل ائتدیلر. بو میتینقده اونلار آزادلیقدان و اونون تأمیناتچی‌سی سایدیقلاری انجومندن ال چکمه‌یه‌جک‌لرینی بیلدیردیلر. ولیعهد گئری چکیلمه‌یه مجبور اولدو. تبریز انجومنی بیرینجی مجلیسین ایشله‌دیگی دؤورده (۱۹۰۸-۱۹۰۶) اصلینده یئرلی حاکیمیت اورقانی فونکسیاسینی داشییییر، فعال شکیلده شهرین پروبلم‌لری ایله مشغول اولور، عینی زاماندا جدی سیاسی مرکز رولونو اویناییردی. تبریز انجومنی‌نین تأثیری و کؤمگی ایله تئزلیکله ایالتین چئشیدلی یئرلرینده - اورمودا، سالماس دا، ماراغادا، اردبیل‌ده، زنجان‌دا، خالخال‌دا، خوی‌دا، ماکی‌دا، بیناب‌دا، آستارادا ویلایت انجومن‌لری تشکیل ائدیلدی.

تبریز انجومنی مجلیسه سئچیلمیش نماینده‌لر واسطه‌سیله تئهران‌داکی سیاسی پروسئس‌لره بیرباشا موداخیله ائتمه‌یه باشلادی. ۱۹۰۷-جی ایلین یانواریندا تبریز انجومنی نین (آزربایجان ایالت انجومنی‌نین) یئددی مادّه‌دن عبارت طلب‌لری سارایا گؤندریلدی. بو طلب‌لر آراسیندا اؤلکه‌ده اعلان ائدیلمیش کونستیتوسیایا اویغون ایداره اوصولونون برقرار ائدیلمه‌سی، اؤلکه میقیاسیندا ایالت و ویلایت انجومن‌لری‌نین یارادیلماسی ضرورتی ده واردی. یئنیجه تاختا چیخمیش محمد علی شاه حرکت‌لری ایله بو طلب‌لره اعتینا ائتمه‌یه جگینی، موطلق مونارخیا پرینسیپ‌لریندن واز کئچمه‌یه‌جگینی بیلدیردی. شاهین بو حرکت‌لرینه اعتراض اولاراق یئنی‌دن تبریز بازاری و دوکان‌لاری باغلاندی، کوچه نومایییش‌لری، میتینق‌لر تشکیل ائدیلدی. تبریزدن شاه سارایینا غضبلی تئلئقرام‌لار آخماغا باشلادی. تبریز اهالی‌سی کونستیتوسیا قایدالاری تطبیق ائدیلمه‌سه آزربایجانی ایران‌دان آییراجاغینی بیلدیردی.[۱] مجلیسین آزربایجان نماینده‌لری بسته اوتوردولار. محمد علی یئنی دن گئری چکیلمه‌لی اولدو.

آزربایجان ایالت انجومنی ۱۹۰۸-جی ایلین اورتالارینا دوغرو آرتیق آزربایجان‌دا یئرلی حاکیمیتی تمثیل ائدن اساس اورقانا، اؤلکه میقیاسیندا تأثیرلی سیاسی مرکزلردن بیرینه چئوریلمیشدی. روسیانین تبریزده‌کی دیپلوماتیک نماینده‌سی یازیردی: «آزربایجان‌دا چوخدان بری‌دیر کی، بوتون حاکیمیت یئرلی انجومنین ایختیاریندادیر. بوتون ایران‌دا بؤیوک حؤرمته و نفوذا صاحب اولان بو انجومنین تئهران‌داکی بؤلمه‌سی‌نین [آزربایجان انجومنی

[۱] - Ervand Abrahamian, *İran Between Two Revolutions,* p.۹۱; Kərəm Cəfəri, *Qovmiyyətha və qanuni əsasi dər İran,* Tehran: Əndişeye nou, ۱۳۸٦, s. ٦۳.

نظرده توتولور - ن.ن.] مصلحت‌لرینی مجلیس نماینده‌لری ممنونیتله قبول ائدیرلر.»[1] آزربایجان ایالت انجومنی‌نین ، عمومیّتله آزربایجانین مشروطه اینقیلابیندا بیرینجی درجه‌لی رولو خصوصیله عکس-اینقیلابی چئوریلیشدن سونرا داها آیدین گؤرونور.

لازیمی حاضیرلیق ایش‌لری آپاردیقدان سونرا ۱۹۰۸-جی ایلین یونوندا محمد علی شاه مجلیسی و اینقیلابچی انجومن‌لری (ایلک سیرادا آزربایجان انجومنینی) توپا توتدوردو، اینقیلاب رهبرلرینی حبس، یا سورگون ائتدیردی. تئهران‌دا عکس‌اینقیلابی چئوریلیش بوتون ایران‌دا یاییلدی، اینقیلابین نایلیت‌لری هر یئرده لغو ائدیلدی. شاه حاکیمیتی تبریزده ده یوروشه باشلادی. ایالت انجومنی‌نین بیناسی داغیدیلدی، بیر سیرا فعال حبس ائدیلدی، مقاومت گؤسترن‌لر اؤلدورولدو. تبریزی توتماق اوچون ۴۰ مینلیک نظامی قوشون حیصّه‌لری و سیلاحلی دسته‌لر جمعلشدیریلدی.[2] شهر داخیلینده دؤیوش‌لره موطلقیت طرفینه کئچمیش ایسلامیه انجومنی رهبرلیک ائدیردی. شاهچی قوه‌لرین مشروطه‌چی‌لری سیخیشدیردیغی، سونونجولار آراسیندا اومیدسیزلیگین گوجلندیگی، اینقیلابین مغلوبیتی فیکری‌نین حاکیم کسیلدیگی بیر شرایطده، یولون ۱۸-ده تبریز سوسیال-دئموکرات تشکیلاتی‌نین رهبرلری ایله اینقیلابچی دسته‌لرین باشچی‌سی ستّارخانین[3] بیرگه توپلانتی سیندا ایرتیجاعا مقاومت قراری وئریلدی. توپلانتی‌دان درحال سونرا ستّارخان آزسایلی دسته‌سی ایله ائولرین دام‌لارینا دیکیلمیش تسلیمیت سیمووالو اولان آغ بایراق‌لاری چیخاردیب، یئرینه قیرمیزی بایراق‌لار سانجدی. بو سیموولیک حادثه مشروطه اینقیلابی‌نین گئدیشینده دؤنوش نقطه‌سی اولدو. آزربایجان ایالت انجومنی ۱۲ نفرلیک عضوله یئنی‌دن ایشینی برپا ائتدی. دؤرد آی داوام ائدن شیدّتلی دؤیوش‌لر مشروطه‌چی قوه‌لرین غلبه‌سی

---

[1] - *Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии,* выпуск ١, СПб, ١٩١١, с. ٢٦٤.

[2] - محمد باقر ویجویه‌ای، بلوای تبریز، تبریز، ۱۳۲۴، ص.۱۴۵

[3] - ستار خان (۱۹۱۴-۱۸۶۷) - مشروطه اینقیلابی‌نین افسانه‌یه چئوریلمیش قهرمانی قاراداغ‌دا خیردا تاجیر عائله‌سینده آنادان اولموش‌دور. اونون عائله‌سی آزادلیق روحو ایله سئچیلمیش، بؤیوک قارداشی قوزئی‌دن کئچن قاچاق فرهادی گیزلتدیگی اوچون اعدام ائدیلمیش، دیگر قارداشی دا قاجار حاکیمیتی‌نین حاقسیز قوربان‌لاریندان بیری اولموش‌دور. ستار دؤولت مأمورلوغونا گیرسه ده بورادا اوزون مدت قالا بیلمیر. عصیانچی طبیعته مالیک اولان ستار اینقیلاب باشلارکن یاشادیغی تبریزده‌کی امیرقیز محله‌سینده سیلاحلی دسته تشکیل ائدیر و مشروطه‌چی‌لری مدافعه ائدیر. آزربایجان ایالت انجومنی اینقیلابا خیدمت‌لریندن دولایی اونا «سرداری-میلّی» عنوانی وئریر. آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین: اسماییل امیرخیزی، قیام آزربایجان و ستارخان، تهران، ۱۳۳۶؛ رحیم رئیس‌نیا، عبدالحسین ناهید، دو مبارز جنبش مشروطه: ستارخان، شیخ محمد خیابانی، تهران: آگاه،[ایلسیز]؛ هوشنگ ابرامی، ستارخان سردار ملی، تهران: طوس، ۱۳۵۲؛ محمدرضا عافیت، سردار ملی ستارخان، باکی، ۱۹۶۸؛

- *Görkəmli inqilabçı Səttarxan,* Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, ١٩٧٢.

ایله نتیجه‌لندی، تبریز موطلقیتچی قوه‌لردن تمیزلندی. ایالت انجومنی تبریزده و بیر سیرا ویلایت‌لرده تام نظارتی اله کئچیردی. تبریز عصیانچی‌لاری‌نین سئنتیابر-اوکتیابر غلبه‌لری تکجه آزربایجان ویلایت‌لرینه دئییل، اؤلکه‌نین مرکزینه و گیلان، اصفهان، خوراسان کیمی اساس ایالت‌لرینه ده روحلاندیریجی تأثیر ائتدی، مشروطه طرفدارلارینی یئنی‌دن حرکته گتیردی.

شاه اساس گوجونو اینقیلابین مرکزی اولان تبریزین توتولماسینا یؤنلتدی. ۱۹۰۹-جو ایلین مارت آیيندا محاصره‌یه آلینمیش تبریز، آرتیق آجلیقلا اوز-اوزه قالمیشدی. آزربایجان ایالت انجومنی ایله شاه سارایی آراسیندا اینگیلیس و روس دیپلومات‌لاری‌نین آراچیلیغی ایله دانیشیق‌لار باشلادی. انجومن باریشیق اوچون مشروطه‌نین برپا ائدیلمه‌سی، مشروطه‌چی قوه‌لردن سیلاح‌لارین آلینماماسی، اونلارین تعقیب ائدیلمه‌مه‌سی، دؤولت قوشون‌لاری‌نین تبریزدن اوزاقلاشدیریلماسی، آزربایجان والی‌سی‌نین خالقین راضیلیغی ایله تعیین ائدیلمه‌سیندن عبارت بئش شرط ایره‌لی سوردو.[1] دانیشیق‌لاری اوزاتماقلا شاه سارایی واخت قازانماق، تبریز اطرافینا داها آرتیق حربی قوّه توپلاماق، تبریزی آجلیقلا بوغماق ایسته‌ییردی. ۱۹۰۹-جو ایلین آپرئلینده موطلقیتچی قوه‌لر یئنی‌دن تبریز اوزرینه هوجوما کئچدیلر، شدتلی دؤیوش‌لرین اولماسینا باخمایاراق، اونلار گوجلو مقاومتله قارشیلاشدیلار و شهری آلا بیلمه‌دیلر. شاه سارایی حاکیمیتینی قوروماق اوچون خاریجی موداخیله‌دن ایستیفاده ائتمه یه مجبور اولدو. تبریزه ارزاق گتیرمک، خاریجی تبعه‌لرین حیاتینی قوروماق بهانه‌سی ایله روسیا قوشون‌لاری سرحدی کئچیب، تبریزه دوغرو یؤنلدی. ایالت انجومنی مقاومت گؤسترمه مک حاقّیندا قرار وئردی. بونونلا بئله آزربایجان ویلایت‌لری‌نین چوخوندا انجومن‌لر یئرلی حاکیمیت اورقانی کیمی ایشله‌ییر و ایالت انجومنی‌نین گؤستریش‌لرینی یئرینه یئتیریردی.

اینقیلاب مرکزی تبریزین ایشغالینا باخمایاراق، محمد علی شاه حاکیمیتینی ساخلایا بیلمه‌دی. گیلان و اصفهان‌دان اینقیلابچی قوه‌لرین تئهران اوزرینه یوروشوندن سونرا محمد علی شاهین دئوریلدیگی و ۱۴ یاشلی اوغلو سلطان احمدین (۱۹۲۵-۱۹۰۹) شاه اعلان ائدیلدیگی بیلدیریلدی. ایکینجی چاغیریش ایران مجلیسی‌نین (۱۹۱۱-۱۹۰۹) تصدیق ائتدیگی حکومت اؤلکه‌ده آساییشین برپاسینی اساس مقصدی اعلان ائتدی. بونون اوچون مشروطه‌چی‌لرین سیلاحسیزلاشدیریلماسینا باشلاندی. ایلک نؤوبه‌ده تبریزه‌کی سیلاحلی

[1] - احمد کسروی، تاریخ مشروطهٔ ایران، ص. ۸۸۸،
- *Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (*۱۸۲۸-۱۹۲۷*)*, s. ۱۷۱.

دسته‌لری نئیترالاشدیرماق [ضررسیزلشدیرمک] گرکدی. بو مقصدله مشروطه قهرمان‌لاری ستّارخان (سردار ملّی) و باغیر خانی (سالار ملّی) تبریزدن اوزاقلاشدیرماق اویغون گؤرولدو. داخیلی ایش‌لر ناظیری‌نین اونلاری تئهرانا دعوت مکتوب‌لاری ایله یاناشی، باشقا رسمی شخص‌لردن تهدید مکتوب‌لاری دا گلمه‌یه باشلادی. ستّارخان تئهرانا گئتمک‌دن امتناع ائدیردی. آنجاق یئنی فیتنه‌کارلیغین باش وئرمه‌سینی و آزربایجان‌دا یئنی‌دن قان تؤکولمه‌سینی اؤنله‌مک اوچون ستّارخان سوندا تئهرانا گئتمه‌یه قرار وئردی. تبریزده طنطنه‌لی یولاسالما، تئهران‌دا ایسه عینی طنطنه‌ده قارشیلاما مراسیم‌لری‌نین کئچیریلمه‌سینه باخمایاراق، تئزلیکله حکومتین اساس مقصدی اورتایا چیخدی. ۱۹۱۰-جو ایلین آوقوستوندا ستّارخانین آزسایلی سیلاحلی دسته‌سی آتابگ پارکیندا محاصره ائدیله‌رک، سیلاح‌لاری تحویل وئرمه‌یه چاغیریلدی. بوندان امتناع ائدیلدیکده ایسه چوخ‌مینلی حکومت قوه‌لری یئفرئم داویدیانسین (داشناک پارتیاسی‌نین عضوو) کوماندانلیغی ایله اینقیلابین بو سون قالاسی اوزرینه هوجوما کئچدیلر. پارک هر طرف‌دن توپ آتشینه توتولدو. ستّارخانین دسته‌سیندن ۱۸ نفر اؤلدو، ۴۰ نفر ایسه یارالاندی. ستّارخان اؤزو ده یارالاندی.[۱] مشروطه قهرمان‌لاری تبریزه قاییتماق ایسته‌سه‌لر ده تئهران حکومتی بونا ایجازه وئرمه‌دی. باشقا سؤزله، ستّارخان و باغیر خان تئهران‌دا سورگون حیاتی یاشاماغا مجبور اولدولار. بو حادثه تبریزی و بوتون آزربایجانی حیدّتلندیردی. روس قوشون‌لاری‌نین آزربایجان‌دا یئرلشمه‌سی مشروطه‌چی‌لری فعال حرکت‌لردن چکیندیرمه‌سینه باخمایاراق، آزربایجان‌دا حرکات داوام ائتمکده ایدی. بورایا تعیین ائدیلمیش ایالت والی‌سی‌نین تضییق‌لرینه جاواب اولاراق تبریز اهالی‌سی اونون ایستعفاسینی طلب ائتدی. مجلیس تبریز اهالی‌سی‌نین طلبینی قبول ائتمه یه مجبور اولدو. ۱۹۱۱-جی ایلین باش‌لاریندا ایالت انجومنینه، مرند، خوی، اورمو و باشقا ویلایت انجومن‌لرینه یئنی سئچکی‌لر کئچیریلدی.[۲]

محمد علی شاهین یئنی‌دن حاکیمیتینی برپا ائتمک جهدی پایتاختدا اولدوغو کیمی آزربایجان‌دا دا شدتلی مقاومته راست گلدی. ۱۹۱۱-جی ایلین آوقوستون سون‌لاریندا ایرتیجا عچی قوه‌لر تبریزه هوجوم ائتدیلر. آغیر دؤیوش‌لردن سونرا تبریزین مدافعه‌چی‌لری بو قوه‌لری گئری اوتورتدولار. آزربایجان ایالت انجومنی یئنی‌دن دورومو نظارت آلتینا آلدی. روسیانین آمئریکالی موشاویرلری اؤلکه‌دن چیخارتماق طلبی و بو طلبین اینگیلتره طرفیندن مدافعه

---

[۱] - *Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии,* выпуск ٥, c. ٣١-٤١; *Blue Book, Persia,* ١٩١١, N ١, s. ٧٧-٧٨, ٨٧-٨٨.

[۲] - *Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (*١٨٢٨-١٩٢٧*),* s. ١٧٨-١٨٠.

ائدیلمه‌سی نویابر آییندا یئنی‌دن اؤلکه‌ده سیاسی بحران یاراتدی. تئهران‌دا مجلیس بوراخیلدی، یئنی حکومت روسیانین اولتیماتومونو قبول ائتدی. آنجاق تبریز یئنه ده تسلیم اولماق ایسته‌مه‌دی. دئکابر آیی‌نین ۲۸-۲۰-ی آراسیندا تبریزده روس قوشون‌لاری ایله یئرلی موجاهیدلر آراسیندا دؤیوش‌لر اولدو. یئنی روس قوشون‌لاری‌نین شهره گتیریلمه‌سیندن سونرا آزربایجان ایالت انجومنی مقاومتین دایاندیریلماسی حاقّیندا قرار وئردی. روس قوشون‌لاری شهری داغیدیب، اینقیلابچی‌لاری کوتله‌وی صورتده حبس ائتدی، مشروطه حرکاتی‌نین اونلارلا فعال ایشتیراکچی‌سی محو ائدیلدی. بونونلا مشروطه اینقیلابی آزربایجان‌دا دا سونا چاتدی.

گؤروندوگو کیمی، آزربایجان مشروطه اینقیلابیندا ان فعال شکیلده ایشتیراک ائتدی. تبریزین اینقیلاب مرکزی رولونو اویناماسی فیکری سونراکی رسمی ایران تاریخچیلیگینده ده یئر آلدی. بو فعاللیغین نه‌دن‌لری سیراسیندا تاریخ ادبیاتیندا آزربایجانین همین دؤورده اؤلکه‌نین باشقا ایالت‌لرینه نیسبتاً اقتصادی-تیجاری باخیمدان داها اینکیشاف ائتمه‌سی، آزربایجان اهالی‌سی‌نین سیاسی جهت‌دن داها آکتیو اولان قاففازلارلا علاقه‌لری‌نین سیخلیغی، بورادا مین‌لرله اینسانین حیات مکتبی کئچمه‌سی گؤستریلیر.[۱]

بو نه‌دن‌لر سیراسینا آزربایجانین سیاسی باخیمدان مشروطه اینقیلابینی نیسبتاً حاضیرلیقلی قارشیلاماسینی دا علاوه ائتمک اولار. هله اون دوققوزونجو یوزایلین سون‌لاریندا تبریزده یوخاریدا آدی چکیلمیش «ایسلامیه انجومنی» آدلی تشکیلاتین اساسی قویولموشدو. بو تشکیلات اساساً اورتا و آشاغی درجه‌لی روحانی‌لردن عبارت اولوب، دینی مراسیم‌لرده سیاسی مسئله‌لری موذاکیره ائدیردی. ۱۹۰۰-جو ایلده تبریزین معاریفچی ضیالی‌لاری آزربایجان معاریف انجومنینی تشکیل ائتدیلر. بورادا دا چئشیدلی سیاسی مسئله لر موذاکیره ائدیلیردی. آزربایجان‌دا مشروطه اینقیلابی‌نین گئدیشینده ان فعال شکیلده ایشتیراک ائتمیش تبریز ایجتیماعیون-عامّیون (سوسیال-دئموکرات) تشکیلاتی‌نین ایلک کیچیک قروپ‌لاری یوزایلین اول‌لرینده اورتایا چیخماقدا ایدی. ۱۹۰۳-جو ایلده یئنی گؤمروک تعریفه سیستئمینه قارشی حرکات آزربایجان‌دا داها قالماقاللی کئچدی. یئنی گؤمروک سازیش‌لری‌نین باغلانماسینا چالیشان باش ناظیر امین‌السلطان آتابگی نجف روحانی

---

[۱] - روس آراشدیریجی‌سی ن. بئلووا'نین حسابلامالارینا گؤره، ۱۹۰۵-جی ایلده ایرانین قوزئی-باتی بؤلگه‌سیندن روسیایا قازانج دالینجا («کسبکارلیغا») گئتمیش آدام‌لارین سایی ۳۰۰ مینه یاخین ایدی.

- Н. К. Белова, Об отходничестве из северо-западного Ирана в конце XIX – начале XX в., *Вопросы истории,* N ۱۰, ۱۹۵٦, с. ۱۱٤.

لری‌نین دین‌سیز اعلان ائتمه‌لریندن سونرا تبریزده ورقه‌لر یاییلدی. بازار و دوکان‌لار باغلاندی، اعتراض ائدن کوتله، بوتون خاریجی گؤمروک موشاویرلری‌نین اؤلکه‌دن قووولماسینی طلب ائتدی. روحانی‌لرین طلب‌لری سیراسیندا مئی‌خانالارین، مئهمان‌خانالارین، ائله‌جه ده یئنی اوصوللو مکتب‌لرین باغلانماسی دا واردی. ولیعهد محمد علی میرزه یازیلی اولاراق بئلچیکالی گؤمروک موشاویری پریمی شهردن چیخارتدیغینی، مئی‌خانالارین، مئهمان‌خانالارین و یئنی مکتب‌لرین قاپادیلماسی حاقّیندا گؤستریش وئردیگینی بیلدیردی.[1] روحانی‌لر ولیعهدین یازیلی وعدینه اعتینا ائتمه‌دن شهرده‌کی مئی‌خانالاری، مئهمان‌خانالاری و یئنی اصول مکتب‌لری داغیتدیلار. اونلارلا آدامین حبس و سورگون ائدیلمه‌سینه باخمایاراق، بو حادثه جمعیتین سیاسیلشمه‌سینه تکان وئردی.

آزربایجانین مشروطه اینقیلابیندا فعال ایشتیراکی سبب‌لری سیراسیندا ولیعهد (سونرا شاه) محمد علی میرزه‌نین والی‌سی اولدوغو ایالته موناسیبتی ساییلا بیلر. مشروطه اینقیلابینی بیرباشا موشاهیده ائتمیش و اونون گئدیشینده فعال ایشتیراک ائتمیش ممّد امین رسول‌زاده، ولیعهد محمد علی میرزه‌نین آزربایجانلا دایم گرگین موناسیبتده اولدوغونا دیقّت چکیر. او یازیر: «مظفرالدین شاهین وفاتینی متعاقیب اوغلو محمد علی شاه آتاسی‌نین خیلافینا اولاراق آزربایجانا عداوت بسله‌دی. و فقط بو عداوتین ثمره‌سینی ایکتیفاف‌دا [گؤرمکده، ایزلمکده؟] گئجیکمه‌دی: قانون-ی اساسی‌یه قارشی عصیان ائدن بو متمرّد [اینادجیل] شاه کندینه قارشی سیلاح بدست مودافیعه اولاراق آزربایجانی بولدو.» محمد علی‌نین ولیعهدلیگی دؤورو ده، رسول‌زاده‌یه گؤره، «آزربایجان تاریخ-ی احتکاری‌نین [مؤحتکیرلیگی‌نین] ان وحشتناک بیر دؤورونو تشکیل ائیله‌میش‌دیر.»[2]

اؤلکه تاریخینده ایلک دفعه اولاراق اساس قانونون (کونستیتوسیانین) قبولو و موطلقیت‌دن کونستیتوسیالی مونارخیا ایداره اصولونا کئچید، هم ده عنعنه‌وی عشیرت (طایفا) دؤولتیندن مودئرن دؤولته کئچیدین گؤستریجی‌سی ایدی. بو، بوتون ایران اهالی‌سی نین عمومی قازانجی ایدی. آنجاق اهالی‌نین چوخ-اتنوسلو ترکیبی‌نین اساس قانوندا عکس

---

[1] - احمد کسروی، تاریخ مشروطهٔ ایران، ص. ۳۱.

[2] - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri,* s.١٦, ٢٠.

محمد علی میرزه‌نین معلمی خزر تورک‌لریندن و یهودی دینینه منسوب شاپشال آدلی بیر روس جاسوسو اولموش‌دور. او، ولیعهدی موطلقیتچی روحدا تربییه ائتمیش‌دیر.

- Mehmet Metin Ören, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, [yersiz, ilsiz], s. ٤٧.

میلّی شاعیر میرزه علی اکبر صابیر شعیرلرینده محمد علی شاهی دایم لاغا قویموش، اونو «مندەلی» آدلاندیرمیش‌دیر.

اولونماماسی، فارس قؤومونون دیلینه علیحدّه ایستاتوسون وئریلمه‌سی، شیعه‌لیگی رسمی دؤولت مذهبی اعلان ائتمک و ب. مشروطه اینقیلابیندان درحال سونرا اؤلکه‌ده کسکین پروبلم‌لر یاراداجاقدی. آزربایجانین، عمومیّتله تورک‌لرین مشروطه اینقیلابیندا بو قدر فعال ایشتیراک ائتمه‌سی و وئردیگی مین‌لرله قوربانین موقابیلینده قازانجی اولدومو، اولدوسا نه ایدی؟

یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، اؤلکه‌ده ایلک سیاسی انجومن ۱۹۰۶-جی ایلین سئنتیابرینده تبریزده یاراندی. شهر اهالی‌سی تاجیر، صنعتکار، آریستوکراتیا، روحانی‌لر، مولکه‌دار و تورپاق صاحب‌لریندن عبارت ۲۰ نفرلیک هئیَت سئچدیلر. بو هئیَته تبریزین باش موجتهیدی حاجی میرزه حسن، مولکه‌دارلار نظام‌الدّوله، بصیرالسلطنه، ملک‌التجار، تاجیر مهدی آغا کوزه‌کونانی و باشقالاری داخیل اولدولار. انجومنین توپلانتی‌لاریندا صنعتکارلارین نماینده‌لری ده ایشتیراک ائدیردیلر. انجومنین ایلک صدری حاجی نظام‌الدّوله سئچیلدی.[۱] تبریز انجومنی سونرالار آزربایجان ایالت انجومنی کیمی فعالیت گؤستردی و اینقیلاب دؤورونده سیاسی پروسئس‌لرین مرکزینده یئر آلدی. ۱۹۰۷-جی ایلین مای-یونوندا بیرینجی مجلیس ایالت و ویلایت انجومن‌لری حاقّیندا قانون لایحه‌سینی موذاکیره ائدیب، ۱۲۲ مادّه‌دن عبارت قانون اولاراق قبول ائتدی. بو قانوندا انجومن‌لرین تشکیلی قایدالاری، اونلارین صلاحیّت‌لری، ایالت و ویلایت‌لرین بودجه‌لری، ویلایت انجومن‌لری‌نین تشکیلی حاقّیندا بؤلوم‌لر وار ایدی. ایالت انجومن‌لری‌نین صلاحیّت‌لری حاقّیندا بؤلوم اؤزللیکله دیقّتی چکیر. ۸۷-جی مادّه ایالت انجومن‌لری اوچون کیفایت قدر گئنیش صلاحیّت دایره‌سی معیّن ائدیردی: قانون‌لارین حیاتا کئچیریلمه‌سینه نظارت، ایالت ایش‌لری حاقّیندا قرارلارین قبول ائدیلمه‌سی، ایالتین ایقتیصادیاتی، تهلوکه‌سیزلیگی و ریفاهینا عاید موناسیبتین بیلدیریلمه‌سی. ایالت انجومن‌لری والی‌لر حاقّیندا شیکایت‌لری موذاکیره ائدیب، اونون حرکت‌لرینده قانونا ضد حال‌لار معیّن ائتدیگی تقدیرده، والی‌یه خبردارلیق ائتمک حاقینا صاحب ایدیلر. بو خبردارلیق تأثیرسیز قالدیقدا، انجومن‌لر مسئله‌نی اؤلکه‌نین مرکزی دؤولت اورقان‌لاری قارشی‌سیندا قالدیرا بیلردیلر (۸۹-جو مادّه). ایالت انجومنی‌نین صلاحیّت دایره‌سینه وئرگی‌لرین ییغیلماسی و خرجلنمه‌سینه نظارت (۹۱-جی مادّه)، لازیم گلدیکده فوق‌العاده یئرلی وئرگی‌لر قویماق (۹۴-جو مادّه) دا داخیل ایدی. بو قانونا گؤره، ایالت و ویلایت بودجه‌لری والی طرفیندن ترتیب ائدیلسه ده، انجومن‌لر بودجه لایحه‌سینه لازیمی

[۱] - محمد باقر ویجویه‌ای، بلوای تبریز، ص. ۷، ۱۰.

دییشیکلیک ائتدیکدن سونرا اونو تصدیق ائدیب، سون تصدیق اوچون مالیه ناظیرلیگینه گؤندرمه‌لی ایدی (۱۱۲-جی مادّه). والی هر ایلین بیرینجی آیینداا انجومنه موفصّل مالیه حساباتی وئرمه‌لی ایدی (۱۱۳-جو مادّه).[۱] بو قانون ایالت و ویلایت انجومن‌لرینه یئرلی حاکیمیت اورقان‌لاری رولونو اویناماق اوچون کیفایت قدر صلاحیّت وئریردی و مشروطه اینقیلابی گئدیشینده اؤزللیکله آزربایجان ایالت انجومنی بو صلاحیّت‌لردن یئترینجه ایستیفاده ائدیب، کیچیک آرالیق‌لارلا ایالتده اساس حاکیمیت اورقانی اولدو. ایالت و ویلایت انجومن‌لری او زامانکی ایران دؤولتی‌نین «ممالکِ محروسهٔ قاجار» پرینسیپیندن قایناقلانیردی (هرچند کی بو پرینسیپ آنایاسادا عکس اولونمامیشدی). او، ایران‌داکی خالق‌لارین موهومّ و یئگانه دئموکراتیک و میلّی نایلیت‌لریندن بیری سایبلمالی‌دیر. چوخ‌میلّتلی ایران‌دا میلّت‌لرآراسی پروبلم‌لرین یومشالدیلماسی، حتی سونرالار حلّی ساحه‌سینده حسّاس رول اویناماق پوتئنسیالینا مالیک ایدی. (مشروطه اینقیلابی‌نین مغلوبیتیندن سونرا بو دئموکراتیک ایداره‌چیلک اینسیتیتوتو لغو ائدیلدی، اویغون قانون ایسه ایجراسیز قالدی).

انجومن‌لرین یئرلی ایداره‌چیلیک، موختاریت اورقان‌لاری کیمی موهومّ اؤنمی‌نین اولماسینا، مرکزین قانونسوزلوغونا و یارارسیز ایداره‌چیلیگینه قارشی یؤنلمه‌لرینه باخمایاراق، اونلار میلّی موختاریت اورقان‌لاری اولا بیلمه‌دیلر. آزربایجان ایالت انجومنی‌نین و یئرلی ویلایت انجومن‌لری‌نین یئرلی دیل، مدنیت حاقّیندا هر هانسی بیر قراری‌نین اولماسی معلوم دئییل‌دیر. انجومنین اورقانی اولان «انجمن» قزئتی فارسجا چیخیر، چئشیدلی اورقان‌لارین آدینداکی «میلّی» سؤزو «عموم‌میلّی»، عموم-ایران آنلامی داشیییردی. اینقیلاب زامانی آزربایجان‌دا فعال ایش آپارمیش «اجتماعیون-عامیون» («موجاهید») پارتیاسی‌نین[۲] سندلرینده میلّی-اتنیک مسئله ایله باغلی هئچ بیر قئید یوخ ایدی.[۳] اینقیلاب زامانی تئهران‌دا یارانمیش، تبریزده ده یئرلی شؤعبه‌سی اولان ایران دئموکرات پارتیاسی ایرانین چوخ‌میلّتلی

---

[۱] - مجموعهٔ قوانین و مووزئیهٔ و مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی، تهران، ۱۳۱۸ [۱۹۳۹]، ص. ۶۴-۸۴.

[۲] - «ایجتیماعیون-عامیون» پارتیاسی‌نین مرکزی قافقازدا ایدی و گئرچک رهبری نریمان نریمانوو سایبلیردی. ش. ا. تاغییئوا، نریمان نریمانووون ۱۹۱۱-۱۹۰۵-جی ایل‌لر ایران اینقیلابی ایله علاقه‌دار فعالیتی حاقیندا،
- *Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası,* ۱۹۷۳, N ۳, s. ۳۹-٤۱.

[۳] -بو پارتیانین پروقرام سندلری حاقّیندا باخین:
- *Новая история Ирана. Хрестоматия,* Ответ. редакторы М.С.Иванов, В.Н.Зайцев, Москва: Наука, ۱۹۸۸, с.۲٥۰-۲٦٤.

قورولوشونو قبول ائتمیر، هر واسطه ایله اونون خاریجی و داخیلی بوتونلوگونو قوروماق ضرورتیندن بحث ائدیردی.[1] بو پارتیانین قورولماسیندا یئرلی تورک‌لر موهومّ رول اوینامیش، اونون گئرچک رهبری سید حسن تاغی‌زاده ایدی. بو پارتیانین تئهران‌داکی «ایرانِ نو» قزئتینی ممّد امین رسول‌زاده، تبریزده‌کی «شفق» قزئتینی ایسه سونرالار پان-ایرانیست‌لرین تانینمیش نماینده‌سی اولاجاق میرزه حاجی‌آغا رضازاده (سونرالار رضازاده-شفق) رئداکته ائدیردی. حسین اومیده گؤره، مشروطه اینقیلابی دؤورونده آزربایجان‌دا ۵۰-یه یاخین قزئت و درگی چیخدی. بونلاردان ۸-ی تورکجه-فارسجا، بیری تورکجه، قالان‌لاری ایسه فارسجا نشر ائدیلدی.[2] تئهران‌دا چاپ ائدیلن بیر چوخ قزئتین تأسیسچی‌سی و رئداکتورو دا تورک‌لردن ایدی. بو مطبوع اورقان‌لارین آراشدیریلماسی گؤستریریر کی، اونلار بیر قایدا اولاراق عموم-ایران پروبلم‌لریندن بحث ائتمیش، تورکلوک مسئله‌لرینی صحیفه‌لرینه چیخارتمامیشلار.[3]

مشروطه اینقیلابیندان ان کارلی چیخان فارس اتنوسو اولدو. هر شئی‌دن اول فارس‌لارین اون‌ایل‌لرله اویوشا بیلمه‌دیکلری قاجار حاکیمیتی ضعیفله‌دی. بونون عکسینه، اؤلکه ایداره‌چیلیگینده اونسوز دا بؤیوک چکی‌سی اولان فارس بوروکراتیاسی‌نین رولو داها دا آرتدی. ۱۹۰۷-جی ایلین آوقوستوندا تبریزلی عابّاس آغانین باش ناظیری قتل ائتمه‌سیندن ممنون اولان فارس شاعیرلریندن فخرالواعظین آدلی بیریسی قاجار حاکیمیتینی فارس دؤولتچیلیگینه یاد، حتی دوشمن حادثه سایبر. بیر شعیرینده او یازیر: «تورک، ایران اصیللی لره ائیله‌یبب تؤهمت، فیرودین مولکونو، جمشیدین جامینی آلدی.»[4] اصلاحاتچی-مودئرنیست دایره‌لرین هیندیستان‌دا چاپ ائتدیردیگی نفوذلو *حبل‌المتین* قزئتی اینقیلاب زامانی (۱۲ نویابر ۱۹۰۶) تحصیل ناظیرلیگینه عنوانلادیغی رئداکسیا مقاله‌سینده یازیردی کی، توپلوم اؤزونو یالنیز او واخت مودئرنلشدیره بیلر کی، او تک میلّته چئوریله بیلسین. و

---

[1] -یئنه اوردا، ص. ۲۶۵-۲۶۴.

[2] - حسین امید، تاریخ فرهنگ آزربایجان، تبریز، ۱۳۳۲، ص.۴۹.

[3] -مثلاً، باخین:

- Pərvanə Məmmədli, *Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi*, Bakı: Elm, ۲۰۰۹, s. ۳۳-۶۲.

اورمودا نشر ائدیلمیش فریاد قزئتی‌نین ۱۹۰۷-جی ایلین ۵ مای سایینداً «خیطابه. تورک جاوان‌لارینا» باشلیقلی یازیدا گونئی‌ده‌کی گنج‌لری بیرلیگه چاغیرماسی و قوزئی‌ده‌کی گنج‌لردن عیبرت آلماغا دعوت ائتمه‌سی استثنا سایبلا بیله‌جک حال سایبلمالی‌دیر.

- Н.К.Белова, К вопросу о так называемой социал-демократической партии Ирана, *Вопросы истории и литературы стран зарубежнего Востока,* Москва, ۱۹۶۰, с. ۱۲۲.

[4] - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı,* s.۱۱۶.

توپلوم او زامان تک میلّته چئوریلیر کی، او، اورتاق عنعنه، اینانج و اؤزللیک‌لرله بیرلشه بیلسین. قزئتین فیکرینه گؤره، «بعضی‌لری‌نین یانلیش اولاراق ایدّعا ائتدیگی کیمی، تکجه مونارخا صداقت یئتمز.» بو باغ‌لارین اولماماسی توپلومو بؤلر و مودئرنلشمه‌نین قارشی‌سینی آلار. مقاله-مراجعت مؤلّیف‌لری ایرانین باشینا گلن فاجعه‌لری بوراداکی تورکلوگون وارلیغی ایله ایضاح ائتمک کیمی قاتی ایرقچی نتیجه‌یه گلیرلر: «بیزیم ایندیکی بدبختلیک‌لریمیزین کؤک‌لری موغول و تاتار یوروش‌لرینه گئدیب چیخیر. سئوگیلی آزربایجانیمیزا بیر خاریجی دیل تحمیل ائدیلدی. اهالیمیز فارس و تورک دیللی‌لره بؤلوندو.» باشقا بیر یئرده حبل‌المتین حساب ائدیردی کی، «اؤلکه‌ده چوخ‌دیلچیلیک قالدیقجا، اونون موستقیللیگینی نه‌اینکی اساس قانون، حتی رسپوبلیکا ایداره‌چیلیگی بئله تأمین ائده بیلمز.»

فارس‌لارین چوخلوقدا اولدوغو شیعه روحانی‌لری‌نین یوخاری طبقه‌سی اون دوققوزونجو یوزایل بویو آرتان نفوذلارینی یئنی آنایاسادا تثبیت ائتدیره بیلدی. بو طبقه اینقیلابین باش‌لاریندا فعال شکیلده پروسئس‌لره قوشولدو، شاه سارایی ایله ناراضی کوتله آراسیندا واسطه‌چی اولماغا چالیشدی. تئهران موجتهیدلری سید محمد طباطبایی، سید عبدالله بهبهانی و شئیخ فضل‌اله نوری نفوذلاریندان ایستیفاده ائده‌رک یئنی آنایاسادا روحانی‌لرین یوکسک سوسیال-سیاسی ایستاتوسونون تثبیت ائدیلمه‌سینه چالیشدیلار. آنایاسایا علاوه‌لرین لایحه‌سینی اونلار ناراضیلیقلا قارشیلادیلار. روحانی‌لرین یوخاری طبقه‌سی آنایاسانی تامامیله شریعته تابع ائتدیرمه‌یه، بئله‌لیکله اؤلکه‌نین اجتماعی-سیاسی حیاتینا اؤزلری‌نین نظارتینی تأمین ائتمه‌یه چالیشدیلار. فئودال آریستوکراتیاسی و شاه سارایی ایله یاخین علاقه‌لری اولان شئیخ فضل‌اله بو لایحه‌یه قارشی خصوصی فعاللیقلا تبلیغات آپاریردی.[1] او، آدی‌چکیلن لایحه‌یه بیر مادّه‌نین ده علاوه ائدیلمه‌سینی ایصرار ائدیردی. بو مادّه‌یه گؤره، روحانی‌لردن عبارت اولان خصوصی بیر کومیسیا قانون لایحه‌لری‌نین و مجلیس قرارلاری‌نین شریعته اویغون اولوب-اولماماسینی معیّن ائتمه‌لی، بونونلا مجلیس هر آددیمینی روحانی‌لرین یوخاری طبقه‌سی‌نین سانکسیاسی ایله اویغونلاشدیرمالی ایدی.[2] ۱۹۰۷-جی ایلین اوکتیابریندا قبول ائدیلمیش (۱۹۲۵-جی ایلین دئکابریندا قیسماً دییشدیریلمیش) آنایاسایا علاوه‌لرده ایرانین رسمی دینی ۱۲ ایمام حاقّیندا جعفری مذهبی قبول ائدیلدی (۱-جی مادّه). علاوه‌لرین ۲-جی مادّه‌سینده یازیلدی: «مجلیسین قانون‌لاری

[1] - احمد کسروی، تاریخ مشروطهٔ ایران، جلد II ، ص. ۴۸.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۵۱-۵۰.

ایسلامین مقدس قایدالارینا ضد اولمامالی‌دیر. بو قانون‌لارین ایسلام اساس‌لارینا اویغون اولماسینی علمالار معیّن ائدیر.» بونون اوچون ۵ عالی روحانی شخص‌دن عبارت اولان بیر کومیته یارادیلمالی ایدی. بو کومیته‌نین تشکیلی قایدالاری ۲-جی مادّه‌ده ایضاح ائدیلمیش‌دیر.[۱] انجومن‌لر حاقّیندا قانون لایحه‌سی ده روحانی‌لرین کسکین مقاومتینه راست گلدی. ۱۹۰۷-جی ایلین مارتیندا مجلیسده چیخیشی زامانی موجتهید آغا سید محمد دئییرمیش: «بو انجومن‌لر نه اولان شئی‌دیر؟ اونلار نه‌یه لازیم‌دیر؟ بیر اؤلکه‌ده یوزلرله پارلامنت اولماز. مجلیس اولان یئرده بو انجومن‌لر لازیم دئییل. انجومن‌لر اؤلکه‌ده قاریشیقلیق و آنلاشمازلیق یارادیر، خئیری ده یوخدور... اونلار حتی روحانی‌لرین ده ایشینه قاریشیرلار...»[۲]

فارس اتنوسونون مشروطه‌دن الده ائتدیگی ان بؤیوک قازانج‌لاردان بیریسی ده فارس دیلینی بیلمگین مجلیسه و انجومن‌لره سئچیلمک اوچون واجیب شرط اولماسی ایدی. بو شرط مجلیسه سئچکی‌لر حاقّیندا قانوندا (۴-جو مادّه)، ائله‌جه ده ایالت و ویلایت انجومن‌لری حاقّیندا قانوندا (۹-جو مادّه) تثبیت ائدیلدی.[۳] اینقیلاب دؤورونده اهالی‌سی‌نین اکثریتی‌نین فارس‌لاردان عبارت اولدوغو تئهرانا ایالت‌لره نیسبتاً حدیندن آرتیق یئرین وئریلمه‌سینی ده بو خالقین اوستون ایستاتوسونون تثبیتی سایماق اولار. تئهران‌دان سئچیله‌جک ۶۰ مجلیس عضوو بیرینجی مجلیسین عضولری‌نین (جمعی ۲۰۰-ه قدر) اؤنملی بؤلومونه برابر ایدی. حالبوکی تئهران اهالی‌سیندن ۷-۶ دفعه چوخ اولان آزربایجان ایالتی‌نین اهالی‌سینه جمعی ۱۲ یئر آیریلیردی. ایکینجی مجلیسه سئچکی‌لر حاقّیندا قانوندا دییشیکلیک اولدو. آرتیق آزربایجان ایالتینه ان چوخ - ۲۱ یئر وئریلیر، تئهرانا آیریلان یئرلرین سایی ایسه کسکین شکیلده آزالدیلیب، ۶۰-دان ۱۵-ه ائندیریلدی.[۴]

بئله‌لیکله، آزربایجان تورکونون مشروطه اینقیلابیندا ایشتیراکی مؤوضوعسونو یئکونلاشدیرارکن بو اینقیلابی اونلار اوچون ایتیریلمیش فورصت‌لر کیمی دیرلندیرمک مجبوریتینده‌ییک. ممّد امین رسول‌زاده ۱۹۱۱-جی ایلده یازیردی: «تورک اینقیلابچی‌لاری، تورک مبعوث‌لاری، تورک انجومن‌لری دئدیگیمیزده بونلارین محض تورکلوک نامینه حرکت ائتدیکلری دوشونولمه‌سین. ایران تورک مشروطیّت‌پرورلری تورکلوکلرینی دوشونمه‌دیلر؛

---

[۱] - مجموعهٔ قوانین و مووزئیئ و مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی، ص. ۳.

[۲] - *Новая история Ирана. Хрестоматия,* s. ۲۱۵.

[۳] - مجموعهٔ قوانین و مووزئیئ و مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی، ص. ۳۴، ۶۴.

[۴] -یئنه اوردا، ص. ۳۶، ۴۱.

بوتون فداکارلیغی آنجاق ایرانلیلیق و وطن-ی موشترک نامینه ایجرا ائتمیشلردیر.»[1] چوخ سونرالار تبریزلی علی آزربایجانین و تورک‌لرین مشروطه اینقیلابیندا ایشتیراکینا سیموولیک شکیلده، آنجاق دقیق قیمت وئره‌جکدی: «مشروطیت‌ده بیز یورغا گئتدیک، اونلار [فارس‌لار] میندیلر...»[2]

۱۹۲۰-جی ایلین تبریز عصیانی: نه‌یه خاطیر؟ مقصد میلّیمی، «عموم-میلّیمی»؟

یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، آزربایجان ۱۹۰۹-جو ایلین آپرئلیندن روسیا قوشون‌لاری طرفیندن ایشغال ائدیلمیشدی. ۱۹۱۱-جی ایلین سونوندا ماراغا فئودالی صمد خان شجاع‌الدّوله ایالتین والی‌سی تعیین ائدیلدی. او، مشروطه‌چی قوه‌لره آمانسیز دیوان توتور، یئرلی ایرتیجاعنی گوجلندیریردی. او، ایالتده رئپرئسسیو رژیم قورموشدو. روسیانین ایصراری ایله بو وظیفه‌یه گتیریلمیش و روسیا نماینده‌لری‌نین گؤستریشی ایله حرکت ائدن بو شخص مرکزی تئهران حاکیمیتینی سایمیر، حتی خاریجی آغالاری‌نین یاردیمی ایله ایالتین اراضی سینی گیلان و زنجان حسابینا گئنیشلندیرمه‌یه چالیشیردی.[3] تبریزده‌کی روسیا باش کونسوللوغو، اورمو و اردبیل‌ده‌کی ویتسئ-کونسوللوق‌لار ایالتین داخیلی ایش‌لرینه قاریشیر، روس تبعه‌لری‌نین حاق‌لارینی قوروماق بهانه‌سی ایله بورانی اقتصادی جهت‌دن روسیایا باغلاماغا چالیشیردی. بوندان ایستیفاده ائدن قاققازلی ایش آدام‌لاری ایالتین اقتصادی حیاتینی اله آلماغا چالیشیردی. او بیری یاندان، یئرلی وارلی طبقه‌نین روسیا تبعه‌لیگینه کئچمه‌سی عادی حال آلمیشدی.[4] ۱۹۰۹-جو ایلین مارتیندان ۱۹۱۰-جو ایلین مارتیناداک اولان دؤورده آزربایجان ایالتینه داخیل اولموش امتعه‌نین ۹۰٪-ی روسیادان گتیریلمیش، بورادان ایخراج ائدیلمیش مالین ۹۳٪-ی ده روسیایا آپاریلمیشدی.[5] روسیانین تبریزه تعیین ائدیلمیش یئنی باش کونسولو، والی شجاع‌الدّوله حاقّیندا مرکزه معلومات وئریردی: «اوچ

---

[1] - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri,* s. ۳۰.

[2] -تبریزلی علی، ادبیات و ملیّت، ص. ۵۴.

[3] -آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین: احمد کسروی، تاریخ هیجده سالهٔ آزربایجان، تهران، ۱۹۵۴، ص. ۳۲۶-۳۳۴.

[4] -باخین:

-[...] Миллер, Русское землевладение в Азербайджане, *Известия Министерства Иностранных Дел,* ۱۹۱۳, книга III, С-Петербург, ۱۹۱۳, с.۱٤۷-۱٦۸.

[5] -[...] Миллер, Торговля и промышленность Азербайджана, *Известия Министерства Иностранных Дел,* книга IV, С-Петербург, ۱۹۱۲, с. ۹۲.

آیلیق عملی تجروبه‌م گؤستریر کی، شجاع‌الدّوله کیمی اطاعت‌کار بیر والی تاپماق چتین‌دیر. یاخشی‌سی بودور کی، قوی او اؤز وظیفه‌سینده قالسین.»[1]

تبریزده فارسجا نشر اولونان فیکیر و توفیق قزئت‌لری شجاع‌الدّوله‌نی و روسیانی تعریفله مکله مشغول ایدی. اوچونجو مجلیسه سئچکی‌لر زامانی (۱۹۱۴-جو ایلین دئکابری) توفیق قزئتی‌نین صحیفه‌لرینده مشروطه‌نی گؤزدن سالان، حتی اونو لغو ائتمه‌یه چاغیران مقاله‌لر چاپ ائدیلیردی. قزئت یازیردی کی، اگر مرکزی حکومت آزربایجان‌دا سئچکی‌لرین کئچیریلمه‌سینده ایصرار ائتسه، اوندا آزربایجان ایران‌دان آیریلماق مجبوریتینده قالاجاق.[2] مرکزی حکومت‌دن و ایرانین باشقا یئرلریندن تجرید ائدیلمیش آزربایجان‌داکی فئودال سئپاراتچیلیغی تکجه یئرلی موترقّی قوه‌لری دئییل، هم ده اؤلکه‌ده ائفئکتیو مرکزی حاکیمیت ایسته‌ین قوه‌لری قورخودوردو. بو دوروم آنایاسانین طلبی اولان ایالت و ویلایت‌لرده یئرلی حاکیمیت‌لر، باشقا سؤزله، یئرلی موختاریت پرینسیپینی ده گؤزدن سالماقدا ایدی.

بیرینجی دونیا ساواشی‌نین باشلانماسی ایله تئهران‌داکی «مشروطه‌چی حاکیمیت» (قاجار سارآیی‌نین اؤلکه‌نین ایداره‌سینده‌کی رولو جزئی ایدی) داها آجیناجاقلی دوروما دوشدو. تئهران حکومتی‌نین ساواشدا بیطرف قالدیغینی اعلان ائتمه‌سینه باخمایاراق، ایران اراضی‌سی دؤیوشن طرف‌لرین حربی عملیات‌لار مئیدانینا چئوریلدی، ایرانین خاریجی گوج‌لردن (روسیا و بریتانیا) آسیلیلیغی داها دا آرتدی. ایرانین نفوذ دایره‌لرینه بؤلونمه‌سی حاقّیندا ۱۹۰۷-جی ایل روسیا-بریتانیا موقاویله‌سینه ۱۹۱۵-جی ایلده یئنی‌دن باخیلدی، «بیطرف زونا» بریتانیانین نفوذ دایره‌سینه داخیل ائدیلدی. او بیری یاندان، آلمانیا دا ایران‌دا نفوذ صاحبی اولماغا چالیشیر، تئهران‌داکی سیاسی قوه‌لرین بیر حیصّه‌سینی (ایلک نؤوبه‌ده، ایران دئموکرات پارتیاسینی) اؤز طرفینه چکمه‌یه چالیشیردی. تئز-تئز دییشن مرکزی حکومت اؤلکه‌ده ثابیتلیک یارادا بیلمیردی. تاریخ ادبیاتیندا آیرینتی‌لاری ایله عکس اولونموش بو حاکیمیت بحرانی مؤوضوعسونا بند اولمادان اؤلکه‌ده و آزربایجان‌دا ایدئولوژی-سیاسی فیکیر مسئله‌لری اوزرینده دورماق مؤوضوعموز اوچون داها فایدالی اولا بیلر.

موستقیل و واحید ایران دؤولتی‌نین وارلیغی مسئله‌سی بیرینجی دونیا ساواشی دؤورونده گوندمده ایدی. اجتماعی فیکری دوشوندورن اساس مسئله بو بحراندان چیخیش یولونون

---

[1] - *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства,* ۱۸۷۸-۱۹۱۷, сер. III, N ۱۸, Москва, ۱۹۳۳, с. ۱۸.

[2] - احمد کسروی، تاریخ هیجده سالهٔ آزربایجان، ص. ۵۷۷.

تاپیلماسی ایدی. اؤلکه‌نین گله‌جک طالعی ایله باغلی چئشیدلی ایدئیالار ایره‌لی سورولوردو. ایگیرمینجی یوزایلین باش‌لاریندان گلیشمکده اولان پان ایرانیزم - ایرانین بوتؤولوگونو، اونون خاریجی دؤولت‌لرین تضییق‌لریندن آزاد اولماسینی و مودئرنلشمه‌سینی نظرده توتان ایدئولوژی-سیاسی جریانین طرفدارلاری فعالیت‌لرینی گئنیشلندیرمکده ایدی‌لر.

مشروطه اینقیلابی‌نین مغلوبیتیندن سونرا اؤلکه خاریجینده‌کی مطبوعات «ایران میلّتی» آدلاندیردیغی توپلومو «واحید ایران ائتنیک بیرلیگی»نه چئویرمک اوچون کونکرئت ایدئیالار ایره‌لی سورمه‌یه، غئیری-فارس‌لار مسئله‌سینده داها آقرئسیو مؤوقع توتماغا باشلادی. اونلارین، ایلک نؤوبه‌ده تورک‌لرین فارسلاشدیریلماسی ایدئیاسی داها چیلپاقلیغی ایله طلب ائدیلدی. حادثه‌نین دراماتیکلیگی و دوشوندوروجو طرفی اوندادیر کی، بو مطبوعات اورقان لاری‌نین چوخونون تأسیسچی‌سی و اساس یازارلاری آزربایجان کؤکنلی نفوذلو شخص‌لر ایدی‌لر. سید حسن تاغی‌زاده *کاوه* قزئتینی بئرلینده تأسیس ائتمیش (۱۹۱۶)، بو قزئت ۱۹۲۴-جو ایله‌دک فارس شووینیزمی و ایرقچیلیگی فیکیرلرینی یایمیش‌دیر. حسین کاظیم‌زاده-ایرانشهرین تأسیس ائتدیگی باشقا بیر اورقان - *ایرانشهر* درگی‌سی ده عینی ایدئیالاری یایماقدا ایدی. ماحمود افشار-یزدی‌نین آز سونرا تأسیس ائتدیگی *آینده* درگی‌سی ده پان‌ایرانیزمین اته-قانا دولماسیندا موهوم رول اوینادی. ماحمود افشارا گؤره، وطنداش‌لار اؤزلرینی ایلک اؤنجه ایرانلی دئییل، تورک، عرب، کورد، بختیاری، یا تورکمن سایسا، اوندا ایران دؤولتی داغیلار. اونا گؤره ده «آزلیق‌لارین دیل‌لرینی، بؤلگه‌چیلیک حیس‌لرینی، طایفا باغ‌لارینی لغو ائتمه‌لی، فارس دیلی و ایران تاریخینی ایالت‌لره گؤتورمه‌لی‌ییک.»[۱] ائله بو دؤورده عاریف قزوینی آدلی تانینمیش شاعر دئییردی: «تورکون دیلینی دارتیب بوینونون آردیندان چیخارتماق لازیم‌دیر؛ بو دیلین آیاغینی اؤلکه‌دن کسمک و فارس دیلی ایله دؤردنالا آرازی کئچمک مصلحت‌دیر؛ ائی سحر نسیمی، قالخ و تبریزلی‌لره دئ کی، زردوشتون آنا یوردو چینگیزین یئری دئییل.»[۲]

اؤلکه داخیلینده‌کی، اؤزللیکله خاریجینده‌کی ایران موخالیفتی ایلک دفعه اولاراق حاکیم مونارخیا ایله «ایران دؤولتی» آنلاییش‌لارینی آییردی، حتی اونلاری بیر-بیرینه قارشی قویدو. اونلار قاجارلاری «میلّت»ه یاد اولان، خاریجی دؤولت‌لرین ماراق آگئنتی کیمی تقدیم ائتمه یه باشلادیلار. موخالیف قروپ‌لارین «دؤولت» آنلاییشی داها آرتیق درجه‌ده قدیم ایرانین

---

[۱] - آینده، جلد ۱، ۱۹۲۵. ص.۶.

[۲] - ایرانشهر، ۱۸ اوکتیابر ۱۹۲۳، ص. ۱۰۳-۹۵.

اهمنی، پارفیا و ساسانی دؤولت‌لری ایله اؤزدشلشدیریلدی. یوزایل‌لر اؤنجه مؤوجود اولموش بو دؤولت‌لر آری ایرقی‌نین غورور منبعی کیمی ایدئاللاشدیریلدی.

دیگر طرف‌دن، موخالیفتین تبلیغاتیندا قاجارلارلا تورکلوک عینیلشدیریلدی، اونا اولان نیفرت اؤلکه اهالی‌سی‌نین خئیلی حیصّه‌سینی تشکیل ائدن تورک‌لره قارشی یؤنلدیلدی. اؤلکه‌نین چوخ‌میلّتلی ترکیبی گئریلیک علامتی حساب ائدیلدی. ایرانین آیاغا دورماسی و اینکیشافی اوچون مودئرنیست دایره‌لرده غربی آوروپانین هوموژئن (تک‌میلّتلی) توپلوم‌لاری مودئل گؤتورولدو. چئشیدلی طایفالاردان، دیل‌لردن، کولتورلردن عبارت اولان ایران ایمپئریاسی موخالیفتین تبلیغاتیندا واحید مرکزی حاکیمیته مالیک، بیردیللی، بیرکولتورلو، بیرمیلّتلی اونیتار دؤولته چئوریلمه‌لی ایدی. بو مقصده چاتماق اوچون ایکی یول تکلیف ائدیلیردی: ایداره‌چیلیگین مرکزلشدیریلمه‌سی و آزلیق‌لارین فارسلاشدیریلماسی.[۱]

ایرانین فیکیر حیاتیندا پان-ایرانیزمین مئیدان سولادیغی بو دؤورده اونو نئیترالاشدیرا بیله‌جک، یا دا اونون غئیری-فارس‌لارا قارشی آقرئسیولیگینی آزالداجاق ایدئیا جریانی‌نین یارانماسی حاقّیندا الیمیزده کیفایت قدر فاکت یوخدور. آنجاق تورک‌لرین ایران‌دا دورومو حاقّیندا خاریجده اورتایا چیخمیش آیری-آیری یازی‌لار، ائله‌جه ده آزربایجان‌دا باش وئرمیش سیاسی پروسئس‌لر بورادا آیری-آیری آیدین قروپ‌لارینداتورکچولوک (میلّتچیلیک) فیکیرلری‌نین ده یارانماسینا نه‌دن اولدو.

احمد آغا اوغلو (آغایئو) ۱۹۱۱-جی ایلده «تورک یوردو» درگی‌سینده چاپ ائتدیردیگی «تورک عالمی» عمومی باشلیقلی سیلسیله مقاله‌لرینده ایران‌داکی تورک‌لر حاقّیندا دا معلومات وئریر. آغا اوغلو یئرلی تورک‌لرین میلّی شعور باخیمیندان گئریده قالدیغینی بیلدیریر و یازیر: «تورک قدر تمسّوله (آسیمیلاسیون)، شرایط-ی موحیطیّه‌یه تابعیّت ائتمه‌یه میّال بیر قوم یوخدور. تورک موحیطی‌نین اسیری‌دیر؛ او قدر کی کندینی، کندی شرف-ی قومیّه‌سینی، حیثیّت-ی تاریخیّه‌سینی، ادبیات، لیسان و حتّی عنعنات-ی میلّیه‌سینی بئله اونوتووئرمه‌یه حاضیردیر؛ بو حقیقتی بوتون تاریخیمیز بوتون صفحاتی ایله ایثبات ائدیور: تورک‌لر ایران مدنیّتی‌نین عامیل و صانعی اولدوقلاری حالدا عادات-ی قومیّه و لیسان-ی میلّی‌لرینی اونوداراق بوتون قلب‌لری ایله فارس عادات و لیسانینا قاپیلدیلار.»[۲]

---

[۱] - Ervand Abrahamian, Communism and Communalism in İran: The Tudah and the Firqah-i Dimukrat, *İnternational Journal of Mddle East Studies,* vol ۱, July ۱۹۷۰, no ٤, p.۲۹۳.

[۲] - Ahmed Agayef, Türk alemi-۱, *Türk yurdu*, sayı ۱, yıl ۱, ۳۰ Kasım ۱۹۱۱, s. ۱٦-۱۷.

ممّد امین رسول‌زاده‌نین ۱۹۱۲-جی ایلین باش‌لاریندا ایستانبول‌دا چاپ ائتدیردیگی «ایران تورک‌لری» سیلسیله مقاله‌لری ایران‌داکی تورک‌لرین دورومو حاقّیندا ایلک عمومیلشدیریجی آراشدیرمادیر.[۱] ایلک ایکی مقاله ایرانین، اؤزللیکله گونئی آزربایجانین جوغرافی، ائتنو-دئموقرافیک تصنیفاتینا حصر ائدیلیب. سونرا ممّد امین بی ایرانین دؤولت حیاتیندا ایکی اساس ائتنوسون - تورک‌لر و فارس‌لارین رولو مؤوضوعسونا کئچیر. یازیر کی، سون بئش یوزایلده ایران دؤولتچیلیگی ایکی عامله - تورک‌لرین «قوتلی بازولارینا، جنگاورلیک سجیه‌لرینه» و «فارس مدنیتی‌نین معنویاتینا» اساسلانمیش‌دیر. فارس‌لار یالنیز معنویات ساحه‌سینده قالمامیش، مولکی ایداره‌چیلیک ایش‌لرینده نفوذلارینی قورویوب ساخلامیشلار. بیر قایدا اولاراق دؤولتده ایکینجی شخص - صدرِ اعظم وظیفه‌سینه فارس‌لاردان تعیین ائدیلمیش‌دیر. قاجارلار دؤورونده یالنیز ایکی‌سی - محمد شاهین زامانیندا حاجی میرزه آغاسی و مظفرالدین شاه دؤورونده عین‌الدّوله فارس‌لاردان دئییلدی، تورکدولر.[۲]

حربی-سیاسی جهت‌دن مغلوب اولموش فارس عنصرو، ایران حؤکمدارلاری‌نین یوزایل‌لرله تورک اولماسینی قبول ائتمه‌یه مجبور اولموش، اونلاری میلّی ماراق‌لارینا اویغون سایمیش‌لار. رسول‌زاده یازیر: «فارس‌لار، تورک حؤکمدارلاری اؤز میلّیّت‌لرینه معارض [قارشی] بولمادیقلاریندان اونلاری میلّی ایران پادیشاه‌لاری کیمی تقدیس ائتمیشلر [مقدس سایمیشلار].»[۳] اول عرب‌لره، سونرا تورک‌لره حربی-سیاسی جهت‌دن مغلوب اولموش فارس‌لار، موختلیف فورمالاردا مقاومت گؤسترمه‌یه باشلادیلار. فارس مقاومت حرکاتی سلجوق‌لولار دؤورونده اساساً سیاسی تئرورا (ایسماییلی‌لر حرکاتی) ال آتدی. بو جهد ده ائففئکت وئرمه‌دیکده - موغول‌لارین الموتو داغیتماسیندان سونرا - فارس عنصرو، کولتورو ایله وارلیغینی قوروماغا قرار وئردی، ائتنیک انرژی داها چوخ کولتورون یاییلماسی و

---

[۱] - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları),* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۹۳, ۱٤۲ s.

[۲] - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşaddaki Yazıları),* s.۱۸.

[۳] - یئنه اوراداً، ص. ۱۷. بئله بیر حال - یاد سولاله‌لری اؤزونونکو سایماق و اونا اطاعت ائتمک بیر یانا، سجده ائتمک - یالنیز فارس‌لارا عاید دئییلدی. معلوم‌دور کی، چینی ایشغال ائتمیش، سونرا اوزون عصرلر اونون عالی حاکیمی اولموش تورک سولاله‌لری چین تاریخینده بو گون ده تقدیر ائدیلن، اؤزونونکو سایبلان سولاله‌لر اولموش‌دور.

اینکیشافینا یؤنلدی. شعوبیّه حرکاتی بونون ان مشهور اؤرنگی‌دیر. سونرالار باتیلی آراشدیریجی‌لار بونو مؤوجود شرط‌لرده ان ائففئکتلی داورانیش طرزی حساب ائتدیلر.[۱]

اوزامانکی ایرانین ایکینجی اتنیک المنتی - تورک‌لرین ایستاتوسو حاقّیندا رسول‌زاده‌نین فیکری ده چوخ ماراقلی‌دیر: «ایران‌دا تورک‌لر، نه روسیادا اولدوغو کیمی محکوم و نه ده تورکییه‌ده اولدوغو کیمی حاکیم بیر میلّت دئییلدیرلر. ایران تورک‌لری، اصیل ایرانلی اولان فارس‌لارلا حقوق‌دا موساوی وطنداش حالینده بولونویورلار: عینی حاق‌لاری، عینی ایمتیازلاری حائض‌دیرلر؛ اؤگئیلیک چکمزلر.»[۲] ائله بوراداجا مؤلّیف، قاجار حاکیمیتی‌نین «تورک ایرقیندن گلمه‌لرینه» باخمایاراق، میلّی-اتنیک پروسئس‌لردن کناردا قالمالارینی بیلدیره‌رک، یازیر: «فقط ایران حؤکمدارلاری‌نین تورک اولماسی تورک‌لره خصوصی بیر ایمتیاز بخش ائتمه‌دیگی گیبی، فارس میلّتی‌نین تضییقینه ده سبب اولمامیش‌دیر.»[۳] عکسینه، «بو صورتله بئش یوز سنه‌دن بری شاهلیق تاختیندا تورک خانی اوتورویورسا دا گرک بو خان‌لار، گرکسه تورک اهالی ایرانلیلاشمیش، یعنی فارس‌لار طرفیندن تمثیل [آسیمیله] اولونموشلار.»[۴]

رسول‌زاده بو آسیمیله پروسئسینده ایکی عامیل‌ین - شیعه‌لیک و فارس دیلی‌نین - موهومّ رولونون اولدوغونو گؤسترییر. «شیعه‌لیک ایران تورک‌لرینی او قدر فارسلاشدیرمیش‌دیر کی، ایندی اونلار اؤزلرینی تورکلشمیش فارس، یعنی اصلن ایرانلی تلقّی ائدرلر.» البته، بو سونونجو فیکیر - فارسلاشماق - تورک ائلیتینه («خواص»ا) عایددیر، چونکی آز سونرا اونون قئید ائتدیگی کیمی، «ایران‌دا بیر کلمه فارسی بیلمه‌ین کولّیتلی تورک‌لر واردیر.» تورک ائلیتی‌نین فارسلاشماسی حادثه‌سینده فارس دیلی‌نین موهومّ رولونا دیقّتی چکن رسول‌زاده، گؤسترییر: «حؤکمدارلارین تورکلویونه رغماً مملکتین لیسان-ی رسمی‌سی فارسی قالمیش و مراسیم و تشریفاتدا هپ فارسی عنعناتی موحافیظه اولونموش‌دور.»[۵] تحصیل تامامیله فارسجا اولدوغوندان ساوادلی کسیم تورکجه چتینلیکله یازیب-اوخویا بیلیر. رسول‌زاده گؤسترییر:

---

[۱] - تانینمیش ایران‌شوناس عالیم ریچارد ن. فری ایرانلی‌لارین کولتوردن اساس موباریزه واسطه‌سی کیمی ایستیفاده ائتدیک‌لری حاقیندا یازیردی کی، اونلار «سلجوق‌لولاری کولتورلریله فتح ائتدی‌لر.»
- Richard N. Frye, *Iran*, New York, ۱۹۵۳, p. ۵۳.

[۲] - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşaddaki Yazıları),* s.۱۷.

[۳] -یئنه اوردا.

[۴] -یئنه اوردا، ص. ۱۸-۱۷.

[۵] -یئنه اوردا، ص. ۱۷.

«خلاصه عربجه ناسیل بیر لیسان-ی دینی ایسه فارسجا دا او درجه بیر صلاحیّت و نفوذو حائض لیسان-ی تحریردیر [یازی دیلی‌دیر]. تورکجه قونوشولور، تورکجه نیطق ائدیلیر، تورکجه وعظلر سؤیله‌نیر. فقط یازییا گلینجه هپ فارسی کسیلیر.»[1] بئله بیر غئیری-موناسیب شرایطده یئرلی تورک ادبیاتی اؤزونه یول تاپمالی، اینکیشاف ائتمه‌لی ایدی. مقاله‌لرین بئشینجی‌سینده تورک ادبیاتی اؤنجول نماینده‌لری‌نین اثرلریندن گتیریلن نومونه‌لر اساسیندا تحلیل ائدیلیر. مقاله‌نین سونراکی حیصّه‌سینده تورکجه مطبوعاتین ایجمالی وئریلیر، *صحبت* و *فریاد* قزئت‌لری شرح ائدیلیر.

«ایران تورک‌لری» یازی سئریالی‌نین موهومّ حیصّه‌سی تورک‌لرین مشروطه اینقیلابیندا (۱۹۱۱-۱۹۰۵) ایشتیراکینا حصر ائدیلیب. رسول‌زاده بیلدیریر کی، فرانسا اینقیلابیندا مارسئل، عثمانلی اینقیلابیندا سئلانیک نه ایدیسه، مشروطه اینقیلابیندا دا تبریز اودور. مؤلف، گؤرکملی تورک آیدین‌لاری‌نین (شئیخ جمال‌الدّین، محمد طاهیر، عبدالرحیم طالیب‌زاده، زین‌العابدین ماراغایی) اینقیلابین فیکیر باخیمیندان حاضیرلانماسیندا رولونو، اونلارین سیاسی حادثه‌لرده فعال ایشتیراکی‌نین سبب‌لرینی گئنیش تحلیل ائدیر، اینقیلابین آزربایجان‌دا گئدیشی‌نین قیسا خلاصه‌سینی وئریر. تورک‌لرین بو اینقیلابدا ان فعال ایشتیراکینا باخمایاراق، اوندان فارس‌لارین داها فایدالی چیخمالاری دا رسول‌زاده‌نین دقتینی چکن مسئله‌لردن‌دیر. حتی بو اثرین ان قیمتلی مزیت‌لریندن بیری‌دیر.[2] «ایران تورک‌لری» سیلسیله‌سی‌نین سونونجو مقاله‌سی قاشقای‌لارا حصر ائدیلیب. بورادا رسول‌زاده قاشقای‌لار حاقّیندا قیمتلی ائتنوقرافیک معلومات‌لار وئریر.

عثمانلی اوردوسونون ساواش ایل‌لرینده ایکی دفعه (۱۹۱۴-جو ایلین دئکابری - ۱۹۱۵-جی ایلین یانواری، ۱۹۱۸-جی ایلین آپرئلی - نویابری) آزربایجانا گیرمه‌سی و خالق آراسیندا تبلیغات ایش‌لری‌نین تشکیلی بورادا تورکلوک فیکری‌نین یارانماسینا تأثیرسیز قالمادی. عثمانلی‌لارا قارشی دؤیوشمک اوچون یئرلی اهالی‌دن ییغیلمیش «ایزاقی»، «سیلی»، «امریه» و باشقا آلای‌لار اونلارا قارشی ووروشماقدان ایمتیناع ائتدیلر. تورکلوک دوشمنی احمد کسروی‌نین اعتراف ائتدیگی کیمی، عثمانلی قوشون‌لاری‌نین تبریزه داخیل اولماسینی یئرلی اهالی بؤیوک سئوینجله قارشیلادی.[3] انور پاشانین سود قارداشی نورو پاشانین

---

[1] -یئنه اوردا، ص. ۳۱.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۳۰.

[3] - احمد کسروی، تاریخ هیجده سالهٔ آزربایجان، ص. ۶۰۴. سووئت دؤورونون شوبهه‌سیز چوخ فایدالی، آنجاق ضدیتلی محصولو اولان جنوبی آزربایجان تاریخی‌نین اوچ‌رکی (۱۹۲۷-۱۸۲۸) [باکی: علم، ۱۹۸۵] آدلی آراشدیرمادا عثمانلی

کوماندانلیغیندا عثمانلی اوردوسونون ایکینجی دفعه آزربایجان‌دا اولماسی یئرلی میلّی دوشونجه‌لی اینسان‌لاری جانلاندیردی. عثمانلی کوماندانلیغی اورمولو تورپاق صاحیبی، ضیالی بیر شخص اولان جمشید اردشیر افشار مجدالسلطنه‌نی ایالتین والی‌سی تعیین ائتدیلر. بورادا «اتحادِ اسلام» تشکیلاتی‌نین یئرلی بؤلمه‌سی قورولدو (صدری یوسیف ضیاء)، بیر سیرا تانینمیش دین خادیم‌لری بو بؤلمه ایله امکداشلیق ائتدیلر.[1] عثمانلی اوردوسو تبریزده تورکجه *آزربایجان* قزئتی‌نین چاپینی تشکیل ائتدی. قزئتین باشینا گنج معلم، شاعیر میرزه تاغی روفتی گتیریلدی. توپلومدا آزربایجان اهالی‌سی‌نین تورکلوگو، ایران-توران و ب. مؤوضوع لار موذاکیره اولونماغا باشلادی.[2] عثمانلی اوردوسونون یاردیمی ایله اورمودا تحصیلین تورکجه اولدوغو بیر مکتب آچیلدی. اورمونون تانینمیش موجتهیدی فضل‌اله بو مکتبه مودیر تعیین ائدیلدی، «قیسا مدت عرضینده مکتبین صینیف‌لری اوشاق‌لار و شهرین جاوان‌لاری ایله آغزیناجان دولدو.»[3] فارس دیلی بورادا خاریجی دیل کیمی تدریس اولونوردو. معلم‌لر شهرین ساوادلی آدام‌لاری و عثمانلی اوردوسونون گنج ضابط‌لری ایدی‌لر.

یئرلی اهالی‌نین احوال-روحیه‌سینه تأثیر ائدن دیگر عامل‌لر سیراسیندا ساواش زامانی و اوندان سونرا آزربایجان‌دا یاشانان حادثه‌لر، ایلک نؤوبه‌ده ۱۹۱۸-جی ایلین فئورال-آپرئل آی لاریندا تورک‌لرین قیرغین‌لاری اولدو. بو قیرغین‌لارین اساس سببکاری اورمو اطرافیناکی خریستیان اهالینی تحریک و تشکیل ائدن روسیا، فرانسا، اینگیلتره و **آب‌ش**-ین یئرلی دیپلوماتیک نماینده‌لیک‌لری ایدی‌لر. آنتانتا [متّفقین] نماینده‌لری، اؤزللیکله روسیا آگئنت‌لری ساواش زامانی عثمانلی داخیلینده‌کی ائرمنی‌لری و آیسور (نئستوریان، نستوری، جیلو) اهالینی سیلاحلاندیریب، جبهه آرخاسیندا عثمانلی اوردوسونا قارشی تخریبات‌لارا یؤنلتدیلر. عثمانلی قوشون‌لاری بو تخریبات‌لارین قارشی‌سینی آلیب، اونلارین سیلاحلی دسته‌لرینی داغیتدیقدان سونرا یوزمین‌لرله قاچقین سرحدی کئچیب، خوی، اورمو و سلماس اطرافینا یئرلشدی. تکجه قاچقین آیسورلارین سایی ۲۰۰ مین نفردن چوخ ایدی. تبریزده کی روس باش کونسولو نیکیتین راپورتوندا یازیردی کی، «بو وحشی داغلی‌لاری [آیسورلاری]

اوردوسونون آزربایجان‌دا داورانیشی تامامیله تحریف ائدیلمیش، باکی‌داکی «موترقّی» ائرمنی قزئتینه (باکو) ایستیناداً عثمانلی‌لارین «آزربایجان‌دا اهالی‌نین نیفرتینی قازاندیغی» ادعا ائدیلمیش‌دیر. باخین: ص. ۱۹۵-۱۹۳.

[1] - احمد کسروی، تاریخ هیجده سالهٔ آزربایجان، ص.۶۵۳-۶۵۲، ۷۹۶.

[2] - شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی، بئرلین: ایرانشهر، ۱۳۰۴، ص.

[3] - علی دهقان، سرزمین زرتشت. اوضاعِ طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و تاریخی رضائیه، تهران، ۱۹۶۹، ص. ۱۵۴-۱۵۳.

دینج و اکینچی موسلمان اهالی‌نین قونشولوغوندا توتماق مومکون دئییل‌دیر.»[1] یالنیز اورمو اطرافیندا اولان ۱۰-۱۵ مین آیسورون احتیاجینی روس نماینده‌لیگی بیر-تهر اؤده‌مه‌یه نایل اولدو. چیل-چیلپاق، آج، غضبلی آیسور کوتله‌سی یئرلی اهالینی غارت ائتمکله، موسلمان کندلرینی ضبط ائتمکله مشغول ایدی. او بیری یاندان، بو بؤلگه‌ده‌کی ۸۰ مینلیک روس قوشون‌لاری قتل-غارت ایشینده آیسورلاردان گئریده قالمیردی. نیکیتین یازیر کی، روس عسگرلری «یاخشی یئییب، یاخشی استراحت ائدیردیلر؛ اونلارین ایشی گونده اوچ اؤینه بو شهرین [اورمونون] بازارلارینی غارت ائتمک‌دن، غارت ائتدیک‌لرینی، حربی پالتارلارینی، ساواش واسطه‌لرینی، حتی توفنگ‌لرینی و گوللّه‌لرینی ساتماقدان عبارت ایدی.»[2] روس کونسولو داها سونرا بیلدیریر کی، «اورمییه‌ده خریستیان قوشونونون یارادیلماسی قراری وئریلدی.» بو قوشونون شخصی هئیَتی آیسورلار و ائرمنی‌لردن عبارت اولمالی، اونلارا روس، ائرمنی، فرانسیز، اینگیلیس ضابط‌لری تعلیم وئرمه‌لی ایدیلر. راپورتدا بیلدیریلیر کی، ائرمنی -آیسور بیرلشمیش قوشونونون ۱۹۱۸-جی ایلین فئورالین ۹-دا اورمو شهرینه هوجومو و اوچ گونلوک دؤیوش‌لر «خریستیان‌لارین خئیرینه سونوجلاندی، بو ساواشین داوامی چوخ تأثیرلی اولدو، چونکی نئستوریان‌لارداکی کیمی ائتنیک وحشیلیک غالیب دورومومندا حد-حدود بیلمیر.»[3]

سونراکی گئدیشاتی «آزربایجانین عمومی تاریخی»نین یازاری کاپیتان (سروان) کاویانپور تصویر ائدیر. کاویانپور یازیر کی، وطنه قاییدان روس عسگرلری‌نین بوتون سیلاحی خریستیان‌لارین الینه کئچدی. اونلار اورمو و اطرافیندا موستقیل دؤولت یاراتماق ادعاسیندا ایدی‌لر. آیسورلارین دینی رهبری مارشیمونون کوماندانلیغیندا آز مدتده ۳۰ مینلیک اوردو قورماق دوشونولوردو. حالبوکی موسلمان‌لارین ایختیاریندا جمعی ۴۰۰ اودلو سیلاح وار ایدی.[4] تکجه اورمو شهرینده ۱۰ مین یئرلی اهالینی قیردیقدان سونرا ائرمنی-آیسور قوه‌لری سالماس، دیلمان و خویو دا اله کئچیرمه‌یه چالیشدیلار. قارشی‌سیندا توتارلی سیلاحلی گوج گؤرمه‌دیگیندن بو شهرلرین و اطراف کندلرین اهالی‌سی مین‌لرله قوربان وئردی. کاویانپورا گؤره، اکثریتی موسلمان‌لاردان اولماقلا بو دؤیوش‌لرده ۱۳۰ مین آدام اؤلدورولدو.[5] یئرلی

---

[1] - سروان احمد کاویانپور، تاریخ عمومی آزربایجان، تهران: آسیا، ۱۳۴۶، ص. ۲۴۱.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۲۴۲.

[3] -یئنه اوردا، ص. ۲۴۵.

[4] -یئنه اوردا، ص. ۲۴۷.

[5] -یئنه اوردا، ص. ۲۶۶.

موسلمان اهالی‌نین طلب‌لرینه جاواب اولاراق عثمانلی قوشونو یئنی‌دن جبهه خطّینی کئچیب، کوتله‌وی قتل‌لری دایاندیردی. یئنه کاویانپورون وئردیگی معلوماتا گؤره، ساکیتلیگی برپا ائدندن سونرا آزربایجان‌دان چکیلن عثمانلی اوردوسونون کوماندانلیغی اورمو اهالی‌سینی توپلاییب، ائرمنی‌لر و آیسورلاردان ساواش غنیمتی اولاراق آلدیقلاری سیلاح‌لاری اهالی‌نین آلماسینی، عثمانلی‌لارین گئتمه‌سیندن سونرا اؤزونو مدافعه ائتمه‌سینی تکلیف ائتدی. شهر آغساققال‌لاریندان بیری چیخیب، ایران دؤولتی‌نین ساواشدا بیطرف قالدیغینی، اودور کی، سیلاح آلماغا احتیاجلاری اولمادیغینی بیلدیردی.[1] بو جور اساسسیز «پاسیفیست» [دینج] مؤوقع آز سونرا اورمو اهالی‌سی و اطرافی‌نین یئنی‌دن باشی‌نین بلایا گیرمه‌سینه نه‌دن اولدو.

اورمو اطراف‌لاریندا کورد شکّاک طایفاسی اونسوز دا خئیلی واختدی بلایا چئوریلمیشدی. ائرمنی و آیسورلارین سیلاحلی دسته‌لری داغیدیلدیقدان سونرا اونلارین یئرینی بو کورد طایفاسی توتدو. مارشیمونو آلداداراق قتل ائدن ایسماییل آغا سمیتکو (سیمکو) نفوذ دایره‌سینی گئنیشلندیرمیش، ایالت حکومتی و تئهران‌دان گؤندریلن سیلاحلی دسته‌لری مغلوب ائده‌رک، ماکی‌دان سردشته قدرکی اراضیده آغالیق ائدیردی. سمیتکونون «موستقیل کوردوستانینا» آزربایجان ایالتی‌نین اورمو گؤلوندن باتی و گونئی تورپاق‌لاری دا داخیل ایدی.[2] یئرلی تورک اهالی‌سی بو دفعه سمیتکونون ظلمونه معروض قالمیشدی. (۱۹۲۵-جی ایله‌دک بو اراضی‌لر سمیتکونون نظارتینده قالدی.)

آزربایجان‌دا ائلیت طبقه‌نین سیاسی داورانیشینا تأثیر ائدن، یا ائده بیله‌جک باشقا بیر حادثه ایسه قافقازلاردا باش وئرمکده ایدی. فئورال اینقیلابیندان سونرا اسکی روسیا ایمپئراتورلوغونون چؤکمه‌سی گئدیشینده قافقازلاردا مرکزدن‌قاچما مئیل‌لری سرعتله آرتیر، میلّی قوه‌لر بو بؤلگه‌نین موستقیللشمه‌سی اوچون فعالیت گؤستریردیلر. ۱۹۱۸-جی ایلین آپرئلین ۲۲- ده گونئی قافقاز روسیادان آیریلدیغینی اعلان ائتدی، گونئی قافقاز فئدئراسیاسی نین پوزولماسیندان سونرا قوزئی آزربایجان مای آیی‌نین ۲۸-ده اؤزونون دؤولت موستقیللیگینی اعلان ائتدی، آزربایجان دئموکراتیک رسپوبلیکاسیندا گئنیش میلّی-مدنی قوروجولوق ایش‌لری باشلادی.

---

[1] -یئنه اوردا.

[2] -باخین:

- Ольга Жигалина, *Национальное движение курдов в Иране,* Москва: Наука, ۱۹۸۸, с.۵۰-۵۸.

سیاسی سورجین گئدیشی گؤستردی کی، قوزئی‌ده‌کی بو حادثه‌لر گونئی آزربایجان‌دا سیاسی ائلیتین داورانیشینا تأثیر ائتمه‌دی، یا دا آز تأثیر ائتدی.[۱] بو دؤورده مؤوجود اولموش ایرشاد، ایتّیحاد و ترقّیِ ایسلام، ایرانیانِ موترقّی، دئموکراتهایِ موترقّی، نوصرت، احرار، سوسیال-دئموکرات عدالت پارتیاسی، اکثریون، بیچیزان، ایستیقلالِ ایران و فرقهٔ ایسلامی کیمی کیچیک سیاسی پارتیا و اؤلکه میقیاسلی پارتیالارین یئرلی شؤعبه‌لری آزربایجان‌دا سیاسی فعالیتله مشغول ایدی. بو پارتیالارین پروقرام‌لاریندا اؤلکه‌ده میلّی مسئله‌نین وارلیغی اؤز عکسینی تاپمامیشدی. یالنیز ایرشاد پارتیاسی‌نین پروقرامیندا زاقافقازیانین دوغوسو ایله گونئی آزربایجانا اؤز موقددراتینی تعیین‌ائتمه حاقّی‌نین وئریلمه‌سی ضرورتی، ایرانیانِ موترقّی ایسه ایران‌دا غئیری-فارس‌لارین ایبتیدایی مکتب‌لرده آنا دیلینده تحصیل آلماسینا طرفدار اولدوغونو بیلدیریردی.[۲] ۱۹۲۰-جی ایلین یون آییندا انزلی‌ده ایلک قورولتایینی کئچیرمیش ایران کومونیست پارتیاسی بو اؤلکه‌ده ۱۵ میلّیت و دینی قروپون اولدوغونو، ایران‌داکی میلّت‌لرین فئدئراتیو اساس‌لاردا اتفاقی‌نین یارادیلماسی ضرورتینی بیلدیریردی.[۳] قورولتای نماینده‌لری‌نین اکثریتی‌نین تورک‌لردن عبارت اولماسینا باخمایاراق، بو پارتیانین بوتون سندلری فارسجا ایدی. ویدادی موصطافایئوین فیکرینه گؤره، بو، «همین دؤورده آزربایجان‌دا دئموکراتیک حرکاتین سئپاراتچیلیق و پان-تورکیزمده گوناهلاندیریلماماسی ضرورتی» ایله ایضاح ائدیله بیلر.[۴] باکی‌دا نشر ائدیلن *صدای ایران و آزربایجان* قزئت‌لری پان-ایرانیست ایدئیالارین تبلیغاتچی‌سی ایدیلر. سونونجو قزئتین تام آدی «آزربایجان - جزوِ لاینفکِ ایران است» («آزربایجان - ایرانین آیریلماز حیصّه‌سی‌دیر») ایدی و قزئتی سید جعفر جاوادزاده - پیشه‌وری چیخاریردی.

دؤورون ان اؤنملی پارتیاسی ایران دئموکرات پارتیاسی (**ای‌دپ**) ایدی. دئییلدیگی کیمی، اونون دا پروقرامیندا میلّی مسئله حاقّیندا هئچ نه یوخ ایدی، پروقرامین «سیاسی قورولوش» بؤلمه‌سینده ایالت و ویلایت انجومن‌لری باره‌سینده بئله دانیشیلمیردی.[۵] **ای‌دپ**-نین سیاسی فعالیتی دینج، تکامول یولو ایله موباریزه پرینسیپینه اساسلانیردی. بو پرینسیپ داخیلینده

---

[۱] - میلّی شاعیر صابیر، مشهور شعیرلری‌نین بیرینده یازدیغی «دیندیریر عصر بیزی، دینمه‌ییریز، آچیلان توپ‌لارا دیکسینمه‌ییریز» فیکرینی هم ده، بلکه ده داها چوخ گونئی آزربایجان سیاسی ائلیتینه عاید ائدیردی.

[۲] - Əvəz Həbibov, *Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı,* Bakı-, ۱۹٦۸, s. ٦٤-۱۱٥;

[۳] - T.A.İbrahimov, *İran Kommunist Partiyasının yaranması*, Bakı, ۱۹٦۳.

[٤] - Vidadi Mustafayev, *Cənubi Azərbaycan. Milli şüur (XX əsrin birinci yarısı),* s. ۷٥.

[٥] -باخین:

- *Новая история Ирана. Хрестоматия,*с. ٢٦٤-٢٦٥; Şövkət Tağıyeva, ۱۹۲۰-*ci il Təbriz üsyanı,* Bakı: Elm, ۱۹۹۰, s. ٤۰.

دانیشیق‌لار، خواهیش‌لر، طلب‌لر یولو ایله مرکزی حکومته تأثیر ائتمک، یئرلی والی و ایداره رئیس‌لری‌نین ایستعفاسینی طلب ائتمک اساس موباریزه فورماسی ایدی. بو پارتیانین یئرلی، آزربایجان ایالت کومیته‌سی چوخ‌سایلی عضولرین اولماسی و آکتیولیگی ایله فرقله‌نیردی (۱۹۱۰-جو ایلده یارانمیشدی). ایالت کومیته‌سی‌نین تبریزدن باشقا اردبیل، قزوین، زنجان، اورمو و باشقا شهرلرده یئرلی شؤعبه‌لری وار ایدی. تبریزده ایالت کومیته‌سی فارسجا *تجدّود* (یئنی‌لشمه) آدلی قزئت چیخاردیردی. ۱۹۱۷-جی ایلین آوقوستوندا **ای‌دپ** ایالت کومیته‌سی‌نین کونفرانسی کئچیریلدی. بو کونفرانس‌دا جاری سیاسی دورومله باغلی موهوم قرارلار وئریلدی. محض بو کونفرانس‌دان سونرا بیر سیرا سندلرده آزربایجان دئموکرات پارتیاسی (**آدپ**، فیرقهٔ دئموکراتِ آزربایجان) آدی گؤروندو و فاکتیک اولاراق او، موستقیل فعالیت گؤسترمه‌یه باشلادی. حالبوکی بو کونفرانس‌دا و اوندان سونراکی ییغینجاق‌لاردا **ای‌دپ**-یه موناسیبت خصوصی اولاراق موذاکیره ائدیلمه‌میش، آیریجا پارتیا پروقرامی قبول ائدیلمه‌میش‌دیر. کونفرانس **آدپ** مرکزی کومیته‌سی‌نین ترکیبینی معیّن ائتدی، اونون صدری شئیخ محمد خیابانی سئچیلدی.[۱]

ای‌دپ ایالت کومیته‌سی فئورال اینقیلابیندان سونرا بوراداکی روس اوردوسو عسگرلری نین یاراتدیقلاری سووئت‌لرله امکداشلیغا باشلادی، بعضی یئرلرده اؤز نماینده‌لرینی عضو کیمی بو سووئت‌لره گؤندردی. ۱۹۱۸-جی ایلین باش‌لاریندا سووئت حکومتی ایران اراضی سیندن روس قوشون‌لارینی چیخارتدیقجا اونون ارزاق احتیاط‌لارینی و آرتیق سیلاح‌لاری دانیشیق اساسیندا **آدپ**-نین نماینده‌لرینه تحویل وئریردی.[۲] **آدپ** بو ایل‌لرده سووئت‌لرله بیرگه سیاسی آکسیالار دا تشکیل ائدیردی. پارتیانین آوقوست کونفرانسی «پارتیانین روسیاداکی اینقیلابا موناسیبتی حاقّیندا» آدلی قطعنامه قبول ائتمیش، بولشئویک‌لری نظره آلاراق «بیز مرامنامه‌سینده اؤز اؤلکه‌سی‌نین و باشقا اؤلکه‌لرین خالق‌لاری‌نین آزادلیغینی قئید

---

[۱] - شئیخ محمد خیابانی هیجری ۱۲۹۷-جی ایلده (۱۸۷۹/۱۸۸۰) خامنه قصبه‌سینده تاجیر عائله‌سینده آنادان اولموش، ایلک تحصیلینی بورادا آلدیقدان سونرا روسیانین پئتروووسک شهرینه گله‌رک، آتاسی ایله تیجارتله مشغول اولموش‌دور. بیر مدت بورادا قالدیقدان سونرا تبریزه قاییتمیش، بورادا دونیوی و دینی علم‌لری اؤیرنمیش‌دیر. مشروطه اینقیلابیندا فعال ایشتیراک ائتمیش، تبریزده‌کی ایکی مسجیددە واعظلیک ائتمیش، ایالت انجومنی‌نین عضوو کیمی خیابان محله‌سینده مدافعه ایش‌لرینه باشچیلیق ائتمیش‌دیر. ایکینجی مجلیسه سئچیلمیش شئیخ محمد خیابانی ایران دئموکرات پارتیاسینا داخیل اولموش، اونون تکامول یولو ایله اینکیشاف پروقرامینی قبول ائتمیش‌دیر. آیرینتیلی بیلگی اوچون، مثلاً، باخین: علی آذری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، تهران، ۱۳۲۹؛ شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی، بئرلین: ایرانشهر، ۱۳۰۴.
- Şövkət Tağıyeva, ۱۹۲۰-*ci il Təbriz üsyanı;*

[۲] - Şövkət Tağıyeva, ۱۹۲۰-*ci il Təbriz üsyanı,* s. ۵۲.

ائدن پارتیا ایله دوست اولمالی‌ییق» وظیفه‌سینی قویموشدو.[1] **آدپ**-نین رهبری خیابانی ده اؤز چیخیش‌لاریندا بولشئویک‌لره رغبتینی گیزلتمیر، اونلارلا سیخ ایش بیرلیگینه چاغیریردی.

آدپ روس قوشون‌لاریندان فرقلی اولاراق دوققوزونجو عثمانلی اوردوسو ایله نورمال موناسیبت قورا بیلمه‌دی. جمعیتین بیر حیصّه‌سی عثمانلی اوردوسونو ائرمنی-آیسور و کورد هوجوم‌لاریندان و قتل-غارت‌لریندن قورتاران قوه حساب ائدیردیسه، باشقا بیر حیصّه‌سی، بو سیرادان **آدپ** رهبرلیگی اونو ایشغالچی قوه ساییردی. اودور کی، **آدپ** عضولرینی تعقیب ائدن عثمانلی اوردوسو آوقوستون ۱۳-ده پارتیانین رهبرلیگینی (خیابانی، نوبری، بادامچی) حبس ائدیب، اورمویا آپاردی، نویابر آییندا ایسه آزربایجان اراضی‌سینی ترک ائدرکن اونلاری بیر نئچه هفته قارس‌دا ساخلادیقدان سونرا آزاد ائتدی. بعضی معلومات‌لارا گؤره، اونلارین حبسی ایران حکومتی‌نین، اؤزللیکله ولیعهد محمد حسن میرزه‌نین خواهیشی ایله باش وئرمیشدی.[2]

عثمانلی اوردوسو آزربایجانی بوشالداندان سونرا بورانی اینگیلیس قوشون‌لاری ضبط ائتدی. دونیا ساواشی‌نین بیتمه‌سینه باخمایاراق بریتانیا ایران‌دان چکیلمک ایسته‌میر، عکسینه، عثمانلی‌نین و روسیانین بورادان گئتمه‌سیندن ایستیفاده ائده‌رک، ایران‌دا داها آرتیق درجه‌ده مؤحکملنمک نیتینده ایدی. ۱۹۱۹-جو ایلین آوقوست آییندا وثوق‌الدّوله حکومتی ایله ایمضالانمیش موقاویله ایرانی سیاسی و اقتصادی جهت‌دن بریتانیادان تام آسیلی وضعیته سالیردی.

بو موقاویله‌نی ایران جمعیتی حیدّتله قارشیلادی. اؤلکه میقیاسیندا موقاویله‌نین لغو ائدیلمه‌سینی طلب ائدن چیخیش‌لار باش وئردی. ان جدی حرکات گیلان، خوراسان و آزربایجان‌دا گئدیردی. اؤلکه‌نی بوروموش حرکاتین اساس طلبی بریتانیا-ایران موقاویله‌سی نین لغوی ایدی.

مشروطه حرکاتیندا اولدوغو کیمی بو دفعه ده آزربایجان حرکاتین مرکزینه چئوریلدی. اؤلکه‌نین باش ناظیری وثوق‌الدّوله آزربایجانی ایران دؤولت اورقانیزمینده «قارا یارا»

---

[1] - *Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (*۱۸۲۸-۱۹۲۷, s.۲۰۵.

[2] - Touraj Atabaki, *Azerbaijan. Ethnicity and Autonomy in Twentieth-Century Iran*, London and New York: British Academic Press, p.۴۷-۴۸.

آدلاندیریر، بورادا دوروم دوزلمه‌یینجه ایران‌دا «راحاتلیق» یارانمایاجاغینی دئییردی.[1] آزربایجان رسپوبلیکاسی‌نین ایران‌دا ایلک سفیری عادیل خان زیادخان ۱۹۲۰-جی ایلین مارت آیی‌نین باش‌لاریندا گونئی آزربایجان‌داکی سیاسی دوروم حاقّیندا یازیردی: «ایران آزربایجانیندا ایران‌دان آیریلماق و آزربایجان رسپوبلیکاسینا بیرلشمک ایستیقامتینده هله ضعیف ده اولسا، تبلیغات گئدیر. آزربایجان رسپوبلیکاسی یاخین گله‌جکده ایران‌دا باش وئره‌جک حادثه‌لره حاضیر اولمالی‌دیر.»[2] آپرئل آیی‌نین ۱۱-ده ایسه سفیر ایران‌داکی دورومو بئله خاراکتئریزه ائدیر: «ایران سورونور، کوتله‌وی روشوتخورلوق و وظیفه‌لره تعیینات زامانی آچیق آل‌وئر؛ نتیجه‌ده خالقین اینصافسیزجاسینا سویولماسی؛ محکمه و عدالت دئییلن بیر شئی یوخدور؛ کئچمیش عظمت‌دن اثر-علامت قالمایيب؛ یئنی مدنیت و آبادلیق گؤرونمور؛ هر یاندا یوخسوللوق و ناتمیزلیک... فارس‌لارین بیزیم رسپوبلیکایا موناسیبتی او قدر ده یاخشی دئییل، عکسینه، ایران آزربایجانی تورک‌لری‌نین موناسیبتی قاراداشجاسینا، دوستجاسینادیر. ایران آزربایجانی موختاریته، موستقیللیگه و فارسیستاندان آیریلماغا جان آتیر.» سفیر عادیل خان زیادخانین آپرئلین ۱۲-ده خاریجی ایش‌لر ناظیرینه یازدیغی مکتوب تبریزده‌کی حادثه‌لره اونون ماراغینی گؤستریردی: «ایران آزربایجانلی‌لاری آچیق دئییرلر کی، آزربایجان آزربایجانلی‌لار اوچون‌دور و نه واختا قدر تئهران‌دان گؤندریلن فارس حاکیم‌لرینی دولاندیراجاغیق. اونلارین یئگانه مقصدی بدبخت آزربایجان خالقی‌نین شیره‌سینی سورماقدان، غارت اولونموش خالق پول‌لاری ایله تئهراندا سارای‌لار تیکیب، باغ‌لار سالماقدان عبارت‌دیر.»[3]

آزربایجان رسپوبلیکاسی سفیری‌نین سونونجو مکتوبو گؤندردیگی تاریخده تبریز آرتیق **آدپ**-نین نظارتینده ایدی. آزربایجان‌دا ساکیتلیک یاراتماق اوچون وثوق‌الدّوله بورایا قدّارلیغی ایله فرقه‌نن شاه‌زاده عین‌الدّوله والی، امین‌المولکو ایسه والی موعاوینی تعیین ائتمیش، تبریزه چوخلو پولیس قوه‌لری گؤندرمیشدی. مارت آیيندا داوام ائدن رئپرئسسیالار، ائله‌جه ده آپرئلین باش‌لاریندا یئرلی دئموکرات‌لارین حبس ائدیلمه‌سی، **آدپ** رهبرلیگینی یومشاق موباریزه اصول‌لاریندان (خواهیش، طلب، اعتراض میتینقی، یئرلی مأمورون ایستعفاسی طلبی و س.) ال چکیب، داها رادیکال آددیم‌لار آتماغا تحریک ائتدی. تبریزده‌کی

---

[1] -یئنه اوردا، ص. ۶۳.

[2] - Nəsib Nəsibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*, Bakı: Qanun, ۲۰۱۱, s. ۲۱٤.

[3] -یئنه اوردا، ص. ۲۱۵.

موختلیف سیلاحلی دسته‌لر بیطرف قالدیقلاری، حتی بعضی دسته‌لرین باشچی‌لاری **آدپ** طرفینه کئچدیکلری اوچون بورادا ایکی گون ایچینده دؤولت ایداره‌لرینی اله کئچیرمک چتین اولمادی. موقّتی حاکیمیت اورقانی کیمی تشکیل اولونموش اجتماعی ایداره هئیتی نین (**ای‌ای‌هـ**) صدری شئیخ محمد خیابانی آپرئلین ۷-ده تبریز اهالی‌سی قارشی‌سینداکی چیخیشیندا بیلدیردی کی، «بو گون بیز وثوق‌الدّوله و اینگیلیس تالانچی سازیشینی باغلامیش حکومت علئیهینه عصیان ائتمیشیک و ... آزربایجانین آدینی آزادیستانا دییشه‌رک بو گون‌دن بو آدی رسمی آد کیمی اعلان ائدیریک.»[1] آپرئل آی‌نین ۹-دا **ای‌ای‌هـ**-نین فارس و فرانسیز دیل‌لرینده یازیلمیش بیاناتیندا عصیانین مقصدی آزربایجان ایالتینده آساییش یاراتماق، حکومت نماینده‌لری‌نین آنایاسایا ضد سیاستینه سون قویماق و آنایاسانی سؤزدن ایشه کئچیرمک کیمی فورموله ائدیلدی.[2] حاکیمیتی اله آلاندان سونراکی بئش آی عرضینده **ای‌ای‌هـ**-نین فعالیتی، آزربایجان‌دا دوروم حاقّیندا علی آذری، احمد کسروی، میخاییل ایوانوو، شؤوکت تاغییئوا و باشقالاری‌نین آیرینتیلی آراشدیرمالاری اولدوغوندان عصیانین کاراکتئری اوزرینده دورماغا چالیشاق.

یوخاری‌داکی آلینتی‌لاردان دا گؤروندوگو کیمی، عصیانین اساس مقصدی ۱۹۱۹-جو ایل بریتانیا-ایران سازیشی‌نین، اؤلکه‌ده اینگیلیس آغالیغی‌نین لغوی ایدی.

آدپ رهبرلیگی‌نین ایالتین آدینی «آزادیستان»ا دییشدیرمه‌سی یالنیز تبلیغات مقصدی داشیمامیش‌دیر. بو مسئله‌یه آیدینلیق گتیرمک تبریز عصیانی‌نین کاراکتئرینی آیدینلاشدیرماغا یاردیم ائدر. خیابانی و سیلاحداش‌لاری عینی واختدا، ۱۹۲۰-جی ایلین آپرئلین ۷-ده، آرازین قوزئی‌ینده «آزربایجان» آدلی دؤولتین (آزربایجان دئموکراتیک رسپوبلیکاسی‌نین، **آدر**-ین) وارلیغینی یئترینجه دیرلندیره بیلمه‌دیلر. **آدپ** رهبرلیگی بو میلّی و موستقیل دؤولتله علاقه قورماغا جهد ائتمه‌دی. بوندا بولشئویزمه رغبت و سووئت روسیاسی‌نین وعدلرینه اینام موهوم رول اوینامیش اولا بیلر. اونلار **آدر**-ین دئنیکین، داها سونرا سووئت روسیاسی تهلوکه‌سی قارشی‌سیندا سیاسی وارلیغینی قوروماق اوچون اینگیلیس قیّوملوغوندان یارارلانماق ایستگی‌نین یئترینجه فرقینه وارمامیش، بو دؤولتین گونئیه ادعالی اولماسینی ظنّ ائتمیش‌لر. بعضی مؤلف‌لر بو آددَییشمه‌نی آرازین قوزئی‌ینده آزربایجان سووئت سوسیالیست رسپوبلیکاسی‌نین یارانماسی ایله ایضاح ائتمه‌یه چالیشیرلار.

---

[1] - علی آذری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، تهران، ۱۳۴۹، ص. ۳۶۷.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۳۴۳.

مثلاً، ۱۹۶۰-جی ایل‌لرین تانینمیش سولچو موخالیف لیدئرلردن بیری علیرضا نابدیل (اوختای) یازمیش‌دیر: «خیابانی‌نین دئموکرات‌لاری بؤیوک اوکتیابر سوسیالیست اینقیلابینا موثبت موناسیبت‌لرینه باخمایاراق، سوسیالیست اینقیلابی‌نین گونئیه دوغرو ایره‌لیله‌مه‌سی و قافقازدا آزربایجان سووئت سوسیالیست رسپوبلیکاسی‌نین تشکیلینه قارشی مدافعه مؤوقعیی توتدولار. ایران آزربایجانی ایالتی‌نین آدی‌نین دییشدیریلمه‌سی بو مؤوقعیی گؤسترن باریز نومونه‌دیر.»[۱] علیرضا نابدیلین ایکینجی ادعاسی دوغرو دئییل‌دیر، چونکی آددییشمه عملیاتی نین بیان ائدیلدیگی آپرئلین ۷-ده سووئت آزربایجانی هله یارانمامیشدی، او، آپرئلین ۲۸-ده اعلان ائدیلدی. بونونلا بئله، خیابانی‌نین «سوسیالیست اینقیلابی‌نین گونئیه دوغرو ایره‌لیله مه‌سینه قارشی مدافعه مؤوقعیی توتماسی» حاقّیندا نابدیلین تئزیسی تاریخی فاکت‌لارا اویغون‌دور.

خیابانی ۱۹۲۰-جی ایلین یاییندا سووئت اوردوسونون گیلانا موداخیله‌سینی، ائله‌جه ده ۷-جی شیروان پولکونون (آلایی‌نین) اردبیلی ایشغالینی، جنگلی‌لر حرکاتینی دقتله ایزله میش، سووئت‌لرین سؤزو ایله ایشی آراسیندا بؤیوک فرقین اولدوغونو گؤره بیلمیشدی. گیلان سووئت رسپوبلیکاسی قوشون‌لاری آدی آلتیندا سووئت اوردوسونون زنجانا دوغرو ایره‌لیله ییب، خیابانی ایله ایش بیرلیگی تکلیفی ائدنده او، بو تکلیفی گئری چئویرمیش، بو قوشون‌لارین آزربایجانین ایچری‌سینه دوغرو ایره‌لیله‌مه‌سینه قطعی اعتراضینی بیلدیرمیشدی. بوندان باشقا آرازین گونئی‌ینده یئرلشمیش عابّاسقولو بی شادلینسکی‌نین آتلی دسته‌لری‌نین، ائله‌جه ده مصطفی کمال پاشانین یاردیم تکلیفینی رد ائتمیش،[۲] «ایرانی ایرانلی‌لار آزاد ائتمه‌لی‌دیرلر» دئمیش‌دیر.[۳] ۱۹۲۰-جی ایل آوقوستون ۷-ده *Yuq Rossii* (روسیانین گونئیی) آدلی قزئتین موخبیرینه وئردیگی موصاحیبه‌سینده او، گیلان حادثه‌لرینده خالق آدیندان خالقا ظلم ائدن‌لرین (بولشئویک لیدئرلرین) حرکت‌لرینی قطعیتله پیسله‌میش‌دیر. خیابانی اگر اول‌لر، حتی عصیانین ایلک آی‌لاریندا روسیادا گئدن پروسئس‌لره رغبتینی بیلدیریر، بولشئویک‌لرله ایش بیرلیگیندن قاچمیردیسا، گیلان‌دا

---

[۱] - علیرضا نابدل، آزربایجان و مسئلهٔ ملّی، تهران: ایلدیریم، ۱۳۵۷، ص. ۱۱.

[۲] -باخین:

- Nasrollah Saifpour Fatemi, *Diplomatic History of Persia.* ۱۹۱۷-۱۹۲۳. *Anglo-Russian Power Politics in Iran*, New York, ۱۹۵۲, ۱۹۵۲, p. ۲٤٥, ۲٤۹; Şövkət Tağıyeva, Nəsib Nəsibzadə, ۱۹۱۸-۱۹۲۰-ci illərdə Azərbaycan-İran münasibətləri və Azadistan məsələsi, *Azərbaycan Demokratik Respublikası,* Bakı, ۱۹۹۲, s. ۷۲.

[۳] - شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی، ص.۵۷.

بولشئویک‌لرین تئرور و تالان‌لاریندان سونرا بو موصاحیبه‌سینده بولشئویزمی «چاریزمین او بیری اوزو» آدلاندیرمیش‌دیر.

مؤوضوعموز اوچون اؤنملی اولان سوال‌لاردان بیریسی ده ۱۹۲۰-۱۹۱۷-جی ایل‌لرده دئموکرات پارتیاسی‌نین آزربایجان‌دا موباریزه آپاردیغی دؤورده، اؤزللیکله تبریز عصیانی دؤورونده بورادا میلّی موختاریت اوغروندا حرکاتین اولوب-اولماماسی مسئله‌سی‌دیر. یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، **ای‌دپ**، ائله‌جه ده **آدپ**-نین پروقرام سندلرینده ایرانین فئدئرال‌لاشماسی ضرورتی، آزربایجانا میلّی موختاریتین وئریلمه‌سی طلبی قویولمامیش‌دیر. آنجاق **آدپ** عملی فعالیتینده، اؤزللیکله تبریزده حاکیمیته نظارت ائتدیگی بئش‌آیلیق دؤورده آزربایجانین موختاریتی فیکرینی گئرچکلشدیردی. ایلک نؤوبه‌ده تئهران‌دان گؤندریلمیش دؤولت مأمورلاری و حربی قوللوقچولار ایش‌لریندن کنارلاشدیریلاراق بو وظیفه‌لره **آدپ**-نین تانینمیش عضولری تعیین ائدیلدیلر. خیابانی دفعه‌لرله چیخیش‌لاریندا «بیزه تئهران‌دان گؤندریلمیش والی لازیم دئییل» دئمیش، آمّا اورادان تعیین ائدیلمیش والی‌نین و والی موعاوینی‌نین فعالیت دایره‌سینی مومکون قدر محدودلاشدیرماغا چالیشمیش‌دیر. ایرانین هله ده قوّه‌ده اولان آنایاساسینا اویغون اولاراق آزربایجان‌دا ایالت و ویلایت انجومن‌لری‌نین یارادیلماسی مراجعتینه تئهران‌دان جاواب آلمایان حرکاتین رهبرلیگی، آنایاسانی دا آشاراق خیابانی‌نین صدرلیگی ایله ۱۹۲۰-جی ایلین یون آیی‌نین ۲۴-ده میلّی حکومتین یاراندیغینی اعلان ائتدی. میلّی حکومت همین گون ولیعهدین ایقامتگاهی اولان آلاقاپییا کؤچدو. (سحری گون وثوق‌الدّوله حکومتی ایستعفا وئردی).

تبریزده میلّی حکومت دؤورونده تئهران مطبوعاتی آزربایجان‌داکی حرکاتی سئپاراتیزم، ایران‌دان آیریلماق حرکاتی کیمی قیمتلندیریر، خیابانی و باشقا حرکات باشچی‌لاری حاقّیندا ایفتیرالار یاییردی. حال‌بوکی **آدپ** رهبرلیگی آزربایجان موختاریتینی ایرانین دئموکراتیکلشمه‌سی اوچون بیر واسطه حساب ائدیردی. باشقا سؤزله، ایرانا دئموکراتیا، آزربایجانا موختاریت شوعار کیمی دیله گتیریلمه‌سه ده، حرکات باشچی‌لاری بو خطّدن کنارا چیخمادیلار. خیابانی دئییردی: «تبریز ایرانا نجات وئره‌جک‌دیر... بو گون تبریزده حکومت دئموکرات‌لارین الینده‌دیر. بو دئموکراتیک حکومت تبریزدن باشلایاجاق و ایرانین ان اوجقار شهرلرینه ده شامیل اولاجاق‌دیر. بیز یاواش-یاواش بو عالی مقصدیمیزه چاتاجاغیق. بوتون ایداره و مقام‌لار بیزیم نظارتیمیز آلتیندا اولاجاق.»[1] خیابانی‌نین چیخیش و مقاله‌لرینده

[1] - علی آذری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، ص. ۵۳۸.

ایستیفاده ائدیلن «وطن» آنلاییشی ایرانی، «میلّت»، «هموطن‌لر» آنلاییش‌لاری ایسه بوتون ایران اهالی‌سینی ایفاده ائدیردی. ۱۹۱۷-جی ایلدن سونراکی بوتون حرکات دؤورونده، اؤزللیکله تبریزده حاکیمیته مالیک اولدوغو زامان بئله **آدپ** رهبرلیگی‌نین تورک کولتورو ایله باغلی خصوصی فعالیتی‌نین اولماماسی دیقّته دگن فاکت‌دیر. کارگوزارلیق ایش‌لری یئنه ده فارسجا آپاریلیر، **آدپ**-نین قزئت‌لری فارسجا چیخیر،[۱] «مملکتی آزادیستان»ین رسمی سندلری‌نین اوستونده قدیم ایرانین سیموولو اولان «شیر-خورشید» نیشانی‌نین شکلی چکیلیر، ایران پولو ایشله‌دیلیردی و ب. اصلینده موختاریت ساحه‌سینده‌کی طلب‌لره نیسبتاً «عمومیلّی» ماراق حساب ائدیلن ۱۹۱۹-جو ایل موقاویله‌سی‌نین و بریتانیانین مرکزی حکومت اوزرینده آغالیغی‌نین لغوی، مرکزی حاکیمیتین دئموکراتیکلشمه‌سی طلب‌لرینه داها آرتیق اؤنم وئریلیردی. ویدادی موصطافایئو حاقلی‌دیر: «دئموکرات‌لار اوچون ایسپئسیفیک [اؤزل] میلّی منافع موستقیل اهمیته مالیک دئییلدی، اونلارین سعیی ایرانین موستقیللیگی و اراضی بوتؤولوگونون مدافعه‌سینه، ویلایتده [ایالتده] کونستیتوسیالی ایداره فورماسی‌نین برپاسینا، آزربایجان‌دا ثابیتلیگین برقرار اولماسینا، بیطرف ایران‌دا (اساساً آزربایجان‌دا) دوشمن طرف‌لرین حربی عملیات‌لاری‌نین، آزربایجانین غربینده تورک-آسسوریا حربی عملیات‌لاری‌نین داغیدیجی نتیجه‌لرینی تئزلیکله آرادان قالدیرماغا یؤنلمیشدی.»[۲]

شئیخ محمد خیابانی و آزربایجان دئموکرات پارتیاسی بیان ائتدیکلری تجدّود سیاسی فلسفه‌سینه اویغون اولاراق ایرانین یئنی‌لشدیریلمه‌سی، ایران سیاسی سیستئمی‌نین دئموکراتیکلشدیریلمه‌سی، ایرانین بریتانیا ایمپئریاسی‌نین پروتئکتوراتینا [آل‌آلتی‌سینا] چئوریلمه‌مه‌سی، دوغما یوردو آزربایجانین موختار حقوق‌لارا صاحب اولماسی ایستک‌لری و بو ایستیقامتده گؤرولموش فوق‌العاده اؤنملی ایش‌لر تئهران حکومتی‌نین و اینگیلیس دیپلوماتیک نماینده‌لیگینی قوه‌لری بیرلشدیریب، بو «قارا یارا»نی کسمه‌یه سؤوق ائتدی. تبریزده‌کی دئموکراتیک حاکیمیته قارشی لازیمی حاضیرلیق ایش‌لرینی تاماملادیقدان سونرا مرکزی حکومت قوه‌لری ۱۹۲۰-جی ایلین سئنتیابرین ۱۱-ده هوجوما باشلادی و اوچ گون ایچینده تبریزده تئهرانین حاکیمیتینی برپا ائتدی. شئیخ محمد خیابانی و اونلارلا حرکات رهبری قتل ائدیلدی. آزربایجان‌دان سونرا گیلان و خوراسان‌داکی یئرلی دئموکراتیک حاکیمیت‌لر ده باسدیریلدی. ۱۹۱۹-جو ایل موقاویله‌سی‌نین لغو ائدیلمه‌سینه باخمایاراق،

---

[۱] - بللی‌دیر کی، خیابانی تورکجه نیطق سؤیله‌ییر، اما بو نیطق‌لرین متنی تجدّود قزئتینده فارسجا یاییلانیردی.

[۲] - Vidadi Mustafayev, *Cənubi Azərbaycan. Milli şüur (XX əsrin I yarısı),* s. ۷٦.

ایرانین دئموکراتیکلشمه‌سی، حتی فئدئرالاشماسی اوغروندا یئرلردن باشلانان حرکات اوغورسوزلوقلا نتیجه‌لندی. حاکیمیتین تئهران‌دا مرکزلشمه‌سی اوچون یول آچیلمیش اولدو.

مرکزلشدیرمه ایدئولوگیاسی و سیاستی

یئرلرده میلّی-دئموکراتیک حرکات‌لارین مغلوبیتیندن، ایرانین اسکی «ممالکِ محروسه»دن معاصر فئدئرال دؤولته چئوریلمه‌سی شانسی‌نین آزالماسیندان سونرا اؤلکه‌نین داخیلینده و خاریجینده پان-ایرانیست تبلیغات خئیلی گوجلندی. یوخاریدا دا گؤستریلدیگی کیمی، اؤلکه‌نی بؤلونمکدن قورتارماق اوچون اصلاحاتچی-مودئرنیست دایره‌لر ایداره‌چیلیگین تئهران‌دا مرکزلشدیریلمه‌سینی و فارس اولمایان خالق‌لارین زورلا فارسلاشدیریلماسینی طلب ائدیردیلر.

اؤلکه داخیلینده «آزربایجان مسئله‌سی»نه پان-ایرانیزم باخیمیندان آیدینلیق گتیرن ان حسّاس حادثه سید احمد کسروی-تبریزی‌نین ایلک دفعه ۱۹۲۱-جی ایلده چاپ ائتدیردیگی «آذری، یا زبانِ باستانِ آزربایگان» (آذری، یا آزربایجانین قدیم دیلی) آدلی کیتابچاسی اولدو.[۱] بو کیتابچانین پان-ایرانیزمین آزربایجانا باخیشی‌نین فورمالاشماسیندا موهومّ رولو اولدو. کسروی بو اثرینده فارس شووینیزمی ایدئیالارینی اساسلاندیرماق اوچون ایختیاری سئچدیگی بعضی عرب منبع‌لرینه مراجعت ائتمیش، یانلیش نتیجه‌لر چیخارمیش‌دیر.[۲] بو کیتابچانین آنا ایدئیاسی آشاغیداکی‌لاردیر: ایرانین باشقا ایالت‌لری کیمی آزربایجانین دا قدیم آوتوختون اهالی‌سی آری‌لر اولموش‌دور؛ آزربایجان اهالی‌سی ایران دیل‌لریندن بیرینده - «آذریجه» دانیشمیش‌دیر؛ سونرالار تورک طایفالاری‌نین ایرانین بو بؤلگه‌سینه یوروش‌لری نتیجه‌سینده تورک دیلی زورلا یئرلی اهالی‌یه قبول ائتدیریلیب. بو تئزیسین مقصدی

[۱] -[سید احمد] کسروی-تبریزی، آذری، یا زبان باستان آزربایگان، چاپ دوم، تهران: تابان، ۱۳۱۷.

[۲] - کسروی‌نین یانلیش آراشدیرما مئتودو و اویغون اولاراق یانلیش نتیجه‌لری حاقیندا، مثلاً، باخین:
- Seyidağa Onullahi, İran burjua alimlərinin əsərlərində Azərbaycan dili tarixinin saxtalaşdırılması, Ə. Sumbatzadə (red.), *Azərbaycan ın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı,* Bakı: Elm, ۱۹۷۸, s.۱٤۱-۱٥۸.

آزربایجان تورک‌لرینده اؤز کؤک‌لری ایله باغلی شوبهه، آشاغیلیق کومپلئکسی یاراتماق، آزربایجان اهالی‌سینی فارسلاشدیرماق «گرکلیگینی» اساسلاندیرماق اولموش‌دور.[۱]

بو ایل‌لرده گونئی آزربایجان اهالی‌سی‌نین تورکلوگو فیکرینی مدافعه ائدن یازارلارا (ممّد امین رسول‌زاده، احمد آغا اوغلو، گیریتلی حاسان روشنی بارکین و ب.) جاواب وئرن‌لرین ده اکثریتی محض آزربایجان کؤکنلی شخص‌لر ایدی. بو باخیمدان روشنی بارکین‌ین[۲] یازدیغی کیتاب و مقاله‌لره، ائله‌جه ده ایستانبول‌داکی چیخیش‌لارینا بئرلینده‌کی آزربایجان کؤکنلی شخص‌لرین رئاکسیاسی ماراقلی‌دیر. روشنی بی تورکییه‌ده تورک اوجاق‌لاریندا وئردیگی موحاضیره‌لرده و وطن قزئتینده چاپ ائتدیردیگی مقاله‌لرده تورکییه‌ده ایرانین یئترینجه تانینمادیغینا، اؤزللیکله بوراداکی یئرلی تورک‌لرین دورومو ایله ماراقلانیلمادیغینا دیقّت چکیر. یازیر کی، حتی «ایرانی حالا میلّت-ی واحیده ظنّ ائدن موتفکّیرلریمیز پک چوخدور.»[۳] روشنی بی تورک‌لرین سرعتله مظلوم دوروما دوشمکده اولدوغونو بیلدیریر، فارس‌لارلا اونلارین موناسیبت‌لری‌نین گرگینلشدیگینی یازیر: «اورادا فارس‌لار، یعنی حقیقی عجم‌لر ایران تورک‌لرینی تورک اولدوقلاری اوچون، حقیر گؤرورلر. ایران‌دا بیر عجم بیر تورکه قیزدیغی واخت اونا تورکِ خر، یعنی ائششک تورک دئیه خیطاب ائدر.»[۴]

فریاد قزئتی‌نین کئچمیش رئداکتورو، شاعیر و پوبلیسیست ماحمود غنی‌زاده «روشنی بگه جاواب» آدلی ریساله‌ده شدّتله «دؤرد میلیون تورکون اسارت آلتیندا اینله‌دیگینی» یازان روشنی بگین تئزیسینه قارشی چیخیر، ایران‌دا آیری-سئچکیلیک اولمادیغینی ایدّعا ائدیر. آزربایجان اهالی‌سی‌نین اکثریتی‌نین اوغوز اولدوغونو بیلدیرن روشنی بگه اعتراض ائده‌رک، غنی‌زاده آزربایجانلی‌لارین آریا ایرقینه منسوب اولدوغونو ایدّعا ائدیر. غنی‌زاده غضبله یازیر:

---

[۱] - ممّد آذرلی‌یه گؤره، کسروی، «عؤمرونون سون‌لاریندا «پرچم» آدلی قزئتده چاپ ائتدیردیگی مقاله‌ده «آذری، یاخود آزربایجانین قدیم دیلی» اثرینده‌کی مودّعالاری‌نین سیاسی مقصدلر اوزوندن یازدیغینی اعتراف ائتمیش‌دیر. هابئله او، بوراداکی حقیقت‌لرین باشقا جور اولماسینی دا بوینونا آلمیش‌دیر.»

- M. Azərli, Azərbaycan dili haqqında ərəbdilli mənbələrdə verilən məlumatların bəzi İran alimləri tərəfindən saxtalaşdırılması, Ə.Sumbatzadə (red.), *Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı,* s. ۱۶۸.

[۲] -روشنی بارکین حاقّیندا باخین:

- Cəmil Koçak, Belgesel bir Teşkilat-ı Mahsusa öyküsü, *Tarih ve toplum. Yeni yaklaşımlar,* sayı ۳, bahar ۲۰۰۶, ss. ۱۷۱-۲۱۴; Ədalət Tahirzadə, Aşurbəyli İsa bəy Mehdiqulu bəy oğlu, ۵۲۵-*ci qəzet,* ۵, ۸, ۹, ۱۰, ۱۱ sentyabr ۲۰۰۸, №№۱۶۴, ۱۶۵, ۱۶۶, ۱۶۷, ۱۶۸.

[۳] - Ruşeni Bey, İran'ın iç yüzü, *Vatan Gazetesi*, İstanblul, **۱۵** Ağustos **۱۹۲۴**.

[۴] - Ruşeni Bey, Deşilmeğe muhtaç bir dert.Türkiyede İran Türkleri neden acemleşiyor? *Vatan Gazetesi*, İstanblul, **۲۵** Ağustos **۱۹۲۱**.

«اسکی مئد ایالتی، زردوشتون وطنی، تا عرب ایستیلاسینا قدر یئددی یوز سنه سؤنمه‌دن یاخیلان آتشکده‌یی-عظیمه-«آزرگشنسب» ایله داها یوزلرجه آتشکده‌لرین محلی، بابکی-خرمی‌نین مسقط‌الرّأسی [دوغوم یئری] و ایرانین تمل داشی بولونان آزربایجانین اهالی‌سینه ناسیل تورک دیورسونوز؟ قیافه، سجیّه، ملامحی-وجهیه «فیزیولوژی» والحاصیل هر نؤقطه یی-نظردن تام بیر ایرانلی بولونان آزربایجانلی‌نین نه‌ره‌سینده تورکلوک‌دن جزئی بیر اثر بولا بیلیورسونوز؟ میلّت‌لر دایما لیسان‌لاریله یئک-دیگریندن تفریق اولونماز [آیریلماز]. اطوار [مانئرا]، اخلاق و تمایولات‌دیر کی، مداری-حؤکم [حؤکم منبعی] اولا بیلیر.»[1] غنی‌زاده‌دن آز سونرا ر.ش.تبریزی [رضازاده شفق] ده روشنی بگه جاواب وئرمک احتیاجی حیسّ ائده‌رک یئنی کیتابچا یازیب چاپ ائتدیردی. تبریزی ده میلّیتی تشکیل ائدن عنصرلر آراسیندا دیلین اهمیتی‌نین اولمادیغینی بیلدیریر و «ایران میلّتی» آنلاییشینا اؤز تعریفینی وئریر: «میلّیت اونو تشکیل ائدن افرادین آراسیندا موشترک اولان تاریخ، عادات، عنعنات، دین، ادبیات، وطن کیمی عواملی-ایجتیماعیه‌نین محصولو اولاراق ووجوده گلن بیر خاصّه‌یی-روحیه، بیر حیسّی-درونی‌دیر.»[2]

اصلاحاتچی-مودئرنیست دایره‌لرین تبلیغاتی‌نین اساس ایستیقامت‌لریندن بیری ده اؤلکه‌نین اقتصادی و سیاسی حیاتینی، ائله‌جه ده سیلاحلی قوه‌لرینی بؤیوک بریتانیانین نظارتینه تابع ائدن ۱۹۱۹-جو ایل موقاویله‌سی‌نین لغوی ایدی. بو موقاویله‌نین لغوی طلبینی ایجتیماعیتین گئنیش طبقه‌لری مدافعه ائدیردی. حتی ایش او یئره گلیب چاتدی کی، سلطان احمد شاه دا اونون تصدیق ائدیلمه‌سی‌نین علیهینه اولدوغونو بیلدیردی. بونا باخمایاراق بریتانیا مؤوقع‌لرینی تحویل وئرمک، ایران صحنه‌سینی ترک ائتمک فیکرینده دئییلدی. یئنی دییشمیش شرط‌لرده او، ایران‌دا مؤوقع‌لرینی ساخلاماق و گوجلندیرمک اوچون سیاستینی داها اوستواؤرتولو، آمّا داها رادیکال شکیلده یوروتمه‌یه باشلادی. هله ۱۹۲۰-جی ایلین یانوارین ۲۹-دا بؤیوک بریتانیانین مئسوپوتامیاداکی عالی کومیساری سیر پئرسی جوخ تئهران‌داکی اینگیلیس سفیرینه یازدیغی اوزون تئلئقرامدا اؤز حربی حیصّه‌لری نین ایران‌دان چیخاریلماسی احتیمالینی بیلدیریر، ۱۹۱۹-جو ایل موقاویله‌سی‌نین مؤوجود شرط‌لری اوستونده ایصرار ائتمگین مومکونسوزلوگونو دیله گتیریر، ایران مجلیسینی قانع ائده بیله‌جک یئنی موقاویله حاقّیندا فیکیرلرینی بیلدیردیکدن سونرا یازیردی: «یئنی موقاویله‌نین ایمضالانماسی واختی ائله شرایط یارانا بیلر کی، ایندیکی شاهین (احمد شاه قاجارین)

[1] - M. Qənizadə, *Ruşəni Bəgə cəvab*, Berlin: Kavyani, ۱۹۲٤, s. ۱٥.
[2] - R.Ş.Təbrizi, *Türk mütəfəkkirinin nəzəri-intibahına*, Berlin: İranşəhr, ۱۹۲٤, s. ۱۹.

سولاله‌نین باشقا بیر عضوو ایله دییشدیریلمه‌سینه، یا دا بو سولاله‌نین باشقا بیریسی ایله دییشدیریلمه‌سینه راضیلاشمالی اولاق.» بیر ایل سونرا اینگیلیس سفیری اؤز ناظیری جورسون[۱] یازدیغی گیزلی تئلئقرامدا ایرانین شیمال حیصّه‌سینده دئموکراتیک حرکات‌لارین غلبه‌سی موقابیلینده اؤلکه‌نین گونئی‌ینده اینگیلتره‌نین نفوذو آلتیندا آیریجا، موستقیل دؤولتین یارادیلماسینی تکلیف ائدیردی.[۱] اینگیلیس سفیرلیگی‌نین ۱۹۱۹-جو ایل موقاویله‌سینی تصدیق ائتدیرمک یؤنونده نؤوبتی جهدی ایران حکومتی‌نین ایستعفاسینا سبب اولدو، باش ناظیر سئپهدارین ۱۹۲۱-جی ایلین فئورالین ۱۶-دا یئنی حکومت تشکیل ائتمک جهدی ده سیاسی بحرانی آرادان قالدیرا بیلمه‌دی. بریتانیانین بیر قروپ نماینده‌سی چیخیش یولونو ایران ضابطلری‌نین الی ایله دؤولت چئوریلیشینده گؤروردو. بو ایستیقامتده فعال حاضیرلیق ایش‌لری آپاریلیردی. فئورال آیی‌نین ۲۱-ده قازاق دیویزیاسی‌نین قزوین دسته‌سی رضا خانین باشچیلیغی ایله تئهران‌دا اساس دؤولت ایداره‌لرینی توتدو، یوکسک روتبه‌لی اونلارلا دؤولت مأمورو حبس ائدیلدی. اؤلکه‌ده اینگیلیس ماراق‌لاری‌نین مدافعه‌چی سی سید ضیا (سید ضیاءالدین طباطبایی) باش ناظیر تعیین ائدیلدی. سید ضیا آز سونرا وئردیگی بیاناتدا بیر سیرا اصلاحات‌لارین آپاریلاجاغینی، «میلّتی خلاص ائده‌جگینی» بیلدیردی. فئورالین ۲۶-دا چوخدان حاضیرلانمیش سووئت-ایران موقاویله‌سی ایمضالاندی.[۲] اینگیلیس‌لرین راضیلیغی ایله مارتین ۲۴-ده ۱۹۱۹-جو ایل بریتانیا-ایران موقاویله‌سی‌نین لغو اولوندوغو اعلان ائدیلدی. آپرئلین ۱۷-ده ایسه باش ناظیر اینگیلیس قوشون‌لاری‌نین ایرانی ترک ائتمه‌سی حاقّیندا مراجعتله چیخیش ائتدی. حال‌بوکی بو موقاویله فاکتیک اولاراق لغو اولونموشدو، اینگیلیس قوشون‌لاری‌نین ایرانی ترک ائتمه‌سی ایسه دؤولت چئوریلیشیندن اول باشلانمیشدی. یئنی باش ناظیرین بو حرکت‌لری ایلک اؤنجه کوتله آراسیندا چاشقینلیق یاراتدی. سید ضیا حکومتینه رغبتله یاناشان بریتانیا مالیه موشاویری نین یاردیمچی‌سی ح. بالفور یازیردی کی، تبریزده ایران میلّتچیلیگی مؤوقعیندن چیخیش ائدن‌لر «چتین وضعیته دوشموشدولر، چونکی یئنی رژیم اونلارین پروقرامینا تام اویغون

---

[۱] - *Documents on British Foreign Policy. First Series.* Vol. XIII, N ٦٦٨, p. ٧١٣, N ٦٦٧, p. ٧١٠. Alıntı: Салех Алиев, *Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в.* Москва: Наука, ١٩٨٥, с. ٤٠-٤١.

[۲] - حسین مکّی‌نین معلوماتینا گؤره، بو موقاویله لایحه‌سی‌نین ایلک واریانتیندا «یئنی سووئت رئژیمینی تانیماق موقابیلینده قافقاز آزربایجانی‌نین بیر حیصّه‌سی‌نین ایران دؤولتینه وئریلمه‌سی» حاقیندا بند وار ایدی. حسین مکّی، مختصری از زندگانی سیاسی سلطان احمد شاه قاجار، تهران: امیر کبیر، ۱۳۶۲، ص. ۲۵۴.

روحدا فعالیت گؤستریردیسه ده، اونون [سید ضیانین] اینگیلیس‌لرله یاخین دوستلوغو فاکتی تبریزلی‌لرین گؤزونده ان بؤیوک مانعه ایدی.»[1]

اؤلکه‌ده دئموکراتیک حرکاتی یاتیردیبْ، قایدا-قانون یارادا بیلمه‌دیگیندن تئزلیکله مولکه‌دار-بورژوا دایره‌لری سید ضیایا قارشی چیخیش ائتمه‌یه باشلادیلار. اسکی آریستوکراتیا اونون «ایفشاائدیجی» چیخیش‌لاریندان، ائله‌جه ده قاجار شاه‌زاده‌لریندن بعضی‌لری‌نین حبسیندن ناراضی ایدی. آرتان عمومی ناراضیلیقدان دؤولت چئوریلیشی‌نین اساس فیقورو، قازاق دیویزیاسی‌نین یئنی کوماندیری پولکوونیک [سرهنگ] رضا خان ساوادکوهی[2] ایستیفاده ائتدی، اسکی موتّفیقی سید ضیایا قارشی کامپانیایا قوشولدو. یئنی قوام‌السلطنه حکومتینده حربی ناظیر وظیفه‌سی توتان رضا خان حاکیمیت پیللەلرینده سرعتله ایره‌لیله‌مه یه باشلادی. بو ساحه‌ده اونا اینگیلیس‌لر حسّاس یاردیم ائتدیلر.[3] اؤلکه‌نین حربی قوه‌لرینی الینه کئچیرمیش حربی ناظیر ۱۹۲۳-جو ایلده آرتیق سیاسی حاکیمیته ایدّعا ائدیردی. ۱۹۲۳-جو ایلین اوکتیابریندا خاریج‌دن اؤلکه‌یه قاییتمیش سلطان احمد شاه، رضا خانی باش ناظیر تعیین ائتمه‌یه مجبور اولدو.[4] یئنی باش ناظیرین تضییقی ایله یئنی‌دن خاریجه گئدن سلطان احمد شاه قارداشینی اؤزونون نایبی اعلان ائتدی، آنجاق او گئدندن سونرا رضا خان، شاه نایبیندن سیاسته قاریشمایاجاغی حاقّیندا یازیلی عؤهده‌لیک آلدی. آرتیق ۱۹۲۳-جی ایلین سون‌لاریندان رضا خان، قاجار سولاله‌سی‌نین دئوریلمه‌سی، عمومیّتله مونارخیانین لغوی و اؤلکه‌ده رسپوبلیکا رژیمی‌نین یارانماسی ایستیقامتینده کامپانیایا باشلادی. رضا خان حکومتی‌نین گیزلی رهبرلیگی آلتیندا قاجارلارین دئوریلمه‌سی و «رسپوبلیکا اوغروندا

---

[1] - H.J.M.Balfour, *Recent Happinings in Persia*, London, ۱۹۲۲, p. ۲۴۲.

[2] -ائروواند آبراهامیان رضا خانین مازاندارانلی تورک‌دیللی بیر عائله‌دن چیخدیغینی ادعا ائدیر.
- Ervand Abrahamian, *İran Between Two Revolutions,* p. ۱۱۷.
بو بیلگینی باشقا قایناق‌لار تصدیق ائتمیر.

[3] - رضا خانین بریتانیا نماینده‌لری گئنئرال ائدموند آیرونساید، اردشیر رئپورتئرله سیخ علاقه‌لری، دؤولت چئوریلیشینده اینگیلیس‌لرین رولو حاقیندا، مثلاً، باخین: حکیم‌اللهی-فریدانی، اسرار سیاسی کودتا، تهران، ۱۹۴۳؛
- Alirza Asgharzadeh, *İran and the Challenge of Diversity,* pp. ۸۶-۹۱.

[4] - ماراقلی‌دیر کی، سلطان احمد شاهین آوروپایا اوچونجو سفرینده سونرا اونون یئنی‌دن اؤلکه‌یه قاییتماسی چتینلشدیگی، قاجار سولاله‌سی‌نین حاکیمیتی اوچون تهلوکه‌نین یاراندیغی بیر شرایطده مصطفی کمال آتاتورک، سلطان احمد شاهین ایرانا قاییتماسینا یاردیم تکلیف ائتمیش‌دیر. بو مقصدله تورکییه و ایران کوردلرینی سیلاحلاندیریب، شاهین ایختیارینا وئریلمه‌سی و اؤلکه‌نین باتی سرحدی طریقی ایله اونون تئهرانا داخیل اولماسی نظرده توتولوردو. لاکین «بیزیم نسله خاریجی دؤولتین کؤمکی ایله تاخت-تاجی قوروماق یاراشمیر» دئیه‌رک، سلطان احمد شاه آتاتورکون تکلیفینی قبول ائتمه میش‌دیر. حسین مکّی، *مختصری از زندگانی سیاسی سلطان احمد شاه*، ص. ۲۱۵.

حرکات» گئدیشینده میتینق و نومایی‌شلر کئچیریلیر، قزئت‌لرده قاجارلارین ایرانین ترقّی سینه مانع اولماسی، رسپوبلیکا ایداره اوصولونون اوستونلوک‌لری تبلیغ ائدیلیر، مجلیسده بو مسئله‌لرله باغلی رضا خانین طرفدارلاری موختلیف فورمالاردا موباریزه آپاریردیلار.[1] قاجارلارین ایران تاریخینده‌کی رولو مطبوعاتدا بیر سیرا حال‌لاردا فارس ایرقچیلیگی فورماسی آلیردی. تبلیغاتین بو طرفی او قدر آیدین گؤرونوردو کی، سووئت آزربایجانیندا بئله بونون فرقینده اولان‌لار واردی. کومونیست یازیچی ممّد سعید اوردوبادی ۱۹۲۴-جو ایلین آپرئلین ۲-ده «کومونیست» قزئتینده بو تبلیغاتا اعتراض ائده‌رک یازیردی کی، بعضی ایران قزئت‌لری قاجارلارین «فارس‌لارا بیگانه اولدوغونا (تورک اولدوقلارینا) ایشاره ایله اونلارین ایش باشیندان چکیلمه‌سینی لازیم بیلیرلر.»

رضا خانین طرفدارلاری قاجارلارین اسکی دایاغی آزربایجان‌دا فعالیته بؤیوک اؤنم وئریردیلر. قاجارلارا قارشی کامپانیادا رضا خان آزربایجانین مولکه‌دار-بورژوا دایره‌لرینی اؤز طرفینه چکه بیلدی. ۱۹۲۴-جو ایلین مارتیندا اینسان تصویرینی قاداغان ائدن ایسلام قایدالارینی پوزاراق، تبریزده شهر قارنیزونو کازارماسی [پادگان] اراضی‌سینده رضا خانا هئیکل قویولماسی طمطراقلا قئید ائدیلدی. یوخاریدا بحث ائدیلمیش روشنی بگله ماحمود غنی‌زاده و رضازاده شفق آراسینداکی پولئمیکادا رضا خانین شخصیتی مسئله‌سی ده موذاکیره مؤوضوعسو اولموش‌دور. روشنی بی ایران‌دا تورک‌لرین «اصیل‌سیز افسانه‌لره قاپیلمالارینی»، تورک‌لره «اوچوروم‌لار قازیلان بیر موحیطین» یاراندیغینی، رضا خانی داهی سایماغین یانلیش اولدوغونو بیلدیرن فیکرینه قارشی ماحمود غنی‌زاده یازیردی: «سردار سپه حضرت‌لری [رضا خان] هئچ بیر زامان داهی اولماق ایدّعاسینا دوشمه‌میش، او غایت ساده، غایت متواضع بولونماقلا برابر، دمیر پنجه، متین بیر عزم و ایراده‌یه مالیک‌دیر کی، او سایه‌ده سیزین افسانه ادد ائتدیگینیز [سایدیغینیز] او مونتظم اوردویو تشکیل ائده‌رک... امنیت و آساییشی ایرانا بخش ائتمیش‌دیر. سیز اونا ایستر «اینگیلیس بنده‌سی»، ایستر نه دئییرسه‌نیز دئییرسه‌نیز، بیز ایرانی‌لر ایسه رضا خان حضرت‌لرینه تاپینیر و او ذات‌دان گله‌جه‌یه عاید داها بؤیوک شئی‌لر بکلیوروز.»[2] ۱۹۲۵-جی ایلین یایین‌دا رضا خان اؤزو تبریز، خوی، سالماس و آزربایجانین باشقا شهرلرینه سفر ائتدی. او هله تئهران‌دان یولا دوشمزدن اول بیانات وئره‌رک

---

[1] باخین:

- Октай Меликов, *Установление диктатуры Реза-шаха в Иране*, Москва, ١٩٦١, с. ٦٦-٨٥; К. Асадуллаев, *Свержение династии Каджаров в Иране (*١٩٢٠-١٩٢٥*)*, Душанбе, ١٩٦٦, с. ٩٥-١٠٩.

[2] - م.[ماحمود] غنی‌زاده، روشنی بگه جواب، ص. ۶-۵.

بیلدیردی کی، بو ایالته گئتمک دعوتینی آزربایجانین ایران قارشی‌سینداکی خصوصی خیدمت‌لری موقابیلینده قبول ائدیر. اصلینده ایسه بو، قاجارلاری دئویرمه‌یه حاضیرلیق باره‌ده شخصاً گؤستریش‌لر وئردیگی «یوخلاما سفری ایدی.»[1] ایکی آی سونرا آزربایجان‌دا قاجارلارین دئوریلمه‌سی اوغروندا آچیق و گئنیش کامپانیا باشلاندی. تاجیرلر، مولکه‌دارلار و صنعتکارلارین یوخاری طبقه‌سی شهرلرین چوخوندا، بیرینجی نؤوبه‌ده تبریزده حربی دایره کوماندانلیغی‌نین گؤستریشی ایله نومایییش و میتینق‌لر تشکیل ائدیر، کوتله‌لری عمومی تعطیله چاغیریردیلار. میتینق ایشتیراکچی‌لاری مجلیس نماینده‌لرینی «وطن خاین‌لری» آدلاندیراراق، قطعی تدبیرلرین گؤرولمه‌سینی طلب ائدیردیلر. آزربایجانین مولکه‌دار-بورژوا دایره‌لری رضا خانا کؤمک مقصدیله تبریزده آزربایجان میلّی حرکاتی بیرلشمیش کومیسسیاسی آدلی تشکیلات قوردولار. قزئت رئداکسیالاری، ناظیرلیک‌لر، سیاسی خادیم‌لر و مجلیس عضولری بو تشکیلات آدیندان تئلئقرام‌لار آلیردیلار. دیقّتی چکن اودور کی، بو تشکیلاتین تئلئقرام‌لاری ایران میلّتچیلیگی و فارس ایرقچیلیگی روحوندا ایدی، بونلار «موغول اؤولادلاری قاجارلارین محض آزربایجان سایه‌سینده بویا-باشا چاتدیقلاری» و «کیان تاختینی غصب ائتدیک‌لری» کیمی قئیدلرله دولو ایدی. تبریزده‌کی بو تشکیلات ایرانین موختلیف شهرلرینده‌کی مووافیق تشکیلات‌لارین علاقه‌لندیریجی مرکزی رولونو اوینایییردی. تبریزدن اونلارین اوستونه گؤندریلن تئلئقرام‌لاردا تعلیمات‌لار وئریلیر، عکسینه، تبریزه گلن تئلئقرام‌لار حسابات کاراکتری داشییییردی. تبریزده‌کی بو تشکیلاتا تابع اولان و اونون یئرلی شؤعبه‌سی حقوقوندا تئهران‌دا یاشایان آزربایجان متحدلری دئییلن تشکیلات یارانمیشدی. بیلاواسیطه بو تشکیلاتین ایشتیراکی ایله قاجارلارین دئوریلمه‌سی کامپانیاسیندا فعالیتسیزلیک گؤسترن مجلیسین آزربایجان‌دان اولان نماینده‌لری توتولدو، اونلارین مجلیسه گئتمه‌سی قاداغان ائدیلدی.[2]

تبریزلی‌لرین طلب‌لرینه مجلیسین محل قویمامالارینا اعتراض علامتی اولاراق اوکتیابرین باش‌لاریندا تبریز بازاری باغلاندی، داها سونرا رضا خان طرفدارلاری شهرده‌کی دؤولت ایداره‌لرینی توتماغا باشلادیلار. اوکتیابرین ۲۹-دا اونلار موراجعتنامه درج ائده‌رک، تبریزین

[1] - Октай Меликов, *Установление диктатуры Реза-шаха в Иране*, с. ۹۵-۹۶.

[2] - باخین: عبداله امیر طهماسب، تاریخ شاهنشاهی اعلاحضرت رضا شاه پهلوی، تهران، [ایلسیز]، ص. ۱۶۱-۸۱.

تئهرانلا علاقه‌سینی کسدیگینی بیلدیردیلر. شهرده پایتاخت اوزرینه یوروش اوچون «کؤنوللو دسته‌لری» یارادیلماغا باشلاندی.[1]

بو آرادا رسپوبلیکا ایدئیاسی، یئنی اینقیلابی حرکات دالغاسی‌نین یارانماسیندان احتیاطلانان فئودال آریستوکراتیاسی و روحانی طبقه‌سی‌نین مقاومتینه راست گلدی. اؤز حاکیمیتینی تصدیق ائتمه‌یین «رسپوبلیکا پلانی»ندان امتناع ائدن رضا خان، قاجارلارین نفوذدان سالینماسی یؤنونده فعالیتینی گئنیشلندیردی. ۱۹۲۵-جی ایلین فئورالیندا رضا خان، قاجارلارلا هر جور ایش بیرلیگی‌نین کسیلمه‌سی مسئله‌سینی مجلیسین موذاکیره‌سینه وئردی. مجلیس رضا خانا عالی باش کوماندان صلاحیّت‌لری وئردی. اوکتیابرین ۲۹-دا ایران مجلیسینده قاجار سولاله‌سی‌نین دئوریلمه‌سی طلبی اولان آزربایجان‌دان گلن تئلئقرام‌لارین موذاکیره‌سی باشلاندی. اوکتیابرین ۳۱-ده مجلیس قاجار سولاله‌سی‌نین حاکیمیتی‌نین لغوی، حاکیمیتین مووقّتی اولاراق رضا خانا وئریلمه‌سی، ائله‌جه ده حاکیمیتین گله‌جگی ایله باغلی قوروجو مجلیسین چاغیریلماسی حاقّیندا قرار قبول ائتدی.[2] پولیس و حربی تئرور شرایطینده کئچیریلن یئنی مجلیس سئچکی‌لرینده اساساً رضا خانین طرفدارلاری «سئچیلدیلر.» بو یئنی مجلیس ده ۱۹۲۵-جی ایلین دئکابر آیی‌نین ۱۲-ده رضا خانی، رضا شاه پهلوی آدی ایله ایرانین ایرثی شاهی اعلان ائتدی. مؤوجود آنایاسانین مونارخ عائله‌سی ایله باغلی دؤرد مادّه‌سی دییشدیریلدی، ایرانین دؤولت قورولوشو ایسه دییشیلمز قالدی.

بونونلا قاجارلارین موطلق حاکیمیتی‌نین کونستیتوسیالی مونارخیا ایله عوضلنمه‌سی، داها سونرا کونستیتوسیالی مونارخیا ایداره‌چیلیک رژیمی‌نین بحرانی ایله نتیجه‌له‌نن دؤور باشا چاتمیش اولدو. «سویوندان اوزاقلاشمیش و معناً، جیسماً ییپرانمیش قاجار سولاله‌سی» (احمد آغا اوغلو)[3] تاریخ اولدو.

بو دؤور (۱۹۲۵-۱۹۰۵) میلّی موناسیبت‌لرده یئنی دوروم یاراتدی. میلّتلشمه و میلّی شعور باخیمیندان دیگرلرینی چوخ آرخادا قویموش فارس‌لار، سیاسی پروسئس‌لری میلّی ماراق‌لاری ایستیقامتینه یؤنلتمه‌یه نایل اولدولار. ۱۹۲۵-جی ایلده فارس‌لار حاکیم میلّت ایستاتوسونا مالیک اولدولار.

---

[1] -باخین:
- *Известия,* ۳۰. ۱۰. ۱۹۲۵; *Революционный Восток,* ۱۹۳۲, N ۱-۲, c. ۱۵۱; Октай Меликов, *Установление диктатуры Реза-шаха в Иране*, с. ۹۹.

[2] - آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین: حسین مکّی، *تاریخ بیست سالهٔ ایران*، جلد سوم، تهران، ۱۳۲۶، ص. ۴۳۰.

[3] - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı,* s.۱۲۳.

ایران تورکلوگو بو ۲۰ ایل ایچینده ایرانین موستقیللیگی و مودئرنلشمه‌سی ساحه‌سینده فداکارلیق ائتدی، اؤزونون بیر پارچاسی اولان قاجارلارین حاکیمیتی‌نین ضعیفله‌مه‌سی، داها سونرا تامامیله حاکیمیت‌دن گئتمه‌سی اوچون فعاللیق گؤستردی، گله‌جک میلّی پروبلم‌لری نین یارانماسی‌نین موسبّیب‌لریندن بیری اولدو.

تبریزلی علی‌نین هارایی

اون‌ایل‌لرله ایران‌دا تورکون وارلیغینی یوخ سایان، اونو آشاغیلایان پان‌ایرانیست و ایرقچی تبلیغاتا قارشی بو اؤلکه‌ده یازیلمیش اونلارلا اثر آراسیندا تبریزلی علی‌نین «ادبیات و میلّیت» کیتابی[1] اؤزل یئری ایله سئچیلیر. بو کیتاب مورتجع-ایرقچی سوچلامالارا گونئی

[1] - تبریزلی علی، ادبیات و میلّیت، تهران: آتروپات کیتاب‌ائوی، [ایلسیز]. بو کیتابین ایران‌دا سون چاپی ۲۰۱۰-جو ایلده «دیل و ادبیات» آدیندا، گونش درگی‌سی امکداش‌لاری‌نین چالیشمالاری سونوجوندا، سعید موغانلی‌نین رئداکتورلوغو ایله گئرچکلشیب. کیتابین ایلک چاپیناکی قاپاغیندا «دیل و ادبیات»، تیتول ورقینده ایسه «ادبیات و میلّیّت. بیرینجی جیلد»

تورکلوگونون ایلک عمومیلشدیریجی جاوابی‌دیر. ایلک تشبّوث اولماسینا باخمایاراق، بو کیتاب بو گون ده گونئی‌ده تورک میلّتچیلیگی‌نین مؤحتشم عابده‌سی ساییلماقدادیر.

کیتابین ایچه‌ریگیندن ده گؤروندویو کیمی، رحمتلیک تبریزلی علی (۱۹۲۹، تبریز - ۱۹۹۸، تئهران)، فارس شووینیزمی و آریا ایقرچیلیگی‌نین سیستئملی-آکادئمیک، علمی-بیطرف تنقیدینی قارشی‌سینا مقصد قویمامیش‌دیر. مؤلّیف میلّتی‌نین تانینمیش شاعیری و حاقسیزلیغا دؤزه بیلمه‌ین موباریز اوغلو ایدی.[۱] اودور کی، کیتابین بعضی بؤلوم‌لرینده‌کی فیکیرلر حیسّیاتا دایانیر، مؤلّیف فیکرینی اساسلاندیرماق اوچون یئترلی دلیل گتیرمگی گرکلی بیلمیر. اَیَر-اکسیگی، منفی‌سی-موثبتی ایله بیرلیکده بو کیتاب اؤزونو درک ائتمک ایسته‌ین تورکلوگون ایگیرمینجی یوزایلین ۷۰-۶۰-جی ایل‌لرینده هارای سسی اولماسی باخیمیندان عوضسیز قاینا‌ق‌دیر.

یازار باشلارکن کیتابین آماجینا آیدینلیق گتیریر. ایرانین سیاسی تاریخینده همیشه ان فعال رول اوینامیش سویداش‌لاری‌نین ساغ، یا سول ایدئولوگیالارا ایفراط باغلیلیغیندان («سولا وورغون، ساغا مفتون» اولماسیندان) و اؤزونو اونوتماسیندان حئیرتله‌نن مؤلّیف، میلّی پروبلم‌لرین آراشدیریلماسی و اورتایا قویولماسینی میلّی گؤرو بیلیر. تبریزلی علی فارس شووینیستیندن داها چوخ تورک مانقوردوندان غضبلی‌دیر: «یوز ایل‌لرجه، میلیون‌لارجا قویون کیمی دوغولوب، قویون کیمی یئییب، و قویون کیمی قیغیلاییب، و سونرا قویون کیمی اؤلوب گئدن‌لریمیز و اونلارین یئرین دوتان‌لاریمیز، هر ایشه قیرپ قویوب، هر اویونا باش ووروب، و تاریخ و جوغرافیا اوخویوب و یازیب، هر جوره اؤزگه دیل‌لر اؤگره‌نیب و اؤگره‌دیب، حاکیم و محکوم اولوب، وارلی-وارسیز اولوب، دونیا میلّت‌لرین و دیل‌لرین تانییب و هر جوره بویاغا بولاشیب، آنجاق اؤزون و میلّتین، و کیم ایمیش و کیم‌دیر و کیم اولاجاغین تانیمایب و هله ده تانیماق ایسته‌میر.»[۲]

یازیلمیش‌دیر. مؤلف، گؤرونور، «دیل و ادبیات»ی ایکی جیلده چاپ ائتدیرمگی پلانلاییرمیش، آنجاق یالنیز بیرینی چاپ ائتدیره بیلیب. بیز ایلک چاپین تیتول ورقینده‌کی آدینی داها اویغون گؤردوک.

[۱] -باخین:

- Abdullah Ağcaköylü, Bilinməyən Büyük Bir Türkçü ve Türkçeci Tebrizli Ali, *Türk Kültürü,* sayı ۱, yıl ۱, Kasım ۱۹٦۲, s. ٤۱-٤٥; Abdullah Ağcaköylü, Tebrizli Aliden Seçme Şiirler, *Türk Kültürü,* sayı ۲, yıl ۱, Aralık ۱۹٦۲, s. ۲۹-۳٤; Н.Л.Насибзаде, А.Р.Набдель и А.Табризли: Два уклона в идеологии национально-освободительного движения азербайджанцев в Иране, *Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası,* ۱۹۸۸, N ۲, s. ٦۰-٦٦.

[۲] - تبریزلی علی، ادبیات و میلّیّت، ص.۳. آلینتی‌لاردا اوریژینالین اوصلوبونو مومکون قدر قوروماغا چالیشدیق.

میلّی اؤزونودرک پروسئسی‌نین ایلک مرحله‌سی‌نین «کیم ایمیش و کیم‌دیر» سوالینا جاواب‌دان کئچدیگیندن مؤلّیف، تاریخی کئچمیش مسئله‌لرینه اؤزل یئر وئریر. تبریزلی علی و اؤزونو آختاران هر بیر آزربایجان تورکو اوچون «میلّت اولاراق نه‌ده یانلیشلیغیمیز اولدو کی، ایندی بو گونه قالمیشیق؟» سوالینا جاواب تاپماق فوق‌العاده بؤیوک اؤنمه مالیک ایش‌دیر.

نییه بو گونه قالدیق؟

بو سوالا جاواب وئرمک اوچون تبریزلی علی تاریخی کئچمیشین بللی حقیقت‌لرینی خاطیرلادیر. او بیلدیریر کی، ایسلاماقدرکی دؤورده فارس ادبیاتی یالنیز بیر نئچه اثردن عبارت ایدی: «ایسلام‌دان اؤنجه عجم‌لرین [فارس‌لارین] هئچ بیر ادبی، نظمی، رومان کیتاب‌لاری یوخدور، و هله بیر نئچه جیریق میریق یئر آلتیندان تاپیلان سانسکریت، آوئستا، موزدئسنا، یشت آدلی کیتابجیغ‌لار وارسا دا خورافات و مؤوهومات اوچون یازیلیب‌دیر.»[1] او کیتاب‌لارین دیلی ایله چاغداش فارس دیلی آراسیندا علاقه یوخدور، یا دا آیری-آیری سؤزلر اوخشاسا دا ایندیکی فارس‌لار اونلاری آنلامیرلار. پان‌ایرانیست‌لرین ایسلاماقدرکی ایران/فارس تاریخینی گؤی‌لره قالدیریب، یالان-یامالاق نظریه‌لر اویدورماسینی تبریزلی علی غضبله رد ائدیر: «... بوگونکو یالاغ عجم، او گونون، او چیرکین و قانلی گونون میلّی دیل و میلّی ادبیاتیندان دانیشاندا و سارساقلایاندا اؤزون گولونجه قویور و بوتون دونیانی، حتی اؤزونو گولدورور.»[2] تبریزلی علی، عرب و تورک‌لری «ظالیم، ییرتیجی و دیل‌بیلمز» کیمی تقدیم ائدن‌لرین ایرقچیلیگینه اعتراض ائدیر. او یازیر: «بس فیردوسی عرب الیفباسی ایله نه اوچون تورک شاهی ماحمود قزنه‌ویینه شاهنامه‌سین یازیب؟ بو اوزون چاغ‌لار بویو حکیم فرّوخی سیستانی، عنصری، انوری، قاانی شیرازی، حافیظ شیرازی، وصال شیرازی، سعدی شیرازی، [...] کمال‌الدین ایسمایییل ایصفهانی، ملک‌الشعرا بهار خوراسانی و یوزلرجه و مین‌لرجه شاعیرلر و مدّاح‌لار هونرلرین و باجاریق‌لارین عرب، مخصوصاً تورک اوچون نثار [قوربان، هدیه] و تقدیم ائدیب‌لر.» او، تورک حؤکمدارلاری‌نین فارس دیلی و ادبیاتینا قیّوملوغونو گؤرمه‌ین و بو حؤکمدارلاری یئری گلدی-گلمه‌دی آشاغیلایان، تورک دیلینه ایکراهلا یاناشان ایرقچی مؤلّیف‌لری اینصافلی اولماغا چاغیریر.

---

[1] -یئنه اوردا، ص. ۱۸.

[2] -یئنه اوردا.

تبریزلی علی ایرقچی مؤلّیف‌لره قیزدیغی کیمی، تورک حؤکمدارلاری‌نین میلّی دیل و ادبیاتا بیگانه‌لیگینه ده ایچدن یانیر. «شیمال‌دان-جنوبا، شرق‌دن-غربه کیمی بؤیوک-بؤیوک ایمپراتور[لوق]لار قوران»، «اؤزگه میلّت‌لره دیل و میلّیت تحمیل ائتمه‌ین» تورک سولالری نین سیاستی‌نین بدلینی («جریمه‌سینی») چاغداش سویداش‌لاری اؤده‌ییرلر. تبریزلی علی همین تورک سولاله‌لرینی قینایییر: «قوللوق‌لاریندا یوزلرجه بالاجا شاه‌لار، حکومت‌لر، تاریخ یازان‌لار، ادیب‌لر و شاعیرلر، معمارلار و طبیب‌لر اولان آتا و بابالاریمیز، گله‌جک نسل اوچون، یعنی بیز[لر] اوچون هئچ بیر گؤزل میلّی میراث، میلّی دیل و ادبیات، میلّی تاریخ قویماییب‌لار. فقط گونون نقد اولان قودرت و گوجونه قانع اولوب، زمانی و دونیانی کیچیک و قیسا دوشونوب‌لر.»[1] اورتا یوزایل‌لرده تورک ائلیتی ایچینده اتنیک تعثّوبون اولماماسی (نوایی حئیرتلندیریجی استثنالاردان بیری‌دیر) ایگیرمینجی یوزایلده آغیر سونوچ‌لار وئردی. تبریزلی علی یازیر: «وارا و ثروته، قودرته و گوجه، یاخشی یئییب و ایچمه‌یه، هابئله ائو بزک‌لرینه و یوزلرجه بئله شئی‌لره و ایش‌لره قیمت و دیَر قویولوردو، آنجاق دیله، ادبیاتا، میلّی فرهنگه، میلّی ویجدانا، اؤزون و میلّتین تانیماغا ائله بیر کؤنول و علاقه گؤستریلمیردی. و ایندی بودور کی، بوگونکو نسلین الینده بیر اؤیله میلّی فرهنگ یوخدور، و اولوب قالان وارسا دا یا گؤزلردن ایتکین‌دیر، و یا زامان پاسی و توزو ایله اؤرتولودور.»[2]

تبریزلی علی، اورتا چاغ‌لاردا تورک - فارس موناسیبت‌لرینه آیدینلیق گتیرمک اوچون ماحمود قزنه‌وی-فیردوسی حکایه‌سینی اؤرنک اولاراق اله آلیر. او خاطیرلادیر کی، شاعیر فیردوسی‌یه الده اولان سئیرک قاینا‌ق‌لاری، اؤزللیکله شاعیر اسدی‌نین آرتیق یازمیش اولدوغو شعیرلری بیر یئره ییغیب، «سولطان ماحمود قزنه‌وی‌نین ایمپراتور[لوغ]وندا اولان میلّت‌لری وحدته و بیرلیگه چاغیرماسی» توصیه اولونوب. آنجاق حاضیرلادیغی «شاهنامه» ایله «فیردوسی وحدت و بیرلیک یئرینه میلّی ایختیلاف‌لار و قومی کینه‌لر تؤرتمیش‌دیر».[3] فیردوسی دیلسیز (عجم) فارس‌لاری یاشاتماق اوچون «باشدان-باشا بوینوزلو یالان‌لارلا دولو

---

[1] -یئنه اوردا، ص. ۱۰۱.

[2] -یئنه اوردا. تورک سولاله‌لری‌نین فارس کولتورونو حمایه ائتمه‌سی، آنجاق تورک دیل و ادبیاتینا بیگانه قالمالاری مؤوضوعسونو احمد آغا اوغلو و ممّد امین رسول‌زاده ده اینجه‌له‌میشلر. باخین:
- Nəsib Nəsibli, Əhməd Ağaoğlu İran haqqında, http://www.gunaz.tv/aze/١٤/articleCat/١/articleID/٢٢٦٠-RESULZADENIN-CAGDAS-NIZAMI-SI.html/inner/١; Nəsib Nəsibli, Rəsulzadənin çağdaş "Nizamisi", http://www.gunaz.tv/aze/١٤/articleCat/١/articleID/٢٢٦٠-RESULZADENIN-CAGDAS-NIZAMI-SI.html/inner/١

[3] -تبریزلی علی، *ادبیات و میلّیت*، ص. ۱۳۷.

بیر چووال» یاراتدی، فارس اولمایان‌لاری آشاغیلادی. محض بونا گؤره ده فیردوسی‌یه وعد ائدیلمیش انعام اؤده‌نیلمه‌دی. سونرالار فارس‌لار فیردوسی‌نین ماحمود قزنه‌وی‌یه یازدیغی هجوه دایاناراق یالان ناغیل‌لار اویدوروب یایدیلار.[1] بو تاریخی اولایا آیدینلیق گتیرن تبریزلی علی، فارس‌لارین آنا کیتابی سایبلان «شاهنامه» حاقّیندا فیکیرلرینی اؤزتله‌یه‌رک یازیر کی، بو اثرده اساس مؤوضوع‌لار بالکان آلبانیاسی‌نین میلّی داستان‌لاریندان گؤتورولوب (۱)؛ اونو بیر نئچه آدام، اؤزللیکله شاعیر اسدی یازیب (۲)؛ فیردوسی یازیلمیش حاضیر ایش‌لری دییشدیره‌رک اونا عداوت قاتیب (۳)؛ فیردوسی «تأیید ائدیب‌دیر کی، فارس‌لار، همان دیلسیز عجم‌لر ایمیش‌لر کی، او، اونلاری دیریلدیب‌دیر (عجم زنده کردم)» (۴)؛ «او، شاهی یئر اوزونون تانری‌سی و میلّت‌لری اونون بنده‌لری سایبب‌دیر» (۵).[2]

تبریزلی علی‌نین بو اثرینده دیقّتی چکن باشقا بیر اؤزللیک ده گونئی‌ده ایلک دفعه تورکچو تاریخ کونسئپتی‌نین یئر آلماسی‌دیر.

میلّی تاریخ کونسئپتی

تبریزلی علی اثری‌نین بیر نئچه بؤلومونو تاریخی کئچمیشه حصر ائتمیش‌دیر. بو بؤلوم‌لرین آنا غایه‌سی فارس شووینیزمی و آریا ایرقچیلیگی‌نین تاریخله باغلی یالان-یامالاق تئزیس‌لرینی چوروتمک، سویداش‌لارینا دوزگون، اینانديريجی تاریخ شعورو وئرمک‌دیر. «تورک کیم‌دیر؟» باشلیقلی بؤلومده یازار اینسانلیغین یارانما آرئالی‌نین اورتا آسیا، قوزئی چین، آلتای داغ‌لاری، آرال گؤلو ساحیل‌لری اولدوغونو ایدّعا ائدیر. اوددان و چاخماقدان ایلک دفعه محض بورالاردا ایستیفاده ائدیلدیگی فیکرینی ایره‌لی سورور. دونیا علمی‌نین اون‌ایل‌لرله موذاکیره و موناقیشه ائتدیگی بو مسئله‌دن سونرا ایندیکی تورک‌لرین و اونلارین اجدادلاری‌نین یاشاییش آرئالی، اونلارین سایی مسئله‌لرینه کئچیر. بیزیم فیکریمیزجه، مؤلّیف بو مسئله‌لره حیسّی یاناشیر، بیر سیرا اینانیلماز آبارتمالارا یول وئریر.

---

[1] - بو ناغیل‌لار قوزئی آزربایجان‌دا چاپ اولونموش ادبیات تاریخی کیتاب‌لاریندا دا یئر آلماقدادیر.

[2] - تبریزلی علی، ادبیات و میلّیت، ص. ۱۳۵. فدایی تشکیلاتی‌نین گؤرکملی نماینده‌لریندن علیرضا نابدیل (اوختای) شعوبیه حرکاتینی و «شاهنامه»نی ایسلام‌دان‌سونراکی ایران‌دا «قومگرایی» (ائتنیکچیلیک) نومونه‌سی سایبر. (علیرضا نابدل، آزربایجان و مسئله‌ی ملّی، تهران: ایلدیریم، [ایلسیز]، ص. ۶) پروف. ناصر پورپیرار، شعوبیه حرکاتی، «شاهنامه»نین یازیلماسی پروسئسی و فیردوسی مؤوضوعسونا اؤزونون مشهور اثرینده تام بیر فصیل حصر ائتمیش‌دیر (ناصر پورپیرار، پلی بر گذشته، تهران: کوثر، ۱۳۸۰، ص. ۲۹۲-۲۲۹.)

بونونلا بئله تورک تؤره‌ییش افسانه‌سی‌نین، اسکی تورک تاریخی‌نین ایضاحی تورکولوگیا علمینه دایانیر. بو، ایران شرط‌لرینده جورأت طلب ائدن ایش اولماقدان باشقا، هم ده سویداش‌لارینا گرکلی آکادئمیک بیلگی چاتدیرماق باخیمیندان دیقّتی چکیر. اسکی تورک تاریخی‌نین هون‌لار، تئومان، مئتئ، آتتیلا کیمی مؤوضوع‌لاری‌نین اینجه‌لنمه‌سی آشاغیلیق کومپلئکسی کئچیرن سویداش‌لاری‌نین بیلگی اسکیکلیگینی قاپاماق باخیمیندان چوخ اؤنملی‌دیر. بورادا دیقّتی چکن اؤزللیک‌لردن بیریسی ده یازارین موغول مؤوضوعسوندان یان کئچمه‌مه‌سی‌دیر. بللی‌دیر کی، رسمی ایران تاریخ‌شوناسلیغیندا ان چوخ نیفرت تلقین ائدیلن موغول‌لار، ایرانا بدبختلیک‌لر گتیرن اساس عامیل حساب ائدیلمکده‌دیرلر. تبریزلی علی، تورک-تاتار و موغول‌لاری عینی قؤوم حساب ائدیر و اونلارین قهرمانلیق‌لارلا دولو کئچمیشینی، اتنوقرافیک اؤزللیک‌لرینی غورورلا تصویر ائدیر. یازارین اوخوجوسونا و سویداشینا وئردیگی مسأژ بودور: رسمی ایران تاریخ‌شوناسلیغی‌نین ایدّعالاری‌نین عکسینه، سنین افتخار ائده‌جگین بیر میلّی تاریخین واردیر؛ بو تاریخ ایران‌شوناسلیغین بیر حیصّه‌سی دئییل، عموم‌تورک تاریخی‌نین بیر بؤلومودور.

میلّت نه‌دیر؟

تبریزلی علی بوتون چوخ‌میلّتلی دؤولت‌لرده بؤیوک اؤنم داشییان میلّت آنلاییشینا دا موناسیبتینی بیلدیرمه‌دن کئچه بیلمزدی. او، میلّتی تشکیل ائدن عنعنه‌وی عنصرلری (جوغرافیا، ایقتیصادیات، سیاست، مدنیت، هابئله قانون و مدنی حقوق بیرلیگی)[1] صادالادیقدان سونرا اونلارین اؤلکه‌دن-اؤلکه‌یه، یئرلی شرط‌لره گؤره دییشدیگینی قئید ائدیر: «میلّیت، هر کیمین باخیمیندا و دوشونجه‌سینده و اؤزونه مخصوص اولان مرام و عقیده‌نین تأثیری آلتیندا اولاراق فرق ائدر.»[2] بو عنصرلرین هامی‌سی اولسا بئله اونلار اؤلکه اهالی‌سینی واحید میلّته چئویرمک اوچون یئترلی دئییل‌دیر، چونکی «دیل و اونا باغلی اولان ادبیات، فولکلور، آداب و روسوم، میلّی عواطف [حیسّ‌لر] و میلّی ویجدان [شعور] و بونلارین باشیندا میلّی فرهنگ»ی گؤزآردی ائتمک مومکون دئییل‌دیر. ائله بونا گؤره ده «فارس فرهنگی ایچینده هضم اولان غئیرتسیز تورک‌لر، بو فرهنگی اللی ایل اولاراق ظالیمانه و ایستعماری

[1] - معاصر ائتنولوگیا علمی میلّتین یارانماسی اوچون ایکی شرطین اوزرینده دورماغا مئیللنمیش‌دیر: ۱. ائتنیک بیرلیگین تاریخی کئچمیشی حاقیندا اورتاق تصوّرلر؛ ۲. ائتنوسون گله‌جگی حاقیندا وطنداش‌لارین پایلاشدیغی اورتاق ایدئیالار.

[2] -تبریزلی علی، ادبیات و میلّیت، ص. ۸۷.

بیلمه‌دیک‌لری حالدا و اؤزلرین کامیلاً فارسلیغا ووروب گؤزدن ایتن‌لری ده آز بیر دیقّت ایله فارس قوموندن اولمادیقلاری گؤزه چارپار.»[1] فارس‌لار و تورک‌لر آراسیندا بو ساحه‌ده جدی فرق‌لر اونلارین آیری-آیری میلّت‌لر اولماسینی شرطلندیریر. تبریزلی علی یازیر: «تورک‌لر ایله فارس‌لارین دین بیرلیگی، رژیم بیرلیگی، جوغرافی بیرلیگی، اقتصاد بیرلیگی ایجباراً اولورسا دا، هرگیز میلّی هویّات [کیملیک] و میلّی فرهنگ بیرلیگی، میلّی خصوصیّات، و میلّی ویجدان بیرلیگی اولاماز، چونکی تورپاق (جوغرافی) و اقتصاد و رژیم بیر اولا-اولا میلّی پسیخولوژی، میلّی فرهنگ و دیل و روحیات بیر دئییل و اولا دا بیلمز. چونکی هره‌سی‌نین اؤز-اؤزونه مخصوص خاصیّت، دب، روحیات، اخلاق، عصب و حتی ژنی واردیر. بودور کی، بوتون قومی خصوصیّاتی آیری-آیری اولان ایکی میلّتین توپراغی، اقتصادی، رژیمی، ایجتیماعسی بیر اولسا دا، آنجاق بو ایکی آیری-آیری اولان میلّت‌لری بیر میلّت ائده بیلمز و سون مرحله‌ده هر عنصر اؤز اصلینه قاییدار.»[2]

علمی باخیمدان عمومیّتله اوبیئکتیو اولان بو باخیش کیتابین نؤوبتی بؤلومونده («میلّیت ایله قؤمیّت فرقی») دولاشدیریلیر، یئنی ضدیّتلی فیکیرلر ایره‌لی سورولور. یازار بورادا قؤوم (اتنوس، اتنیک بیرلیک) آنلاییشینا تعریف وئره‌رک بیلدیریر کی، «هر قؤوم باشقا بیر قؤوم‌دن آیری دیل، ادبیات، تاریخ و فرهنگی» ایله فرقله‌نیر.[3] تبریزلی‌یه گؤره، «ایران» کلمه‌سی بللی بیر قؤومه عاید دئییل‌دیر، ایران‌دا عرب‌لر، تورک‌لر، بلوچ‌لار، کوردلر، تورکمن‌لر و فارس‌لار یاشاییرلار و «بونلارین جمعینه ایران میلّتی و ایران دؤولتی دئییرلر.»[4] آنجاق بیریسینه (فارس‌لارا) ائو صاحبی، باشقاسینا (مثلاً، تورک‌لره) کیرایه‌چی ایستاتوسو وئریلمه‌سینی یازار رد ائدیر، ایرانی بوتون میلّت‌لرین مشترک وطنی ساییر. گؤروندوگو کیمی، تبریزلی علی‌نین میلّت و قؤوم آنلاییش‌لاری، اویغون اولاراق «تورک میلّتی» و «ایران میلّتی» آنلاییش‌لاری بیر-بیرینه قاریشیر و کونکرئت معناسینی ایتیریر.

یازار، آزربایجان اهالی‌سینی (داها دوغروسو اونون اکثریتینی) «آزربایجانلی»، یا «آذری» آدلاندیرماغین دوغرو اولمادیغینی بیلدیریر: «ایران تورک‌لرینی یالنیز آزربایجان آدلی قفسده دوستاق ائدن‌لرین حیله‌سین هله‌لیک بوتون ایران‌دا اولان تورک قارداش‌لاریمیز آیدینجا گؤز ائوینه آلمایبب‌لار و بو گون روسیادا [**س‌س‌ری**-ده]، اوروپادا، ایران‌دا بیزه تورک یئرینه

[1] -یئنه اوردا، ص. ۹۰.
[2] -یئنه اوردا، ص. ۸۹.
[3] -یئنه اوردا، ص. ۹۱.
[4] -یئنه اوردا، ص. ۹۲.

آزربایجانلی آدین گوج و سماجت ایله [ایصرارلا] تحمیل ائدن‌لرین هدفی بودور کی، بیزه تلقین ائله‌سینلر کی، تورک فقط آزربایجان‌دا اولا بیلر، یالنیز او یئرده اولان زامان هله تورک یوخ، بلکه آذری آدین آلا بیلر».[1] کیتابین باشقا بیر یئرینده یئنی‌دن بو مؤوضوعیا قاییدان تبریزلی علی ایچی یانا-یانا یازیر: «اؤزگه‌لری بیزه تورک دئمک‌دن چکینمیرلر، ولی اؤزوموزونکولر جین بسم‌الله‌دان قورخان کیمی اوشونورلر، چونکی یا اؤزلرینه اعتماد نفس‌لری یوخدور و یا باشقا یئرلردن دستور و یا دیکته بئله‌دیر.»[2] یازارین بو دیرلی قئیدلرینه اونو دا علاوه ائدک کی، تورک اتنونیمی‌نین اونودولماسینا چالیشماق قوزئی‌ده اولدوغو کیمی گونئی‌ده ده اتنوسون میلّی شعورونو قاریشدیرماق، اونو کئچمیشیندن، تورک دونیاسیندان قوپاردیب، یالقیزلاشدیرماق، بئله‌لیکله آسیمیلیاسیا پروسئسینه یول آچماق مقصدی داشیمیش و داشیماقدادیر.

تبریزلی علی‌نین بو کیتابدا اوستونده دوردوغو اساس ایدئیالاردان بیریسی ده میلّی شعورا صاحب سویداش‌لارینی کئچمیش سیاسی تجروبه‌لردن درس آلماغا سسله‌مک‌دیر.

سیاسی فداکارلیق، میلّی بیگانه‌لیک

یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، تبریزلی علی‌نی بو کیتابی یازماغا وادار ائدن سبب‌لردن بیریسی سویداش‌لاری‌نین دبده اولان ایدئولوگیالارا آلوده‌چیلیگی و اؤز میلّی پروبلم‌لرینی اونوتماسی‌دیر. یازار بونونلا بئله ساغ، یا سول پارتیالارین فعالیتینه قاتیلماماق کیمی بیر طلب ایره‌لی سورمور: «هر کیم هر نه عقیده و مذهبده و هر یولدا اولماغا موختاردیر و بیر کیمسه‌نین حاقی یوخدور کی فیلان مرام و فیلان عقیده آدینا سخولاستیک [کلاسیک] دؤوره‌سینده اولان کیلیسا ایستیبدادین یئنی‌دن قورسون.»[3] آنجاق «عقیده‌لر، مسلک‌لر و قانون‌لار میلّتین خیدمتینده‌دیر، نه کی میلّیت مرام‌لارین و قانون‌لارین خیدمتینده.» محض بو آلوده‌چیلیک و میلّی شعورون اولماماسی سببیندن یوزایل‌لرله ایران تورکلوگو میلّت‌لر یاریشیندا اودوزماقدادیر. تبریزلی علی هارای چکیر: بو قدر فاجعه‌لردن سونرا هئچ اولماسا ایندی تاریخی تجروبه‌میزدن و سهولریمیزدن درس آلاق.

---

[1] -یئنه اوردا، ص. ۸۸.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۱۳۰.

[3] -یئنه اوردا، ص. ۹۵.

تبریزلی علی‌یه گؤره، محض میلّی شعورون اولماماسی اوزوندن اینقیلاب‌لار و قیام‌لار دؤورونده میلّت اولاراق چوخ سهولریمیز اولدو. «مشروطه دؤورونده اؤز الیمیزله تورک تؤره‌سی اولان قاجاری ییخدیق، هابئله فیرقه‌ده میلّی آدلا اوزریمیزه روس قیافه‌سینده کومونیست‌لر چیخدی و سونرا روس‌لار بیزیم اوستوموزده آمئریکالی‌لار ایله موعامیله ائدیب، بیزی کؤهنه دوشمنیمیزین الینه تاپشیردیلار.»[1] تبریزلی باشقا بیر ایفاده‌سی ایله مسئله‌نین دراماتیک‌لیگینی گؤزل ایفاده ائدیر: «مشروطیت‌ده بیز یورغا گئتدیک، اونلار میندیلر، حیزب‌لرده و اتّحادیه‌لرده بیزلر اعضا اولدوق، اونلار روئسا.»[2]

سون سؤز یئرینه

بیز تبریزلی علی‌نی بئله اوخودوق. شاید کیم‌لرسه، اؤزللیکله فارس کولتور اوربیتینده وورنوخان‌لار اونو ایرقچی ساياجاق کی، دوغرو دئییل.[3] اؤنملی اولانی اودور کی، بوگونکو نسیل گونئی‌ده تورک میلّتچیلیگی‌نین بو مؤحتشم کیتابینی دوزگون درک ائدیب، اوستاد تبریزلی علی‌یه رحمت دیله‌ییر و تبریزده، اورمودا، زنگان‌دا، اردبیل‌ده، تئهران‌دا «هارای، هارای، من تورکم!» هایقیریر.

[1] -یئنه اوردا، ص. ۱۰۴.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۵۴.

[3] -هئچ اولماسا کیتابین ۵۱-جی صفحه‌سینه باخین.

علیرضا نابدیلین یانلیش‌لاری

ایران ساغیندان فرقلی اولاراق سولون پروقرام‌لاریندا اؤلکه اهالی‌سی‌نین چوخ‌میلّتلی قورولوشو، بو دؤولتده میلّی پروبلم‌لرین اولماسی تثبیت ائدیلمیش‌دیر. آنجاق میلّی حاق‌لارین قورونماسی، اؤزللیکله میلّی پروبلم‌لرین حلّی مسئله‌سینده ایران کومونیست پارتیاسیندان توتموش موجاهید و فدایی تشکیلات‌لارینا قدر هئچ بیری ایدئولوژی-سیاسی باخیمدان آردیجیل اولامامیش‌دیر. محض بو سبب‌دن ده آزربایجان تورکونون سیاسی جهت‌دن آکتیو حیصّه‌سی سونرالار بو تشکیلات‌لاردان آیریلمیش، میلّی مؤوقعده دوران تشکیلات‌لار قورماق مجبوریتینده قالمیش‌دیر. ۱۹۷۰-۱۹۶۰-جی ایل‌لرده سول و سول-رادیکال تشکیلات‌لارین عضولری‌نین خئیلی حیصّه‌سینی تشکیل ائدن تورک‌لرین میلّی شعورا صاحب اولان، آمّا

تمثیل اولوندوغو تشکیلاتین ایدئولوژی چرچیوه‌سی داخیلینده سیخیلان بؤلومونون داورانیشینی آنلاماق باخیمیندان علیرضا نابدیلین «آزربایجان و میلّی مسئله»[1] باشلیقلی کیتابچاسی چوخ اؤنملی قایناق‌دیر.

علیرضا نابدیل، «اوختای» تخلّوصو ایله تورکجه و فارسجا شعیرلر یازمیش، آیدین کسیمین گنج، اومیدوئرن گؤرکملی نماینده‌سی اولموش‌دور. او، هم ده «سازمان چریکهای فدائیان خلق ایران»ین (ایران خالقی‌نین فدایی چئریک‌لری تشکیلاتی، فدایی‌لر) سئچیلن رهبرلریندن بیری ایدی. اونون همکارلاری و موباریزه یولداش‌لاری صمد بئهرنگی، بهروز دهقان، اشرف دهقان کیمی گنج آیدین‌لار و اینقیلابچی‌لار ایدی. ۱۳۵۰ (۱۹۷۱/۱۹۷۲)-جی ایلده شاه جلّادلاری‌نین الینه کئچمیش علیرضا نابدیلین ایشکنجه‌لر نتیجه‌سینده تشکیلاتینا ضرر وئره بیله‌جگیندن احتیاط‌لاناراق پولیس خسته‌خاناسیندا اؤزونه قصد ائتمه‌سی حادثه‌سی سول کسیم ایچینده دیل‌لره داستان اولموش‌دور. بو فداکار و ایستعدادلی اینسانین اؤلوموندن سونرا آدی‌چکیلن کیتابچا چاپ ائدیلمیش‌دیر.[2] بو کیتابچادا یئر آلمیش فیکیرلر تکجه علیرضا نابدیلین نظری یانلیشلیغی دئییل، سول تشکیلات‌لارین اؤلکه‌ده‌کی میلّی مسئله‌لره، اؤزللیکله آزربایجان مسئله‌سینه موناسیبتی‌نین گؤستریجی‌سی‌دیر. بو یانلیشلیغین بیر نئچه‌سینی قیساجا اله آلماقلا کیفایتله‌نه‌جه‌ییک.

دوزگون تاریخ شعورو پروبلمی

ایران‌دا آزربایجان مسئله‌سی‌نین یارانماسی تاریخی مؤوضوعسونا باش ووران یازار، ایلک آددیمدان چیخمازا گیریر. «آذری دیلی و ادبیاتی نئجه مئیدانا گلدی؟» باشلیقلی بؤلومده او، مسئله‌یه جوغرافیایا دایالی پان‌ایرانیست کیملیک کونسئپتی ایله یاناشیر. او، «فارس-آریا شووینیزمی» آدلاندیردیغی رسمی ایران تاریخ‌شوناسلیغی‌نین ضعیف دلیل‌لرینی چوروتمه‌یه چالیشیر. رسمی تاریخچیلیگین آزربایجان حاقّیندا اساس تئزیس‌لرینی سیراسی ایله تکرارلایاندان سونرا نابدیل یازیر: «آزربایجانلی‌لارین دئیک کی ۸۰۰ ایل اول فارس دیلینده دانیشدیق‌لاری مؤوضوعسوندا شووینیست‌لر چوخ ایصرار ائدیرلر و بونو ثبوت ائتمکله دوشونورلر کی، حاضیرکی عصرین ان چتین پروبلمینی حلّ ائتمیش اولورلار. حال‌بوکی بو

[1] - علیرضا نابدل، آزربایجان و مسئله ملی، تهران: ایلدیریم، [ایلسیز]، ۴۰ ص.

[2] - بعضی ادعالارا گؤره، چاپ‌دان قاباق ال‌یازمایا ال گزدیریلمیش، مؤلفین فیکیرلری تحریف ائدیلمیش‌دیر. بو، آز احتیمال اولونور، چونکی اثرده‌کی فیکیرلر مؤلفین عضوو اولدوغو تشکیلاتین پروقرام سندلرینده‌کی مودّعالارا اویغون‌دور.

مؤوضوعنو ثبوت ائتمه‌یه هئچ احتیاج دا یوخدور، اونو چوخ آسانلیقلا قبول ائتمک اولار.»[1] چونکی یازارا گؤره، «یوزایل‌لرله بو تورپاق‌لاردا یاشایان میلیون‌لارلا اینسانین دیلی‌نین» یاشاماق حاقی واردیر. پرینسیپ اعتباری ایله بو، منتیقلی یاناشمادیر، آنجاق، بیزیم فیکریمیزجه، یئترلی دئییل. نابدیلین بعضی ایران تاریخچی‌لری‌نین تاریخه ضد «صفوی‌لرین زورلا اهالی‌نین دیلینی تورکلشدیردیک‌لری» ایدّعالارینی دا «حتی ایندی بئله دؤولت مأمورلاری‌نین ایل‌لرله آیاغی بعضی کندلره دیمیر» کینایه‌لی دلیلی ایله چوروتمه‌سی ده بو قبیل‌دن‌دیر. علیرضا نابدیلین ایختیاریندا میلّی تاریخیمیز حاقّیندا باشقا آلترناتیو - تورکچو اتنوگنز کونسئپتی اولمادیغیندان، داها دوغروسو، باشقا نظری یاناشمادان، گومان کی، خبرسیز اولدوغوندان پان‌ایرانیست باخیشا قارشی دوزگون کونسئپت قویمامیش‌دیر، یا قویا بیلمه‌میش‌دیر. اونا گؤره ده منسوب اولدوغو اتنیک بیرلیگین (آزربایجان اهالی‌سی‌نین) آدی ایله باغلی نابدیلین علمه دایالی بیر فیکری یوخدور، عینی صحیفه‌ده بئله «آذری‌لر»، «تورک‌لر»، «تورک‌دیللی آذری خالقی»، «آزربایجانلی‌لار» اتنونیمینه راست گلینیر. «تورک‌لر» و «تورک دیلی»نین سینونیمی کیمی بول-بول ایشله‌دیلن «آذری‌لر»، «آذری دیلی» تئرمینی ده علمی و اوبیئکتیو دئییل، «فارس-آریا شووینیزمی‌نین» ایختیراع‌سی‌دیر.

نابدیل ایسلام‌دان سونراکی دؤورده فارس شعوبیّه حرکاتی، «شاهنامه» حادثه‌سینه توخونوب، اونو «قؤومگرایی» (اتنیکچیلیک) آدلاندیریر و آزربایجان‌دا بو جور مئیل‌لرین اولماماسیندان ممنونلوغونو بیلدیریر. ایگیرمینجی یوزایلین باش‌لاریندان پان‌ایرانیزمین خصوصاً آزربایجانین تورک اهالی‌سینه موناسیبتده مورتجع کاراکتر آلماسینی، تورک‌لری زورلا فارسلاشدیرماق چاغیریش‌لارینی[2] گؤرمور، یا دا گؤرمک ایسته‌میر. نابدیل همچنین تورک‌لرین سیاسی فداکارلیغینا باخمایاراق، فارس المنتی‌نین مشروطه اینقیلابیندان داها کارلی چیخماسینی (مثلاً، فارس دیلی‌نین دؤولت دیلی اعلان ائدیلمه‌سینی) بیلمیر، یا دا بیلمک ایسته‌میر. شئیخ محمد خیابانی‌نین ایرانین موستقیللیگی اوغروندا موباریزه‌سیندن، قوزئی آزربایجان‌دان فرقلنمک اوچون گونئی‌ین آدینی «آزادیستان» قویماسیندان حئیرانلیقلا یازان مؤلّیف، تبریز عصیانی زامانی «آزربایجانین تورک [یوردو] اولماسینی»

---

[1] -یئنه اوردا، ص. ۴.

[2] -مثلاً باخین:

- Nəsib Nəsibli, Paniranizmin yaranması və Türklük, http://www.gunaz.tv/aze/١٤/articleCat/١/articleID/٢٢٣٧-PANIRANIZMIN-YARANMASI-VE-TURKLUK-٢.html/inner/١

وورغولایان‌لاری «ایران دئموکراتیک حرکاتینا تفریقه و پراکنده‌لیک سالان‌لار» آدلاندیریر.[1] رضا پهلوی دیکتاتوراسی‌نین ایرانین باشینا گتیردیگی بلالاردان گئنیش بحث آچان نابدیل، یالنیز بیر جمله ایله میلّی دیل‌لرین بوغولماسینی قئید ائدیر. سولون کسروی‌سی - تاغی ارانی و اونون فعالیتی نابدیلین یوکسک قیمتینی آلیر. او، میرزه علی مؤعجوزون حیات و یارادیجیلیغینی آراشدیراراق بیلدیریر: «مؤعجوز آذریجه یازمیش‌دیر، آمّا بو، اونون میلّیلیگیندن دئییل، خالقچیلیغیندان ایره‌لی گلیردی، چونکی آذریجه یازماسایدی، ساده جاماعات اونو باشا دوشمزدی.»[2] علیرضا نابدیلین ۲۱ آذر حرکاتینا موناسیبتی ده منفی‌دیر. آزربایجان دئموکرات فیرقه‌سی و اونون لیدئرلرینه قارشی بعضی حاقلی تنقیدلری اولسا دا بو حرکاتین کاراکتری حاقّیندا یازارین وئردیگی یانلیش قیمت (سئپاراتچیلیق) اؤزونون دئدیگی «فارس شووینیست‌لری و آریا ایرقچی‌لری‌نین» قیمتیندن فرقلنمیر. اونون فیکرینجه، ایرانین او زامانکی اساس ضدیّت‌لری سیراسیندا (فئودال‌لار-کندلی‌لر، ایری بورژوازیا - پرولئتاریات و شهر زحمتکئش‌لری) میلّی پروبلم‌لر یوخ ایدی. آزربایجان دئموکرات‌لاری‌نین میلّی دیل شوعارینی نابدیل «آخماقلیق» آدلاندیریر.[3]

میلّتچیلیک، تورکچولوک، تورک بیرلیگینه یاناشمادا پروبلم‌لر

علیرضا نابدیل اثری‌نین «یئنی مرحله‌ده میلّی تمایول‌لر» باشلیقلی بؤلمه‌سینده ۱۹۶۰-جی ایل‌لرده ایران فیکیر حیاتیندا یئنی دییشیکلیک‌لرین باش وئردیگینی قئید ائدیر. مؤلّیف آزربایجان‌دا بو تمایولون اساساً میلّی دیل و ادبیاتا هوسین آرتماسیندا اؤزونو گؤستردیگینی بیلدیریر. ائله‌جه ده علاوه ائدیر کی، «بو ایل‌لرده یئرلی میلّتچیلیک («ناسیونالیزمِ ولایتی») فیرقه ضیالی‌لاری‌نین انحصاریندا ایدی.»[4] بوندان ممنون اولمایان نابدیله گؤره، میلّی شوعارین اساسیندا دوردوغو هئچ بیر پروقرام آزربایجان فهله‌سی، کندلی‌سی و خیردا بورژوازیاسینی ایران فهله-کندلی-خیردا بورژوازیاسی ایله متحد ائده بیلمزدی.[5] ماراقلی‌دیر کی، کوردلر آراسیندا اینقیلابی جوشقونلوغون یارانماسیندان راحاتسیز اولمایان یازار، بونو ایراق کوردوستانینداکی سیاسی پروسئس‌لرین تأثیری و اونلارا «صفوی و قاجارلار دؤورونده

---

[1] -علیرضا نابدل، *آزربایجان و مسئلهٔ ملی*، ص. ۱۱.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۱۶.

[3] -یئنه اوردا، ص. ۲۰.

[4] -یئنه اوردا، ص. ۲۸.

[5] -یئنه اوردا، ص. ۲۹.

یاد قؤوم کیمی یاناشیلدیغی» ایله ایضاح ائدیر.[1] تورکجه ادبیات نومونه‌لری‌نین چاپی‌نین چتینلیگی و پولیس تعقیبی‌نین آرتماسینی فاکت‌لارلا تصویر ائدندن، دئمه‌لی، میلّی ظلمون وارلیغینی قبول ائدندن سونرا نابدیل، ۱۹۶۰-جی ایل‌لرده ادبی حیاتی جانلاندیران شخص‌لرین یارادیجیلیغینی آراشدیریر. اونلارین یارادیجیلیغیندا سوسیال موتیولرین ضعیف اولماسی سببیندن بو شخص‌لری خیردا-بورژوا میلّتچی‌لری ساییر. حبیب ساهیر، فتحی، جوشقون، فرزانه‌نی تورکچو-میلّتچی اولدوقلاری اوچون تنقید ائدیر. ان سرت موناسیبت ایسه علی تبریزلی‌نین پایینا دوشور. بوتون ایران تورک‌لرینی بیرلیگه چاغیردیغی اوچون علی تبریزلی اونون گؤزونده ایفراط پانتورکیست و عکس-اینقیلابچی‌دیر.

بس اساس پروبلم نه‌دیر؟

علیرضا نابدیل اثری‌نین سون بؤلومونده ۱۹۶۰-جی ایل‌لرده گونئی گنج‌لری آراسینداکی یئنی مئیل‌لری آراشدیرماغا چالیشیر. او یازیر کی، سووئت آزربایجانیندان گلن «خروشووچو رئویزیونیزم»ین تأثیری ایله «بؤلگه‌چی گنج‌لر» («جوانانِ ولایتگرا») گئت-گئده «آیریلیق مرزینه» توتولماغا باشلادیلار. اونلار بو «بؤلگه‌چیلیگی» صمیمی اولاراق موترقّی حادثه، حتی مارکسیزمه اویغون سایبردیلار. نابدیل یازیر کی، حاضیردا ایکی پروبلم قارشی‌سیندا قالیبلار: **۱**. مارکسیزم طرفداری اولان آیدین‌لار و فهله‌لر آراسیندا میلّتچیلیک مئیل‌لری؛ **۲**. «آذری کوتله‌لر، اؤزللیکله آزربایجان‌داکی آذری کوتله‌لر آراسیندا میلّی مسئله‌نین مؤوجود اولماسی».[2] نابدیلین یازدیغی بو حادثه اصلینده ۱۹۶۰-جی ایل‌لرده آزربایجان‌دا و اوندان کناردا یاشایان تورک‌لر آراسیندا میلّی شعورون یارانماسی پروسئسیندن عبارت ایدی. اونو نابدیل «بؤلگه‌چیلیک ویروسو» آدلاندیریر. حساب ائدیر کی، آز احتیماللا «پانتورکیزم ویروسو» دا بو شرایطده آرتا بیلر. اؤز میلّتی آراسیندا میلّی شعورون و میلّتچیلیگین آرتماسیندان راحاتسیز اولان بو ذهنیت صاحبی آردینجا یازیر کی، ایستالین و مائو تسئ-دون'ون اؤیرتدیک‌لری کیمی، هم حاکیم میلّتین شووینیزمی، هم ده محکوم میلّتین ایفراط میلّتچیلیگی عینی تضادّین ایکی طرفی‌دیر و بو تضادی حلّ ائده‌جک یئگانه قوه پرولئتاریات‌دیر [کارگران، فقیران]. اثر دونیا پرولئتار اینقیلابی‌نین، «ایران مارکسیست-پرولئتار موباریزه‌سی‌نین»، ایران خالقی‌نین آزادلیق موباریزه‌سی‌نین شأنینه دئییلن

[1] -یئنه اوردا، ص. ۲۹-۳۰.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۳۹.

شوعارلارلا، «ایمپئریالیزم و اونون ایران ایت‌لری‌نین»، فارس شووینیزمی‌نین و «بؤلگه‌چیلیگ»ین پیسلنمه‌سی ایله بیتیر...

سونوج

علیرضا نابدیلین و عضوو اولدوغو فدایی تشکیلاتی‌نین میلّی مسئله‌ده یاریمچیق باخیش و پروقرام‌لاری اوزوندن سونراکی اون‌ایل‌لرده بو تشکیلات غئیری-فارس‌لار اوچون جلب‌ائدیجیلیگینی ایتیردی. اؤزللیکله آزربایجان و ایرانین باشقا بؤلگه‌لرینده، ائله‌جه ده خاریجی اؤلکه‌لرده یاشایان گونئیلی‌لر اونون سیرالارینی ترک ائتدیلر. نابدیلین شخصاً و سول پارتیالارداکی سویداش‌لاری‌نین عمومیّتله، فداکارلیقلا مدافعه ائتدیگی یانلیش‌لاری حیات اؤزو دوزلتدی. تبریزده، اورمودا، اردبیل‌ده، زنگان‌دا و باشقا یئرلرده توپلاشان یئنی میلّتچی گنجلیک آرتیق دوزگون شوعارلار - «هارای، هارای، من تورکم!»، «تبریز، باکی، آنکارا، فارس‌لار هارا، بیز هارا!؟» - هایقیریر.

وارلیق مکتبی

۱۹۷۰-۱۹۶۰-جی ایل‌لرده گونئی‌ده میلّی مسئله‌لرله ماراقلانان کسیم آراسیندا باشلیجا موذاکیره مؤوضوع‌لاری اساساً ایکی کیتابدا - تبریزلی علی‌نین «ادبیات و میلّیت»[1] و علیرضا نابدیلین «آزربایجان و میلّی مسئله» آدلی اثرلرده اؤز عکسینی تاپدی. بو اؤنملی قاینا‌ق‌لارداکی ضدیّتلی ایدئیالار میلّی ایدئولوگیاداکی ضدیّتلی دورومو گؤستریردی.

میلّی ایدئولوگیادا یئنی مرحله ایسلام اینقیلابی و اوندان سونرا باشلادی. اینقیلاب گئدیشینده بیر-بیری‌نین آردینجا ایشیق اوزو گؤرمه‌یه باشلایان آنادیللی مطبوعاتدا و آیری-آیری کیتاب‌لاردا آزربایجان‌لا باغلی مسئله‌لرین موذاکیره‌سی گئنیشلندی. بو چوخ‌سایلی

[1] - تبریزلی علی، ادبیات و میلّیت، تهران: آتروپات کیتاب ائوی،[ایلسیز]، ۱۷۵ ص.

مطبوعات بوتؤولوکده و آیری-آیریلیقدا خصوصی مؤوضوع‌دور و اینقیلاب‌دان سونراکی مطبوعاتین میلّی فیکرین اینکیشافیندا مؤحتشم رولونو اینکار ائتمک مومکون دئییل. بونونلا بئله سؤزوموزون باشیندا خصوصی اولاراق ایفاده ائدک کی، ایسلام اینقیلابی ایله باشلانان (ایندی ده داوام ائدن) مرحله‌نین اساس حرکت‌وئریجی قوه‌سی *وارلیق* درگی‌سی و اونون اطرافیندا توپلانمیش میلّی ضیالی‌لار اولدولار. *وارلیق* ۱۹۷۹-جو ایلین آپرئل آیییندا یولا چیخدی، آرتیق ۳۳ ایل‌دیر بو یولدادیر. اصلینده «یولا چیخدی» یوخ، «بیر چوخ مسئله‌لره یول آچدی» دئسک، داها دوغرو اولار. چونکی بو ایل‌لر عرضینده وارلیق باشلی-باشینا زنگین بیر مکتب یاراتمیش‌دیر.

حاضیردا *وارلیق* میسسیاسینی خئیلی درجه‌ده ممّد رضا هئیتین سایه‌سینده داوام ائتدیریر.

وارلیق ایران‌دا یوخ ساییلان تورکلوگون وارلیغینی قوروماغی هدفله‌دیگی اوچون ان حسّاس مسئله‌لرین اوستونه گئتمه‌یه بورجلو اولدو. بو کیچیک یازیدا *وارلیق* درگی‌سی‌نین اوستونده دوردوغو اساس مؤوضوع‌لارین - تورک میلّتچیلیگی‌نین بیرینجی درجه‌لی طلب‌لری اولان تاریخی کئچمیش حاقّیندا دوزگون کونسئپتین ایشلنمه‌سی و گله‌جک حاقّیندا اساسلاندیریلمیش ایدئیالارین قیسا ایجمالینی وئرمکله کیفایتله‌نه‌جه‌ییک.

تورکچو تاریخی کئچمیش کونسئپتی

درگی چاپا باشلایاندا (ایندی ده) حاکیم پان‌ایرانیزم و فارس ایرقچیلیگی‌نین آزربایجان و بورا تورکلوگونون تاریخی ایله باغلی اساس مودّعالاری بللی اولدوغو کیمی بونلاردان عبارت اولموش‌دور (عبارت‌دیر): آزربایجانین ان قدیم اهالی‌سی آری‌لر اولموشلار؛ اونلار فارس دیلی نین لهجه‌لریندن بیرینده - «آذریجه» دانیشمیش، آنجاق سونرالار «وحشی» تورک و موغول طایفالاری اونلارین دیلینی «قیلینج گوجونه زورلا دییشدیرمیشلر»؛ «ایرانین میلّی وحدتینی تأمین ائتمک» اوچون آزربایجان اهالی‌سینی فارسلاشدیرماق لازیم‌دیر و ب. وارلیق درگی سینده تاریخ مؤوضوعسوندا یازیلمیش مقاله‌لر بو ایرقچی کونسئپتین بیرباشا تکذیبینه یؤنلمیش‌دیر.

آزربایجان تورکلوگونون اتنوگنزی مسئله‌سینده‌کی فیکیر آیریلیق‌لاری وارلیق درگی‌سی نین تاریخله باغلی یازی‌لاریندا دا حیسّ ائدیلیر. بو مسئله‌ده بیر-بیریندن فرقلی ایکی یاناشما

- پوپولیار-تبلیغاتی و اوبیئکتیو-علمی باخیش اؤز عکسینی تاپمیش‌دیر. بیرینجی‌لر آزربایجان تورکلوگونون تاریخینی علمه معلوم اولان، آنجاق اتنیک منسوبیتی هله تام معینلشدیریلمه‌میش ان قدیم طایفالار - کوت‌لار، لولوبئی‌لر، مادلار (مادای‌لار) و باشقالاری ایله باغلاییر، بو یوللا پان‌ایرانیزم و فارس ایرقچیلیگی‌نین اساس تئزیس‌لریندن بیرینی چوروتمه‌یه چالیشیرلار.[1]

تورک‌لرین اتنوگنزی و تاریخی حاقّیندا اوبیئکتیو-علمی یازی‌لاردا گؤستریلیر کی، موطلق معنادا آوتوختون اهالی/خالق یوخدور، چاغداش خالق‌لارین هامی‌سی اتنیک تاریخ‌لری‌نین معیّن مرحله‌سینده بیر یئردن باشقا یئره کؤچموش، همین یئرلرده اؤزلرینه وطن قورموشلار. بوگونکو ایران اراضی‌سینده یاشایان باشقا خالق‌لار، بو سیرادان ائله فارس‌لارین اؤزو ده، تورک‌لر کیمی بورایا باشقا یئرلردن کؤچموش‌لر. بو دا نه‌اینکی متخصص تاریخچی‌لره، حتی تورک‌لرین «یاد و گلمه» اولمالارینی ایدّعا ائدن شووینیست‌لره بئله بللی دیر. بیر سیرا ماراقلی مقاله‌لر مؤلّیفی مرحوم دوکتور حمید نیطقی تورکییه تاریخچی‌سی دوغان آوجی‌اوغلونا ایستیناداً یازیردی: «دونیا میلّت‌لری‌نین چوخ جزئی حیصّه‌سی اؤز ایلکین اراضی‌لرینده یاشاماقدادیر و حاضیردا ساکین اولدوقلاری اراضی‌لرین اتنوس آدلاندیردیغیمیز یئرلی اهالی‌سینه نادیر حال‌لاردا راست گلمک اولار. اتنوس‌لارین چوخو میقراسیالار، حاضیرکی اراضی‌نین - بوگونکو وطن‌لری‌نین اهالی‌سی ایله قاریشما نتیجه‌سینده فورمالاشمیش‌دیر.»

آزربایجانین قدیم «فارس‌دیللی» ساکین‌لری ایله بوگونکو تورک‌دیللی اهالی‌سی آراسیندا ایکی مین ایلدن چوخ کئچمه‌سینه باخمایاراق، اونلار آراسیندا برابرلیک ایشاره‌سی قویان علم‌دن اوزاق تئزیسه جاواب اولاراق وارلیق درگی‌سی‌نین ناشیری و باش رئداکتورو دوکتور جاواد هئیت یازیر کی، احمد کسروی‌نین «آذری دیلی» حاقّیندا کشفی دوغرو اولسا بئله، او بوگونکو آزربایجان اهالی‌سی‌نین وارلیغینا کؤلگه سالا بیلمز. چونکی «ایرانین چاغداش تورک‌دیللی اهالی‌سی علم طرفیندن کیملیگی (اتنیک منسوبیتی) دقیق معیّن ائدیلمه‌میش طایفا و قبیله‌لرین تاریخی دئییل، مرکزی آسیا و قونشو بؤلگه‌لرده بؤیوک دؤولت‌لر قورموش،

---

[1] - مثلاً، باخین: یاشار اورومچی، قومیت مردم آزربایجان و تشکیل زبان تورکی آزربایجانی، وارلیق، ۱۳۷۲، سایی ۸۹، ص. ۷۹-۷۲؛ غلامرضا غلامی قوشچی، زبان تورکی و تورک-زبانان ایرانی، وارلیق، ۱۳۷۳، سایی ۹۴، ص. ۷۱-۶۹؛ میر هدایت حصاری، مادای‌لار (مادلار)، وارلیق، ۱۳۷۹، سایی ۱۱۷-۱۱۶، ص. ۲۵-۱۶؛ میر هدایت حصاری، مانناlار، وارلیق، ۱۳۸۰، سایی ۱۲۳-۱۲۲، ص. ۱۹-۹؛ میر هدایت حصاری، ایلام اؤلکه‌سی و مدنیتی حاقیندا (۲)، وارلیق، ۱۳۸۲، سایی ۱۲۸، ص. ۴۳-۵۳.

مدنیت‌لر یاراتمیش قدیم تورک‌لرین (هون‌لار، ساویرلر، خزرلر، گؤی‌تورک‌لر، اویغورلار و ب.) تاریخینی نظرده توتور.» باشقا سؤزله، دوکتور جاواد هئیته گؤره، اراضی‌نین دئییل، بو بؤلگه‌نین چاغداش اهالی‌سی‌نین تاریخی‌نین آراشدیریلیب، ایزلنمه‌سی گرکلی سایبلیر. مرحوم علی کمالی یازیردی: «تورکون بابالاری و ایگیدلری کئچن قرینه‌لرده خانبالیغیندان [پئکین‌دن] گیریب، دئهلی‌دن چیخیبلار، روسیادا ووروب، اوتریش‌ده [آوستریادا] توتوبلار، هیندیستان‌دا بوت‌لری سیندیریب، باغدادا گؤندریبلر، ماجاریستانا آیاق قویوب، خارزم‌ده قورولتای قوروب، قزنه‌ده، دئهلی‌ده، جارجانیه‌ده، پئکین‌ده، ماراغادا، سولطانیه‌ده، باغداددا، شیرازدا، کیرمان‌دا، تبریزده، ایستانبول‌دا، پناه‌آباددا، اصفهان‌دا، آنکارادا، قاهیره‌ده تاختا اوتوروبلار.»

چاغداش آزربایجان تورکلوگونون اتنوگنزی مسئله‌سینه توخونان یازی‌لارین اکثریتینده دوغرو اولاراق گؤستریلیر کی، بو پروبلمی آنجاق عموم‌تورک اتنوگنزی چرچیوه‌سینده حلّ ائتمک مومکون‌دور. پروبلمین آراشدیریلماسی اساساً قدیم تورک‌لرین ایلکین وطنی‌نین (اویکومئنی‌نین) لوکالیزاسیاسی مسئله‌سی ایله باشلانیر و تورک اویکومئنی‌نین آلتای داغ‌لاری، آلتای-اورال حؤوزه‌سی اولدوغو تخمین ائدیلیر. بو بؤلگه‌ده هون بوی‌لاری‌نین میلادین ایلک یوزایل‌لرینده بؤیوک ایمپراتورلوق قورماسی، ایسلامین ظهورونا قدرکی دؤورده اونلارین مرکزی آسیادا حاکیم سیاسی قوه اولدوقلاری، ۵۵۲-جی ایلده اساسی قویولموش گؤی‌تورک‌لر دؤولتی، بو دؤولت بیرلشمه‌سینده باشقا تورک بوی‌لاری - اویغورلارین (۷۴۴-جو ایلده) و قیرغیزلارین (۸۴۰-جی ایلده) حاکیمیتی اله کئچیرمه‌سی، ۹۲۵-جی ایلده موغول‌لارین هوجوم‌لاری، یئرلی تورک‌لرله اونلارین اتنیک یاخینلیغی و تورک بوی بی‌لری نین یئنی دؤولتین عالی حاکیمیتینده ایشتیراکیندان بحث ائدیلیر.

«آزربایجانین تورک یوردونا چئوریلمه‌سی» دئییلن مسئله‌ده دونیا تورکولوگیاسینداکی فیکیر آیریلیغی و موباحیثه‌لر وارلیق اوچون ده سجیه‌وی‌دیر. خصوصاً بو، آزربایجان‌دا تورکلوگون آپاریجی المنته چئوریلمه‌سی دؤورونه عایددیر. مثلاً، دوکتور حمید نیطقی «قافقازیا و ایرانا اوغوز، قیپچاق طایفالاری‌نین کوتله‌وی صورتده گلمه‌لری و بو اراضیده عصرلر بویو یاشایان تورک‌دیللی طایفالارلا قایناییب-قاریشمالاری» نتیجه‌سینده میلادین یئددینجی-اونونجو یوزایل‌لرینده آزربایجان‌دا تورک‌لرین اساس المنته چئوریلدیگینی و آزربایجان‌دا تورک دیلی‌نین فورمالاشدیغینی گؤسترییر. مرحوم دوکتور محمد تقی زهتابی یازیر کی، «میلاددان اول خزرین شیمالیندان قافقازین جنوبونا آخیب یئرلشمیش قیپچاق

تورک‌لری ایله تزه آزربایجانا گلمیش اوغوز تورک‌لری قاریشیر و آزربایجان‌دا تدریجله اکثریت تشکیل ائدیب، حکومت‌لر قورماغا باشلامیشلار»، آنجاق «اونونجو عصره قدر تورک‌لر آزربایجان تورپاق‌لاریندا اکثریت تشکیل ائتمه‌میشلر.» دوکتور جاواد هئیت ایسه حساب ائدیر کی، «آزربایجان چوخ قدیم‌دن تورک ائل-طایفالاری‌نین یوردو اولموش، شیمال حیصّه‌سی میلادین یئددینجی عصرینده و جنوب حیصّه‌سی ده ۱۳-۱۱ میلادی عصرلرده، یئنی گلن تورک ائل‌لری‌نین بو اؤلکه‌ده یئرلشمه‌لریله بوتؤولوکله تورکلشمیش و تورک دیلی عموم‌خالق دیلی حالینا گلمیش‌دیر.»[1]

تورک‌لرین کوتله‌وی آخینی‌نین ایرانا «بدبختلیک‌لر گتیردیگینی» ایدّعا ائدن ایرقچی مؤلّیف‌لره جاواب اولاراق دوکتور جاواد هئیت، دوکتور حمید نیطقی و ب. اون‌بیرینجی یوزایلین سون‌لاریندان اعتباراً ۹۰۰ ایل حاکیمیت باشیندا اولان تورک حؤکمدارلاری‌نین ۲۷۰ ایل حاکیم اولان فارس حؤکمدارلاری موقابیلینده ایران تاریخینده بؤیوک یئری اولدوغونو قئید ائدیرلر. جاواد هئیت گؤستریر کی، اوغوز تورک‌لری‌نین ایرانا گلیشی «ایسلام عالمینی بیزانسلی‌لارین هوجوم‌لاریندان قورتاردی، اوسته‌لیک، اونلار کیچیک آسیانی بیزانسلی‌لاردان آلدیلار و اؤزلری اوچون ایسلام وطنینی یاراتدیلار.» باشقا بیر مقاله‌سینده ایسه جاواد هئیت صفوی‌لرین ایران تاریخینده اوینادیغی رول‌دان بحث ائده‌رک یازیر کی، «شاه ایسمایییل تورک اولماسینا و تورکجه شعیر یازماسینا باخمایاراق، ایرانین ایستیقلالیتی اوغروندا عثمانلی تورک‌لری ایله ووروشوردو، اؤزو ده اطراف‌داکی‌لار اونا مانع اولماسایدیلار جانینی بئله بو یولدا قوربان وئره‌جکدی.»

ایرقچی مؤلّیف‌لره جاواب اولاراق تاریخی مؤوضوع‌لارا حصر اولونموش یازی‌لاردا گؤستریلیر کی، تورک‌لرین، ائله‌جه ده موغول‌لارین ایرانا کوتله‌وی کؤچوندن سونرا سیاسی حاکیمیتی اله آلمیش تورک حؤکمدارلاری نه‌اینکی فارس دیلینی سیخیشدیرمامیش، عکسینه، بو دیلین دؤولت ایداره‌لرینده ایشلنمه‌سینه، ادبی اثرلرین عربجه دئییل، محض بو دیلده یازیلماسینا شرایط یاراتمیش، حتی اونلاردان بعضی‌لری (ملیکشاه، سلطان سنجر و ب.) فارسجا شعیر یازمیشلار. دوکتور جاواد هئیت یازیر: «هئچ کس فارس دیلی‌نین ایرانا خاریج‌دن، یعنی جئیهونون او طرفیندن قزنه‌وی و سلجوق تورک‌لری واسطه‌سیله گلدیگینی، تورک سلطان‌لاری‌نین قودرتی ایله ایرانین، کیچیک آسیانین و هیندیستانین رسمی و ادبی

[1] - دوکتور جاواد هئیت، آزربایجانین تورکلشمه‌سی و آذری تورکجه‌سی‌نین تشکّولو، وارلیق، ۱۹۹۳، سایی ۴-۸۷، ص. ۲۰.

دیلینه چئوریلدیگینی و سونرالار تورک‌دیللی کلاسیک شاعیرلرین همکارلیغی ایله ادبی دیل سویه‌سینه یوکسلدیگی فاکتینی اینکار ائده بیلمز.»

بیر سؤزله، ایسلام اینقیلابیندان سونرا وارلیق درگی‌سی میلّی ضیالی‌لارین تریبوناسی اولموش، میلّی فیکیرده تاریخی کئچمیش کونسئپتی‌نین فورمالاشماسیندا موهومّ رول اوینامیش‌دیر. بو کونسئپتین اساس مودّعالاری بونلاردیر: قدیم تورک‌لر کیمی فارس‌لار و ب. دا تاریخین بللی دؤولرینده ایران جوغرافیاسینا کؤچموش‌لر؛ تورک‌لرین اتنوگنزی‌نین هله یاخشی اؤیرَنیلمه‌مه‌سی اونلارین آزربایجان‌دا ایلک دفعه نه واخت مسکونلاشماسی حاقدا توتارلی فیکیر سؤیله‌مه‌یه ایمکان وئرمیر، آنجاق راحاتلیقلا ایدّعا ائتمک اولار کی، تورک‌لر میلادین باش‌لاریندان چاغداش آزربایجان اراضی‌سینده یئرلشمه‌یه باشلامیشلار؛ تورک‌لرین مرکزی آسیادا باشلانان قودرتلی و کؤله‌لیک تانیمایان تاریخی ایله بو تاریخی یارادان‌لارین وارث‌لری فخر ائتمه‌لی‌دیرلر؛ عرب حاکیمیتیندن سونرا ایرانین عالی حاکیم‌لری اولان تورک حؤکمدارلاری فارس دیلی‌نین دؤولت ایداره‌لری و مدنی حیاتدا ایشله‌دیلمه‌سینی تأمین ائتمیش‌لر.

گله‌جگه یؤنه‌لیک ایدئیالار

وارلیغین اؤزونو «کولتور درگی‌سی» اعلان ائتمه‌سینه باخمایاراق، میلّی اورقان اولماسی اوزوندن سیاسی مسئله‌لره ده فیکیر بیلدیرمک مجبوریتینده‌دیر. درگی‌نین داواملیلیغینی تأمین ائتمک اوچون (او، گونئی‌ده ان داواملی مطبوع اورقان‌دیر) بو موناسیبت بیر قایدا اولاراق دولایلی یول‌لارلا بیلدیریلمیش‌دیر.

مؤوجود شرط‌لرده پان‌ایرانیزم و فارس ایرقچیلیگی ایله موباریزه‌نین ان ثمره‌لی یول‌لاریندان بیری پهلوی رژیمی‌نین میلّی سیاستی‌نین تنقیدی و ایفشاسی‌دیر. اودور کی، یاخین کئچمیشه حصر ائدیلمیش مقاله‌لرین آنا خطّینی بو رژیمین تورکلوگون وارلیغینا ووردوغو ضربه‌لرین ایضاحی تشکیل ائدیر. سایسیز یازی‌لاردا شاه رژیمی‌نین آزربایجان‌دا یئریتدیگی فارسلاشدیرما سیاستی غضب و نیفرتله یاد ائدیلیر؛ میلّی ظلم سیاستی‌نین فورما و یول‌لاری آچیقلانیر. وارلیق درگی‌سینه گؤره، پهلوی رژیمی‌نین آزربایجان تورک‌لری‌نین وارلیغینی دانیب، اونو زورلا فارسلاشدیرماق سیاستی مورتجع سیاست اولموش و چوخ‌میلّتلی

اؤلکه‌نین نورمال اینکیشافینا قارشی یؤنلمیشدی؛ ایندیکی ایسلام رژیمی پهلوی ایرثیندن امتناع ائتمه‌لی، فارس اولمایان خالق‌لارین حقوق‌لارینی تأمین ائتمه‌لی‌دیر.

وارلیق درگی‌سی‌نین (بو فیکیر باشقا تورک مطبوع اورقان‌لار اوچون ده کئچرلی‌دیر) بئله بیر جهتی تأسف دوغورور: دیل و مدنیت ساحه‌سینده ایرقچی سیاستین ایفشاسینا خصوصی دیقّت یئتیریلمه‌سی ایله موقاییسه‌ده بو سیاستین اجتماعی حیاتین باشقا ساحه‌لرینده‌کی (مثلاً: انظباتی حیاتدا) نتیجه‌لری آز ایزله‌نیلیر، سوسیال-اقتصادی ساحه ایسه تامامیله دیقّت‌دن کنارda قالیر. حسّاس سیاسی مؤوضوع ساییلدیغیندان ۲۱ آذر حرکاتی مؤوضوعسونا دا بیله‌رکدن گیرمه‌مک خطّی توتولوب.

«ایران هامیمیزین عمومی وطنی‌دیر» دوستورونو تئز-تئز تکرارلاماقلا یاناشی، وارلیق درگی‌سی بوتؤو آزربایجان ایدئیاسینا دا یاد دئییل. تاریخ و دیل حاقّیندا‌کی مقاله‌لرده قوزئی آزربایجانین اسکی ایرانین بیر پارچاسی اولماسی فیکری ده، بیزجه، درگی‌نین داواملیلیغینی تأمین ائتمک ایستگیندن باشقا، هم ده بوتؤو آزربایجان ایدئالینی گوندمده ساخلاماق آرزوسوندان دوغور. قوزئی آزربایجانین «آزربایجان» آدلاندیریلماسی‌نین «بیر سهو» اولماسی، اونون «آران اولماسی» حاقّیندا اساس‌سیز یازی‌لار دا *وارلیق* یازارلاری‌نین، خصوصیله دوکتور جاواد هئیتین سرت علمی مقاله‌لری‌نین مؤوضوعسو اولموش‌دور. قوزئی آزربایجانی گونئی‌ده تانیتماق باخیمیندان علی بی حسین‌زاده، ممّد امین رسول‌زاده کیمی بؤیوک‌لریمیز، ائله‌جه ده قوزئیلی یازیچی‌لار و اونلارین یارادیجیلیغی حاقّیندا خئیلی مقاله یایینلانمیش‌دیر.

وارلیق مؤوجود اولدوغو دؤورده هم ده مدنی مرکز فونکسیاسینی داشیمیش‌دیر. بو باخیمدان عرب قرافیکی‌نین و فارس الیفباسی‌نین تورکجه‌یه اویغونلاشدیریلماسی مسئله‌لری حاقّیندا وارلیغین تشبّوثو ایله تشکیل ائدیلن سئمینارلار و بو سئمینارلاردا قبول ائدیلن یازی قایدالاری دیقّتی چکیر.[۱] یازی قایدالاری‌نین (اورفوقرافیا) بلیرلنمه‌سی موهومّ مدنی حادثه اولماقدان باشقا، هم ده ایران‌دا تورکجه یازی‌لارین فارس قلیبیندن قورتاریلماسی کیمی قیمتلندیریلمه‌لی‌دیر.

---

[۱] - باخین: ایبراهیم رفرف، اورتوقرافی چالیشمالاریمیز و بوگونکو طلب‌لر و تکلیف‌لر، وارلیق، یاز ۱۳۸۳، سایی ۱-۱۳۲، ص. ۹۱-۸۶؛ علیرضا صرّافی، اورتوقرافی سئمیناری‌نین قرارلاری بئش ایللیک سیناقدان سونرا، وارلیق، قیش ۱۳۸۵، سایی ۱۴۳، ص. ۵۵-۵۳.

سون سؤز

وارلیق درگی‌سی تورک وارلیغینی فارس ایرقچیلیگی‌نین هوجوم‌لاریندان قوروماق اوچون یاراندی. بونونلا ایشی بیتمه‌دی. او، میلّی ایدئولوگیانین بیچیملنمه‌سینده موهومّ رول اوینادی و بو میسسیا داوام ائتمکده‌دیر.

وارلیق درگی‌سی تورک ضیالی‌لاری اوچون مکتب اولدو. دوکتور حمید نیطقی، دوکتور جاواد هئیت، دوکتور محمد علی فرزانه، دوکتور محمد تقی زهتابی، پروف. غلامحسین بیگدلی، پروف. حمید ممّدزاده، میر هیدایت حصاری، دوکتور صمد سرداری‌نیا، علی کمالی کیمی اوستاد و آغ‌ساققال‌لارین یانیندا یئنی آیدین نسیل یئتیشدی.

وارلیق مکتبی‌نین ان اؤنملی خیدمتی ایسه مین‌لرله گنج اینسانا میلّی شعور گتیرمه‌سی اولدو. وارلیغین سپدیگی توخوم‌لاردان میلّی شعورا صاحب یئنی گنجلیک یئتیشدی. میدان‌لاردا سسله‌نن «هارای، هارای، من تورکم!»، «تورک دیلینده مدره‌سه، اولسون گرک هر کسه!»، «تبریز، باکی، آنکارا، فارس‌لار هارا، بیز هارا!» هایقیرتی‌لاری وارلیق مکتبی‌نین مؤحتشم ایشی‌نین منطیقی سونوجودور.

دوکتور زهتابی‌نین چوروتمه‌سی

پهلوی‌لر دؤورونده بیچیملنمیش ایرانین رسمی ایدئولوگیاسی تاریخه پرچیملندی، تاریخچیلک اؤزو ایسه ایفراط شکیلده سیاسیلشدیریلدی. ایندی ده بو، داوام ائتمکده‌دیر. فارس اولمایان‌لاری یوخ سایان بو ایدئولوگیا اونلاری ایرقچی مئتودلارلا فارسلاشدیرماق مقصدی داشیدی، بو ایرقچی ماهیتینی ده هئچ گیزلتمه‌دی. اون‌ایل‌لرله بو سیاست دؤولت بودجه‌سی حسابینا بئیین‌لره یئرلشدیریلدی، اینسان‌لارین تاریخ شعورو زهرلندی. نتیجه‌ده فارس‌لار باشقالاری‌نین حاقینی تانیمایان خسته حالا گتیریلدی، فارس اولمایان‌لارین دا بللی کسیمی مانقوردلاشدیریلدی.

بو ایرقچی سیاسته تورک‌لر آراسیندا چئشیدلی شخصیت‌لر دیرنیش گؤسترمیش، رسمی تاریخچیلیگین غئیری-اوبیئکتیولیگی، رسمی ایدئولوگیانین ایسه ایرقچی ماهیتی چئشیدلی

یؤن‌لردن تنقید ائدیلمیش‌دیر. رحمتلیک دوکتور محمد تقی زهتابی-کیریشچی‌نین (۱۳۰۲/۱۹۲۳-۱۳۷۷/۱۹۹۸) ایکی‌جیلدلیک «ایران تورک‌لری‌نین اسکی تاریخی» آدلی اثری‌نین رسمی تاریخچیلیگین تکذیبی (چورودولمه‌سی) ساحه‌سینده اؤنملی رولو واردیر. اثرین بیرینجی جیلدی اسکی آزربایجان اهالی‌سی‌نین اتنیک ترکیبی، بوراداکی دؤولت‌لر و مدنیت‌لر، ایسکندره قدرکی دؤورون سیاسی و کولتور حادثه‌لری حاقّیندادیر.[۱] ایکینجی جیلد ایسه ایسکندر دؤوروندن ایسلاماقدرکی سیاسی، اتنیک-کولتورل پروسئس‌لره حصر ائدیلمیش‌دیر.[۲] گونئیلی گنج‌لر آراسیندا بو کیتابین اینانیلماز یایغین و مشهور اولماسی چوخدان اینسان‌لاری بئزدیرمیش رسمی تاریخچیلیگه آلتئرناتیو ایستگیندن دوغموش‌دور. یازارین ایلکین مقصدی ده محض علمی مسئله‌لره آیدینلیق گتیرمک‌دن داها چوخ، رسمی تاریخچیلیگین یالان‌لارینی چوروتمک اولموش‌دور. دیقّتی چکن اساس مؤوضوع‌لار - اهمنی لردن (هخامنیش‌لردن) اؤنجه ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا دیقّته‌دگر دؤولت‌لر و مدنیت‌لر یوخدومو، هخامنیش دؤولتی حقیقتاً رسمی تاریخچیلیگین ایدّعا ائتدیگی کیمی مؤحتشم دؤولت قورومو ایدیمی، پارت‌لارین (اشکانی‌لرین) اتنیک منسوبیتی نه ایدی، ساسانی دؤولتی دئییلدیگی کیمی مودئل دؤولتمی ایدی - کیمی سوال‌لارا آیدینلیق گتیرمک‌دیر.

هخامنیش‌لردن اؤنجه‌کی تاریخ

رسمی ایران تاریخ‌شوناسلیغی، اؤزللیکله مکتب‌لرده اؤیره‌دیلن تاریخ درسلیک‌لری ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا تاریخین هخامنیش‌لرله باشلاندیغینی ایدّعا ائدیر، اونون دیشیندا بورادا دیقّت‌چکن دؤولت‌لرین و مدنیت‌لرین اولمادیغینی بیلدیریر. ایرانین ایلک، آوتاختون اهالی‌سی‌نین فارس‌لارین بابالاری اولدوغو، فارس اولمایان خالق‌لارین بورالاردا «گلمه المنت» اولدوغو بیلدیریلیر. دوکتور زهتابی‌نین اثری‌نین بیرینجی مقصدی بو یالانی اثباتلاماق‌دیر. یازار بوگونکو تاریخ علمی‌نین تاپینتی‌لارینا دایاناراق پارس طایفالاری‌نین گلیشینه‌دک بو بؤلگه‌ده ۳۵۰۰ ایللیک مؤحتشم مدنیت‌لرین و دؤولت‌لرین اولدوغونو اینجه‌له‌ییر. او یازیر کی، «بو مدنیتی یارادان‌لار [ایندیکی] ایراق‌دا سومئرلر، [ایندیکی] ایرانین غربی، مرکزی، بوتون [ایندیکی] آزربایجان و خزرین جنوبوندا آراتتالار، ایلام‌لار، کاسسی‌لر،

---

[۱] - محمّد تقی زهتابی (کیریشچی)، ایران تورک‌لری‌نین اسکی تاریخی، بیرینجی جیلد، تبریز: نشر اختر، ۱۳۷۷، ۸۸۰ ص.

[۲] - محمّد تقی زهتابی (کیریشچی)، ایران تورک‌لری‌نین اسکی تاریخی، ایکینجی جیلد، تبریز: نشر اختر، ۱۳۷۹، ۶۹۶ ص.

هوررى‌لر، قوتتى‌لر، لوللوبى‌لر، گيلزان‌لار، آمئردلر، كاسپى‌لر، ماننالار، اورارتولار اولموشلار.»[1] اسكى تاريخ اوزره اوزمان‌لارين بؤيوک بير قروپو بو بوى‌لارين (طايفالارين) التصاقى ديل‌لرده دانيشديغينى، اونلارين اورتا آسيادان گلديک‌لرينى تثبيت ائتميش‌ديرر. اونلارين قونشولوغوندا سامى خالق‌لار ياشاميش، آمّا «سامى‌لر تاريخ بويو ايراق اراضى‌لريندن شرق طرف‌لرينه ايره‌ليله‌يه بيلمه‌ميشلر.»[2] يازار التصاقى ديل‌لرى «بوگونكو تورک ديلى‌نين باباسى» آدلانديريرر. بو جوغرافياداكى اسكى طايفالارين هامى‌سى‌نين التصاقى ديل‌لرده دانيشماغى، التصاقى ديل‌لرين موطلق تورک ديلى اولماسى حاقّيندا دونيا علمينده بير-بيرينده‌ن فرقلى فيكيرلر وار. آمّا پارس طايفالارى‌نين گليشينه‌دک بورادا هيند-آوروپا ديل‌لر قروپونا عايد اولان خالق‌لارين ياشاماسى دونيا علمينه معلوم دئييل. دوكتور زهتابى بورادا مؤوجود اولموش سومئر، آككاد، ايلام، هيت، كاسسى، هوررى، اورارتو، آسسور مدنيت‌لرى حاقّيندا گئنيش علمى بيلگى وئرميش، اسكى دؤور آزربايجان اراضى‌سينده يارانميش مدنيت و دؤولت‌لرى، بو دؤولت‌لرين قونشولارلا موناسيبت‌لرينى اينجه‌له‌ميش‌ديرر.

هخامنيش حاكيميتى‌نين كاراكترى

پارس‌لارين ميلاددان تخميناً ۹۰۰ ايل قاباق ايندى‌كى ايران جوغرافياسينا يئرلشمه‌لرى، يعنى بورانين «آوتاختون اهالى‌سى» اولماماسى تاريخ علمى اوچون بللى بير حادثه‌ديرر. دوكتور زهتابى يازير كى، پاسارگاد قبيله‌سى‌نين باشچيليغى آلتيندا اون پارس قبيله‌سى شرق‌دن ايران پلاتوسونا گلميش، اونلاردان اوتوراق حيات كئچيرن اوچو ايندى‌كى فارس ايالتينده، قالان يئددى‌سى كيرمان‌دا يئرلشميش‌ديرر. «بو اون هيند-آوروپا ديللى ائل، فيردوسى‌نين «شاهنامه»ده گؤستردي‌گى كيمى، ايران فلاتينا [پلاتوسونا] گلديكده، تام ايبتيدايى حيات كئچيرميش و ساكين اولدوقلارى ايران يئرلرينده يوكسک مدنيته ماليک اولموش يئرلى التصاقى ديللى خالق‌لارين: ايلام‌لار، كاسسى‌لر، ائللييپى‌لرين نئچه عصر رهبرليگى آلتيندا ياشايارق، اونلاردان مدنيت، قاباقجيل حيات و ياشاييش، اليفبا، يازى و سايره اؤيرنميشلر.»[3]

---

[1] - محمّد تقى زهتابى (كيريشچى)، ايران تورک‌لرى‌نين اسكى تاريخى، بيرينجى جيلد، ص. ۲.

[2] -يئنه اوردا.

[3] -يئنه اوردا، ص. ۳.

رسمی ایران تاریخچیلیگی، ائله‌جه ده آوروسئنتریزم مؤوقعینده دوران آوروپا یازارلاری هخامنیش دؤولتی‌نین یارانماسی، اونون باشیندا دوران شاهنشاه‌لار حاقّیندا حقیقته اویغون اولمایان افسانه‌لر اویدورموش، اونو ایلک دونیا ایمپراتورلوغو کیمی تقدیم ائتمیش، کوروش، داریوش و باشقا شاهنشاه‌لاری گوجون، عدالتین سیموولو کیمی وصف ائتمیش‌لر. دوکتور زهتابی تاریخی قایناق‌لارا دایاناراق هخامنیش حاکیمیتی‌نین یارانماسی حادثه‌سینی، بو دؤولتین قوروجوسو کوروشون حاکیمیتی اله آلماسینی دئتال‌لاری ایله تصویر ائدیر. کوروشون سونونجو ماد (میدیا) ایمپراتورو اولموش باباسی آستیاقا خیانتی و قیامی، ائله‌جه ده اؤزونون سونو - ماسساگئت‌لرین قادین بؤیوگو تومریسین قیلینجی‌نین قوربانینا چئوریلمه‌سی حاقّیندا بؤلوم اؤزلیکله چاغداش اوخوجونون دیقّتینی چکیر. زهتابی‌نین کیتابی هخامنیش‌لر حاقّیندا یازیلمیش ناغیل‌لارین تاریخی حقیقت‌لردن اوزاق اولدوغونو گؤسترير و ایران رسمی تاریخچیلیگی‌نین بو یالانچی تئزیسینی آلت-اوست ائدیر.

پارت‌لارین اتنیک منسوبیّتی

«ایران تورک‌لری‌نین اسکی تاریخی»نین ایکینجی جیلدی‌نین اساس مؤوضوع‌لاریندان بیری پارت‌لارین اتنیک کیملیگی مسئله‌سی‌دیر. یئنی ایران تاریخچیلیگی‌نین بانی‌سی حسن پیرنیانین پارت‌لاری آریا ایرقیندن سایماسی و اونلارین پهلوی دیلینده دانیشدیقلاری تئزیسی ایله راضیلاشمایان دوکتور زهتابی، یونان تاریخچی‌لری‌نین فیکیرلرینی مثال گتیریر. فیردوسی‌نین «شاهنامه»سینده اشکانی‌لره گرَکن دیقّتین وئریلمه‌مه‌سی ده سوال دوغوران مسئله‌لردن بیری‌دیر. یازار فیکیرلری‌نین ثبوتو اوچون اون دوققوزونجو یوزایل تاریخچی‌سی محمد حسن خان اعتمادالسلطنه‌نین کیتابیندا‌کی تئزیس‌لردن ایستیفاده ائدیر.

دوکتور زهتابی یازیر کی، اشکانی حاکیمیتی‌نین اؤزگینی تشکیل ائدن داهی بویو ساکالارین بیر قولو ایدی و اونلارین تورکلوگو شوبهه دوغورمور. دوکتور زهتابی‌نین ایران‌دا ۴۷۷ ایل حاکیم اولموش اشکانی‌لرین اتنیک کیملیگی باره‌ده گتیردیگی دلیل‌لر منطیقه دایانیر. اونون اشکانی ایمپراتورلوغو (پارفیا) حاقّیندا کونسئپتی رسمی تاریخچیلیگین باخیش‌لارینی ان آزیندان شوبهه آلتینا آلیر و بو کونسئپته جدی یاناشما طلب ائدیر.

ساسانی‌لرین «مودئل دؤولتی»

دوکتور زهتابی‌یه گؤره، ساسانی‌لر ایمپراتورلوغو (۶۲۲-۲۲۰) اشکانی دؤولتیندن فرقلی اولاراق زورا دایانان حاکیمیت ایدی. پارس اولمایان خالق‌لارین و طایفالارین حقوق‌لارینا حؤرمت ائدیلمیردی.

یازار اردشیردن باشلایاراق ساسانی‌لرین اشکانی ایرثینی محو ائتمه‌لری حاقّیندا جورأتلی تئزیس ایره‌لی سورور. بو فاکتی بعضی ایران تاریخچی‌لری ده قئید ائدیرلر. آمّا نه دوکتور زهتابی، نه ده باشقا تاریخچی‌لر، تأسف کی، بو تئزیسین اثباتی اوچون دلیل‌لر گتیرمیرلر.

اثرده ساسانی دؤورونده بو جوغرافیایا یئنی کؤچن تورک بوی‌لاری حاقّیندا قیمتلی بیلگی لر وار.

کیتابدا ساسانی حؤکمدارلاری‌نین آزربایجانا کؤچوردوکلری فارس‌دیللی‌لر حاقّیندا دا گئنیش معلومات وئریلمیش‌دیر.

دوکتور زهتابی هخامنیش‌لر کیمی ساسانی‌لر دؤولتی‌نین ده لیاقتسیزلیکله سونوجلاندیغینی بیلدیریر. او یازیر: «عیش-عیشرت، فیتنه، اخلاقسیزلیق، خیانت، اؤزوندن باشقا هئچ کیمی گؤرمه‌مک، مقام‌پرستلیک، میلّت‌لری هر جور میلّی حقوقدان محروم ائتمکدن باشقا بیر شئی بیلمه‌ین و دوشونمه‌ین حاکیمه هئیتی‌نین سونو بوندان باشقا جور اولا بیلمزدی. اسکی ایران تاریخینده بو ایکینجی دفعه‌دیر کی، داخیلی قوه‌لرین الیندن، میلّت‌لرین الیندن حاکیمیتی آلان پارس‌لار، خاریجی دوشمن‌لرین موقابیلینده مقاومت گؤسترمه‌دن، مفتضحانه [بی‌آبیرچیلیقلا] و بی-آبروجاسینا [آبیرسیزجاسینا] اؤزلری و معشوقه‌لرینی گؤتوروب قاچمیش و وطنی، خالقی و حاکیمیتی دوشمن‌لره تسلیم ائتمیش‌لر.»[1]

سون سؤز

دوکتور زهتابی اثری‌نین ایکینجی جیلدینی اؤزو رئداکته ائده بیلمه‌دی، قلم دوست‌لاری اونون اؤلوموندن سونرا بو جیلدی چاپا وئردیلر. طبیعی، ساغ اولسایدی، بو کیتاب باشقا شکیلده ایشیق اوزو گؤره‌جکدی. بونونلا بئله هر ایکی جیلد علمی جورأته و وطنداش

[1] - محمّد تقی زهتابی (کیریشچی)، ایران تورک‌لری‌نین اسکی تاریخی، ایکینجی جیلد، ص. ۵۶۹.

غئیرتینه صاحب اینسانین یاراتدیغی اثردیر. اونون بو و یا باشقا تئزیس‌لرینی شوبهه آلتینا آلماق اولار. فقط نه قدر کی، میلّی حرکاتیمیز مقصدینه چاتماییب، بو اثرین فارس ایرقچیلیگینه ضد ماهیتی بیزیم اوچون داها اؤنملی ساییلمالی‌دیر.

رحمتلیک دوکتور زهتابی اؤزوندن سونرا فارس ایرقچیلیگی‌نین اساس تاریخ تئزیس‌لرینی چورودن (تکذیب ائدن) مؤحتشم عابده قویوب گئتدی. بیزیم فیکریمیزجه، بو اثر گئرچک، اوبیئکتیو یئنی آزربایجان تاریخی کونسئپتی‌نین یارانماسینا دا اؤنملی تؤحفه وئره بیله‌جک نیته‌لیکده‌دیر.

حسن راشیدی‌نین سوروشدورماسی

ایرانی مودئرنلشدیرمک و اونون وارلیغینی قوروماق آدی آلتیندا بو اؤلکه‌ده تورکلوک ایگیرمینجی یوزایل بویو هدفه آلیندی. تورک‌لرین دیرنیشینی قیرماق و اونلاردا آشاغیلیق کومپلئکسی یاراتماق اوچون پان‌ایرانیست‌لر و فارس شووینیست‌لری ایرقچی کونسئپت‌لر قوراشدیردیلار. بو کونسئپت‌لره گؤره، ایران‌دا نه کئچمیشده، نه ده ایندی فارس دیلی و کولتورو خاریجینده هئچ بیر دیل و کولتوره یئر یوخدور، تورکلوگو خاطیرلادان هر شئی محو ائدیلمه‌لی‌دیر. تورک وارلیغینی یوخ ائتمک ایشینده قوراما تاریخ کونسئپتینه موهومّ یئر وئریلیر. اونا گؤره،

- ایران جوغرافیاسیندا تاریخ اهمنی‌لرین (هخامنیش‌لرین) حاکیمیتی‌نین قورولماسیندان سونرا باشلانیر؛ اهمنی و ساسانی دؤولت‌لری بشر مدنیتی‌نین بئشیگی حساب ائدیلیر؛

- تورک‌لرین ایران جوغرافیاسینا کؤچو ایران مدنیتی‌نین چؤکمه‌سی‌نین باشلانغیجی ساییلیر؛

- گویا «تورک و موغول سولاله‌لری یئرلی «آذری‌لرین» دیلینی زورلا دییشدیرمیشلر»؛

- «تاریخی عدالتی» برپا ائتمک و ایرانین بوتؤولوگونو قوروماق اوچون ایران‌داکی تورکلوگو فارسلاشدیرماق لازیم‌دیر و ب.

چوخ‌میلیونلو بیر میلّتی (تورکلوگو) یوخ ائتمگه یؤنلمیش بو ذهنیّت و دؤولت سیاستی زامانلا چئشیدلی فورمالاردا دیرنیشله قارشیلاشدی. فارس ایرقچیلیگی‌نین سیموولونا چئوریلمیش پهلوی حاکیمیتی‌نین داغیلماسیندان سونرا بو دیرنیش اؤزللیکله ایدئولوژی ساحه‌ده خئیلی گوجلندی. *وارلیق* مکتبی دیرنیش حرکاتی‌نین مرکزینده یئر آلدی. آیری-آیری شخصیت‌لرین چالیشمالاری ایله فارس ایرقچیلیگی‌نین قارشی‌سیندا تورک میلّتچیلیگی دیکلمه‌یه باشلادی. ایران‌دا تورک میلّتچیلیگی‌نین بیچیملنمه‌سینده حسن راشیدی شخصیتی‌نین و اونون «تورک‌لر و ایران‌دا اونلارین تاریخ، دیل و کیملیک‌لری حاقّیندا آراشدیرما»[1] آدلی کیتابی‌نین موهومّ رولو وار. یازار تمکینله، موهندیس دقیقلیگی ایله، بیر-بیر پان‌ایرانیست تئزیس‌لرین اوستونه گئدیر، اونلارین عدالتسیز، اینسانلیغا، چاغا ضد، ایرقچی ماهیتینی اورتایا قویور. حسن راشیدی کیتابین عرصه‌یه گلمه‌سی نه‌دن‌لری حاقّیندا یازیر: «... چیینیمیزده اولان وظیفه‌نین آغیرلیغینی حیسّ ائده‌رک ۸۵ ایل اؤنجه‌دن ایندی‌یه قدر، یعنی رضا خان حاکیمیته گلن گوندن، تاریخی تحریف اولان، شخصیتی تاپدالانان، دیلی و وارلیغی دانیلان، گنج‌لری هوویت [کیملیک] بُحرانینا دوچار اولان و ایران آدلی اؤلکه‌ده جمعیت باخیمیندان نیسبی اکثریته مالیک اولاراق حتی ایبتیدایی قدری اؤز دیلینده مکتبی اولمایان تورک‌لرین کئچمیش تاریخی و هوویتی حاقدا تدقیقات آپارماغی و بو ساحه‌ده کیتاب حاضیرلاماغی اؤزومه بورج ساندیم.»[2] بو کیتاب پان‌ایرانیزمین اساس تئزیس‌لرینی و فارس ایرقچیلیگینی سوروشدورمایا (ایستینتاقا) چکیر، سوندا اونون اوزونه ایتّیهامنامه اوخویور. بو سوروشدورمانین اساس مادّه‌لرینی قیساجا اله آلاق.

---

[1] - حسن راشدی، *تورکان و بررسی تاریخ، زبان و هویت آنها در ایران*، چاپ دوم، تهران: اندیشهٔ نو، ۱۳۸۷، ۳۱۵ ص. بو کیتاب یازارین ۱۳۸۳-جو (۲۰۰۴) ایلده چیخمیش نیسبتاً کیچیک حجملی، ۳۶ صحیفه‌لیک «تورک دیلی، ایران‌دا اونون کئچمیشده‌کی و ایندیکی دورومو (کیملیک بُحرانی)» («زبان تورکی و موقعیت گذشته و کنونی آن در ایران (بحران هویت)» اثری‌نین گئنیش واریانتی‌دیر.

[2] - حسن راشدی، تورکان و بررسی تاریخ، زبان و هویت آنها در ایران، ص. ۱۲-۱۱. بو آلینتی (اقتباس) تورکجه‌دیر. یازار کیتابینا تورکجه «باشلانیش» آدلی کیچیک بؤلوم و خئیلی آلینتی آرتیرمیش‌دیر.

ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا تاریخ نه واخت باشلانیر؟

کیتابا باشلارکن یازار مکتب‌لرده اوخودولان تاریخ کیتاب‌لاریندا‌کی بیر سیرا ساختاکارلیغا دیقّتی چکیر. بو دا طبیعی‌دیر. چونکی تاریخ کیتاب‌لاری، عمومیّتله تاریخ شعورو میلّی کیملیگین بیچیملنمه‌سینده موهومّ رول اویناییر. مؤلّیف یازیر کی، بو تاریخ کیتاب‌لاریندا ایران تاریخی هخامنیش دؤوروندن باشلانیر، سانکی اوندان اول بورادا هئچ بیر خالق، هئچ بیر مدنیت اولمامیش‌دیر. حال‌بوکی هخامنیش‌لردن ۴۰۰۰-۴۵۰۰ ایل اؤنجه ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا قودرتلی مدنیت‌لر اولموش‌دور. بورادا یارانمیش شومئر (سومئر) مدنیتی‌نین وارلیغی دونیا علمینده موباحیثه‌سیز تاریخی حقیقت حساب ائدیلیر. شومئرلرین دونیا مدنیتینه تؤحفه‌لری، بو سیرادان ایلک دفعه ایلی ۱۲ آیا، آیی ۳۰ گونه، گونو ۲۴ ساعاتا، ساعاتی ۶۰ دقیقه‌یه بؤلمه‌لری، ایلک رومانین («قیلقامیش») محض بورادا اورتایا چیخماسی بللی‌دیر. بو جوغرافیادا شومئرلردن باشقا ائلاملی‌لارین، لولوبئی‌لرین، کوتی‌لرین، اورارتولارین، مانناللی‌لارین دؤولت حیاتی یاشامالاری دا دونیانین تاریخ کیتاب‌لاریندا یازیلیب. هخامنیش‌لرین میلاددان ۵۵۰ ایل اؤنجه بورادا دؤولت قوردوقلاری واخت رسمی دیل اولاراق ائلام دیلیندن ایستیفاده ائتدیک‌لری ده معلوم مسئله‌دیر. حسن راشیدی‌نین اوستونده دوردوغو اساس مسئله‌لردن بیریسی ده آدی چکیلن قدیم طایفالارین دیل‌لری‌نین قدیم فارسجادان کؤکوندن فرقلی، التصاقی (آققلوناتیو) دیل‌لر قروپونا عاید اولماسی‌دیر.[1] یازار بو فیکرینی اساسلاندیرماق اوچون بیر سیرا متخصص تاریخچی‌نین اثرلرینه ایستیناد ائدیر. ایران‌دا یئنی، ایرقچی تاریخچیلیگین بانی‌لریندن اولان حسن پیرنیانین بئله شومئر دیلی‌نین اورال-آلتای دیل قروپونا مخصوص اولماسی فیکرینی ده علاوه ائدیر. یازار بو معلوم حقیقت‌لری اوخوجونون ایختیارینا قویدوقدان سونرا عادی منطیقین طلب ائتدیگی سورغونو ایره‌لی سورور: بیر حالدا کی، ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا دؤولت و مدنیت‌لر تاریخی‌نین ان آزی ۷۰۰۰ ایل یاشی وار، نییه هخامنیش‌لردن اوّلکی تاریخ اؤیره‌دیلمیر؟

چونکی بو تاریخ ایرقچی‌لرین ایشینه یارامیر. عکس تقدیرده تورک‌لری «گلمه» دئیه آشاغیلایان رسمی ایران تاریخچیلیگی، فارس‌لارین دا بو جوغرافیایا باشقا یئرلردن (گونئی

[1] - یئنه اورادا، ص. ۷۰. آدی چکیلن طایفالارین هامی‌سی‌نین دیل‌لری‌نین التصاقی دیل‌لر اولماسی هله ده موباحیثه مؤوضوعسودور. اما اونلارین قدیم فارسجانین دا داخیل اولدوغو تحلیلی (آنالیتیک) دیل‌لر قروپونا عاید اولماماسی اوتوروشموش فیکیردیر.

سیبیر استپ‌لریندن) گلدیک‌لرینی اعتراف ائتمک مجبوریتینده قالاجاق. سونرا حسن راشیدی سوروشدورمانین ایکینجی سوالینا کئچیر.

فارس‌لار بو جوغرافیایا نه واخت و نئجه یئرلشمیشلر؟

فارس ایرقچیلیگی هخامنیش و ساسانی دؤورلری، ائله‌جه ده دؤورون پارس‌لاری ایله فخر ائدیر. آنجاق تاریخی قاینا‌ق‌لار پارس‌لارین بو جوغرافیایا یئرلشدیک‌لری واخت (میلاددان ۹۰۰ ایل اول) اونلارین یوکسک مدنیته صاحب اولدوقلاری فیکرینی رد ائدیر. حسن راشیدی حاقلی اولاراق یازیر کی، اونلار بورالاری ایشغال ائدرکن قارشی‌لارینا چیخان مدنیت‌لری ییخدیلار. هخامنیش شاه‌لاری‌نین قدّارلیغی دا تاریخی قاینا‌ق‌لاردا عکسینی تاپیب. هخامنیش‌لر ائلام ایمپراتورلوغونو ایشغال ائدرکن یازی‌لاری (الیفبالاری) بئله یوخ ایدی، دؤولت ایش‌لرینده ائلام دیلیندن و یازی‌سیندان ایستیفاده ائدیردیلر. هخامنیش‌لرین یازینی ائلاملی‌لاردان اؤیرنمه‌لرینی فیردوسی بئله «شاهنامه»سینده گؤستریب.[۱]

تاریخی قاینا‌ق‌لار پارس‌لارین دینی گؤروش‌لری‌نین و اخلاق‌لاری‌نین دا برباد اولماسینی بیلدیریرلر. یونان‌لار پارس‌لارا باربار دئییب، اونلاری وحشی طایفالار سایمیش‌لار. یونان تاریخچی‌لری پارس‌لارین عادت‌لری حاقّیندا یازیب، اونلاری اله سالمیشلار. ایزدیواج مسئله لرینده پارس‌لارین اخلاقی خصوصیله برباد اولوب.[۲]

پارس‌لاردان فرقلی اولاراق، مثلاً، ائلاملی‌لار آراسیندا قادینین یوکسک سوسیال ایستاتوسا مالیک اولماسی تاریخی قاینا‌ق‌لاردا عکسینی تاپیب. یازار تاریخی آراشدیرمالارا دایاناراق، تورک‌لر و موغول‌لار آراسیندا قادینین یوکسک رولونو موقاییسه‌لی شکیلده اورتایا قویور. ائله‌جه ده پارس‌لاردان فرقلی اولاراق تورک‌لرین هم اورتا یوزایل‌لرده، ائله‌جه ده یئنی دؤورده موسیقییه وئردیک‌لری اؤنم کیتابدا تصویر ائدیلمیش‌دیر.[۳]

حسن راشیدی‌نین بو کیتابیندا دیقّت چکدیگی اساس مسئله‌لردن بیری ده تورک‌لرین بو جوغرافیادا یئرلشمه‌لری پروبلمینه آیدینلیق گتیرمک‌دیر.

---

[۱] -یئنه اوردا، ص. ۱۰۱-۱۰۰.

[۲] -یئنه اوردا، ص. ۲۳-۱۹.

[۳] -یئنه اوردا، ص. ۲۴۰-۲۳۶.

تورک‌لر ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا یاددیرلارمی؟

رسمی ایران تاریخچیلیگینه گؤره، اون بیرینجی یوزایلده آزربایجانی ایشغال ائدن اوغوز-سلجوقلولار ۷۰ ایل عرضینده یئرلی «آذری‌لرین» دیل‌لرینی زورلا دییشدیرمیشلر. موختلیف تاریخچی‌لر کسروی‌نین بو تئزیسینی[۱] موختلیف فورمالاردا تکرار ائتمیش، دؤولتین فارسلاشدیرماق سیاستینه حاق قازاندیرماق اوچون اساس توتارقا کیمی ایستیفاده ائتمیش‌لر. حال‌بوکی بو تئزیسین حقوقی و سیاسی باخیمدان هئچ بیر اساسی یوخدور. حسن راشیدی یازیر کی، «هر بیر بؤلگه‌نین اهالی‌سی گلدیکلری یئردن آسیلی اولمایاراق، ساکین اولدوقلاری اؤلکه‌ده بیر-ایکی نسیل‌دن سونرا همین اؤلکه‌یه و بؤلگه‌یه، دیل‌لری و کولتورلری ده همین اؤلکه و بؤلگه‌یه عاید حساب ائدیلیر.»[۲] یازار پان‌ایرانیزمین ساچما-ساپان تئزیسی‌نین عادی منطیقله ده اویوشمادیغینی بیلدیره‌رک آمئریکانی اؤرنک گؤسترییر. دئییر کی، آوروپالی موهاجیرلرین آمئریکا قیته‌سینه کؤچوندن ۴۰۰ ایل بئله کئچمیر، قیرمیزی‌دری‌لر ایسه یئرلی خالق‌دیر و گومان کی، بیر نئچه مین ایل‌دیر بورادا یاشاییرلار. مسئله‌یه ایران ایرقچی لری‌نین منطیقی ایله یاناشمیش اولساق، «ایندی دئیه بیلریکمی کی، بو قیته‌نین یئرلی دیلی قیرمیزی‌دری‌لرین دیلی اولدوغو و آوروپادان بو قیته‌یه کؤچموش و بورادا یئرلشمیش آمئریکالی‌لار ایندی اینگیلیسجه‌نی، فرانسیزجانی و ایسپان دیل‌لرینی بوراخیب، آمئریکانین اصیل و یئرلی ساکین‌لری اولان قیرمیزی‌دری‌لرین دیل‌لرینده دانیشمالی و قیرمیزی‌دری لرین نسلیندن گلدیک‌لرینی ایدّعا ائتمه‌لی‌دیرلر!؟»[۳]

پان‌ایرانیزمین تورک‌لری «گلمه» اعلان ائتمه‌لری‌نین تاریخی گئرچکلیگه ده اویغون اولمادیغینی بیلدیرن حسن راشیدی فیکرینی بورانی ایشغال ائتمیش پارس‌لاردان ۴۵۰۰-۴۰۰۰ ایل اول ساکین اولموش التصاقی دیللی خالق‌لارین وارلیغی ایله اساسلاندیریر. زامانلا ساکالار، ایشغوزلار، اشکانی‌لر، خزرلر، هون‌لار، پئچئنئق‌لر، قیپچاق‌لار و باشقالاری دا بو جوغرافیادا یئرلشمیش، سونرا گلن اوغوزلارلا قاینایب-قاریشمیشلار. راشیدی کیتابی‌نین خئیلی حیصّه‌سینی محض بو مسئله‌یه حصر ائتمیش، موختلیف قاینا‌ق‌لاردان، اؤزللیکله عرب

---

[۱] - کسروی‌نین «آذری دیلی» نظریه‌سی و باشقا تحریف‌لری اوچون باخین: حسن راشدی، زبان آذری و تحریفات تاریخی کسروی، وارلیق، یاز ۱۳۵۳، سایی ۱-۱۳۲، ص. ۷۱-۶۰.

[۲] - حسن راشدی، تورکان و بررسی تاریخ، زبان و هویت آنها در ایران، ص. ۱۱۵.

[۳] -یئنه اوردا، ص. ۹۶.

تاریخچی‌لری و سیّاح‌لاری‌نین اثرلریندن گتیردیگی مثال‌لارلا پان‌ایرانیزمین بو اساس‌سیز تئزیسینی چوروتمگه نایل اولموش‌دور.[1] بعضی تاریخچی‌لرین «موغول‌لار آذری‌لرین دیلینی زورلا دییشدیردیلر» تئزیسی ده حسن راشیدی‌نین منطیقه دایالی تنقیدینه توش گلمیش‌دیر.[2] یازار «آغ‌دریلی ایندیکی آزربایجان اهالی‌سی ایله شرق‌ده‌کی تورک‌لرین اوزلری فرقلی‌دیر، دئمه‌لی، آزربایجان اهالی‌سی‌نین یالنیز دیلی دییشمیش‌دیر» تئزیسینی ده منطیقله یالانلاییر.[3]

حسن راشیدی کیتابیندا تورک‌لرین ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا یاد المنت اولمادیغی بیر یانا، اونلارین فارس‌لارا و فارس کولتورونه اؤنملی خیدمت‌لری کئچدیگینی تاریخه و منطیقه دایاناراق ثبوت ائدیر.

بس تورک سولاله‌لری‌نین فارسلیغا خیدمت‌لری؟

حاکم تورک سولاله‌لری‌نین فارسجانی دؤولت دیلی سویه‌سینه قالدیرمالاری و فارس ادبیاتینا خصوصی قایغی گؤسترمه‌لری تاریخی فاکتی احمد آغا اوغلو، ممّد امین رسول‌زاده، تبریزلی علی، جاواد هئیت کیمی گؤرکملی فیکیر آدام‌لاریمیز طرفیندن تورک تاریخی‌نین دراماتیک یانلیشلیغی کیمی قیمتلندیریلمیش،[4] بونون میلّی تاریخیمیزده سونرالار فاجعه‌لره نه‌دن اولماسی گؤستریلمیش‌دیر. حسن راشیدی ده اؤزوندن اوّلکی اوستادلارین یانا-یانا تصویر ائتدیکلری بو حادثه‌نین اوستونده گئنیش دورور. ایران جوغرافیاسیندا آشاغی-یوخاری ۱۰۰۰ ایل حاکیم اولموش تورک سولاله‌لرینی غارتچی، مدنیت دوشمنی کیمی آشاغیلایان فارس ایرقچی‌سی، یا تورک مانقوردو دئییل، اصلینده بو سولاله‌لردن اؤزونو درک ائتمیش تورکلوک ناراضی اولمالی‌دیر. حسن راشیدی بو سولاله‌لری قیناماقدان اؤزونو ساخلایا بیلمیر و حاقلی‌دیر: «کئچن مین ایل عرضینده تورک سولاله‌لری‌نین یانلیش‌لاریندان بیریسی ده

---

[1] -یئنه اوردا، ص. ۱۱۷-۷۵.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۹۸.

[3] -یئنه اوردا، ص. ۲۴۱.

[4] - آیرینتیلی بیلگی اوچون گونازتی‌وی-نین اینترنت صحیفه‌سینده‌کی «مقاله‌لر» بؤلومونده بو قئیدلرین مؤلفی‌نین «احمد آغا اوغلو ایران حاقیندا»، «رسول‌زاده‌نین چاغداش «ایران تورک‌لری»، «رسول‌زاده‌نین چاغداش «نظامی»سی»، «تبریزلی علی‌نین هارایی»، «وارلیق مکتبی» آدلی مقاله‌لرینه باخماق اولار.

شاید اودور کی، اونلار اؤز دیل‌لرینه خصوصیله ده رسمی و دؤولت مکتوبلاشمالاریندا آز اؤنم وئردیلر.»[1]

پان‌ایرانیزمین ایدئولوژی اساس‌لاری‌نین چوروکلوگونه مثال اولاراق حسن راشیدی کیتابیندا فارس-دری دیلی مسئله‌سینه آیدینلیق گتیریر. ایرانین دیلچی عالیم‌لری بو دیلین ساسانی‌لردن قالما پهلوی (فهلوی) دیلیندن اساسلی شکیلده فرقلندیگینی، فارس شعیری نین سعدی کیمی گؤرکملی نماینده‌لری‌نین بو دیلی مدره‌سه‌لرده اؤیرندیکلرینی اعتراف ائتمیش‌لر. راشیدی یازیر کی، سلجوقلو ساراییینا یول آختاران هر بیر کس اولجه افقانیستان و تاجیکیستان‌دان بورالارا گتیریلمیش دری دیلینی اؤیرنمیش، ساراییین شعیر دیلینده (دری) تورک حؤکمدارلارین شان-شؤوکتینی تعریفله‌مه‌یه، اونلارین فتح‌لرینی وصف ائتمه‌یه، عوضینده انعام آلماغا چالیشمیشلار. بو تاریخی گئرچکلیک ده گؤستریر کی، تورک‌لر اؤز دیل‌لرینی یئرلی‌لره تحمیل ائتمه‌دیلر، عکسینه یئرلی پارس‌لار تورک حؤکمدارلاری‌نین افقانیستان و تاجیکیستان‌دان گتیردیک‌لری فارس-دری دیلینی قبول ائتدیلر. بو دیل ده اوجسوز-بوجاقسیز تورک ایمپراتورلوغوندا علم و دین دیلی اولان عربجه‌نین یانیندا کارگوزارلیق و شعیر دیلی اولدو. تورک دیلی ایسه ساراییین و اوردونون دانیشیق دیلی فونکسیاسینی یئرینه یئتیردی. بیر سؤزله، پان‌ایرانیست‌لرین ایدّعالاری‌نین عکسینه، اؤزونون یئرلی دیلینی دییشن‌لر آزربایجانین «آذریجه» دانیشان اهالی‌سی دئییل، ایندیکی ایرانین مرکزی ایالتی‌نین (فارسیستانین) پهلوی دیلینده دانیشان پارس اهالی‌سی ایدی. اونلارا دا بو «گلمه دیلی» («زبان مهاجر») - فارسجانی تورک حؤکمدارلاری گتیرمیشدیلر.

ایکی آزربایجانین بیرلیگی نه‌دن اینکار ائدیلیر؟

حسن راشیدی اثری‌نین سون بؤلوم‌لرینده ایرقچی‌لرین داها بیر منطیقه ضد یاناشماسینی سورغویا چکیر. او یازیر کی، نه‌دن افقانیستان و تاجیکیستانی قارداش اؤلکه‌لر و اهالی‌سینی قارداش میلّت‌لر بیلدیک‌لری حالدا، آرازین شیمالیندا‌کی آزربایجان رسپوبلیکاسینی ایرانا یاد اؤلکه ساییرلار؛ حال‌بوکی آرازین هر ایکی طرفی عینی میلّت‌دن عبارت‌دیر و عینی جوغرافی

[1] - حسن راشدی، تورکان و بررسی تاریخ، زبان و هویت آنها در ایران، ص. ۳۷-۳۶.

آد داشییر. بو سورغونون جاوابی یازارا گؤره اودور کی، ایرقچی‌لر «ایرانلیلیغی فارسلیغا برابر توتورلار، فارس اولمایانی ایرانلی سایمیرلار.»[1]

آرازین قوزئی‌ینده «آزربایجان» آدلی دؤولتین اولماسینی ایران‌داکی ایرقچی‌لر تهلوکه قایناغی حساب ائدیرلر. حال‌بوکی، راشیدی‌یه گؤره، ایران اهالی‌سی‌نین (۷۰ میلیون) نیسبی چوخلوغونا (۳۰ میلیوندان آرتیق) برابر اولان، شرقی آزربایجان، غربی آزربایجان، اردبیل، زنجان، همدان، قزوین، قیسماً گیلان و ایرانین باشقا اوستان‌لاریندا ساکین اولان تورکلوگون میلّی-مدنی پروبلم‌لری حلّ ائدیلسه، قوزئی آزربایجانین وارلیغی نه‌اینکی ایران اوچون پروبلم یارادار، عکسینه، آزربایجان تورک‌لری‌نین اکثریتی‌نین یاشادیغی گونئی آزربایجان جاذیبه مرکزینه چئوریلر.[2] چوخ‌میلّتلی ایران‌دا فارس اولمایان‌لارین میلّی حاق‌لارینی تأمین ائتمک عوضینده ایرقچی‌لر آغیل‌آلماز یول‌لارلا قوزئی آزربایجانین گونئیه تأثیرینی آرادان قالدیرماغا، یا آزالتماغا چالیشیرلار. کسروی‌نین تئزیسینی داها دا بایاغیلاشدیراراق عنایت‌اله رضا کیمی شووینیست‌لر آرازین شیمالیندا‌کی دؤولتین «آزربایجان» آدلانماسی‌نین تاریخه «اویغون اولمادیغینی» اجتماعی شعورا یئریتمه‌یه چالیشیرلار. اونلارین ایدّعالارینا گؤره، آرازین قوزئیی گویا همیشه «آران» آدلانمیش‌دیر. حسن راشیدی بو یاناشمانین تاریخ علمی باخیمیندان تامامیله اساس‌سیز اولدوغونو گئنیش آراشدیرماسی ایله ثبوت ائتمکله یاناشی، اونون سیاسی مقصدلرله ایره‌لی سورولدوگونو قطعیتله ایفشا ائدیر.[3]

سون سؤز یئرینه

حسن راشیدی کیتابیندا ایران تورکلوگونون باشقا اؤنملی مسئله‌لرینه ده یئر آییرمیش‌دیر. بیز یازارین یالنیز ایران ایرقچیلیگی‌نین میلّی تاریخیمیزله باغلی اساس تئزیس‌لری‌نین تنقیدینی اله آلا بیلدیک. حسن راشیدی‌نین بو کیتابی ایران‌دا تورکچولویه اؤنملی بیر قاتقی‌دیر و بو موناسیبتله اونو قوتلار، یئنی اثرلر اورتایا قویماسینی آرزو ائدیریک.

---

[1] -یئنه اوردا، ص. ۲۷۱.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۲۷۴.

[3] -یئنه اوردا، ص. ۳۰۶-۲۷۵.

ناصر پورپیرارین ضربه‌سی

رسمی تاریخچیلیک اون‌ایل‌لرله ایندی «ایران» آدلانان جوغرافیادا یئگانه قوروجو المنتین فارس‌لار اولدوغونو، عرب فتوحاتی‌نین و تورک‌لرین «قدیم تاریخه مالیک، مؤحتشم فارس مدنیتی‌نین اینکیشافینی دایاندیردیقلارینی»، دولایی‌سی ایله ایندیکی پروبلم‌لرین کؤکونو «یادلارین ایستیلاسیندا» آراماق گرکدیگی ایدئیاسینی ایره‌لی سورموش، فارس المنتی‌نین «اوستون کئیفیت‌لرینی» وصف ائتمیش، اؤلکه اهالی‌سی‌نین قالان اکثریتینی (فارس اولمایانلاری) یوخ سایماق، اونلاری ازمک سیاستینه حاق قازاندیرماغا چالیشمیش‌دیر. ایسلام اینقیلابیندان سونرا مئیدانا چیخان اوبیئکتیو-علمی اثرلر بو ایرقچی ایدئولوگیایا ائله ضربه ووردو کی، اونون انحصارچی ایستاتوسونو ایتیرمه‌سی بیر یانا قالسین، رسمی ایدئولوگیانین بحرانی باره‌ده فیکیرلر اورتایا چیخدی. رسمی ایدئولوگیانین تاریخی کئچمیش کومپونئنتینه [مؤلّفه‌سینه] وورولموش ان بؤیوک ضربه، بیزیم فیکریمیزجه، ناصر پورپیراردان (۱۹۴۰، تئهران -) گلدی. او، ایران تاریخی‌نین موختلیف دؤورلری و مؤوضوع‌لاری حاقّیندا

اونلارلا اثر یازمیش،[1] هامی‌سی دا اجتماعی فیکیرده بومبا کیمی پارتلامیش‌دیر. اونون بعضی اثرلری‌نین چاپینا ایجازه وئریلمه‌میش، ایرقچی مولّا رژیمی مؤلّیفی زیندانا سالماقلا سوسدورماغا جهد ائتمیش‌دیر.

مقصدیمیز ناصر پورپیرارین بو و یا دیگر تئزیسینه علمی موناسیبت بیلدیرمک دئییل. بو یازی‌نین مقصدی اونون بیرینجی کیتابیندا ایره‌لی سوردوگو تئزیس‌لرین رسمی تاریخ‌شوناسلیغا اویغون اولوب-اولمادیغینی اورتایا قویماق‌دیر. سؤزوموزون باشیندا اونو وورغولایاق کی، ناصر پورپیرارین اثرلری ایران رسمی تاریخچیلیگینی آلت-اوست ائتمیش، بو تاریخچیلیگین سیاستین قولو اولدوغونو اثبات ائتمیش‌دیر. آوروپا تاریخینده ۱۵-۵-جی یوزایل‌لر «قارانلیق یوزایل‌لر» آدلاندیریلدیغی کیمی، پورپیرار دا ایران‌دا میلاددان اؤنجه آلتینجی یوزایل - میلاددان سونرا یئددینجی یوزایل آراسینداکی دؤورو مدنیت‌لرین داغیدیلدیغی، دورغونلوق («سوکوت») مرحله‌سی سایییر. او یازیر: «۱۲۰۰ ایل اسکی ایرانی اؤز ایستیلاسیندا بولوندوران اوچ قؤومون - هخامنیش‌لر، اشکانی‌لر (آرشاک‌لار) و ساسانی‌لر دؤنمینده میلّی اینکیشاف بو بؤلگه‌لرده [اورتا دوغودا] دوردورولموش‌دور.»[2] پورپیرارین «۱۲ یوزایل سوکوت» کونسئپتی ایرانین ایسلاماقدرکی کئچمیشی‌نین اؤنملی مسئله‌لری - ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا ان قدیم مدنیت‌لر، هخامنیش‌لرین (اهمنی‌لرین) کیملیگی، هخامنیش حاکیمیتی‌نین کاراکتری - حاقّیندا یالان، ساختا تصوّرلری دارماداغین ائدیر.

هخامنیش‌لردن اؤنجه‌کی مدنیت‌لر

ناصر پورپیرار یازیر: «هر بیر غرضسیز تاریخچینی حئیرته سالان اودور کی، بوتون شرق‌شوناس تاریخچی‌لر تام بیر اعتناسیزلیقلا هخامنیش‌لردن ان آزی ۲۰۰۰ ایل اؤنجه بؤیوک مدنیت یارادان یئرلی ساکین‌لری دیقّته آلمیرلار و سانکی هخامنیش‌لر بو تورپاق‌لارا

---

[1] - بیز بو یازیدا مؤلفین آنجاق بیرینجی کیتابی - «اون ایکی یوزایل سوکوت. هخامنیش‌لرین ظهورو» (ناصر پورپیرار، دوازده قرن سکوت. کتاب اول: برآمدن هخامنشیان، تهران: کارنگ، ۱۳۷۹، ۲۹۴ ص.) – حاقیندا دانیشاجاغیق. بو کیتابی گونتای جاوانشیر (گنجالپ) اؤزتورکجه‌میزه چئویریب، باکی‌دا چاپ ائتدیرمیش‌دیر؛

-Nasir Purpirar, *On iki əsr sükut*. Çevirən Güntay Cavanşir, Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, ۲۰۰۲, ۲۸۰s.

بیزیم آلینتی‌لار باکی نشریندن‌دیر.

[2] - ناصر پورپیرار، اون ایکی عصر سوکوت. چئویرن گونتای جاوانشیر، ص. ۴۹.

گلمه‌دن بو اراضی‌لرده هئچ بیر مدنیت یوخ ایمیش!»[1] چاغداش ایران تاریخچیلیگی‌نین گؤرکملی نماینده‌سی حسن پیرنیا کیمی سارای تاریخچی‌لری ایدّعا ائدیرلر کی، هخامنیش‌لر «ایرانا گیردیک‌لرینده دیولرله، یعنی آلچاق و مدنیت‌سیز اسکی یئرلی قؤوم‌لرله راستلاشمیشلار.»[2] حال‌بوکی اوبیئکتیو فیکره آزاجیق سایغی‌سی اولان تاریخچی‌لر بیلیرلر کی، بو جوغرافیادا شومئر، آککاد، ائلام و ایکی‌چای‌آراسی کیمی قودرتلی و دایانیقلی مدنیت‌لر و دؤولت‌لر اولموش‌دور. یازار بو مدنیت‌لره غرضلی یاناشان مؤلّیف‌لرین فیکیرلری ایله قطعیاً راضیلاشمیر و بیلدیریر: «دونیا کولتورو و مدنیتی‌نین مینّتدار اولدوغو اسکی بین‌النهرین مدنیتی هخامنیش‌لر طرفیندن آرادان قالدیریلماسا ایدی، ۵۰۰۰ ایل اؤنجه اجتماعی قانون‌لاری حاضیرلایان بو مدنیت، هئچ شوبهه‌سیز کی، سونراکی اینکیشاف سورجینده فلسفه، حیکمت و دیگر علم‌لرین ده تملینی آتاجاق و بشر ذکاسی‌نین اساسی غربه اؤتورولموش اولمایاجاقدی.»[3]

پارس‌لارین کیملیگی

ناصر پورپیرار هخامنیش‌لرین منشأیی حاقّیندا یازیر: «تاریخی باخیمدان مجهول و تانینماز، جوغرافی باخیمدان سرگردان اولان بو قبیله کوروشون مئیدانا چیخماسیندان تقریباً بیر عصر اؤنجه دؤرد (آسور، بابیل، میدیا و ائلام) قودرت‌دن بیری طرفیندن حربجی موزدورلار کیمی روسیانین اورتا استپ‌لریندن گتیریلمیش‌لر[4] و بؤلگه‌ده‌کی ساواش‌لار بیتدیکدن سونرا یئنه ده ائلام‌لارین ایزنی ایله «ایران»ین گونئی طرف‌لرینده غئیری-معیّن بیر جوغرافیادا مسکونلاشمیشلار.»[5] سونرالار اورتا دوغو و ایکی‌چای‌آراسی‌نین یئرلی ساکین‌لری اونلارا «پارسئ» (دیلنچی، سوله‌نن، ایشغالچی) لقبینی قویدولار.[6] بو موهاجیم موهاجیرلر کؤچری حیات کئچیرمیش، یالنیز ساواش و تالانچیلیقلا حیات‌لارینی تأمین ائتمیشلر. «بو قؤوم‌دن

---

[1] -یئنه اوردا، ص. ۶۸.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۶۰.

[3] -یئنه اوردا، ص. ۴۹.

[4] - مؤلف هخامنیش‌لرین منشأیی باره‌ده کیتابین باشقا بیر یئرینده داها کونکرئت وئرسیا ایره‌لی سورور: «هخامنیش سولاله‌لری اوزرینه یاپیلان آنتروپولوژی اینجه‌له‌مه‌لر اونلاری اورتا دوغو اینسان‌لاری اولاراق تانیمیر. اونلارین بورون‌لاری، آلین‌لاری، قافا و ساچ‌لاری اوزرینه یاپیلان آراشدیرمالار سلاویان ایرقیندن اولمالارینا دلالت ائدیر.» یئنه اورادا، ص. ۲۲۵.

[5] -یئنه اوردا، ص. ۹۲.

[6] - چاغداش فارسجادا بو لقب‌دن «پرسه زدن» (وئیللنمک، آوارالانماق) فعلی دوزلدیلمیشدیر. حتی بعضی ایران خالق‌لاری لهجه‌لرینده ایتین هورمه‌سینی «پارس» آدلاندیرمیشلار. یئنه اورادا، ص. ۲۲۹.

بیر ایمپراتورلوق تأسیسچی‌سی اولاراق تاریخده‌کی مؤوجودلوقلارینی دویورمادان اول هئچ بیر کولتورل و اتنیک اثر-علامت الده ائدیلمه‌میش‌دیر. اونلارین دین‌لری یوخدور، ائو و معبد تیکمه‌میشلر، هئچ بیر ال ایش‌لری، حتی ساخسی سویه‌سینده ساده بیر ایستحصال تورو بئله اونلاردان تاریخده یادیگار قالمامیش‌دیر.»[1]

بس نئجه اولدو کی، «مادی اثرلردن، عقلی و مدنی ایستعداددان محروم اولان مجهول بیر قؤوم» ایچیندن کوروش (کیر) کیمی بیر سرکرده چیخدی، تئزلیکله اورتا دوغویا حاکیم اولان بیر ایمپراتورلوق یاراندی؟

یهودی‌لرین رولو

هخامنیش ایمپئریاسی‌نین یارانماسی و گوجلنمه‌سی حاقّیندا پورپیرارین وئرسیاسی ایلک باخیشدا قوراما نظریه‌سینی (conspiracy theory) خاطیرلادیر. آمّا عالیمین گتیردیگی دلیل‌لر منطیقه و تاریخی قایناق‌لارا دایانیر و ایناندیریجی‌دیر. مؤلّیف یهودی‌لرین کوروش و سونراکی هخامنیش شاه‌لاری ایله ایلیشکی‌لری مؤوضوعسونا کیتابین تام بیر بؤلومونو حصر ائتمیش، بو مؤوضوعیا ایشیق سالا بیله‌جک نئچه-نئچه ایلکین قایناغی، ایلک نؤوبه‌ده تؤوراتی و کوروشون بابیل یازی‌لارینی، داریوشون بیسوتون کیتابه‌لرینی اینجه‌له میش‌دیر. هم ده کوروش مؤوضوعسوندا یازمیش چئشیدلی اؤلکه‌لردن اولان تاریخچی‌لرین، بو سیرادان حسن پیرنیا، پرویز رهبر، حبیب لئوی، گیرشمن، ویستوفر، دارمئستئتئر کیمی یهودی اصیللی داخیلی و خارجی مؤلّیف‌لرین اثرلرینده‌کی تاریخی فاکت‌لار صاف-چوروک ائدیلمیش، اونلارین گلدیگی نتیجه‌لرین سیاسی ماهیتی آچیلمیش‌دیر.

قیسا شکیلده مؤلّیفین یهودی-هخامنیش ایلیشکی‌لری حاقّیندا وئرسیاسینی بئله اؤزتله مک اولار: بابیلین ایشغالیندا یهودی‌لرین خصوصی خیدمت‌لری اولدوغو اوچون کوروش اونلارا خصوصی ایلگی گؤسترمیش‌دیر معلوم تئزیسی حقیقتین هامی‌سی دئییل‌دیر؛ کوروشون اؤزونون پادشاهلیغا چاتماسیندا یهودی مادّیتی و ذهنیّتی موهومّ رول اوینامیش‌دیر؛ بو ایش‌بیرلیگی کوروشون حؤکمدارلیغی دؤورونده داها دا آرتمیش، یهودی‌لر یئنی یارانمیش ایمپئریانین ایداره‌چیلیگینده حسّاس مؤوقع‌لره صاحب اولموشلار؛ کوروش‌دان سونراکی شاه‌لار یهودی‌لره اوز وئرمه‌میش، آنجاق داریوش (دارا) دؤورونده اونلار اوّلکیندن ده یوکسک

[1] -یئنه اوردا، ص. ۹۲-۹۱.

ایستاتوس قازانمیش، «اؤزلری‌نین محصولو اولان بو سولاله‌نین ایداره سیستئمینه تام نظارت ائتمیش‌لر.» ناصر پورپیرارا گؤره، «هخامنیش» اتنیک آد دئییل‌دیر، «پهلوی‌لرده‌کی تاخما و ساختا «آریامهر» آدی کیمی، «هخامنیش» ده داریوشون یهودی‌لر اوچون یاپدیغی ایش‌لردن دولایی اونلاردان اؤدول آلدیغی لقب‌دن باشقا بیر شئی دئییل‌دیر.»[1]

هئرودوتا اینامسیزلیق

هخامنیش دؤولتی حاقّیندا ان یایغین قاینا‌ق‌لاردان بیری اولان هئرودوتون «تاریخ» کیتابیندا‌کی معلومات‌لارین دوزلوگونه ده ناصر پورپیرار ایسکئپتیک [شوبهه‌لی] یاناشیر. هئچ واخت بو جوغرافیایا سیاحت ائتمه‌میش، اثرینده بؤلگه‌نین جوغرافیاسی و حادثه‌لرین خرونولوگیاسی باره‌ده کوبود یانلیشلیق‌لارا یول وئرمیش، اثرینی آغیل‌آلماز افسانه و ناغیل‌لارلا بزه‌میش هئرودوتون هخامنیش شاه‌لارینی وصف ائتمه‌سی سوال‌لار دوغورور. نه‌دن یونان جمعیتی پارس‌لاری «باربار» آدلاندیردیقلاری بیر زاماندا «تاریخین آتاسی» اونلاری گؤی‌لره قالدیریر؟ ان اؤنملی سوال - نه‌دن هئرودوتون بوراداکی پروسئس‌لری ایضاحی ایله هخامنیش شاه‌لاری‌نین باخیشی تامامیله اوست-اوسته دوشور؟ پورپیرار بو سوال‌لارین جاوابینی هئرودوتون اؤزونون اعترافیندا آختارماغی تکلیف ائدیر. هئرودوت اعتراف ائدیر کی، هخامنیش‌لر حاقّیندا بیلگی‌لری پارس سارآیی‌نین موشاویرلری‌نین دیلیندن ائشیدیب. اودور کی، پورپیرارا گؤره، «هئرودوتون یارارلاندیغی قاینا‌ق بیر هخامنیش سارایی‌نین منسوبودورسا، هخامنیش‌لری آراشدیرماق اوچون اونون تاریخینی معتبر سند کیمی قبول ائتمک اولماز.»[2]

هخامنیش حاکیمیتی‌نین کاراکتری

ناصر پورپیرار هخامنیش دؤولتینی اؤزوندن اوّلکی دؤولت‌لرله موقاییسه ائده‌رک بیلدیریر کی، هخامنیش حاکیمیتی حربی مرکزیت پرینسیپینه اساسلانیردی. حال‌بوکی تاریخاً اوندان اوّلکی حاکیمیت‌لر اوچون بو پرینسیپ کئچرلی دئییل‌دیر. اونون هخامنیش دؤولتینی

[1] - یئنه اورادا، ص. ۲۵۷-۲۵۶. «هخامنیش» سؤزو ایکی حیصه‌دن عبارت‌دیر: هخا - دوست و منیش - فطرت، خاصیت. ص. ۱۶۶.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۱۴۷.

تاریخده ایلک دئسپوتیک دؤولت کیمی خاراکتئریزه ائتمه‌سی ده مؤلّیفین جدی علمی نتیجه‌لریندن بیری‌دیر.

پورپیرارا گؤره، هخامنیش‌لر قوروجو حاکیمیت اولمادیلار، عکسینه، «هخامنشی‌لرین اورتا دوغودا ظهوروندان سونرا یئرلی قؤوم‌لرین، او جمله‌دن اسکی ایران قؤوم‌لری‌نین مدنی حیات‌لاری سونا چاتمیش‌دیر.»[1] ایستیلا ائتدیگی اؤلکه‌لرین ثروت‌لری حسابینا یئنی تختی-جمشید (پاسارگاد) شهری‌نین سالینماسی کیمی نادیر نومونه‌لر ایسه هخامنیش حاکیمیتی اوچون خاراکتئریک خصوصیت دئییل‌دیر.

ناصر پورپیرار هخامنیش حاکیمیتی‌نین قورولماسیندا یهودی‌لرین رولونو «اؤز قؤوم‌لری نین و معبدلری‌نین تهلوکه‌سیزلیک و گوونلیگینی گوونجه آلتینا آلماغا چالیشمالاری» کیمی قیمتلندیریب، اونو «تنقید اولوناسی» حادثه سایمیر. آنجاق او حساب ائدیر کی، «سون ۲۰۰ ایلده یهودی‌لرین تاریخه [تاریخچیلیگه] موداخیله‌سی، هدفلی تاریخ‌یازما و آرخئولوژی «آراشدیرمالارلا» چیرکین سیاسی هدف‌لره خیدمت ائده‌رک، مدنیتین باشلانغیجینی هخامنیش‌لر دؤورونه اینتیقال ائتمه‌لری قینانیلاسی‌دیر. یهودی‌لر اورتا شرق ایله باغلی غرضلی و ساختا بیر تاریخ ذهنیّتی اولوشدوراراق، نه‌اینکی اورتا شرق و بین‌النهرین خالق‌لاری‌نین بیر-بیرینه یاخینلاشماسینی انگلله‌میشلر، هم ده ایران‌دا کؤکسوز، سوی‌سوز و ناغیل‌واری بیر میلّتچیلیگی اورتایا آتاراق، منطیق‌سیز بیر اؤزونو بؤیوک‌گؤرمه فیکرینی تلقین ائتمکله عرب و ایسلام دوشمنچیلیگینی کؤروکله‌میشلر.»[2]

[1] -یئنه اوردا، ص. ۴۶.

[2] -یئنه اوردا، ص. ۲۶۷.

گونئی‌ده میلّی حرکات: سوال‌لار و وظیفه‌لر[1]

حادثه‌لرین منطیقی گؤستریر کی، یاخین آی‌لاردا بیزی دراماتیک گلیشمه‌لر گؤزله‌ییر. بئله گئتسه، حادثه‌لر همیشه اولدوغو کیمی بیزی قاباقلایاجاق، بیز ده اونون دالینجا یوگوره-یوگوره، اونا چاتماغا چالیشاجاغیق. گونئی‌ده ده، قوزئی‌ده ده سون یوزایلین تجروبه‌سی گؤستریر کی، بو جور گئجیکمه آغیر ایتکی‌لره نه‌دن اولور. ان سون حادثه سووئت اتفاقی دئییلن شَر ایمپئریاسی‌نین داغیلماسی ایدی. بیز بو گلیشمه‌یه، پئرسپئکتیوه میلّت اولاراق حاضیر اولمادیغیمیزدان ائرمنی تهدیدینی گؤره بیلمه‌دیک. تشبّوث ائرمنی‌لرین الینه کئچدی و ایندی قاراباغلا باغلی دوروم - ماغمین وضعیتده اولماغیمیز معلوم گئرچکلیک‌دیر. یا ۱۹۷۹-جو ایلین سونوندا گونئی‌ده‌کی شرطی اولاراق شریعتمداری حرکاتی آدلاندیردیغیمیز پروسئسی گؤتورک. آز واختدا خلقِ-موسلمانا یوز مین‌لرله آدام قوشولدو. حتی دئییرلر، بو پارتیانین عضولری‌نین سایی ۴ میلیونا چاتمیشدی. حرکاتین سؤنمه‌سی‌نین موختلیف سبب‌لرینی دئیه بیلرلر. بو سبب‌لر سیراسیندا بیریسی، بیزیم فیکریمیزجه، چوخ اؤنملی ایدی.

[1] -۲۰۱۲-جی ایلین ۲۴ فئورال تاریخینده گونازتی‌وی-ده «میلّی حرکاتین اساس‌لاری» مؤوضوعسوندا چیخیشین اساس تئزیس‌لری.

بو دا آزربایجانین، عمومیّتله، میلّتیمیزین بو گلیشمه‌لره حاضیر اولماماسی ایدی. ایدئولوژی-سیاسی اینفراستروکتور [آلت‌یاپی] بو گلیشمه‌لره حاضیر اولمادیغیندان بیز بیر میلّت اولاراق اودوزدوق.

بو آرادا باشقا بیر فیکری ده دئمک ایسته‌ییرم. گونئیلی سویداش‌لاریمیزدان بیری بیر یازی‌سیندا **آخج** حاکیمیتینی بحرانی گؤرمه‌مکده و اویغون اولاراق بحران ایداره‌چیلیگی قایدالارینی تطبیق ائتمه‌دیگینه گؤره تنقید ائدیردی. حاقلی ایدی. بو مسئله ایندیکی اقتدارا دا عایددیر. بئین‌الخالق موناسیبت‌لر نظریه‌سینده بحران ایداره‌چیلیگی تئوری‌سی وار. عمومیّتله، بو، اجتماعی حیاتین بوتون ساحه‌لرینه تطبیق ائدیله بیلن تئوری‌دیر. یاخین هفته‌لرده، یا آی‌لاردا ایران‌دا عمللی-باشلی بُحرانین یارانماسی احتیمالی کیفایت قدر رئال‌دیر. آرتیق اقتصادی بُحرانین ایلک گؤستریجی‌لرینی، ایران پولونون قیمت‌دن دوشمه‌سینی، باهالیغین داها سرعتله آرتماسینی و سایره‌نی گؤرمکده‌ییک. ایران دونیادان تجرید ائدیلمکده‌دیر. رهبر خامنه‌ای ایله پرزیدنت احمدی‌نژاد بیر-بیری ایله یاریشا گیره‌رک آپاردیقلاری عاغیل‌سیز سیاستله بو تجریداولونمانی آرتیریرلار. ایرانی داها آرتیق سرعتله هدفه گتیریرلر.

ایران‌داکی تئوکراتیک [دینی] رژیمین نئجه هدف‌دن یاییندا بیله‌جگی حاقّیندا آغلاباتان وئرسیا ایره‌لی سورمک چتین‌دیر. حتی مسئله، بیزجه، رژیم چرچیوه‌سیندن آرتیق چیخیب. ایران-فارس دؤولتی‌نین اولوم-اؤلوم مسئله‌سینه چئوریلیب. ایرانا تضییق ماشینی ایشه دوشوب. نئفتین قیمتی قالخدیقجا، تضییق ماشینی داها تأثیرلی واسطه‌لره ال آتاجاق. هر هانسی شکیلده، دئیک کی، اؤلکه‌ده حربچی‌لر چئوریلیش ائدیب، مولّا رژیمینی دئویردیکدن سونرا دا غرب، ایرانین یاخاسیندان ال چکمه‌یه‌جک. یا دا ایندیکی مولّا رژیمی بئین‌الخالق آتوم انرژی‌سی آگئنتلیگی (ب‌آ‌ئ‌آ) ایله، داها دوغروسو، بؤیوک دؤولت‌لرله امکداشلیغا راضی اولسا بئله، موناسیبت‌لرین دوزلمه‌سی چتین اولاجاق.

ایرانین ایندیکی دورومو ایراقین ۲۰۰۳-۲۰۰۲-جو ایل‌لرده‌کی وضعیتینه اوخشاماغا باشلاییب. صدّام سوندا راضیلیق وئرمیشدی موشاهیده‌چی‌لرین فعالیتینه. اونلار دا دیکتاتورون یاتاق اوتاغیناجان گیردیلر، هئچ نه ده تاپمادیلار. آمّا آمئریکانین او زامانکی دؤولت کاتیبی کالین پاوئل تهلوکه‌سیزلیک شوراسیندا چیخیش ائدیب، ایراق‌دا کوتله‌وی قیرغین سیلاح‌لاری‌نین اولدوغونو اساسلاندیرماغا چالیشدی. دونیا پاوئلین گتیردیگی

«دلیل‌لر»ه گولوردو. بونا باخمایاراق، ایراق ایشغال ائدیلدی. اؤلکه صدّام کیمی عاغیل‌سیزلارین اوزوندن خارابازارا چئوریلدی.

دونیانین، داها دوغروسو، بؤیوک دؤولت‌لرین «ایران پروبلمی» نظری پولئمیکا [موباحیثه]، پروبلم سویه‌سینی چوخدان کئچیب. رسمی شخص‌لر ساواشین تاریخی ایله باغلی جدی-جدی بیانات‌لار وئریرلر. یاخین آی‌لار گونئی، عمومیّتله، آزربایجان اوچون بو طرف‌دن ده باخاندا مؤحتشم فورصت‌لر یاراداجاق. البته، ریسک‌لر ده اولاجاق. ان بؤیوک ریسک یوزایلده بیر، یا ایکی دفعه یارانان بو فورصتی قاچیرماق اولاردی. پریوریتئت‌لری [اولویّت‌لری]، گلیر-چیخارلاری یاخشیجا حسابلاماق لازیم‌دیر.

بونونلا بئله اونو دا دئمه‌یه مجبوروق کی، ایسراییللین، یا آمئریکانین ایرانلا ساواشا باشلاماسی ایران‌دا بیزیم میلّی پروبلمیمیزین آوتوماتیک حلّی دئمک دئییل‌دیر. گونئیلی-قوزئیلی بو گلیشمه‌لره حاضیر اولمالی‌ییق. آمّا نئجه؟ گونوموزون اساس سوالی بودور. بو سوالا دوزگون جاواب وئره بیلمک اوچون آزیندان بیر آلت-سوالی جاوابلاندیرمالی‌ییق.

بیر میلّت اولاراق بونا قادیریک‌می؟

۱۹۰۵-جی ایلین فئورالی. باکی‌دا ائرمنی‌لر قیرغین تؤره‌دیرلر. آزربایجان میلّی قوه‌لری نین قارشی‌سیندا تورک و موسلمان‌لاری دوشمن بیلن چار حکومتی و اوندان دا آرتیق دوشمنه چئوریلمیش ائرمنی‌لر دورووردو. بو واخت ائرمنی میلّی گوجو نه‌دن عبارت ایدی؟ موتشکّیل پارتیالاری، سیلاحلی دسته‌لری، مرکزلشدیریجی کیلسه‌سی، سیاسیلشمیش زنگین بورژوازیاسی، فورمالاشمیش میلّی مطبوعاتی ایله ائرمنی‌لر قونشولاردان بیر نئچه دفعه گوجلو گؤرونوردولر. ان گوجلو پارتیاسی داشناکسوتیون ایدی. داشناکسوتیون آرتیق حربی-سیاسی اوردئنه [گیزلی بیرلیک] چئوریلمیشدی. روس پولیسی‌نین وئردیگی معلوماتا گؤره، اینقیلاب دؤورونده داشناکسوتیونون ۱۶۵ مین عضوو واردی. ایختیاریناکی حربی دسته‌لرده دؤیوشچولرین سایی ایسه ۱۰۰ مینه چاتیردی. تئروریست حاضیرلاماق اوچون بو تشکیلاتین بولقاریستان‌دا خصوصی حربی مکتبی، لوندون‌داکی ائرمنی میلّی بانکیندا ایسه ۱ میلیون فونت ایستئرلینق حجمینده حسابی واردی. حربی دسته‌لری ساخلاماق اوچون ۱۰ میلیون روبلا قدر بودجه خرجله‌نیردی. اونلارلا روس مأمورو تئرورا معروض قالدی. ائرمنی‌لر بو زامان او درجه‌ده گوجلو ایدیلر کی، اونلار روسیا ایمپئریاسی‌نین قافقازداکی عالی تمثیلچی‌سی

قراف قولیتسینی، باکی قوبئرناتورو کنیاز ناکاشیدزئنی بئله هدفه آلماغا جسارت ائتدیلر، اونلارا سوءِ-قصد دوزنله‌دیلر.

بیر سؤزله، تورک‌لر و ائرمنی‌لر موختلیف شرط‌لرده یئنی سیاسی موباریزه مرحله‌سینه گیریردیلر. میلّی گوج‌لر فرقلی ایدی. ائرمنی‌لر سیاسی تشکیلاتلانما، اقتصادی قودرت، دؤولت اورقان‌لاریندا تمثیلچیلیک، تحصیل، مطبوعات و ب. ساحه‌لرده‌کی آچیق-آیدین اوستون گوج‌لرینه گوونیب، گونئی قافقازدا دومینانت [حاکیم] گوج اولماق ایدّعاسیندا ایدیلر. ائرمنی میلّی حرکاتی بیر قدر ده قاباغا گئدیب، گله‌جک موختار ائرمنیستان‌دا اهالی‌نین اکثریتی‌نین ائرمنی‌لردن عبارت اولماسی اوچون بو جوغرافیانی تورک‌لردن تمیزله‌مگی پلانلاییردیلار. داشناکسوتیون، تورک‌لری ده اؤزونه تابع ائتمک فیکرینده ایدی. بو مقصدله داشناکسوتیون، موسلمان‌لارا عنوانلانمیش مین‌لرله بیاننامه یایدی. بورادا موسلمان‌لاری روس حکومتینه - «تک دوشمنه قارشی» بیرگه موباریزه‌یه چاغیردی. آمّا چاغیریش - بیاننامه‌لر، ماراقلی‌دیر کی، ائرمنی‌لرله ایش بیرلیگینه گئتمه‌ین موسلمان‌لارا تهدیدله بیتیردی: «حاضیر اولون: بیز تورپاغی سیزین قانینیزا بله‌یه‌جک، سیزین مئییت‌لرینیزی بوتون دونیانی بورویه‌جک آتشه وئره‌جه‌ییک.»

قافقازلارین بو فاجعه‌لی حادثه‌لری ۱۹۰۵-جی ایل فئورالین ۶-دا باکی‌دا بیر موسلمانین ائرمنی‌لر طرفیندن اؤلدورولمه‌سیندن سونرا باشلادی. سیلاحلی توققوشمالار و تالان‌لار اوچ گون چکدی. رسمی ایستاتیستیکایا [آمارا] گؤره، اؤلن‌لرین سایی ۲۴۹ نفر ایدی، آمّا فاکتیک اولاراق مین نفردن چوخ آدام اؤلدورولموشدو. فئورالین ۲۱-۲۰-ده بو حادثه‌لر ایرَوان‌دا تکرارلاندی. داها سونرا تئرور و قتل حادثه‌لری ناخچیواندا (مایین ۱۲-دن آیین سونونادک)، شوشادا (یونون باش‌لاریندا)، یئنی‌دن باکی‌دا (۲۶-۲۰ آوقوست)، باش‌نوراشئنده (سئنتیابرین سون‌لاری)، قازاخ‌دا (سئنتیابرین سون‌لاری)، گنجه‌ده (۱۸-۱۵ نویابر) و تیفلیس‌ده (۲۱ نویابر) باش وئردی. ۱۹۰۶-جی ایلین بیرینجی یاری‌سیندا قیرغین‌لار سنگیسه ده موختلیف یئرلرده داوام ائتدی. ایل‌یاریم عرضینده هر ایکی طرف‌دن ۱۰ مینه قدر آدام هلاک اولدو.

ائرمنی‌لرین هوجوم‌لارینا تورک توپلومو حاضیر دئییلدی. پارتیاسی، تشکیلاتی، سیلاحلی دسته‌لری یوخدو. اودور کی، رئاکسیاسی گئجیکدی، ایتکی‌لر چوخ اولدو. بونونلا بئله بو حادثه‌لر تورک‌لری تشکیلاتلانما، اؤزونو مدافعه احتیاجینا ایناندیردی.

۱۹۰۶-جی ایلده احمد بی آغا اوغلونون باشچیلیغی ایله مشهور دیفاعی پارتیاسی یاراندی. اونلارلا تورک دوشمنی محو ائدیلدی. اونلارین آراسیندا روس مأمورو، ائرمنی باش

کسنی، تورک ساتقینی دا واردی. ۱۹۰۶-جی ایلین سون‌لاری اوچون آرتیق دیفاعی و مدافعه پارتیالاری‌نین فعالیتی نتیجه‌سینده نیسبی پاریتئت [دنگه] یاراندی، ائرمنی‌لر تئرور حادثه‌لرینی دایاندیردیلار.

تاریخی کئچمیشیمیزین بو فاکتی گؤسترییر کی، بو میلّتین مقاومت، موباریزه گوجو، پوتئنسیالی چوخ‌دور. پروبلم بو پوتئنسیالی ایشه سالماقدادیر. تاریخیمیزین باشقا دؤورلریندن ده مثال گتیرمک مومکون‌دور. نهایت، قوزئی آزربایجانا باغیمسیزلیغی باغیشلامادیلار. قوزئی‌ده ایستیقلال حرکاتی‌نین مین‌لرله شهیدی، اونلارلا لیدئر کادروسو، یوز مین‌لرجه ایشتیراکچی‌سی، سیرا نفرلری اولوب. بونو تاریخ شعورو اولان هر کس بیلیر.

میلّی حرکاتدا هانسی جریان‌لار وار، هانسی داها ائفئکتلی‌دیر؟

ایندی گلک اساس مسئله‌یه. دونیا تاریخی گؤسترییر کی، میلّی حرکات داخیلینده چئشیدلی جریان‌لار اولور. نظریه ده، تاریخی تجروبه ده بونو دئییر. گونئی میلّی حرکاتیندا بو چئشیدلیلیک طبیعی‌دیر.

بو یازی‌نین مؤلّیفی فیکیر و عمل باخیمیندان ایستیقلالچی‌دیر. حتی داها آرتیق - بوتؤو، دئموکراتیک آزربایجان دؤولتی آرزوسوندا اولان بیر آدام‌دیر. آمّا سیاسی پروسئس‌لر بیر وطنداشین آرزوسونا، یا ایراده‌سینه گؤره دئییل، اؤزونون قانون‌لارینا اویغون اولاراق گئدیر.

حاضیردا مؤوجود اولان موختلیف فیکیر آخیم‌لارینا باخاق.

بیرینجی آخیم - ایستیقلالچیلیق

دونیا تاریخی و نظریه‌سی آیدین گؤسترییر کی، موستقیل دؤولتی اولمایان میلّت اؤزونو قورویا بیلمیر. اؤز مدنیتینه صاحب چیخا بیلمیر. گونئی آزربایجانین سون ۱۰۰ ایللیک تاریخی بونا شاهیددیر. آدی «عجم» اولان‌لار بیزی دیلسیز قویدولار. تحقیر ائتدیلر، تحقیر ائتمکده داوام ائدیرلر. ایستیقلالچی‌لارین «نییه محض ایستیقلال؟» سوالینا جاواب وئرمه‌سی آسان‌دیر، بو جاوابی ایلک نؤوبه‌ده بو ۱۰۰ ایللیک موختاریت تجروبه‌سی‌نین اوغورسوزلوغو ایله اساسلاندیرماسی منطیقلی‌دیر. اؤزللیکله، ایران خاریجینده بو ایدئیانی تبلیغ ائتمک اولار و لازیم‌دیر. آنجاق بو شوعارلا اؤلکه داخیلینده آچیق فعالیت گؤسترمک پراکتیک اولاراق

مومکون دئییل. ایندیکی مرحله‌ده گونئی‌ده ایستیقلالچی‌لارین سوسیال بازاسی‌نین او بیری آخیم‌لارا نیسبتاً محدود گؤرونمه‌سی ده، بیزجه، آنلاشیلان‌دیر. بونونلا بئله، بو آخیمین اولماسی میلّی حرکاتین ان واجیب ایمپئراتیولری (طلب‌لری)ندن بیری‌دیر.

البته، باغیمسیزلیق هر بیر میلّت اوچون ان یوکسک دیَردیر. آمّا بو باغیمسیزلیغی نئجه الده ائتمک اولار؟ اونو نئجه قوروماق اولار؟ ایسراییل، آمئریکا و باشقا اؤلکه‌لر ناتو-سو ایله بیرلیکده ایرانی بومبالاسالار بئله، تئهران‌داکی مرکزی حاکیمیت، اوردوسو، پولیسی، باشقا گوج‌لری ایله بیرلیکده قالاجاق. بو حاکیمیت هانسی شرط‌لرده آزربایجانین ایستیقلالینی، یا موختاریتینی قبوللانا بیلر؟ آزربایجان‌دا اعلان اولونموش موختار، یا موستقیل قورومو هانسی اؤلکه تانییار؟

۱۷-جی یوزایلده یارانمیش بئین‌الخالق موناسیبت‌لر سیستئمی‌نین اؤزگینده سووئرئنلیک پرینسیپی دورور. بو همین پرینسیپ‌دیر کی، دونیا مشخّص سرحدلری ایله تانینمیش اؤلکه‌لرین بؤلونمه‌سینه چوخ هوس‌سیز یاناشیر. بئین‌الخالق حقوقدا تعیینی-موقدّرات حاقّی‌نین یانیندا باشقا بیر پرینسیپ ده وار - دؤولت سرحدلری‌نین زورلا دییشمزلیگی پرینسیپی. (قاراباغ دانیشیق‌لاریندا آزربایجان رسپوبلیکاسی‌نین وورغولادیغی اساس پرینسیپ ده محض بودور). بیر سؤزله، «ایستیقلال»، «باغیمسیزلیق» چوخ شیرین سؤزلردیر. آمّا اونو نئجه، هانسی شرط‌لرده (آزربایجان‌داخیلی، اؤلکه‌داخیلی، بئین‌الخالق میقیاسدا) الده ائده بیلریک؟

گؤروندوگو کیمی، جاوابلاناسی سوال‌لار چوخ‌دور. دوزگون، چوخ‌واریانتلی کونسئپت‌لر اولمالی‌دیر. اونون دئتال‌لاری‌نین مئدیادا گؤرونمه‌سینه هئچ احتیاج دا یوخدور. آمّا ایستیقلالچی پارتیالارین رهبرلیگی دئتال‌لاری ایله بو کونسئپتی ایشله‌ییب-حاضیرلایا، اونو قبول ائتدیکدن سونرا ایشینی بو کونسئپته اویغون قورا بیلر. البته، پارتیا رهبرلیگی‌نین قبول ائتدیگی بو سندین - یول خریته‌سی ده دئمک اولار - عمومی پرینسیپ‌لری ایستیقلالچی قوه‌لرین، عمومیّتله، میلّتیمیزین ایختیارینا قویولسا، منجه، فایدالی اولار. بئله بیر سندین لوزوموندا راضیلاشدیقدان سونرا، گلین دوشونک گؤرک بو سندی بیزلر حاضیرلایا بیلریک‌می؟ ناصر پورپیرار تکباشینا ایرانین ۸۰ ایللیک رسمی پان-ایرانیست تاریخچیلیگینی آلت-اوست ائله‌دی... بیز بو سندی حاضیرلایا بیلریک، ایستیقلال فیکرینی یاییب، ایستیقلالچی‌لارین سیرالارینی گئنیشلندیره بیلریک. و داها واجیبی - بو ایشی گؤرمه‌لی‌یک!

ایکینجی آخیم - فئدئرالچیلیق

دئییلدیگی کیمی، ایران‌دا فئدئرالچیلیق، یا موختاریت حرکاتی‌نین ۱۰۰ ایلدن آرتیق تاریخی وار. بو تاریخه قیساجا نظر سالاق. ان واجیبی ایسه اونون درس‌لری‌نین نه‌دن عبارت اولدوغونو معیّن ائتمه‌یه چالیشاق.

ایرانین «ممالکی-محروسه» کاراکترلی ایمپئریا اولماسی، ۴ ایالت، ۲۶ ویلایت‌دن عبارت اولماسی قاجارلارین میلّی موناسیبت‌لرین فؤوقونده اولماسی معلوم حقیقت‌لردیر. ایالت و ویلایت انجومن‌لری اینستیتوتو مشروطه اینقیلابی‌نین ان موهومّ قازانجی ایدی. ایران‌دا فئدئرالیزم محض بو انجومن‌لره اساسلانمالی ایدی. تئهرانا وکیل‌لرین یاری‌سی‌نین وئریلمه‌سی، داها اؤنملی‌سی - فارس دیلینه دؤولت دیلی ایستاتوسونون وئریلمه‌سی فارس‌لارین مشروطه اینقیلابیندان اساس قازانج‌لاری ایدی... بیز آزربایجانین و تورک‌لرین مشروطه اینقیلابیندا فعال ایشتیراکی ایله فخر ائدیریک. آمّا گلین گؤرک، ستّارخان و یوزلرله اینسان نه‌یه خاطیر قان‌لارینی تؤکدولر؟ رحمتلیک تبریزلی علی، مشروطه اینقیلابیندا تورک‌لرین ایشتیراکینا چوخ یاخشی قیمت وئرمیش‌دیر: «بیز یورغا گئتدیک، فارس‌لار میندیلر».

۱۹۲۱-۱۹۱۷-جی ایل‌لرده ایران‌دا (آزربایجان، گیلان، خوراسان) موختاریت حرکات‌لاری باش وئردی. بو حرکات‌لار تئهران‌داکی ایستیبداد حاکیمیتی‌نین ضعیفله‌دیلمه‌سینه، اؤلکه‌نین خاریجی تأثیردن آزاد اولونماسینا، ایرانین فئدئراتیو شکیلده یئنی‌دن قورولماسینا یؤنلمیشدی. ضعیف جهتی: بو حرکات‌لار لوکال کاراکترلی ایدی، تئهران‌داکی رسپوبلیکا حرکاتی، یا تئهرانین ظلمونو آزالتماق ایسته‌ین قوه‌لرله علاقه قورمامیشدی؛ ۲۰-ایللیک موباریزه دؤورونو (۱۹۲۵-۱۹۰۵) تورک‌لرین «*سیاسی فداکارلیغی، هم ده میلّی غفلت*» دؤورو سایماق اولار.

۲۱ آذر حرکاتی اوّلکی‌لردن فرقله‌نیر. محض بو حرکات زامانی میلّی موختاریت پرینسیپ‌لری اورتایا آتیلدی... حرکاتین رهبری سید جعفر پیشه‌وری‌نین اعترافی چوخ قیمتلی‌دیر. او، باغیروولا معلوم فیکیر موناقیشه‌سینده بیلدیرمیشدی کی، ۲۱ آذر حرکاتی‌نین ان ضعیف جهتی باشقا ایران خالق‌لاری ایله سیخ موناسیبت‌لرین قورولماماسی ایدی.

ایسلام اینقیلابی و اوندان درحال سونرا موختاریت مسئله‌سی اورتایا آتیلدی. موختلیف موختاریت مودئل‌لری - خودموختاری، خودگردانی - ایره‌لی سورولدو. آزربایجان طرفی

اومیدلرینی آیت‌اله شریعتمداری‌یه باغلادی. او ایسه میلّی موختاریت پرینسیپ‌لری عوضینده آزربایجان‌دا تعیینات‌لارین اونونلا راضیلاشدیریلماسی لوزومونو اورتایا آتدی... بیزجه، بو موباریزه مرحله‌سی‌نین ان بؤیوک درسی بودور: شخصیتین دئییل، ایدئیانین دالینجا گئتمک لازیم‌دیر.

آزربایجانا موختاریت ایسته‌ین قوه‌لر آشاغیداکی سوال‌لارا جاواب وئرمک مجبوریتینده‌دیرلر:

تئهران اؤزونو مؤحکملندیردیکدن سونرا یئرلی موختاریت‌لری بیر قایدا اولاراق آسانلیقلا لغو ائده بیلیب. بو موختاریتین تأمیناتی نه اولا بیلر؟ نئجه ائتمک کی، تئهران وئردیگی وعده‌لره، یا ایمضالادیغی سندلره خیلاف چیخماسین؟ بو، بیرینجی درجه‌لی، چوخ اؤنملی مسئله‌لردیر. بو مسئله‌لری حلّ ائتمه‌یینجه هئچ بیر ایستیقلالچی، یا سیرادان وطنداش موختاریته اینانمایاجاق. *موختاریتین قالیجی، داواملی اولماسی* اوچون، مثلاً:

۱. موختار قورومون فئدئراسیادان، یا کونفدراسیادان آزاد صورتده چیخماق حاقی تانینمالی‌دیر؛ چونکی موختاریت - اینگیلیسجه «authonomy» - اصلینده آزادلیق دئمک‌دیر و فئدئرال، یا کونفدرال دؤولت اصلینده کؤنوللو بیرلشمه آنلامینا گلیر؛

۲. مرکزی حکومت حقوقی-سیاسی عؤهده‌لیک‌لر گؤتورمه‌لی‌دیر؛ بو بئین‌الخالق سویه‌ده ده اولا بیلر، اؤلکه آنایاسیندا دا تثبیت ائدیله بیلر؛

۳. تئهران حکومتی‌نین یئرلی موختار قورومو سیلاح گوجونه لغو ائتمه‌مه‌سی اوچون باشقا ایشلک مئخانیزم‌لر اولمالی‌دیر. مثلاً، بو موختار قورومون ایختیاریندا یئرلی اؤزونومودافعه قوه‌لری‌نین اولماسی؛ ایران اوردوسونا بورادان یئیگیلان عسگرین یئرلی قارنیزون‌لاردا خیدمت ائتمه‌سی؛ یئرلی قارنیزون‌لارین کوماندیرلری‌نین یئرلی اهالی‌دن اولماسی و ب.

فئدئرالچیلیغی تمثیل ائدن قوه‌لرین قارشی‌سیندا دوران باشقا بیر وظیفه موتّفیق‌لرله سیخ علاقه‌لرین قورولماسی ساییلا بیلر. موتّفیق‌لر سیراسیندا باشقا فارس اولمایان خالق‌لارین میلّی حرکات‌لاری و تئهران‌داکی دئموکراتیک، آنتی-تئوکراتیک، لیبئرال حرکات‌لار چوخ اؤنملی‌دیر. بلکه ده قاچینیلمازدیر. اعتراض اولا بیلر کی، فارس‌لار آراسیندا دئموکراتیک قوه یوخدور. اگر بئله‌دیرسه، اوندا غئیری-فارس‌لارین اؤزلری عموم-ایران دئموکراتیک حرکاتینی یاراتمالی‌دیرلار. ایران‌دا نورمال رژیمین اولماسینی ایسته‌ین‌لر -فارس‌لار داخیل- آنلامالی دیرلار کی، ایران چوخ‌میلّتلی دؤولت‌دیر، میلّی سیتم لغو اولونماسا، اونلار دا نورمال رژیمده یاشاماق شانسی الده ائده بیلمه‌یه‌جکلر. یاشیل‌لار حرکاتی‌نین سون ایل‌لرده ایره‌لی گئتمه

مه‌سی‌نین سبب‌لریندن بیری ده، میلّی حرکات‌لارین اونو مدافعه ائتمه‌مه‌سی ایدی. «ایرانا دئموکراتیا، آزربایجانا موختاریت» شوعاری، منجه، مقبول شوعار سایبلمالی‌دیر. بو تئزیسی قبول ائتمه‌ین فارس‌لار، یا فارس‌قافالی‌لار ساده‌جه ایرقچی‌دیرلر.

بو آرادا بیر سوالا دا آیدینلیق گتیرمک مجبوریتینده‌ییک: ایران، روسیا تیپلی دؤولت‌لرده دئموکاتیکلشمه‌نین لیمیتی وارمی، باشقا سؤزله، بورادا حقیقی دئموکراتیک و فئدئراتیو دؤولتین اولماسی مومکوندورمو؟

فئدئرالچی قوه‌لر دونیادا مؤوجود اولان *موختاریت مودئل‌لریندن* هانسی‌نین آزربایجانا و ایرانا داها اویغون اولدوغو ایله باغلی آراشدیرما آپاریب، قرارلارینی بیلدیرمه‌لی‌دیرلر. بو مودئل‌لر ده دونیانین سیاسی تجروبه‌سینده ایسته‌نیلن قدردیر: آدی اولوب، دادی اولمایان سووئت تیپلی موختاریت‌دن توتموش، تام موستقیللیگه یاخین اولان آلاند آدالاری موختاریتینه قدر.

کیمی‌لری دئییر کی، مولّا رژیمی عؤمرونو اوزاتماق اوچون *فئدئراسیایا دا راضی اولار*. بو، تامامیله یانلیش فیکیردیر. مولّا رژیمی مکتب‌لرده آنا دیلینده دیل و ادبیات درس‌لرینه بئله ایجازه وئرمیر، اؤزونون یازدیغی آنایاسانی بئله پوزماقدا داوام ائدیر. هم ده اونا گؤره یانلیش فیکیردیر کی، مولّا رژیمی‌نین میلّی موختاریت وئرمه‌سی سوندا اؤزونون حاکیمیت‌دن گئتمه‌سی، اؤلکه‌ده دئموکراتیک ایداره‌چیلیگین قورولماسی دئمک اولاردی.

«بو فئدئراسیا ۳۰-۲۰ ایل سوره بیلر، منیم ده اونا عؤمروم یئتمز» دئیه بیر سویداشیمیز تئلئفونلا اندیشه‌سینی دیله گتیرمیشدی. موختاریتین، دئیک کی، ۳۰-۲۰ ایل اوزاناجاغی دئییلن موطلق قایدا یوخدور. ۱۹۱۷-جی ایلده قوزئی آزربایجان‌دا اراضی-میلّی پرینسیپ‌لرده موختاریت طلبی‌نین عؤمرو هئچ بیر ایل ده چکمه‌دی. ۱۹۱۸-جی ایلین آپرئلینده (مایبندا دئییل - زاقافقازیا فئدئراسیاسی محض آپرئلده روسیادان موستقیللیگینی اعلان ائتدی) آرتیق قوزئی، روسیادان آیریلمیشدی، موستقیل ایدی. زاقافقازیا فئدئراسیاسی‌نین عؤمرو ایسه جمعی ۴۰ گون چکدی. سووئت‌لرده بو، ۷۰ ایل چکدی. آمّا دونیا دا دییشیب، میلّتیمیز ده ۹۰ ایل اوّلکی دئییل. واجیب مسئله‌لردن بیریسی ده قوزئی آرتیق ۲۰ ایل‌دیر باغیمسیزدیر.

فئدئرالیست کسیم *«هارادیر وطنیم؟»*، «بیز کیمیک، کئچمیشیمیز نه اولوب، گله‌جگیمیز نئجه اولمالی‌دیر؟» سوالینا دوزگون جاواب وئرمه‌لی‌دیر. حقیقی

فئدئرالیست‌دیرسه، وطنی‌نین محض آزربایجان اولدوغونو بیلدیرمه‌سی طلب ائدیلیر. گؤرونن اودور کی، بو ساحه‌ده، اونلارین بعضی‌لری‌نین پروبلم‌لری وار.

دئییلن‌لره بیر فیکری ده علاوه ائتمکده فایدا وار. ایران اهالی‌سی‌نین یوزده ۴۰-نین (تورک‌لرین) نماینده‌لری‌نین تمثیل اولونمادیغی تشکیلات لئگیتیم (مشروع) ساییلا بیلمز، ایران‌داکی خالق‌لاری تمثیل ائتمک صلاحیّتینه صاحب اولا بیلمز. اودور کی، یئنی «نامتمرکز» (مرکزسیزلشمه) پرینسیپ‌لرینده ایرانین بوتؤولوگونو قوروماق ایسته‌ین‌لر تورک‌لرین نماینده‌لرینی بو تشکیلات‌لارا جلب ائتمک مجبوریتینده‌دیرلر.

اوچونجو آخیم - مدنی موختاریتچیلیک

شرطی اولاراق *مدنی موختاریتچی، یا «دیلچی»* آدلاندیرا بیله‌جگیمیز میلّی، تورکچو آیدین‌لارین بیر حیصّه‌سی‌نین اساس تئزیسی بودور: میلّی شعورو یوکسلتمک لازیم‌دیر، قوی خالقا میلّی شعور وئرک، قالانینی اؤزو حلّ ائده‌جک. بو کسیم ایندی سیاسی مقصد قویمور قارشی‌سینا، معاریفچیلیگی، آیدینلانمانی و آیدینلاتمانی یئترلی ساییر... بو آیدین کسیم ایستیقلالچی و فئدئرالچی کسیمین ان طبیعی موتّفیقی‌دیر.

اونلارین بوگون، یا صاباح سیاسیلشمه‌سی هئچ ده واجیب دئییل. اینانیلماز اسکیکلیگیمیز اولان میلّی شعور مسئله‌لری‌نین حلّ اولونماسینا بؤیوک احتیاج وار. گونئی‌ده تورکچولوگون قارشی‌سیندا دوران مسئله‌لری بو جور سیرالاماق اولار:

- تورک میلّتی، تورک دیلی، تورک ادبیاتی، تورک کولتورو و ب. آنلاییش‌لارین مدافعه‌سی؛ «آذری»چیلیکله موباریزه؛

- دوغرو-دوزگون، ایناندیریجی تاریخ شعورونون فورمالاشدیریلماسی؛ (خئیلی ایش‌لر گؤرولوب، دوکتور زهتابی‌یه، تبریزلی علی‌یه، حصاری‌یه رحمت دیله‌یک، دوکتور جاواد هئیته، حسن راشیدی‌یه شوکران‌لاریمیزی چاتدیراق)؛ اؤزللیکله بو سوال‌لارا آیدینلیق گتیرمک لازیم‌دیر:

۱. میلّی تاریخیمیز تورکولوژیده، یوخسا ایرانیستیکادا یئر آلمالی‌دیر؟

۲. تورک سولاله‌لری نییه میلّی مدنیتیمیزه صاحب چیخمادیلار؟

۳. مذهب مسئله‌لری میلّتلشمه سورجینده نئجه رول اوینادی؟ بو مسئله ایله باغلی ایندی نه تکلیف ائتمک اولار؟

۴. عمومیّتله، میلّی تاریخیمیزین، اؤزللیکله سون ۲۰۰ ایلده هانسی درس‌لری وار و اوندان هانسی نتیجه‌لری چیخارتمالی‌ییق؟

- میلّی تحصیل سیستئمی‌نین قورولماسی ضرورتی‌نین اساسلاندیریلماسی؛
- میلّی دیلده تمیزلیک و دیلین اینکیشافی؛
- اسکی ایدئولوژی-سیاسی ایرثین (زردابی، احمد آغا اوغلو، علی حسین‌زاده، علی مردان توپچوباشی، رسول‌زاده، میرزه‌بالا ممّدزاده و ب.) منیمسه‌نیلمه‌سی؛
- یئرلیچیلیک و طایفاچیلیغین آلتئرناتیوی کیمی میلّی بیرلیک فیکری‌نین فورمالاشدیریلماسی؛
- آدلارین و سوی‌آدلارین میلّیلشمه‌سی؛
- آزربایجان جوغرافیاسی خاریجینده‌کی سویداش‌لارلا علاقه‌لرین گوجلندیریلمه‌سی؛
- تورک دونیاسی‌نین بیرلیگی شعورو و ب.

گونئی‌ده آزربایجانچیلیق مفکوره‌سی‌نین طلب‌لرینی آشاغیداکی کیمی فورموله ائتمک اولار:

- ایران‌دا تورک اتنیک زوناسی‌نین و گونئی آزربایجانین سرحدلری‌نین بلیرلنمه‌سی؛ هارادیر آزربایجان؟ سوالینا اساسلاندیریلمیش علمی جاوابین حاضیرلانماسی؛
- بوتؤو آزربایجان شعورونون فورمالاشدیریلماسی؛
- اقتصادی و سوسیال-دئموقرافیک ساحه‌لرده تئهران حکومتی‌نین آیری-سئچکیلیک سیاستی‌نین ایفشاسی و ب.

«بوتؤو ایرانچی‌لار»ین دلیل‌لری نه‌دیر؟

شرطی اولاراق «بوتؤو ایرانچی‌لار» آدلاندیرا بیله‌جگیمیز بعضی میلّی ضیالی‌لاریمیزین فیکیرلری و داورانیش‌لارینی دا نظردن کئچیرمه‌لی‌ییک. بیزیم موشاهیده‌لریمیزه گؤره، اونلارین بیر حیصّه‌سی فارس کولتور اوربیتیندن قوپمایان، فارس ادبیاتینی اؤزلری اوچون عوض‌ائدیلمز دَیَر بیلن اینسان‌لاردیر.

تورکچو یازارلارین بیر بؤلومونون بوتون ایرانی وطن سایمالاری سببی اوزرینده دورماق گرک‌دیر. بیزجه، بو ضدیّتلی یاناشمانی آشاغیداکی دلیل‌لرله ایضاح ائتمک اولار.

۱. ایران‌دا آزربایجان و تورکلوک مسئله‌لرینه حصر ائدیلمیش کیتاب و مقاله‌لرین یازارلاری، «تجزیه-طلب‌لیک»ده (بؤلوجولوکده) اتّهام اولونماماق اوچون بو «قورویوجو کمر»دن ایستیفاده ائتمک مجبوریتینده‌دیرلر. بیزجه، بو دلیل، یا سبب گئرچک و صمیمی دیرسه، منطیقه ده اویغون‌دور، اونا آنلاشیقلی یاناشماق لازیم‌دیر.

۲. تاریخی آزربایجان‌دان کناردا مسکونلاشمیش تورک‌لرین (شیراز اطرافیناکی قاشقای تورک‌لری کیمی) وارلیغی؛ سون ۶۰-۵۰ ایلده میلیون‌لارلا تورکون آزربایجان‌دان ایرانین باشقا یئرلرینه کؤچمه‌سی، آزربایجان‌داکی تورک‌لرین ایران‌دا یاشایان تورک‌لرین آز حیصّه‌سینه چئوریلمه‌سی؛ بیر سؤزله، «آزربایجان آیریلسا، قالان سویداش‌لاریمیزین طالعی نئجه اولاجاق؟» اندیشه‌سی؛ . بو دلیله گلدیکده، دونیادا میلّی دؤولت سرحدلریندن کناردا میلیون‌لارلا سویداشی، یا اسکی وطنداشی اولان اؤلکه‌لر وار. بو دؤولت‌لرین وارلیغی، سرحدلری کناریندا قالان سویداش‌لارین ایستاتوسونون یوکسلمه‌سینده ان حسّاس فاکتور رولونو اویناماغا قادیردیر... اتنوسون میلّی دؤولت ایچینده‌کی و خاریجینده‌کی حیصّه‌لری آراسیندا سیخ ایش‌بیرلیگی‌نین یارادیلماسی ایسه یالنیز تئکنیکی پروبلم‌دیر. آزربایجان‌دان کناردا یاشایان تورکچو اینسان‌لارین بیر قیسمینده «آزربایجانچیلیق» دویغوسونون اولماماسی، یا ضعیفلیگی، بیزجه، غئیری-عادی حادثه کیمی قارشیلانمامالی‌دیر.

۳. سون مین ایلده ایران دؤولتی‌نین یاشاماسیندا تورک‌لرین، خصوصاً حاکیم تورک خاندان‌لاری‌نین موهومّ رولو اولموش‌دور؛ گله‌جک ایران‌دا فارس دیلی ایله یاناشی تورکجه‌یه ده رسمی دؤولت دیلی ایستاتوسو وئریلمه‌لی‌دیر؛ «ایرانی بیز یاشاتدیق، بیز اونا حاکیم اولدوق، ایندی نییه اونو فارس‌لارا وئرک؟» ایدّعاسی. قولاغا خوش گلسه ده، یانلیش یاناشمادیر. گله‌جک ایرانین آوستریا-ماجاریستان ایمپراتورلوغو، یا چئخوسلوواکیا کیمی بیر «دوال دؤولت»ه چئوریلمه‌سی چاغدیشی بیر ایستک‌دیر. چونکی **۱)** ایران اسکی ایمپئریا کاراکترینی ساخلاماقدادیر، ایگیرمینجی و ایگیرمی بیرینجی یوزایل‌لر ایسه ایمپئریالارین یئنی‌دن قورولماسی دئییل، داغیلماسی دؤورودور؛ **۲)** ایران اهالی‌سی یالنیز فارس‌لاردان و تورک‌لردن عبارت دئییل، گله‌جک ایران‌دا باشقا خالق‌لارین دا حاق‌لاری‌نین تأمین ائدیلمه‌سی، بو سیرادان اونلارین میلّی دیل‌لرینه رسمی ایستاتوسون وئریلمه‌سی طلب ائدیلیر؛ **۳)** تورک خاندان‌لاری ایرانا حاکیم اولموشلار (بوگونکو ایران/فارس دؤولتی‌نین باشیندا دوران آیت‌اله خامنه‌ای کیمی)، آنجاق تورک‌لر حاکیم اتنوس/میلّت اولمامیشلار؛ **۴)** تورک‌لر یالنیز آزربایجان‌دا چوخلوقدادیرلار (تئهران استثنا اولا بیلر)، آزربایجان سرحدلری‌نین خاریجینده

یاشایان تورک‌لر آزلیقدادیرلار، یئرلی اهالی ایله رقابت آپاراجاق گوجه صاحب دئییل‌لر؛ **۵)** گله‌جکده گونئی آزربایجانین بیرله‌شه بیله‌جگی ان اویغون اؤلکه قوزئی آزربایجان‌دیر و ب. «ایرانا حاکیم اولاجاغیق» خولیاسی ایله یاشایان‌لارا بیر تاریخی فاکتی خاطیرلاتماق فایدالی اولا بیلر. گنج شاه ایسمایییلین «آتا» کیمی خیطاب ائتدیگی سلطان ایکینجی بایزید، گؤندردیگی بیر مکتوبوندا اطرافینی بوروموش فارس‌لاری گؤز اؤنونه آلاراق اونا اؤیود-نصیحت وئریردی: «فارس‌لار مسئله‌سینده احتیاطلی اول، اونلار اؤزلریندن اولمایان حؤکمدارلارا اطاعت ائتمه‌ین بیر خالق‌دیر.»

ایستیقلال، یا موختاریت مسئله‌سینه ایمان گتیرمه‌ین‌لرین باشقا آرقومئنت‌لری [استدلال] ده وار. اونلاری دا قیساجا نظردن کئچیرک. **۱.** ایرانین زنگین نئفت ایمکان‌لاریندان نییه امتناع ائدک؟ عکس-آرقومئنت: ایرانین نئفتیندن سنه نه؟ سنه آیدیاتی اولسایدی، گونئی آزربایجان برباد گونده اولمازدی کی؟! گونئی‌ین اؤزونون موغان نئفتی وار، قوزئی‌ین ایسه باکی نئفتی. **۲.** قوزئی آزربایجان موستقیل اولدو، گؤردونوز باشینا نه ایش‌لر گلدی، بیر اووج ائرمنییه بئله جاواب وئره بیلمیر. عکس-آرقومئنت: قوزئی آزربایجانین باشینا اونا گؤره بو ایش‌لر گلدی کی، او، تامین بیر پاراسی‌دیر. پارا ایسه تام کیمی بوتون پوتئنسیالینی اورتایا قویا بیلمیر. اوسته‌لیک، سون ۲۰ ایلده قوزئی موستقیل اولماسایدی، اهالی‌نین خئیلی حیصّه‌سی آرتیق روسلاشمیشدی.

بو گون میلّی قوه‌لر نه ائتمه‌لی‌دیرلر؟

بیزجه، ایندیکی سیاسی دورومون اؤزللیگینی نظره آلاراق میلّی قوه‌لرین سفربرلیگینی اعلان ائتمک لازیم‌دیر. بیرینجی نؤوبه‌ده بو، اؤلکه خاریجینده‌کی دیاسپورا عایددیر. زامان واردی، دیاسپور ایچری‌سینده دادسیز-دوزسوز ساغچی-سولچو دارتیشمالاری گئدیردی. چوخ یئرسیز اتّهام ایدی. میلّی حرکاتدا ساغچی دا، سولچو دا اولا بیلر. اصلینده خاریجده‌کی میلّی قوه‌لرین اکثریتی‌نین کئچمیشی سول پارتیا و تشکیلات‌لارلا باغلی اولموش‌دور. بو دا آنلاشیلان‌دیر. یالنیز سول پارتیالاردا ریتوریکا [لفّاظی]، بیانات سویه‌سینده میلّی مسئله‌لر یئر آلمیشدی. ساغ پارتیالاردا ایندی ده میلّی مسئله یئرلی-دیبلی یوخدور.

ایکینجی‌سی. میلّی قوه‌لر بیر آن اؤنجه، لنگیمه‌دن سیاسی خط‌لرینی معیّن ائتمه‌لی‌دیرلر. اؤزونه، یا پارتیاسینا ایستیقلاللچی، فئدئرالچی، کولتورچو دئمکله ایش بیتمیر. کونکرئت خطّین ثمره‌لیلیگی جدی-جدی آرقومئنت‌لرله، دلیل‌لرله اساسلاندیریلمالی‌دیر.

اوچونجوسو. پروقرام سندلرینی قایدایا سالاندان سونرا تاکتیک مسئله‌لر گؤروشولمه‌لی، ایشله‌نیب-حاضیرلانمالی‌دیر. اؤزللیکله هر خطّین اؤزونون موتّفیق‌لر مسئله‌سینده فیکری آیدین اولمالی‌دیر.

دؤردونجوسو. میلّی تشکیلات‌لارین فعالیتینی کووردیناسیا [هماهنگ] ائده بیلن بیر مرکزین اولماسی سون درجه آرزوائدیلن‌دیر. بو پارتیالار و قوه‌لر آراسیندا تی‌وی، یازیلی مطبوعات، ییغینجاق یئرلری، بیر سؤزله، اجتماعی یئرلرده و واسطه‌لرده داوا-دالاشا ماراتوریوم [مهلت قانونی]، یاساق قویولمالی‌دیر. هر جریان اؤز خطّینی مدافعه ائدیب، او بیرینی پیسله‌مه‌مه‌لی، یا او بیریسینی تحقیر ائتمه‌مه‌لی‌دیر.

بئشینجی‌سی. اؤلکه داخیلینده تشکیلاتلانما ایشی سرعتلنمه‌لی‌دیر.

آلتینجی‌سی. میلّی قوه‌لرین (ایستیقلاللچی‌لارین، فئدئرالچی‌لارین) ان چتین ایش‌لریندن بیری میلّی بورژوازیانی میلّی ایشه جلب ائتمک‌دیر. بورژوازیا سیاسته چتین گلیر، همیشه چکینگن اولور. چونکی ثروتینی ایتیرمکدن قورخور. بو دا نورمال‌دیر. آمّا بورژوازیانین بؤیوک کسیمی میلّی ایشه قاتیلمایینجا بو ایش قاباغا گئتمز. قوزئی‌ین تجروبه‌سیندن اؤرنک گتیرک. اکینچی‌نین یارادیجی‌سی رحمتلیک حسن بی زردابی ناله چکیردی، یالواریردی کی، بیرجه قزئتیمیز وار، آماندی، قویمایین او باتسین... آمّا حاجی زین‌العابدین تاغییئو و باشقا میلّی بورژوازیا نماینده‌لری مئیدانا گیردیکدن سونرا دوروم دییشدی. روس حکومتی بیر قزئتی باغلایاندا او بیریسی آچیلدی... ایندیکی قوزئی آزربایجان‌دا دئموکراتیک حرکاتین چیخمازا گیرمه‌سی‌نین ان اؤنملی سبب‌لریندن بیریسی ده بودور. قوزئی‌ده بورژوازیانین اکثریتی حاکیمیته باغلی، یا دا اونون گونلوک کونترولوندا اولان بوروکراتیک بورژوازیادیر. او، ثروتینی ایتیرمک قورخوسوندان باشینی اگیب آشاغی، روشوتچی حاکیمیتین تضییق‌لری سببیندن سیاسته قاریشمیر.

باشقا بیر وظیفه ده ایران‌داکی میلّی «سوسیال یوخاری‌لارین» میلّی حرکاتا جلب ائدیلمه‌سی‌دیر. بو، ان چتین وظیفه‌دیر. ان آزیندان اونلاری ایرانچیلیق دایره‌سیندن قوپارتماق، نئیترالاشدیرماق [خنثی ائتمک] حاقّیندا دوشونمه‌یه دیَر.

سونوج

۱. آزربایجان میلّی حرکاتیندا موختلیف سیاسی-ایدئولوژی جریان‌لارین-آخیم‌لارین اولماسی طبیعی‌دیر، حتی لازیم‌دیر. یئتر کی، ساغلام آخیم‌لار اولسون.

۲. بو جریان‌لار بیر-بیرینه قارشی اولمامالی، عکسینه، بیر-بیرینه سئوگی ایله یاناشمالی، آرالارینداسیخ ایش‌بیرلیگی یارادیلمالی‌دیر.

۳. اقتصادی-دئموقرافیک چکی‌سیندن آسیلی اولمادان تشکیلاتلانمامیش، ایدئولوژی باخیمدان شکیللنمه‌میش آزربایجان تورکونون، ماغمین دوروما دوشمه‌سی لابوددور. اودور کی، سرعتله بیلینجلنمک، تشکیلاتلانماق لازیم‌دیر. بو ایشی صاباحا ساخلاماق یانلیش‌دیر.

میلّی حرکاتین دئموقرافیک ایمپئراتیولری (طلب‌لری)

میلّی حرکاتین تاکتیک و ایستراتژی‌سینی معیّن ائدرکن میلّتین سایی، اونون یئرلشمه‌سی کیمی دئموقرافیک عامیل‌لری نظره آلماق گرک‌دیر. بو عامیل‌لرین کنارا قویولماسی جدی سیاسی ریسک‌لر یارادا بیلر.

ایران رسمی ایستاتیستیکاسی [آماری] ایران اهالی‌سی‌نین میلّی ترکیبی حاقّیندا بیلگی وئرمیر. ایران ایستاتیستیکاسی‌نین مئیدانا گلمه‌سیندن بو یانا بو مسئله جدی نظارت آلتیندادیر. بئله بیر ناقص یاناشما ایران حاکیمیتی‌نین رسمی ایدئولوگیاسیندان قایناقلانیر. رسمی ایدئولوگیایا گؤره، ایران‌دا بیر میلّت وار - «ایران میلّتی». موسلمان اولمایان آزلیق‌لار (ائرمنی‌لر، آیسورلار، یهودی‌لر و ب.) ایران وطنداش‌لاری اولسالار دا، اونلار «ایران میلّتی» آنلاییشینا داخیل دئییل‌دیرلر. چوخ‌میلّتلی ایران‌دا اهالی‌نین اتنیک-میلّی ترکیبی اوزرینه قویولموش تابو موختلیف، بیر-بیری ایله اویوشمایان رقم‌لرین اورتایا چیخماسینا نه‌دن اولموش‌دور. بیزیم اوچون بو ساحه‌ده ان بؤیوک اؤنمه مالیک اولان تورک‌لرین دقیق سایی مسئله‌سی سیاسی و آکادئمیک پروبلم اولاراق قالماقدادیر.

شووینیست پهلوی حاکیمیتی‌نین مئیدانا چیخماسیندان اول ده ایستاتیستیکانین مؤوجود اولماماسی سببیندن بو، پروبلم اولاراق قالیردی. قاجار ایرانیندا اتنیک دئموقرافیانی آراشدیرمیش خاریجی مؤلّیف‌لرین وئردیگی رقم‌لر ده بیر-بیریندن کسکین صورتده فرقله‌نیر. مؤلّیف‌لرین بؤیوک اکثریتی اوچون اؤلکه‌نی قدیم ایران («پئرسیا») و فارس‌لارلا اؤزدشلشدیرمک مئیلی اولدوغوندان فارس‌لاری حاکیم میلّت سایماق و اونلارین سایینی شیشیرتمک مئیلی واردی. بو، ایلک نؤوبه‌ده ایران‌دا خصوصی ماراق‌لاری اولان روسیایا عایددیر. دئموقرافیک سیتواسیانی [وضعیتی] ان چوخ آراشدیرمیش روس مؤلّیف‌لرینه گؤره،

آزربایجان ایالتی‌نین اهالی‌سی اؤلکه اهالی‌سی‌نین یوزده ۲۰-۱۶-ه برابردیر. اؤلکه میقیاسیندا «تورک-تاتارلارین» سایی یوزده ۲۵-۲۰ آراسیندا تخمین ائدیلیر.[۱]

اهالی‌نین سیاهییا آلینماسی ساحه‌سینده جدی تشبّوث ۱۹۵۰-۱۹۴۸-جی ایل‌لرده ائدیلدی. ایران اوردوسو باش قرارگاهی‌نین کئچیردیگی بو ساییمین نتیجه‌لری اون جیلدده چاپ ائدیلدی.[۲] بو جیلدلرده بوتون یاشاییش منطقه‌لری حاقّیندا بیر سیرا بیلگی‌لر، بو سیرادان اهالی‌نین سایی و اونون دیلی حاقّیندا قیمتلی بیلگی‌لر وار. ایلک جیلدلرده گؤستریلیردی کی، اوستان‌لار اوزره بوتون جیلدلرین چاپیندان سونرا عمومیلشدیریجی جیلد چاپ ائدیله‌جک، بورادا هر بیر اوستانین و بوتؤولوکده اؤلکه اهالی‌سی‌نین میلّی ترکیبی حاقّیندا معلومات‌لار دا اولاجاق. وعد ائدیلن بو جیلد چیخمادی. بو جیلدین چاپی اؤلکه‌نین چوخ‌میلّتلی قورولوشونو اورتایا قویاجاق، فارس‌لارین و فارس اولمایان‌لارین سایی حاقّیندا اینفورماسیا وئره‌جک، باشقا سؤزله، رسمی «ایران میلّتی» کونسئپتی‌نین قوراما بیر کونسئپت اولدوغونو گؤسته‌ره‌جکدی. بونونلا بئله، یاشاییش منطقه‌لری‌نین سایییم ماتئریال‌لاری اساسیندا دیل منسوبیتینه اویغون اولاراق اهالی‌نین میلّی ترکیبینی تخمین ائتمک مومکون‌دور. ماحمود پناهیان-تبریزی بو ماتئریال‌لار اساسیندا آپاردیغی حسابلامالاردا معیّن ائتمیش‌دیر کی، ۴۰-جی ایل‌لرین سون‌لارییندا اؤلکه‌نین ۱۶،۵ میلیونلوق اهالی‌سی‌نین ۵،۳ میلیونو، یا یوزده ۳۲،۱-ی تورکجه دانیشیردی.[۳] سووئت شرق‌شوناسی ق. پئتروووون حسابلامالارینا گؤره، زنجان شهریستانینداکی عمومی اهالی‌نین (۴۰۸،۸ مین نفر) یوزده ۹۸،۶-سی تورک، ۰،۳-و گیلک، ۰،۶-سی کورد، ۰،۴-و تات ایدی.[۴] بیزیم عینی قاینا‌ق اساسیندا آپاردیغیمیز حسابلامالارا گؤره، بو دؤورده اوچونجو اوستانین (شرقی آزربایجانین) عمومی اهالی‌سی‌نین (۱۷۹۵۰۰۰ نفر) یوزده ۹۸،۴-و تورک، یوزده ۰،۴-و کورد، یوزده ۰،۲-سی فارس و ب. ایدی. دؤردونجو (غربی آزربایجان) اوستانین اهالی‌سی‌نین میلّی ترکیبی مورکّب‌دیر: عمومی اهالی نین (۸۹۷۲۹۲) یوزده ۶۵،۱-ی تورک، ۳۱،۴-و کورد، ۲،۴-و آیسور، ۱،۱-ی ائرمنی. گونئی

---

[۱] -مثلاً باخین:

- Л.К.Артамонов, *Северный Азербайджан. Военно-географический очерк,* СПб, ۱۸۹۰, с.۱۹-۲۹; П.А.Риттих, *Политико-статистический очерк Персии,* СПб, ۱۸۹۶, с.۳۹; А.И.Медведев, *Персия.Военно-статистическое обозрение,* СПб, ۱۹۰۹, с. ٤۰۰-٤۰۱.

[۲] - فرهنگ جغرافیای ایران (آبادیها)، ج. ۱-۱۰، تهران، ۱۹۵۴-۱۹۴۹.

[۳] - محمود پناهیان-تبریزی، فرهنگ جغرافیای ملّی تورکان ایران زمین، ج. ۳، (یئرسیز)، ۱۹۷۲، ص. ۳۷۴-۳۷۱.

[٤] - Г.М.Петров, Первый астан Ирана, *Краткие сообщения Института Востоковедения,* Москва, ۱۹۵۹, т. XXXVI, с.۱۰۲.

آزربایجانین اساس اراضی-انظباتی واحیدلری اولان شرقی آزربایجان، غربی آزربایجان و زنجانین عمومی اهالی‌سی‌نین (۳۱۰۱ مین نفر) یوزده ۸۸-ی تورک، یوزده ۹-و کورد، قالان‌لاری ایسه فارس‌لاردان، آیسورلاردان، ائرمنی‌لردن، تالیش‌لاردان، تات‌لاردان عبارت ایدی.[۱]

۱۹۵۶-جی ایلین نویابرینda اؤلکه تاریخینده ایلک عمومی سیاهییاآلما کئچیریلدی (سونراکی هر ۱۰ ایلده بیر دفعه بو تکرار ائدیلدی). شرقی و غربی آزربایجان اوستان‌لارینda و زنجان شهریستانینda اؤلکه اهالی‌سی‌نین یوزده ۱۷-نین مسکونلاشدیغی آشکار اولدو. آمّا یئنه ده رسمی ایستاتیستیک ماتئریال‌لاردا اهالی‌نین میلّی ترکیبی حاقّیندا معلومات‌لار وئریلمه‌دی. بونونلا بئله بیرینجی عمومی ساییم چرچیوه‌سینده «یئرلی» دیل‌لرده دانیشان اهالی‌نین حسابلانماسی‌نین نتیجه‌لری «آمار در ایران» («ایران‌دا ایستاتیستیکا») آدلی مجموعه‌ده وئریلدی. بو قایناغا اساساً، اؤلکه اهالی‌سی‌نین تخمیناً یاری‌سی دؤولت دیلیندن، فارسجادان فرقلی ۸۰-ه یاخین «یئرلی» دیلده دانیشیردی.[۲] ۱۹۷۳-جو ایلده دیل قروپ لاری‌نین سایی حاقّیندا تخمینی معلومات‌لار چاپ ائدیلدی. بو قایناق‌لارا گؤره، ۱۹۵۶-جی ایلده تورکجه ۳،۹ میلیون، ۱۹۷۳-جو ایلده ایسه ۵،۰ میلیون اینسان دانیشیردی کی، بو دا موافیق اولاراق اؤلکه اهالی‌سی‌نین یوزده ۲۰،۶-آ (جمعی ۱۸،۹ میلیون) و یوزده ۱۵،۵-ا (جمعی ۳۲،۲ میلیون) برابر ایمیش. بو رقم‌لر هم اول، هم ده سونرا ایشیق اوزو گؤرموش رقم‌لره اویغون گلمیر. بعضی رقم‌لری وئرک. مشروطه اینقیلابی‌نین قهرمانی، سونرالار اؤلکه سیاستینده موهومّ رول اوینامیش سید حسن تاغی‌زاده ۱۹۶۰-جی ایلین دئکابرینda مهرگان سالونوندakی مشهور چیخیشینda تورک‌لرین اؤلکه اهالی‌سی‌نین اوچده بیرینه برابر اولدوغونو ایدّعا ائتمیش‌دیر. گؤرکملی شرق‌شوناس عالیم مرحوم صالح علیئو حساب ائدیردی کی، ایران اهالی‌سی‌نین یوزده ۲۸-۲۵-ی تورک‌دور.[۳] ایسلام اینقیلابیندان سونرا اوزه چیخمیش بیر سیرا معلومات و تحلیل‌لر ایران اهالی‌سی‌نین تخمیناً اوچده بیری‌نین تورک‌لردن عبارت اولدوغو فیکری‌نین داها گئرچکچی یاناشما اولدوغونو تصدیق ائدیر. ۱۹۷۹-جو ایلین مارتیندا مووقّتی حکومتین باش ناظیر موعاوینی ده اونا یاخین رقم گؤسترمیشدی.[۴] حاضیردا میلّی

---

[۱] - Н.Л.Насибзаде, «Географический словарь Ирана» как источник для определения национального состава населения Южного Азербайджана, *Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının məruzələri*, cild XLI, ۱۹۸۵, s.۸۳-۸۶.

[۲] - آمار در ایران. نشریهٔ سالانهٔ آمار عمومی، تهران، ۱۳۳۸، ص.۱۰۱-۱۰۰.

[۳] - С.М.Алиев, Иран, *Современная Азия. Справочник*, Москва:Наука, ۱۹۷۷, с. ۳۸۶.

[۴] - کیهان، ۲۸،۰۳،۱۹۷۹.

حرکات فعال‌لاری‌نین ان چوخ حاللاندیردیغی رقم ۳۰ میلیون‌دور (اؤلکه‌نین عمومی اهالی سی ۷۵ میلیون). اتنیک بیرلیک‌لرین، بو سیرادان تورک‌لرین سایینی دقیق معیّن ائتمه‌لی اولان گله‌جک ساییم‌لار بو مسئله‌یه آیدینلیق گتیره‌جک. بورادا بیزیم سای مسئله‌سینده وورغولاماق ایسته‌دیگیمیز اساس فیکیر اودور کی، ایران‌دا تورک‌لرین سایی ایله باغلی پروبلمی یوخدور، وئریلمیش، یا وئریله‌جک رقم‌لر فرقله‌نه بیلر، آمّا بو کمیت تورک‌لرین اؤز وارلیغینی و لیاقتینی قوروماغا یئترلی‌دیر. سای باخیمیندان تورکون چکی‌سی او قدر آغیردیر کی، فارس المنتی اون‌ایل‌لرله تورکو اودماغا چالیشسا دا تورک اونون بوغازیندا قالمیش‌دیر.

ایکینجی وورغولاماق ایسته‌دیگیمیز مقام – گئنیش‌میقیاسلی میقراسیا پروسئسینه باخمایاراق، ایران تورک‌لری مسکون اولدوغو اساس اتنیک آرئالی، یعنی آزربایجانی بوشالتمامیش، یا دا دؤولت بو اراضییه باشقا اتنیک عنصرلری یئرلشدیره بیلمه‌میش‌دیر. عکسینه، بو اتنیک اراضی شرقه دوغرو گئنیشلنمیش‌دیر.

۱۹۷۶-جی ایل و اوندان سونراکی سایییمین نتیجه‌لری گؤستردی کی، آزربایجان اهالی سی‌نین اؤلکه اهالی‌سینده خصوصی چکی‌سی آشاغی دوشموش‌دور. ۲۰ ایل عرضینده (۱۹۵۶-۱۹۷۶) بو رقم ۱۷-دن ۱۵،۴-ه ائنمیش‌دیر. بو مئیل سونراکی اون‌ایل‌لرده ده داوام ائتمیش‌دیر. آزربایجان اهالی‌سی‌نین خئیلی حیصّه‌سی ایرانین باشقا ایالت‌لرینه کؤچموش‌دور. رسمی ایستاتیستیک ماتئریال‌لار گؤسترییر کی، بو گون آزربایجان حساب ائتدیگیمیز اردبیل، شرقی آزربایجان، غربی آزربایجان، همدان‌ین و ب. یئرلی تورک اهالی سیندن داها آرتیغی تئهران و اصفهان‌دا، خوراسان و مازانداران کیمی بؤلگه‌لرده مسکوندورلار. بو گون دونیادا ان چوخ آزربایجان تورکونون توپلو شکیلده جمعلشدیگی شهر تئهران‌دیر. بو شهرین اهالیسی‌نین۱۲ میلیوندان ان آزی ۶-۵ میلیونو تورک‌دور و تئهرانی بو گون خالص فارس شهری سایماق دوغرو دئییل. کوتله‌وی میقراسیا پروسئسی، خصوصاً ایران تورک‌لری نین یاری‌دان چوخونون گونئی آزربایجان‌دان کناردا یاشاماسی یئنی دئموقرافیک سیتواسیا یاراتمیش‌دیر. اونلارین بعضی‌لرینی قئید ائدک.

آزربایجان‌دان کناردا یاد کولتور موحیطینده یاشایان‌لارین، خصوصاً اونلارین ایکینجی و اوچونجو نسلی‌نین دوغما کولتورو ایله علاقه‌لری ضعیفله‌میش، حاکیم فارس کولتورو اونلارین خئیلی حیصّه‌سی‌نین سیاسی داورانیشینی معیّن ائدن عامیله چئوریلمیش‌دیر. بو، بیر سیرا مؤلّیف‌لرین گونئی آزربایجانین ایران تامینا اینتئقراسیاسی آدلاندیردیقلاری حادثه‌نین

یارانماسیندا اساس عامیل اولموش‌دور. بونو ایران تورک‌لری‌نین بیر حیصّه‌سی‌نین ایرانا اینتئقراسیاسی فاکتی کیمی قبول ائتمک مجبوریتینده‌ییک.

دئموقرافیک پروسئس‌لرده دیقّتی چکن باشقا بیر یئنی حادثه ایسه غربی آزربایجان اوستانی اهالی‌سی‌نین کوردلشمه‌سی‌دیر. خصوصاً بیرینجی و ایکینجی کؤرفز ساواش‌لاریندان سونرا بورادا خئیلی کورد یئرلشدی. اورمو شهری و اطراف کندلرده کوردلرین سایی آرتدی. بونون سیاسی حیاتا یانسیماسی دا وار، گله‌جکده ده اولاجاق. مرکزی حاکیمیته قارشی موباریزه‌ده ایندی ماراق‌لاری اوست-اوسته دوشسه ده، صاباح بو اراضی‌نین هانسی میلّته عاید اولماسی موباحیثه مؤوضوعسو اولاجاق. کورد لیدئرلرین کئچمیشده و ایندی بو اراضی‌لره ایدّعالی اولماسی بللی فاکت‌دیر. بو اراضی‌نین گله‌جکده قاراباغ پروبلمی کیمی یئنی پروبلم‌لر یارادا بیلمه‌سی ده تامامیله مومکون‌دور. غربی آزربایجان اوستانی‌نین کوردلشمه‌سی بوندان آز اؤنمی اولمایان باشقا ریسک‌لر ده یارادا بیلر. نظره آلینمالی‌دیر کی، سرحدین او تاییندا ایغدیر و اطرافی‌نین دا زامان کئچدیکجه کوردلشمه‌سی ایستراتژی باخیمدان تهلوکه‌لی دوروم یارادا بیلر. تورکییه ایله گونئی آراسیندا ایستراتژی اتنیک کوریدورون کسیلمه‌سی تهلوکه‌سی گئرچکلشه بیلر.

آزربایجان اهالی‌سی یالنیز تئهرانا کؤچمه‌دی. هم شاه، هم ده ایسلام جومهوریتی دؤورونده تئهران نئچه یوز مین آدام اوچون کئچید منطقه‌سی رولونو اویناندی. ۱۹۶۴-۱۹۶۳- جو ایل‌لرده اورمو یاخینلیغینداکی ساعاتلی کندینده اوزون‌مودّتلی آراشدیرما آپارمیش بیر یاپون تدقیقاتچی‌سی یازیردی کی، کندین یاشلی اهالی‌سی ۶۰-جی ایل‌لرین اول‌لرینده قازانج دالینجا کنددن گئدیردیلر. کؤچن‌لرین خئیلی حیصّه‌سی کنده دؤنمه‌دی. بو آراشدیریجی‌نین گؤستردیگی میقراسیا ایستیقامت‌لریندن - کووئیت، باغداد، آبادان، تئهران - باشلیجاسی کووئیت ایدی.[۱] ایسلام اینقیلابیندان سونرا خاریجه کؤچن دؤرد میلیونون خئیلی حیصّه‌سی تورک ایدی. بو کؤچ دالغاسی آزربایجان دیاسپورونو فورمالاشدیردی. خاریجده‌کی آزربایجان تورک‌لری‌نین یوزده دوخسانی گونئیلی‌دیر. بو یئنی سیتواسیا میلّی مسئله‌نین قویولوشونا یئنی چالارلار گتیردی. مؤوضوعموز اوچون اؤنملی اولدوغوندان بیر نئچه مقاما دیقّتی چکمک یئرینه دوشردی.

۱۹۹۰-جی ایل‌لرده سرعتله سیاسی‌له‌شن دیاسپورون آکتیو حیصّه‌سی آزربایجانین گله‌جگی ایله باغلی جدی ایدئیالار ایره‌لی سورمه‌یه باشلادی. دیاسپورون سیاسی فیکیر

[۱] - *Tayobunko kenkyudzyo kiyo*, Tokio, ۲۳۹, N ۳۸, ۱۹٦٥, s. ۱۰٥-۱۱۰.

حیاتی بعضاً جدی موباحیثه و موناقیشه‌لره ده گتیریب چیخاریردی. اؤزونو «ایستیقلالچی»، «موختاریتچی»، یا «دیلچی» آدلاندیران‌لار آراسیندا کسکین فیکیر توققوشمالاری یادداش‌لارا یازیلدی. آزربایجان دیاسپورو سانکی اؤزونون سیاسی میسسیاسینی اونوتموش، وطنده موباریزه آپاران اینسان‌لارین نماینده‌سی دئییل، اؤزونو آزربایجانین گله‌جگینی معیّن ائدن یئگانه گوج صلاحیّتینده حیسّ ائدیردی. بو مؤوضوعنون آیرینتی‌لارینا گیرمه‌یه‌جه‌ییک. یالنیز اونو قئید ائتمک ایستردیک کی، بو اورک‌بولاندیران فیکیر توققوشمالاری سنگیمک اوزره‌دیر. آرتیق دیاسپوروموز آزربایجانین گله‌جگی مسئله‌سینده آوروپا و آمئریکادا بیر-بیرینی قیرماقدانسا، اورمودا، تبریزده، تئهران‌دا، باشقا شهرلرده گئدن پروسئس‌لری پروفئسسیونال شکیلده دونیایا چاتدیرماغی داها فایدالی ایش سایماقدادیر.

بو قیسا یازی‌نین یئکونو اولاراق وورغولاماق ایستردیک کی، اؤزونو میلّت اولاراق درک ائدن اتنیک بیرلیگین ایستیقلال آرزوسو ان طبیعی آرزودور. بونونلا بئله، بیزیم فیکریمیزجه، یوخاریدا تصویر ائتمک ایسته‌دیگیمیز یئنی دئموقرافیک سیتواسیا، میلّی حرکاتین تاکتیک و ایستراتژی‌سی حاضیرلانارکن ایمپئراتیو قایدادا نظره آلینمالی‌دیر. میلّی قوه‌لرین بیر حیصّه‌سی‌نین فئدئرالیست خطّی اساسلاندیرماق اوچون دئموقرافیک عامیلی (تورک‌لرین ایران جوغرافیاسیندا یاییلمالاری و یاری‌دان چوخونون گونئی‌دن کناردا یاشاماسینی) آرقومئنت اولاراق گؤسترمه‌سینی آنلاشیقلی قارشیلاماق گرک‌دیر. «گله‌جک ایران ایکی دیللی اولمالی‌دیر» دئین‌لر ده بو دئموقرافیک آرقومئنت‌دن ایستیفاده ائدیرلر و بونو دا آنلاشیقلی قارشیلاماق مجبوریتینده‌ییک.

میلّی حرکاتین سوسیال-اقتصادی ایمپئراتیولری (طلب‌لری)

گونئی آزربایجان‌دان ایرانین باشقا بؤلگه‌لرینه و خاریجی اؤلکه‌لره میقراسیانین میقیاسی‌نین گئنیشلیگی سون اون‌ایل‌لرده بورادا یئنی دئموقرافیک دوروم یاراتمیش‌دیر. بو، عینی زاماندا گونئی‌ده ایقتیصادیاتین دورومونو دا گؤسترن بیر عامیل‌دیر. نییه اینسان‌لار اؤز یوردونو - یوواسینی ترک ائتمیش‌لر؟ ایلکین جاوابی بو ایالتین اقتصادی وضعیتینده آختارماق لازیم‌دیر.

تاریخاً، گونئی آزربایجان ایرانین ان اینکیشاف ائتمیش اراضی‌سی اولموش‌دور. تبریز، خوی تیجارت یول‌لاری‌نین اوستونده یئرلشیردی. تبریز ایرانین ان بؤیوک اقتصادی مرکزی ایدی. ایلک صنایع موسّیسه‌لری ده بورادا یارانمیشدی. پهلوی‌لرین حاکیمیته گلمه‌سی ایله آزربایجانین اؤلکه ایقتیصادیاتیندا چکی‌سی آزالماغا باشلادی. رضا شاه دؤورونده بورایا جزئی دؤولت اینوئستیسیاسی [سرمایه‌گذاری] یؤنلدیلدی. ۳۰-جو ایل‌لرده دؤولتین اینشا ائتدیگی ۸۳ یئنی یئییننتی محصول‌لاری، توخوجولوق و صنایع‌نین دیگر ساحه‌لرینه عاید موسّیسه‌لردن یالنیز بیری - میاندواب (قوشاچای) شکر فابریکی آزربایجان‌دا تیکیلمیشدی.

محمد رضا زامانیندا رسمی تئهرانین سیاستی ده اقتصادی جهت‌دن آزربایجانی ضعیفلتدی. ۱۹۶۲-جی ایلده شرقی آزربایجانا اوستاندار تعیین ائدیلمیش دهقان اعتراف ائتمه‌یه مجبور اولموشدو کی، «قیسا واخت عرضینده آزربایجانین [مرکزی اوستان‌لارا نیسبتاً] ایگیرمی ایللیک گئریلیگینی آرادان قالدیرماغا اومید بسله‌مک اولماز.»[1] ۱۹۶۵-جی ایلین یونوندا ایرانین باش ناظیری هووئیدا ۴۵ ائکسپئرت‌دن عبارت بیر هئیت‌له آزربایجانا سفر ائتدی. سفرین مقصدینی هووئیدا بئله فورموله ائتمیشدی: «من آزربایجانا ان یوکسک ایختیصاصلی متخصص‌لری گتیرمیشم و آزربایجان‌دا اقتصادی وضعیت نورمال حالا دوشمه ییندجه، بو ایالتی ترک ائتمه‌یه‌جه‌یم.» تبریزده اولارکن باش ناظیر اعتراف ائتمه‌یه مجبور اولموشدو کی، «آزربایجان اهالی‌سی حکومتین فعالیتیندن راضی دئییل‌دیر». او، حکومتین دیقّتینی آزربایجان صنایعسی‌نین پروبلم‌لرینه یؤنلتمک، یئرلی اؤزل سرمایه‌نین فعالیتینی

[1] - کیهان، ۱۶،۰۲،۱۹۶۲.

گئنیشلندیرمک و آزربایجان‌دا ایری دؤولت موسّیسه‌لری‌نین تیکینتی‌سینی گوجلندیره‌جگی حاقّیندا وعدلر وئردی.[1] «آغ اینقیلاب» دئییلن دؤوردە، ایران ایقتیصادیاتیندا حقیقتاً دییشیکلیک‌لر اولدو. تئهران‌دا و باشقا مرکزی اوستان‌لاردا ایری موسّیسه‌لر تیکیلدی، اؤزل سرمایه فعالیتینی گئنیشلندیردی. تبریزده ده دؤولت بعضی ماشین‌قاییرما موسّیسه‌لری تیکدی. آمّا مرکزی اوستان‌لارلا آزربایجان آراسینداکی فرق داها دا آرتدی. رسمی رقم‌لره مراجعت ائدک. ۱۹۷۲/۱۹۷۳-جو ایلده شرقی و غربی آزربایجان اوستان‌لاری‌نین پایینا ایرانین «ایری» ماشین‌قاییرما موسّیسه‌لرینده حاضیرلانان شرطی-تمیز محصولون جمعی ۲،۸٪-ی دوشوردو.[2]

بو آیری-سئچکیلیک سیاستی ایسلام جومهوریتی دؤورونده ده داوام ائتمیش، آزربایجانلا مرکزی اوستان‌لار آراسینداکی فرق قالمیش‌دیر.[3] ۱۳۷۱-جی (۱۹۹۲/۱۹۹۳) ایلین رسمی ایستاتیستیکاسینا گؤره، شرقی آزربایجان، اردبیل، غربی آزربایجان و زنجان اوستان‌لاریندا معدن صنایعسی (نئفت‌سیز) اوزره جمعی ۲۰۴۳ موسّیسه واردی. بونلار ایران‌داکی جمعی موسّیسه‌لرین یوزده ۱۳-ه برابر اولسا دا، ایستحصال ائدیلن مال‌لارین یالنیز یوزده ۶،۸-ی وئریردی. ایری صنایع موسّیسه‌لری‌نین ایسه بورادا یوزده ۱۴-و یئرلشیر، ایستحصال ائدیلن امتعه‌نین یوزده ۱۳-و اونون پایینا دوشوردو.[4]

اقتصادی جهت‌دن گئریده قالماسینا باخمایاراق، آزربایجان، ایرانین طبیعی ثروت‌لر باخیمیندان ان زنگین بؤلگه‌لریندن بیری‌دیر. صنایعنین اینکیشافی اوچون دئمک اولار کی، هر جور پوتئنسیالا صاحب‌دیر. خالخال، آستارا، ماراغا، زنجان‌دا داش کؤمور یاتاق‌لاری، یئنه زنجان، اهر، حسن‌آباد، قاراداغ‌دا دمیر فیلیزی، یئنه بورالاردا میس، آلیمینیوم، کرومیت، منگنز، کوبالت، نیکل، فوسفات و ب. یاتاق‌لاری واردیر.[5] ۷۰-جی ایل‌لرده خاریجی شیرکت‌لرین کشفیات ایش‌لری گؤستردی کی، آزربایجان‌دا زنگین اوران احتیاط‌لاری وار.[6]

---

[1] - یئنه اوراد، ۲۲،۰۷،۱۹۶۵.

[2] - نتایج سرشماری از کارگاههای بزرگ صنعتی ۲۵۳۲، تهران، ۲۵۳۶، ص.۱۲۳.

[3] -مثلاً باخین:

- Hooshang Amirahmadi, A Theory of Ethnic Collective Movements and its Application to Iran, *Ethnic and Racial Studies*, vol ۱۰, N٤, October ۱۹۸۷, pp. ۳۷٦-۳۷۸.

[4] - سالنامهٔ آماری کشور ۱۳۷۲، تهران: مرکز آماری ایران، ۱۳۷۳، ص. ۱۸۹، ۱۷۴، ۱۳۳.

[5] -مثلاً، باخین:

- *İran Almanac and Book of Facts* ۱۹٦۱ (n.a.), s.۱٤

- م. کیهان، جغرافیای مفصل ایران، ج. ۳، تهران، ۱۳۱۱، ص.۳۹؛ بورس، ۳۰،۱۰،۱۹۷۷، ۲۴،۰۹،۱۹۷۸.

[6] - بورس،۰۳،۰۲،۱۹۷۴؛ اطلاعات،۲۲،۱۰،۱۹۷۷.

طبیعی ثروت‌لر سیراسینا زنگین نئفت و طبیعی گاز یاتاق‌لاری دا عایددیر. ۱۹۶۵-جی ایلین ۷ یون تاریخلی *اطلاعات* قزئتی یازیردی کی، تبریزین مرکزینده سو قویوسو قازیلدیغی واخت نئفت فونتان ووروب. نئفت و قازین کومپلئکس گئو- کشفیات ایش‌لری (پاکیستان و تورکییه نین ایشتیراکی ایله) موغان دوزونده، اطراف بؤلگه‌لرده بول نئفت و گاز یاتاق‌لارینی آشکار ائتدی. گئولوژی کشفیات ایش‌لری‌نین اوغورلا تاماملانماسیندان سونرا موغان دوزونده‌کی نئفت و گاز یاتاق‌لاری‌نین ایستیثماری نظرده توتولموشدو. ۱۹۶۷-جی ایلین ۱۶ مارت تاریخلی *کئیهان* قزئتی بیلدیریردی کی، ایخراج مقصدی ایله تورکییه‌دن کئچمکله آرالیق دنیزینه قدر نئفت کمری چکمک پلانلاشدیریلیر. اورادان ایسه نئفتی آوروپایا چیخارتماق دوشونولوردو. آنجاق سونرالار کشفیات قویولاری باغلاندی، موغان نئفت و گازی ایستیفاده‌سیز قالدی. ۱۹۶۶-جی ایلده سووئت طرفی دانیشیق‌لار زامانی آزربایجان یاتاق‌لاریندا‌کی نئفت و گازی چیخارتماق و سووئت‌لره ایخراج ائتمک اوچون ایشه باشلاماق تکلیفی وئردی. آنجاق ایران طرفی همین یاتاق‌لارین توخونولماز میلّی احتیاط سایبلدیغینی سبب گتیره‌رک بو تکلیفی رد ائتدی.[۱]

گئنیش‌میقیاسلی میقراسیا و اقتصادی گئریلیک گونئی‌ین سوسیال ایستروکتورونا دا تأثیرسیز قالمادی. آزربایجان‌دان کؤچن‌لر یالنیز توپلومون آشاغی طبقه‌لری اولمادی. اؤزل سرمایه ده آزربایجانی ترک ائتدی. بو سرمایه پایتاخت تئهران‌دا و فارس بؤلگه‌لرینده آبادلیق یاراتدیغی حالدا آزربایجانین اؤزونده فلاکتلی دورغونلوق حؤکم سوروردو.

میلّتین اقتصادی جهت‌دن قودرتلی حیصّه‌سی‌نین سیاسی داورانیشی‌نین اؤنملی سایدیغیمیز بعضی جهت‌لری اوزرینده قیساجا دورماقدا فایدا وار. بورژوازیا (بوروکراتیک، یا صنایع-تیجارت) ثروتیندن، یا دا سوسیال ایستاتوسوندان دولایی چکینگن اولور. او، بیر قایدا اولاراق رادیکال شوعارلاردان قورخور. آمّا بو سوسیال طبقه‌لری قازانماق میلّی حرکات اوچون چوخ اؤنملی‌دیر. چونکی حرکاتین آرخاسیندا بورژوازیا و میلّتین باشقا یوکسک سوسیال طبقه‌لری دورمایبسا، بو حرکات ایره‌لیله‌یه بیلمز. عکسینه، اونلارین حرکاتا قاتیلماسی بو حرکاتا گوج وئرمیش اولار. اودور کی، بیزیم فیکریمیزجه، بورژوازیا اوچون جلب‌ائدیجی، عینی

---

[۱] -باخین:

- Nəsib Nəsibzadə, *İranda Azərbaycan məsələsi (XX əsrin ٦٠-٧٠-ci illəri)*, Bakı: Ay-Ulduz, ١٩٩٧, s.٤١-٤٢.

زاماندا نیسبتاً تهلوکه‌سیز اولان یومشاق شوعارلارین قویولماسینا خوش‌گؤرو ایله یاناشماق طلب اولونور.

قوزئی‌ین تاریخی تجروبه‌سیندن بیر مثال گتیرک. حسن بی زردابی‌نین یاراتدیغی ایلک تورکجه میلّی قزئت -*اکینچی* (۱۸۷۷-۱۸۷۵) اونا گؤره داوام گتیره بیلمه‌دی کی، آرخاسیندا میلّی بورژوازیا دورموردو. حسن بی رحمتلیک دفعه‌لرله قزئتده خالقا مراجعت ائدیب، ناله چکیر، تک قزئتین قاپانماسینا یول وئرمه‌مگه چاغیریردی. اکینچی قزئتیندن فرقلی اولاراق ۱۹۰۵-جی ایلدن سونرا روس حکومتی‌نین حیات، ایرشاد، فویوضات کیمی قزئت-ژورنال‌لاری قاپاتماسینا باخمایاراق، میلّی مطبوعات فورمالاشا بیلدی. چونکی میلّی مطبوعاتین آرخاسیندا آرتیق میلّی بورژوازیانین حاجی زین‌العابدین تاغییئو، عیسی آشوربَیلی کیمی نماینده‌لری دورموشدولار.

بوروکراتیک بورژوازیا دا میلّی حرکاتین دیقّتله یاناشاجاغی اؤنملی سوسیال طبقه‌دیر. اونون بیر حیصّه‌سی گله‌جکده میلّی حرکاتین اؤنملی ایشتیراکچی‌سینا چئوریلمه پوتئنسیالینی اؤزونده ساخلاییر.

تاریخاً تورک سولاله‌لری‌نین یانینداکی مأمورلار اساساً فارس‌لاردان عبارت ایدی. بؤیوک سلجوقلو ایمپراتورلوغوندان باشلایاراق مولکی ساحه‌لر اوچون مأمورلار فارس‌لاردان ییغیلیردی. سلجوقلو سلطان‌لارین یانینداکی نظام‌الملک اؤرنگی سونرالار دا داوام ائتدی. حتی صفوی‌لر دؤورونده تورک بوی‌لاری کیچیک‌یاشلی ایسمایییلی حاکیمیته گتیردیکدن آز سونرا او و سلفی طهماسیب تورک‌لری پرن-پرن سالماق خطّی گؤتوردولر، فارس‌لاری داها آرتیق شکیلده ایداره‌چیلیک آپاراتینا جلب ائتدیلر. شاه ایسمایییلین ایلک وکیلی معلوم‌دور کی، اونون لَله‌سی شاملو حسین بَی اولموشدور. ۱۵۰۸-جی ایلده اونو وظیفه‌سیندن گؤتوردوکدن سونرا شاه ایسمایییل یئرینه فارس‌لاردان امیر نجم‌الدّینی تعیین ائدیر. سونونجو اؤلدوکدن سونرا (۱۵۱۰) یئنی‌دن فارس‌لاردان امیر یار احمد هوزانی گتیریلیر. اوسته‌لیک، «وکیل» بوتون دؤولت وظیفه‌لریندن اوستون توتولماغا باشلاندی. بو، دؤولتده گؤرو آلمیش تورک-قیزیل‌باش بی‌لرینی قیزدیرمیش، اونلار دا اؤزبک‌لرله ساواشدا صفوی اوردوسونو دستک‌سیز قویموشدولار. بو سونونجو وکیل ده اؤلدوکدن سونرا ایسمایییل یئنی‌دن فارس‌لاردان عبدالباقی آدلی بیریسینی، اوندان سونرا ایسه میرزه شاه حسین اصفهانینی وکیل تعیین

ائتمیشدی.[1] بوروکراتیک آپاراتدا فارس‌لاری یئرلشدیرمک مئیلی شاه عاّباس دؤورونده زیروه یه چیخدی. ۱۹۲۵-جی ایلده حاکیم سولاله‌نین دییشمه‌سی پروسئسی‌نین باشا چاتماسی - رضا پهلوی‌نین حاکیمیته گلمه‌سی ایله ایداره‌چیلیک آپاراتیندا فارس‌لار اؤزلرینی داها دا مؤحکملندیردیلر. بونونلا بئله تورک المنتی ده دؤولت ایستروکتورلاریندان تامامیله تمیزلنمه‌دی. خصوصاً اسکی عنعنه‌یه اویغون اولاراق اوردودا و اونون کوماندا هئیتینده تورک‌لر خصوصی چکییه مالیک ایدیلر. اصلینده سیاسی ائلیت یئنه ده اساساً ایکی اتنیک المنت - فارس‌لار و اونون کیچیک طرفداشی اولاراق تورک‌لر - حسابینا فورمالاشدی. آمّا قراروئرمه صلاحیّت‌لرینه مالیک حسّاس دؤولت وظیفه‌لرینی داها چوخ فارس‌لار توتوردو.

ایسلام جومهوریتینده ده وضعیت آشاغی-یوخاری عینی‌دیر. ویلایتی-فقیه‌ین تورک اولماسی دورومو دییشدیرمیر. دؤولت آپاراتی‌نین کیلید نقطه‌لرینه اساساً حاکیم میلّتین نماینده‌لری یئرلشدیریلمیش‌دیر.

سون یوز ایلده آزربایجان و تورکلویه ان بؤیوک ضربه اونون میلّی مدنیتینه و میلّی آیدین کسیمینه دیدی. سوسیال-صینفی ایستروکتوردا سونونجونون چکی‌سی یئترسیز قالدی. آیری-آیری میلّی آیدین‌لارین فداکارلیغینا، گنج نسیلده سرعتله ایره‌لیله‌ین ایدئولوژی دییشیک‌لیگه باخمایاراق، آیدین کسیم بوتؤولوکده هله ده میلّی حرکاتا جانی-دیلله باغلانمایيب.

یوخاریداکی فاکت‌لارا دایاناراق آزربایجان میلّی حرکاتی، یا ایران‌دا تورک میلّی حرکاتی اوچون آشاغیداکی مسئله‌لرین دیقّت طلب ائتدیگی نتیجه‌سینه گلمک مومکون‌دور: میلّی حرکاتین اساس شوعارلاریندان بیری - تئهرانین ایقتیصادیات ساحه‌سینده آیری-سئچکیلیک سیاستی‌نین دایاندیریلماسی - چوخ اؤنملی‌دیر و تقدیر ائدیلمه‌لی‌دیر؛ میلّی حرکاتدا هله ده اؤزونو گؤسترن ساغچی-سولچو بؤلگوسو یانلیش‌دیر و بو، میلّی بورژوازیایا موناسیبته یانسیمامالی‌دیر؛ عکسینه، میلّی حرکاتین اساس هدف‌لریندن بیری میلّی بورژوازیانی قازانماق، اونون باشقا موهومّ مسئله‌سی «سوسیال یوخاری‌لاری» میلّی حرکاتا جلب ائتمک‌دیر؛ میلّی حرکاتین آیدین‌لار طبقه‌سی حاقّیندا خصوصی یاناشماسی اولمالی، اونون میلّی حرکاتداکی چکی‌سی آرتیریلمالی‌دیر.

---

[1] -باخین:

- Roger Savory, *Iran under Safavids*, Cambridge: Cambridge University Press, ۱۹۸۰, pp. ۵۵-۵۷.

جومهوریتی قوران‌لار و اونلارین وارث‌لری

۱۹۱۸-جی ایلین مایین ۲۸-ده آزربایجان تاریخینده ایلک دفعه میلّی موستقیل دؤولتین یاراندیغی اعلان ائدیلدی. آزربایجان جوغرافیاسیندا موستقیل دؤولتین یارانماسی ایلک حادثه دئییلدی. آمّا میلّی اساسدا، «آزربایجان» آدیندا ایلک دفعه ایدی دؤولت یارانیردی. آوروپالی لارین ۱۶-جی یوزایل‌دن سونرا کئچدیگی دؤورو آزربایجان یئنی‌دن ۱۹۱۸-جی ایلدن سونرا کئچمه‌لی ایدی - بو جوغرافیادا میلّت-دؤولت قوروجولوغو (nation-state building) باشلانیردی.

آزربایجان میلّی شوراسی -یئگانه لئگیتیم (مشروع) اورقان- میلّت-دؤولت قوروجولوغونون ایمپئراتیولری(طلب‌لری)نه اویغون اولاراق دوننکی موستملکه آزربایجانیندا حقیقتاً «هئچ‌دن بیر دؤولت قورمالی ایدی.» یعنی دؤولتی خاراکتئریزه ائدن آتریبوت‌لار - خزینه و مالیه سیستئمی، عالی دؤولت ایداره‌چیلیگی اورقان‌لاریندان توتموش، یئرلی حاکیمیت اورقانلارینادک یئنی یارادیلمالی ایدی؛ یاراناجاق اوردوسو اعلان ائدیلمیش سرحدلرین قارانتیاسینا، باشقا سؤزله، وطنین سووئرئنلیگی پرینسیپی‌نین قارانتیاسینا چئوریلمه‌لی ایدی؛ نئفت صنایعسی برپا ائدیلمه‌لی، اوسته‌لیک، کنده آقرار اصلاحاتی دا آپاریلمالی ایدی؛ میلّی مدنیتی تنظیمله‌ییب، اونو یوکسلده بیله‌جک تحصیل، مدنیت، ائله‌جه ده صحیّه ناظیرلیک‌لری قورولمالی ایدی. بیر سؤزله، گؤروله‌جک ایش‌لر حدیندن آرتیق چوخ ایدی. اؤزو ده بو ایش‌لر ایلک آلتی آیدا باکسووئت دئییلن یاد روس-ائرمنی رژیمی ایله، داها سونرا ایسه ائرمنیستان و ایچده‌کی ائرمنی‌لرله پئرمانئنت [دائمی] محاربه شرایطینده آپاریلمالی ایدی. یاخشی کی، حربی قوروجولوق و محاربه ایشی‌نین اساس آغیرلیغی ایلک آلتی آیدا عثمانلی محمَتجیگی‌نین بوینونا دوشموشدو.

ایستیقلال بیاننامه‌سینده یازیلدیغی کیمی، آزربایجان دؤولتی دئموکراتیک رسپوبلیکا، او دؤورون تعبیری ایله دئسک، خالق جومهوریتی اولمالی ایدی. یعنی میلّی حاکیمیت مفکوره‌سی ایداره‌چیلیگین ان ائفئکتلی، آمّا ان چتین فورماسیندا گئرچکلشمه‌لی ایدی. بورادا حقوق دؤولتی قورولمالی ایدی، قانونون عالیلیگی تأمین ائدیلمه‌لی ایدی. بو، موسلمان شرقینده ایلک بئله جورأتلی آددیم ایدی. عثمانلی‌دا سلطانلیق، ایران‌دا دیگر مونارخیا

فورماسی شاهنشاهلیق، عرب دونیاسی‌نین خئیلی حیصّه‌سی موستملکه، قالان حیصّه‌سی ایسه کیچیک شئیخلیک‌لر ایدی. کیچیک و کئچمیش موستملکه آزربایجانی موسلمان دونیاسی اوچون مودئل یاراتمالی ایدی.

میلّت قوروجولوغو ساحه‌سینده ده عصرلرله اؤز حلّینی گؤزله‌ین پروبلم‌لر حلّ ائدیلمه‌لی ایدی. دؤولتین آدی بئله تکجه بولشئویک‌لر دئییل، قونشو ایران طرف‌دن ده اعتراضلا قارشیلاندی. قاجار ایرانی قونشو آزربایجانا ایدّعا اولونا بیله‌جگیندن قورخاراق، یئنی یارانمیش دؤولتین آدی‌نین «آزربایجان» آدلاندیریلماسینا اعتراضینی بیلدیردی. بیر مدت مطبوعات ساحه‌سینده موباحیثه-ایضاحات ایشی گئتدیکدن سونرا رسمی باکی ایران طرفینی گونئیه ایدّعالی اولمادیغینا ایناندیرا بیلدی. ۱۹۱۹-جو ایلین سون‌لاریندا آرتیق قاجار ایرانلا دئموکراتیک آزربایجان آراسیندا کونفدراسیانین یارانماسی احتیمال‌لاریندان بحث ائدیلیردی. هر حالدا ایکی اؤلکه آراسیندا موناسیبت‌لر نورمال اینکیشاف ائدیر، ایجراسینی گؤزله‌ین اونلارلا رسمی سند ایمضالانیردی.

موستملکه دؤورونده چار رژیمی‌نین قصداً قاتیب-قاریشدیردیغی اتنونیم (خالقین آدی) و لونقوونیم (دیلین آدی) مسئله‌لرینه ده آیدینلیق گتیریلمه‌لی ایدی. میلّی حکومتین بو ساحه‌ده بیر پروبلمی اولمادی: قانون‌وئریجیلیک قایداسیندا میلّتین آدی‌نین البته «تورک» اولدوغو، اؤلکه اهالی‌سی‌نین اکثریتی‌نین ده دانیشدیغی دیلین بیرمعنالی اولاراق «تورک دیلی» اولدوغو تثبیت ائدیلدی. (عثمانلی‌دا بو زامان «عثمانلی میلّتی» و «عثمانلی لیسانی»). میلّی شعورون اینکیشافی‌نین قارشی‌سینی آلان بو منفی عامیل‌لر میلّی حکومتین چتینلیک چکمه‌دن حلّ ائتدیگی حقوقی آکت‌لار [ایش‌لر] اولدو. کیملیک مسئله‌لری‌نین آیدینلاشماسی اوچون چار رژیمی ایله کئچمیش موناسیبت‌لره ده آیدینلیق گتیریلمه‌لی ایدی. بیر سیرا سندلرده آزربایجانین روسیانین موستملکه‌سی اولدوغو، بورادا روسیانین آجیماسیز موستملکه ظلمو یئریتدیگی گؤستریلدی، بو سیاستی عکس ائتدیرن سندلرین بیر حیصّه‌سی حتی ایشیق اوزو بئله گؤره بیلدی. ائرمنی‌لرین جینایت‌لرینی آراشدیران و اونلاری سندلشدیرن فوق‌العاده ایستینتاق کومیسسیاسی فعال ایشه باشلادی.

میلّت قوروجولوغو ساحه‌سینده ان اؤنملی ایش‌لردن بیریسی تحصیل سیستئمینده باشلادی. تحصیل سیستئمی‌نین میلّیلشمه‌سی و اینکیشافی اوچون چوخ اهمیتلی قرارلار وئریلدی. بونون یانیندا دؤولت کارگوزارلیق ایشی‌نین دؤولت دیلینه - تورکجه‌یه کئچمه‌سی حاقّیندا (تاریخده ایلک دفعه) تاریخی قرار وئریلدی. آزربایجان حکومتی ۱۹۱۸-جی ایلین

یونون ۲۷-ده قرار وئردی: «دؤولتی لیسان تورک دیلی قبول ائدیله‌رک، ایله‌ریده بوتون محکمه، ایدارئییی-داخیلیه و سایر دوایر وظیفه‌لری باشیندا دوران‌لار بو لیسانی بیلن‌لر اولانا قدر حکومتی موسّیسه‌لرده روس دیلی ایستعمالینا دا موساعیده ائدیلسین.»[۱] پارلامنتین رسمی دیلی تورکجه اعلان اولونموش، دیگر میلّت‌لرین نماینده‌لری‌نین اؤز چیخیش‌لارینی روس دیلینده ائتمه‌لری مقبول حساب ائدیلمیشدی. بونونلا بئله رسمی سندلرین اوستونده پارلامنتین صدر موعاوینی حسن بی آغایئو بعضاً بئله بیر درکنار دا قویارمیش: «عریضه تورکجه لیساندا اولمادیغی اوچون انجامسیز قالیر.» خالق جومهوریتی دؤنمینده میلّی کیملیگین فورمالاشماسی ایستیقامتینده تایی-برابری اولمایان ایش‌لر گؤرولدو. اصلینده «آزربایجان» و «تورک» آدلاری‌نین رسماً قبولو دا بو اونیکال [تایسیز] دؤوره عایددیر. ۱۹۲۵-جی ایلده رسول‌زاده یازیردی: «روسیا ایداره‌سینده‌کی موسلومان‌لارا «تورک» دئدیرتمک بوگون قازانیلمش بیر داعوادیر. یالنیز تورک کلمه‌سی دئییل، «آزربایجان» آدی دا قازانیلمیشدیر.»[۲]

سیاسی ائلیتین اکثریتینی پارلامنت و حکومت‌ده‌کی موساوات پارتیاسی نماینده‌لری، ائله‌جه ده یئنه پارلامنت و حکومتده موساواتلا بیرلیکده یئریَین موستقیل دئموکراتیک قروپون عضولری تشکیل ائدیردی. سوسیال منشأ باخیمیندان اکثریتی ضیالی و کیچیک ایداره‌چی مأمورلار ایدی. یئنی *دؤولت و میلّت قوروجولوغو* اوچون گرکلی اولان مین‌لرله یئرلی کادر فلاکتلی شکیلده آز ایدی. روس آیری-سئچکیلیک سیاستی ایداره‌چی کادرلارین سون درجه آز اولدوغونو شرطلندیریردی. رسول‌زاده ایضاح ائدیر: «ائرمنی کیلیسه مکتب‌لری، گورجولرین اصیل‌زادگان تشکیلاتینا مخصوص میلّی مکتب‌لری سنه‌لردن بری ائرمنی و گورجو معاریفینی تعمیم ائتمکده ایکن، موسلومان‌لارا بؤیله بیر ایمتیاز وئریلمیوردو. میلّی معاریف یالنیز خصوصی مکتب‌لرده اوخونان اسکی اصول، مسجید «مکتب‌خانه‌لرینه» منحصر ایدی.»[۳]

بئله بیر آغیر شرایطده آزربایجان خالق جومهوریتینی (آزربایجان دئموکراتیک رسپوبلیکاسینی) قوران‌لارین گؤردوگو بؤیوک ایش‌لرین بؤیوکلوگو داها آیدینلیغی ایله اورتایا

---

[۱] - *Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binağüzarlıqları məcmei*, no ۱, ۱۵ təşrini-sani ۱۹۱۹, s. ۱۸.

[۲] - Mehmet Emin Resulzade, *İstiklal Mefkuresi ve Genclik,* İstanbul: Amedi matbaası, ۱۹۲۵, s. ٦.

[۳] - Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, İstanbul:Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, ۱۹۹۰, s.٦٤.

چیخیر. بو میلّی-دئموکراتیک کسیم آزسایلی اولماسینا رغماً، گؤردوگو ایش‌لره گؤره سونراکی نسیل‌لر اوچون اؤرنک اولدولار. شخصی فعالیت‌لری‌نین اؤنمی اوزره سیرالانماسی بلکه ده مومکون‌دور. فقط ان اؤنملی‌سی بو تاریخی میلّت-دؤولت قوروجولوغو پروسئسینده اونلارین صمیمی ایشتیراکی‌دیر و بو ایشتیراک میلّی تاریخیمیزده اونلاری دایم شوکرانلا یاد ائتمه‌یه اساس وئریر. ممّد امین رسول‌زاده - میلّی شورانین صدری و پارلامنتده موساوات فراکسیاسی‌نین باشچی‌سی، علی مردان بی توپچوباشی (توپچوباشوو) - پارلامنتین صدری و پاریس صولح کونفرانسینداکی آزربایجان هئیتی‌نین باشچی‌سی، فتحعلی خان خویسکی - باش ناظیر، نصیب بی یوسیف‌بیلی - باش ناظیر، حسن بی آغایئو - پارلامنت صدری‌نین موعاوینی، خلیل بی خاصممّد - ناظیر، شفی بی روستم‌بیلی - ناظیر موعاوینی، ممّد یوسیف جعفروو - پارلامنتین صدر موعاوینی، بئهبود خان جاوانشیر - ناظیر، دوکتور سولطانوو - قاراباغین قوبئرناتورو، صمدآغا مئهمانداروو - حربی ناظیر، مصطفی بی وکیلوو - ناظیر، میرزه بالا ممّدزاده - «ایستیقلال» قزئتینی رئداکتورو، اوزئییر و جئیهون حاجی‌بگلی قارداش‌لاری - ایکی دیلده «آزربایجان» قزئتی‌نین ناشیرلری و باشقالاری بو مین‌لردن یالنیز بیر نئچه‌سی دیر. بو سیاهییا قافقاز ایسلام اوردوسونو، اونون کوماندانی نورو پاشانی، قافقاز ایسلام اوردوسونون اونلارلا ضابط و عسگرینی، داها سونرا ایسه آزربایجان اوردوسونون اونلارلا شهید ضابطینی و عسگرینی علاوه ائتمک اولار و لازیم‌دیر.

۱۹۲۰-جی ایلین آپرئلین ۲۷-ده حاکیمیتی آلتی شرطله (بئشینجی شرط: «کئچمیش دؤولت خادیم‌لری، حکومت عضولری و میلّت وکیل‌لریندن هئچ بیر کس سیاسی جینایتده اتهام ائدیلمه‌یه‌جک») اله آلمیش کومونیست‌لر سیاسی ائلیتین محوینه باشلادی. اوردو ضابط‌لریندن توتموش، کیچیک مولکی مأمور وظیفه‌سی داشیمیش هر بیر کس قارا سیاهی لارا سالیندی. اکثریتی محو ائدیلدی. سووئت رژیمی اؤزونه، اؤز ماهیتینه اویغون یئنی سیاسی ائلیت یاراتمالی ایدی.

سووئت‌لرین یئنی سیاسی ائلیت پروژه‌سی

۱۹۸۰-۱۹۲۰-جی ایل‌لرده سووئت‌لرین یئنی سیاسی ائلیت یاراتماق ساحه‌سینده‌کی سیاستینی قیساجا نظردن کئچیرمک ایسترسک، آشاغیداکی اؤنملی مقام‌لاری قئید ائتمک مجبوریتینده‌ییک.

بیرینجی‌سی. ۷۰ ایللیک سووئت دؤورونده موسکوانین آزربایجانا یؤنه‌لیک سیاستی بیر-بیریندن فورماجا فرقلی بیر نئچه مرحله‌نی کئچسه ده[۱]، کاراکتر باخیمیندان چار دؤورونون سیاستی‌نین داوامی ایدی. چار دؤورونده پلانلانمیش ایش‌لرین خئیلی حیصّه‌سینی محض سووئت دؤورونده حیاتا کئچیرمک مومکون اولدو. بو تدبیرلرین اساس مقصدی سووئت آزربایجانیندا مرکزدن‌قاچما مئیل‌لری‌نین قارشی‌سینی آلماق اولدوغوندان، بو مئیل‌لرین اساس تکان‌وئریجی عامیلی اولان میلّی شعورون فورمالاشدیریلماسی و یؤنلدیلمه‌سی، لویال [وفادار] سیاسی ائلیتین یئتیشدیریلمه‌سی دیقّت مرکزینده ایدی. بونا اویغون اولاراق سیاسی تئرور، میلّی ضیالی‌لارین فیزیکی جهت‌دن محو ائدیلمه‌سی ایله یاناشی، «فورماجا میلّی، مضمونجا سوسیالیست مدنیت» فورمولو ایله میلّی شعورا تأثیر ائدن بوتون عامیل‌لرین قارشی سینی آلماغا چالیشدیلار، میلّی ضیالی‌لار محو ائدیلدی. میثلی نادیر اؤلکه‌لرده تصادف اولونان کولتور سوی‌قیریمی حیاتا کئچیریلدی: اتنیک بیرلیگین آدی (ائتنونیم) دییشدیریلدی («تورک» اولدو «آزربایجانلی»)؛ میلّتین دانیشدیغی دیلین ده آدی (لینقوونیم) عوض ائدیلدی («تورک دیلی» اولدو «آزربایجان دیلی»)[۲]؛ الیفبا اوّل لاتینا، سونرا کیریله دییشدیریلدی؛ سوی‌آدلاری‌نین سونونا روس «اوو»، «یئو» شکیلچی‌لری علاوه ائدیلدی؛ خالقین اتنیک منسوبیتینی گؤسترن بوتون علامت‌لرین اوزرینه تابو قویولدو؛ نووروز بایرامی کیمی میلّی بایرام‌لار قاداغان ائدیلدی؛ دینین جمعیت‌ده‌کی رولو یاس مراسیم‌لرینه قدر سون درجه محدودلاشدیریلدی؛ اون دوققوزونجو عصرده چار رژیمی ایرانین مدنی نفوذونون قارشی سینی آلماغا چالیشیردیسا، روس-بولشئویک رژیمی تاریخ‌شوناسلیقدا (میلّی شعورو فورمالاشدیران اساس عامیل‌لردن بیری) پان‌ایرانیزمی تشویق ائتمه‌یه باشلادی؛ آزربایجانی تورک دونیاسیندان (خصوصاً تورکییه‌دن) تجرید ائتمک سیاستینده کومونیست رژیمی چاریزم‌دن یالنیز قدّارلیغی ایله فرقلندی؛ قوندارما «سووئت خالقی» و «سووئت پاتریوتیزمی [وطن‌سئورلیگی]» آنلاییش‌لاری جمعیته تحمیل ائدیلدی و ب. و ای.آ.

---

[۱] -مثلاً، باخین:
- Nesib Nesibli, Azerbaycan`ın Milli Kimlik Sorunu, *Avrasya Dosyası*, sayı ۱, cilt ۷, İlkbahar ۲۰۰۱, s. ۱٤٤-۱٤٥.

[۲] - آمئریکالی رئگیون متخصصی ص. ائندئرس ویمبوش بو باره‌ده یازیر: «بیلدیگیم قدرییله هئچ‌بیر دیش گوج باشقا بیر خالقا، حتّی ناواهالی‌لارا (آب‌د-ده هیندو آزینلیق - ن.ن.) بو قدر باشاریلی بیر یابانجی کیملیک ائمپوزه ائدیله‌بیلمه‌میشدیر.»
- S. Enders Wimbush, The Politics of İdentity Change in Soviet Central Asia, *Central Asian Survey*, vol ۳, no ۳, ۱۹۸٥, p. ۷۱.

ایکینجی‌سی. میلّی کولتور ساحه‌سینده‌کی دؤولت تئروریزمینه باخمایاراق، سووئت آزربایجانی خئیلی مودئرنلشدیریلدی. صنایعلشمه، یئنی سوسیال صینیف‌لر، علم-تحصیل، صحیّه سیستئمی‌نین، مدنیت ساحه‌لری‌نین گؤرونمه‌میش اینکیشافی ایله میلّتین، خصوصاً باکی‌نین شهر اهالی‌سی‌نین صورتی دییشدی (ع. حسین‌زاده دئمیشکن، میلّت «فیرنگ قیافه‌لی» اولدو). یئنی‌دن روسلاشمیش سیاسی، سوسیال، مدنی ائلیت («rusofil nomenklatura») فورمالاشدیریلدی.

بئله‌لیکله، دؤولت موستقیللیگی‌نین ۱۹۹۱-جی ایلین اوکتیابریندا برپاسی عرفه‌سینده شیمالی آزربایجان تورک‌لری، کئشمَکئشلی، دراماتیک، ضدیّتلی میلّت-دؤولت قوروجولوغو پروسئسینی یاشایاراق، میلّی کیملیگین بیچیملنمه‌سی باخیمیندان خئیلی پروبلم‌لرله اوز-اوزه قالدی. اتنونیم، لینقوونیم، اتنوگنز کیمی کؤکلو مسئله‌لرده فرقلی تصوّرلر میلّی حیاتی خاراکتئریزه ائدن جهت‌لر ایدی. میلّی شعور باخیمیندان شیمالی آزربایجان جمعیتی بیر-بیرینه ضد - روسلاشمیش ائلیته و اؤزونو درک ائتمک ایسته‌ین، آمّا میلّی شعورو قاریشمیش خالقا بؤلونموشدو. اؤلکه‌ده مودئرنلشمه‌نی بیرینجی آزسایلی، آمّا حاکیم طبقه تمثیل ائدیر، ایکینجینی تمثیل ائدن خالق ایسه میلّی حیاتینی اؤزو تصوّر ائتدیگی کیمی قورماق ایسته‌ییردی. واختیله رحمتلیک ضیا گؤک‌آلپین گؤستردیگی تهلوکه یئنیجه موستقیللیگینه قووشموش شیمالی آزربایجانی تهدید ائتمکده ایدی: «میلّی کولتورو گوجلو، آنجاق مدنیتی ضعیف بیر میلّتله میلّی کولتورو پوزولموش، آنجاق مدنیتی یوکسک اولان باشقا بیر میلّت سیاسی ساواشا گیرنده کولتورو گوجلو اولان میلّت دایم غالیب گلمیش‌دیر».[۱]

چاغداش آزربایجانین میلّی ائلیت پروبلمی

۱۹۸۷-جی ایلدن سونرا آچیق شکیل آلمیش ائرمنی تجاووزو شیمالی آزربایجانی عمللی-باشلی سیلکه‌له‌دی، میلّی ائلیتین دورومونو آیدینلیغی ایله اورتایا قویدو. آزربایجان توپلومونون و میلّتین بؤلونموشلوگو تئزلیکله آیدین اولدو.

میلّی-آزادلیق و دئموکراتیک حرکات گئدیشینده رسمی و یئنی یارانماقدا اولان آزاد مطبوعاتدا سووئت دؤورونون میراثی کسکین تنقید ائدیلیر، بونا قارشی ۱۹۲۰-۱۹۱۸-جی ایل‌لر موستقیل خالق جومهوریتی قویولور و وصف ائدیلیر، آزربایجان موهاجیرتی ایرثینی

[۱] - Ziya Göyalp, *Türkçülüyün Əsasları,* Bakı: Maarif, ۱۹۹۱, s. ٤٨

اؤلکه‌یه قایتارماق اوچون م. ا. رسول‌زاده، م. ب. ممّدزاده کیمی موهاجیرت لیدئرلری‌نین اثرلری چاپ ائدیلیر، عصرین اول‌لرینده‌کی «بیز کیمیک؟» سوالینا یئنی‌دن جاواب آختاریلیردی. یئنی‌دن «تورک»، «آزربایجان تورکو» آنلاییش‌لاری وطنداشلیق حقوقو قازاندی. یئنی یارانماقدا اولان سیاسی و کولتور تشکیلات‌لاری‌نین دئمک اولار هامی‌سی گؤستریلن آنلاییش‌لاردان ایستیفاده ائدیردی. جنوب مؤوضوعسو (جنوبی آزربایجانلا باغلی مسئله‌لر) یئنی‌دن پوپولیارلیق قازاندی.

گؤرونمه‌میش اتنیک پاسسیونارلیقلا [اشتیاق] یاناشی، سووئت دؤورونون میراثی دا اؤزونو گؤسترمکده ایدی. کوتله مئیدانا «باکیلی، شکیلی، ناخچیوانلی... کیمی داخیل اولموش، آزربایجانلی کیمی چیخمیش» (صابیر روستمخانلی) اولسا دا، خالق حرکاتی گئدیشینده آز سونرا میلّتلشمه ساحه‌سینده‌کی ناقصلیک‌لر گؤرونمه‌یه باشلادی. هر شئی‌دن اول خالق حرکاتی داخیلینده چوخ تئزلیکله یئرلیچیلیک مئیل‌لری سیاسی تشکیلات‌لارین و سیاسی گوج مرکزلری‌نین یارانماسیندا اؤزونو گؤسترمه‌یه باشلادی. آزربایجان کومونیست پارتیاسی‌نین سونونجو باشچی‌سی و آزربایجان رسپوبلیکاسی‌نین بیرینجی پرزیدنتی اولموش آیاز موطّلیبوو سلف‌لری کیمی حاکیمیتینی قوروماق اوچون یئرلیچیلیک‌دن ایستیفاده ائده‌رک، اصلن باکیلی اولان‌لاری غئیری-باکیلی‌لارا، خصوصیله ائرمنیستان‌دان قووولموش قاچقین‌لارا قارشی قویماغا، اونلاری (باکیلی‌لاری) تشکیلاتلاندیریب، میلّی آزادلیق و دئموکراتیا ایسته‌ین چوخ‌رنگلی حرکاتی ضعیفلتمه‌یه چالیشدی. آزربایجان کومونیست پارتیاسی‌نین ایکینجی آدامی ویکتور پولیانیچکونون «ایختیراعسی» اولان «یئراز» (یئرئوان آزربایجانلی‌لاری، ائرمنیستان‌دان قووولموش قاچقین‌لار) و «باکینئتس میلّتی» (باکیلی میلّتی) آنلاییش‌لاری میلّی آزادلیق حرکاتینا قارشی قویولدو.

ابوالفض ائلچی‌بگین ۱۹۹۲-جی ایلین یونوندا آزربایجان رسپوبلیکاسی‌نین پرزیدنتی سئچیلمه‌سی میلّی آزادلیق حرکاتینی (عینی زاماندا دئموکراتیانی) تمثیل ائدن قوه‌لرین میلّتیندن یادیرغامیش نومئنکلاتورا (کومونیست توتالیتار رژیم) اوزرینده غلبه‌سی‌نین تظاهرو ایدی. ائلچی‌بَی حکومتی دئکولونیزاسیا [استعمارزدایی] سیاستی چرچیوه‌سینده میلّی حیاتین میلّیلشمه‌سی ایستیقامتینده بعضی ایش‌لر گؤره بیلدی. مؤوجود کونستیتوسیانین طلبینه اویغون اولاراق، آزربایجان دیلی‌نین دؤولت اورقان‌لارییندا ایستیفاده‌سی‌نین تأمین ائدیلمه‌سینه قرار وئریلدی. ۱۹۹۲-جی ایلین دئکابرین ۲۲-ده ایسه میلّی مجلیس دؤولت دیلی حاقّیندا قانون قبول ائده‌رک، اونون «تورک دیلی» اولماسی حاقّیندا تاریخی عدالتی

تشبیت ائتدی. بو قانونلا ایستالین رژیمی‌نین «تورک» آنلاییشی اوزرینه قویدوغو تابو گؤتورولدو. عینی زاماندا تحصیل سیستئمی‌نین میلّیلشدیریلمه‌سینه باشلاندی، برپا ائدیلمیش (۱۹۹۱-جی ایلین دئکابری) لاتین قرافیکاسی ایله آز مدتده یئنی درسلیک‌لر چاپ ائدیلدی، میلّی مکتب‌لرین ایستاتوسو و پوپولیارلیغی آرتدی. تورک توپونیم‌لری‌نین برپاسی ایشی سورعتلندیریلدی. میلّی مجلیس روسلاشدیریلمیش سوی‌آد سونلوق‌لاری‌نین («اوو»، «یئو») دییشدیریلمه‌سی حاقّیندا ساده‌لشدیریلمیش قایدالاری تصدیق ائتدی. فقط میلّی-دئموکراتیک قوه‌لرین ایداره‌چیلیک ساحه‌سینده‌کی سهولری اوزوندن، ائله‌جه ده «تاریخی عنعنه‌سی تورک و ایسلام دوشمانلیغینا دایانان» روسیانین (م. ا. رسول‌زاده) جهدلری ایله بیر ایلدن سونرا ائلچی‌بَی حکومتی دئوریلدی.

گنجه قیامیندان سونرا (۱۹۹۳-جو ایلین یونو) حاکیمیته گلمیش حئیدر علیئو اسکی پارتنومئنکلاتورانین حاکیمیتینی برپا ائتدی، روسیانی قیجیقلاندیرماماق، اسکی سیاسی ائلیتین دستگینی قازانماق اوچون ائلچی‌بَی حکومتی‌نین دئکولونیزاسیا [استعمارزدایی] سیاستیندن امتناع ائتدی. یئنی پرزیدنت «چوخ‌میلّتلی آزربایجان»دان، «چوخ‌میلّتلی باکی»دان بحث ائتمه‌یه باشلادی. یئرلیچیلیک یئنی سیاسی ایستیبلئشمئنتین [استقرارین] فورمالاشدیریلماسیندا اساس پرینسیپه چئوریلدی. ۱۹۹۳-۱۹۹۶-جی ایل‌لرده اقتداردا ایکینجی شخص اولموش میلّی مجلیسین صدری رسول قولیئو میلّتچیلیگین مورتجع جریان اولدوغونو، اؤلکه اهالی‌سی‌نین خئیلی حیصّه‌سینی تشکیل ائدن ائرمنیستان اصیللی‌لرین سیاسی حیاتدا دومینانت [غالب] قوه اولماسی‌نین لابودلوگونو اساسلاندیرماغا چالیشدی. اؤلکه‌ده سیاسی ثابیتلیگی تأمین و شخصی حاکیمیتینی مؤحکملندیردیکدن سونرا پرزیدنت علیئو ائلچی‌بَگین قیسامودّتلی حاکیمیتی دؤورونده الده ائدیلمیش نایلیت‌لرین اوستونه گئتدی. بو باغلامدا آزربایجان رسپوبلیکاسی‌نین یئنی کونستیتوسیاسی‌نین قبولو (۱۹۹۵-جی ایلین نویابری) عرفه‌سینده میلّتین و میلّی دیلین آدی اطرافیندا حاکیمیتین موذاکیره آچماسی و اونو یؤنلندیرمه‌سی دیقّتی چکیر.

آزربایجان رسپوبلیکاسی‌نین یئنی کونستیتوسیا لایحه‌سی‌نین ۲۳-جو مادّه‌سینده دؤولت دیلی‌نین «آزربایجان دیلی» اولماسی حاقّیندا مودّعا قویولدو. بو مادّه‌نی رفراندوم‌دان کئچیرمک اوچون اؤلکه‌نین بیر سیرا موسّیسه و تشکیلات‌لاریندا، علم‌لر آکادئمیاسیندا موذاکیره‌لر تشکیل ائدیلدی.

حئیدر علیئو حاکیمیتی‌نین ضربه‌لریندن بیریسی ده تحصیل سیستئمینده باشلانمیش میلّیلشمه‌نین قارشی‌سی‌نین آلینماسیندا، روس دیلی‌نین (ادبیاتی‌نین، تاریخی‌نین) یئنی‌دن آزربایجان تحصیل سیستئمینده رولونون آرتماسیندا اؤزونو گؤستردی. آزربایجان رسپوبلیکاسی‌نین ایستیقلالی‌نین برپاسیندان کئچن ایل‌لرده روسجا تحصیل آلان‌لارین سایی آزالمادی، عکسینه آرتدی. «آینا» قزئتی ۱۹۹۷-جی ایلین مایییندا رسمی ایستاتیستیکایا اساساً یازیردی کی، آزربایجان رسپوبلیکاسیندا ۴۰ تامامیله روس، ۳۸۱ عدد ایسه «بین‌الملل» مکتب وار. اساساً باکی‌دا یئرله‌شن بو مکتب‌لرده شاگیردلر روسیادان گتیریلن درسلیک‌لردن اؤیره‌نیر، نتیجه‌ده «روس دؤولتی‌نین وطن‌پرورلری کیمی تربیه اولونورلار».[۱] ایل‌لردیر موذاکیره ائدیلن تحصیل حاقّیندا یئنی قانون لایحه‌سی ده تحصیل سیستئمی‌نین میلّیلشدیریلمه‌سینی نظرده توتمور. قانون لایحه‌سی‌نین ۷-جی مادّه‌سی دؤولت تحصیل موسّیسه‌لرینده آزربایجان دیلی ایله یاناشی، دیگر دیل‌لرین (اوخو: روس دیلی‌نین) ده ایستیفاده‌سینی مومکون سایییر.

تحصیل سیستئمینده درین بحران، روشوت و کورروپسیا تامامیله اؤلکه علمینه و مدنیت ساحه‌سینه ده عایددیر. میلّی شعورون اینکیشافینا مثبت تأثیر ائده بیله‌جک اجتماعی علم‌لر ساحه‌سینده ایستیقلال دؤورونده دورغونلوق حؤکم سورمکده‌دیر.

موستقیل آزربایجان رسپوبلیکاسیندا میلّی کیملیک ساحه‌سینده‌کی دورومو سیاسی پارتیالارداکی کسکین ایدئولوژی فیکیر آیریلیق‌لاری و چاتیشمالاری دا گؤستریر. کوسموپولیتیزمله [جهان وطنی] میلّتچیلیک آراسینداکی فیکیر آیریلیغینا سبب اولان دیگر مسئله ده میلّتین آدی و مضمونو ایله باغلی ایدی. لیبئرال کسیم «آزربایجان میلّتی - اتنیک منسوبیتیندن آسیلی اولمایاراق بوتون اؤلکه وطنداش‌لاری‌نین سوسیال-سیاسی بیرلیگی دیر» فورمولونا[۲] اویغون اولاراق، اتنیک آزلیق‌لاری قیجیقلاندیرماماق، اونلاری «آزربایجان میلّتی» توپلومونا قاتاراق سئپاراتیزمین قارشی‌سینی آلماغا چاغیریردی. موساواتچی کسیم ایسه بو جور ساده‌لؤوح جهدین بیر واخت‌لار «عثمانلی میلّتی» یاراتماق جهدی کیمی اوغورسوز اولاجاغینی، اؤلکه اهالی‌سی‌نین بؤیوک اکثریتینی تشکیل ائدن تورک‌لرین اونسوز دا قاریشمیش میلّی شعورونو داها دا قاریشدیرماقلا نتیجه‌له‌نه‌جگینی بیلدیریر، آزربایجان‌دا «بیر میلّت» (تورک‌لر، یا آزربایجان تورک‌لری) کونسئپسیاسی‌نین اؤلکه‌نین اونیتارلیغی‌نین

---

[۱] - *Ayna,* ۹ may ۱۹۹۷.

[۲] - Müsavatın etnik siyasət konsepsiyasının əsasları,*Yeni Müsavat,* ۳ *avqust* ۱۹۹۵.

[واحیدلیگی‌نین] ایدئولوژی اساسی اولدوغو، اتنیک آزلیق‌لارین حقوق‌لاری‌نین بو اونیتار دؤولتده قورونماسی ضرورتی فیکرینی مدافعه ائدیردی.

بئله‌لیکله، ایستیقلالی‌نین برپاسیندان خئیلی کئچمه‌سینه باخمایاراق، آزربایجان رسپوبلیکاسیندا میلّی کیملیک پروبلم‌لرینه آیدینلیق گتیریلمه‌ییب، او، داها دا قاریشدیریلیب. حاکیم سیاسی ائلیت میلّتینه یاد گؤزله باخیر، تحصیل سیستئمینده میلّیلشمه‌نین قارشی‌سی آلینیر، ادبیات و علم ساحه‌سی بحران ایچینده‌دیر، سیاسی پارتیالارین و جمعیتین بیر قیسمینده آشاغیلیق کومپلئکسی [گرگینلیگی، عُقده‌سی] حاکیم‌دیر. بو گون اوچ آزربایجان وطنداشی «بیز کیمیک؟» سوالینا دؤرد فرقلی جاواب وئرمکده‌دیر. میلّی کیملیک ساحه‌سینده یوزایل‌لرین ایچیندن گلن غئیری-معیّنلیک احوال-روحیه‌ده، یازی‌لاردا، و نهایت، سیاسی فعالیتده اؤزونو آچیقلیغی ایله بوروزه وئرمکده‌دیر. بو دا اؤز نؤوبه‌سینده شیمالی آزربایجانین حیاتی پروبلم‌لری‌نین - ایستیقلالی‌نین دؤنمزلیگی نین تأمینی، اراضی بوتؤولوگونون برپاسیندا منفی رول اویناماقدادیر.

اعتراف ائتمک لازیم‌دیر کی، دئموکراتیک حرکات ایفلاس ائدیب. میلّی حرکات دا ایفلاس ائدیب. میلّی-دئموکراتیک قوه‌لر بو گئرچکلیکدن چیخیش ائده‌رک، بو گئرچکلیگی درک ائده‌رک، سون ۲۰ ایللیک موباریزه یولونو کریتیک [تنقیدی] باخیشلا یئنی‌دن دَیَرلندیرمک، درین علمی تحلیل آپارماق مجبوریتینده‌دیر. اوغورسوزلوق‌لارین سببینی نئفت و حاکیم رژیمین رئپرئسسیالاری ایله ایضاح ائتمک کیمی آسان یول توتماق فایدا وئرمز.

تحلیل‌لرین ایستیقامت‌لریندن بیری کیمی ایل‌لرله بیلدیردیگیم فیکری یئنی‌دن تکرار ائتمه‌یه مجبورام. میلّی-دئموکراتیک حرکاتین لیدئرلری غرب اؤلکه‌لری‌نین آزربایجان‌دا دئموکراتیا ایستگینی و خالقین اؤزونون دئموکراتیایا حاضیر اولماسی فیکرینده غئیری-اوبیئکتیو، ایفراط اوپتیمیست [خوشبینانه] مؤوقع توتوبلار. نئفت، گئوپولیتیکا، گئوائکونومیکا و سایر ماراق‌لارین هومانیتار (دئموکراتیا) ماراق‌لاریندان نه قدر بؤیوک اؤنم داشیدیغینی سون ایل‌لرین حادثه‌لری آچیقلیغی ایله اورتایا قویدو. سون ایل‌لرین حادثه‌لری عینی زاماندا چوخ آچیق شکیلده اورتایا قویدو کی، خالقین دئموکراتیا ایستگی هئچ ده بوتون ایستک‌لرین اوستونده دورمورموش، ان واجیبی ایسه اهالی‌نین اکثریتی‌نین احوال-روحیه‌سینی معیّن ائتمیرمیش.

تحلیل اولوناجاق مسئله‌لردن بیریسی ده، منجه، بو اولمالی‌دیر: دؤولت قوروجولوغو دؤولتچیلیک ایدئولوگیاسی طلب ائدیرسه، میلّت قوروجولوغو دا میلّتچیلیک طلب ائدیر و

میلّتلشمه‌نین معیّن سویه‌سینه نایل اولونماییینجا دئموکراتیک ایداره‌چیلیک باره‌ده دوشونمه یه بئله دیمز. بو موناسیبتی (دؤولت-میلّت) و اونلارین اینکیشاف سویه‌سینی معیّن ائتمک ایسه میلّی-دئموکراتیک قوه‌لرین بوینونا دوشور و -آچیق دئیک-اونلارین اوبیئکتیو علمی تحلیل آپارماق قابیلیتیندن آسیلی‌دیر.

نتیجه

میلّی-دئموکراتیک قوه‌لر میلّی اینتیباه دؤورونون (۱۹۰۵-دن سونرا) زنگین ایدئولوژی-سیاسی میراثی‌نین میراثچی‌سی‌دیر و بو میراثا صاحب دورمالی، بو میراث‌دان یالنیز تبلیغات منبعی کیمی ایستیفاده ائتمک پراکتیکاسیندان ال چکمه‌لی، هم ده اوندان اؤیرنمه‌لی‌دیر. نسیل‌لر آراسیندا قیریلمیش علاقه اوندا برپا ائدیلمیش اولار. سووئت سیاستی‌نین محصولو - فورماجا میلّی، مضمونجا کوسموپولیت طبقه‌نین بو میراثا شریکسیز صاحب دورماق جهدینه قارشی، اسکی ایدئولوژی-سیاسی میراثی بوتون خالقین عمومی مالینا چئویرمگی قویماق اولار.

میلّتلشمه و میلّتلشمه‌نین طلب‌لری محض میلّی قوه‌لرین اساس فعالیت ساحه‌لریندن اولمالی، پراکتیک ایشله یئنی‌دن خالقین سئوگی‌سینی قازانمالی، یالنیز بوندان سونرا یئکه سیاسی وظیفه‌لر قالدیرماق اولار.

توپچوباشی‌نین سوال‌لاری

گونازتی‌وی-ده‌کی «بؤیوک‌لریمیز» سیلسیله وئریلیش‌لری چرچیوه‌سینده علی مردان بی توپچوباشی (توپچوباشوو، تیفلیس، ۱۸۶۲ - پاریس، ۱۹۳۴) حاقّیندا صحبتیمیزده بو بؤیوک شخصیته عاید اولان بیر آرخیو سندی حاقّیندا قیساجا سؤز آچماق ایمکانیمیز اولموشدو. دئمیشدیک کی، بو سند آزربایجان رسپوبلیکاسی دؤولت آرخیوی‌نین ۸۹۴-جو (داخیلی ایش‌لر ناظیرلیگی) فوندو، ۱۰-جو سیاهی، ۳۵-جی ایشین ۵ و ۶-جی ورق‌لری ایله قئیده آلینمیش‌دیر. گؤزل خطله یازیلمیش ال‌یازی‌سیندان عبارت اولان بو سندده علی مردان بی چوخ اؤنملی سوال‌لار اورتایا قویور. سوال‌لارین بیرینجی حیصّه‌سی «اساس سوال‌لار»، ایکینجی‌سی «تورک دؤولتچیلیگی مسئله‌لری» باشلیغی آلتیندا وئریلمیش‌دیر. متن‌لرین سونوندا مؤلّیفین شخصی مؤهورو و ۱۳۳۷ رقمی یازیلمیش‌دیر. سونونجو هیجری تاریخله ۱۹۱۸/۱۹۱۹-جو ایله برابردیر. بو، علی مردان بگین گئنیش صلاحیّت‌لرله ایستانبول‌دا کئچیریلمه‌سی نظرده توتولان صولح کونفرانسیندا ایشتیراک ائتمک مقصدیله بو شهرده یاشاییب، عثمانلی‌نین دؤولت آدام‌لاری ایله گؤروش‌لر کئچیردیگی دؤوردور. بللی‌دیر کی، بو کونفرانس باش توتمادیقدا آزربایجان پارلامنتی پاریس صولح کونفرانسی‌نین ایشینه قاتیلماق اوچون علی مردان بی توپچوباشی‌نین رهبرلیگی ایله نماینده هئیتی‌نین یارانماسی حاقّیندا قرار قبول ائتمیشدی. پاریسه یولا دوشمزدن اول توپچوباشی خئیلی واخت ایستانبول‌دا گؤزله مه‌لی اولموش، عینی زاماندا دیپلوماتیک گؤروش‌لرینی داوام ائتدیرمیشدی. بو سند ده توپچوباشی‌نین گؤروش‌لرده قالدیردیغی، موذاکیره ائتدیگی مسئله‌لر حاقّیندادیر.

گونازتی‌وی ایزله‌ییجی‌لری‌نین طلبینی گؤز اؤنونه آلیب، بو سندین روسجادان ترجومه‌سینی وئریریک.

اساس مسئله‌لر

-حقیقتاًمی ایسلام اونا تاپینان‌لارین مدنی اینکیشافی و اوغور قازانماسی قارشی‌سیندا انگل‌دیر؟

- اگر یوخ، اوندا موسلمان خالق‌لاری‌نین معنوی-اخلاقی، اؤزللیکله سوسیال-اقتصادی و سیاسی باخیمدان ایندیکی کدرلی حالینی نئجه ایضاح ائتمه‌لی؟

- ایسلامین یئنی‌لشمه‌سی، حتی اونون اساس‌لاری‌نین (مثلاً هانسی‌لاری‌نین!) کؤکلو دییشمه‌سی، یئنی ایسلامین («نئو-ایسلامین») یارانماسی‌نین زامانی و ایمکانی گلیب چاتمایی‌بمی؟

- مؤوجود حالی ایله خلیفه‌نین [خلیفه‌لیگین] وارلیغی مومکوندورمو و اونا بوندان سونرا حتی احتیاج وارمی؟

- موسلمان خالق‌لاری‌نین سوسیال-اقتصادی موقاویله‌لر و اتفاق‌لار اساسیندا بیرلشمه‌سی مومکوندورمو؟

- ایندیکی موسلمان خالق‌لاری دؤولت‌لری‌نین رسپوبلیکا اوصولو ایسلامین اساس‌لارینا ضد دئییل کی؟!

تورک دؤولتچیلیگی مسئله‌لری

-تورکییه‌دن گومان کی، قوپاجاق اراضی‌لر (عربیستان، سوریا، فلسطین، مئسوپوتامیا، ائرمنیستان، آدالار) اولمادان تورک دؤولتی مؤوجود اولا بیلرمی؟

-تکجه تورک‌لردن، یا دا اساساً تورک المنتیندن عبارت اولان حیات قابیلیتلی بیر دؤولتین یارانماسینی گؤزله‌مک اولارمی؟

-بئله اولان تقدیرده اونون مرکزی (پایتاختی) هارادا اولا بیلر؟

-تورک‌لره بؤیوک باش آغری‌سی گتیرمیش ایستانبولون تحویلی هانسی نتیجه‌لری وئره بیلر؟

-کونستیتوسیالی مونارخیا، پارلامنتلی مونارخیا، یا رسپوبلیکا؟

-هر بیر دؤولت قورولوشوندا دینی ایش‌لرین دؤولتچیلیکدن آیریلماسی ضروری‌دیرمی؟

-آزربایجان، تورکوستان، کوردوستان [!]، وولقابویو، کریم و قوزئی قافقازین تورک-تاتار (موسلمان) خالق‌لاری‌نین یئنی یارانمیش دؤولت‌لرینه تورک دؤولتی‌نین موناسیبتی نئجه اولا بیلر و اولمالی‌دیر؛ اونلارین ایندیکی تورک دؤولتینه تام بیرلشمه‌سی آرزو ائدیلن و مومکون‌دورمو؟

-یا دا اونلارا باغیمسیزلیق وئریب، بو ساحه‌ده اونلارا یاردیم ائتمکله اونلارلا، اؤزللیکله آزربایجان، تورکوستان و قیرغیزیستان تورک‌لری ایله سیخ اقتصادی و سیاسی اتفاقدا اولمالی؟

- هئچ کسین تورپاغینی ایشغال ائتمه‌میش، تاریخاً تورک‌لره مخصوص اراضی‌لرده مؤحکملنمیش تورک المنتی‌نین اینتیباهی، اونون آسیادا اویغون چکییه صاحب اولماسی بوندان سونرا مومکون اولارمی؟

-هانسی یول‌لارلا بونا نایل اولماق مومکون‌دور؟

-تورک خالق‌لارینی مدنی-اقتصادی و سیاسی باخیمدان بیرلشدیرمک، ائله‌جه ده [اونلاری] صولح کونقرئسینه حاضیرلاماق اوچون تورک‌لرین مسکون اولدوغو بوتون اؤلکه‌لرده بؤلمه‌لری اولان واحید بیر تورک میلّی-سیاسی اورقانین بیر آز اؤنجه یارانماسی ضرورتی تصوّر ائدیلیرمی؟

-بوتون تورک خالق‌لاری‌نین کونقرئسینی چاغیرماق نؤوبتی و ان یاخین وظیفه دئییلمی؛ بو کونقرئس صولح کونفرانسی‌نین چاغیریلماسینا قدرکی دؤورده تورک میلّتینه عاید موهومّ مسئله‌لرین موذاکیره‌سی ایله، ائله‌جه ده بو فونکسیالارین یئرینه یئتیریلمه‌سی اوچون تورک میلّی-سیاسی اورقانین سئچیلمه‌سی ایله مشغول اولا بیلردی.

آزربایجان - تورکییه: نه‌ره‌دن نه‌ره‌یه؟

موحتملاً بورادا بولونان هر کس، یا دا مطلق چوخونلوق تورک دونیاسی‌نین بیرلیگیندن یانادیر. سورو بو: سووئت‌لرین داغیلماسیندان سونرا یارانمیش یئنی دوروم‌دان گرکینجه یارارلانابیلدیک‌می؟ بوندان داها آرتیق انتقراسیون دوزئییینه اولاشمامیز مومکون اولابیلردی می؟ اگر قانع ائدیجی بیر سویه‌یه اولاشا بیلمه‌دیک‌سه، نه‌دنی نه؟

مسئله‌نی آزربایجان-تورکییه ایلیشکی‌لری اؤرنگینده اله آلماغا چالیشاجاغام. ایکی اؤلکه آراسینداکی ایلیشکی‌لرده‌کی پروبلم‌لر عموم-تورک انتقراسیونو [ائتلاف] پروبلمینه ده ایشیق توتابیلر. اؤته یاندان، بیزیم باخیشیمیزا گؤره، تورک دونیاسی آراسینداکی آرزو ائدیلن انتقراسیون اؤنملی درجه‌ده آزربایجانلا تورکییه آراسینداکی انتقراسیونا باغیملی‌دیر. چونکی آزربایجان:

۱. جوغرافی باخیمدان - تورک دونیاسی‌نین مرکزی‌دیر؛

۲. دئموگرافیک باخیمدان - آزربایجان تورک‌لری سایجا تورکییه تورک‌لریندن سونرا ایکینجی‌دیر؛

۳. ژئوپولیتیک باخیمدان - تورک دونیاسی‌نین حسّاس یئری‌دیر - بوغازی‌دیر؛

۴. ائکونومیک باخیمدان - یئنی انرژی پروژه‌لرینده اؤنجول مؤوقع‌لردن بیرینده‌دیر، اوسته‌گل - تورکیستان (اورتا آسیا) اوچون ترانزیت اؤلکه‌دیر.

هله ۱۹۲۰-جی ایلده ممّد امین رسولزاده بئله یازیردی: «اسکی تورانین گؤبگینده آزربایجان آدیندا بیر گنج، ایگید (قهرمان) دلی‌قانلی وار. یئنی تورانین آچاری اوندادیر. اونونلا آنلاشمازلیق چیخارارسان، اؤنجه اونون کؤنلونو قیریب، اونا بیر ضرر وئررسن، بوتون چابالارین بوشا گئدر، امک‌لرین خاراب، تاختین برباد اولار.»

قوزئی آزربایجانلا ایلیشکی‌لر

تورکییه ایله قوزئی آزربایجان جومهوریتی آراسینداکی ایلیشکی‌لر ۱۹۹۱-دن بو یانا حئیرانلیق دؤنمینی یاشامیش، انتقراسیون یولوندا بللی بیر مسافه قطع ائدیلمیش‌دیر. باکی-جئیهان پئترول خطی ایله باکی-ارزوروم دوغال گاز خطّی چالیشیر، باکی-قارس دمیریولونون اینشاسی یاخین آی‌لاردا تاماملانا بیلر. عسکری ایلیشکی‌لر باخیمیندان دا بعضی ایش‌لر گؤرولموش، پئترول دیشیندا ائکونومیک ایلیشکی‌لر قورولموش، اوخول‌لار آچیلمیش‌دیر.

آما بو قدر. آشاغی-یوخاری ۱۰۰ ایل اؤنجه عموم-تورک بیرلیگی ایدئالینی ساوونموش اولو بابالاریمیز بو دوروم‌دان، ایکی قارداش اؤلکه آراسینداکی ایلیشکی‌لردن راضی قالاجاقدی‌می؟

۲۰۱۰-جو ایلده تورکییه آزربایجان رسپوبلیکاسی‌نین ایدخالیندا (۱۱،۷٪) و ایخراجیندا (۰،۸٪) یئددینجی یئرده‌دیر. تورکییه‌نین خالق قارشیسیندا رئیتینگی [روتبه‌سی] ایلدن-ایله ائنیب یوکسلیر. مدنی ایلیشکی‌لر داواملی دئییل، و نهادینه اولمامیش‌دیر. آیریجا تورکییه «مودئل دؤولت» ایمیجینی ایتیریب...

آزربایجان مطبوعاتیندا دارتیشیلان مسئله‌لر تورکییه‌یه تطبیق ائدیلن بیرطرفلی ویزا رژیمی و تورک سئریال‌لاری‌نین آزربایجان تئلئکانال‌لاریندان ییغیشدیریلماسی‌دیر. هر ایکی سینی باشا دوشمک چتین‌دیر. اولجه بو سئریال‌لارین ترجومه‌سینی اویغون گؤردولر، سونرا قاداغان ائتدیلر. ۱۰۲ ایل اؤنجه عثمانلی ایمپئریاسیندا ایشله‌دیلن دیلدن («عثمانلیجا»دان آزربایجان‌داکی دیله («تورکجه‌یه») «ترجومه ضروریلیگی» حاقّیندا خالق شاعریمیز صابیر گونش قزئتینده (N ۷۸ ,۱۷,۱۱,۱۹۱۰) بئله دئمیش‌دیر:

«عثمانلیجادان ترجومه تورکه» - بونو بیلمم،
گئرچک یازییور «گنجه‌لی»، یا اینکی هَنَک‌دیر؛
مومکون ایکی دیل بیر-بیرینه ترجومه، اما
«عثمانلیجادان ترجومه تورکه» نه دئمک‌دیر؟!

آنورمال دورومون باشلیجا نه‌دنی، منجه، بو:

تورکییه‌نین آزربایجان سیاستی یالنیز حاکیمیّته قارشی سیاست اولدو، خالقا ائنمه‌دی. تورکییه دئموکراتیک دؤولت اؤزللیگینی قوللانیب، توپلوملا، اؤزللیکله میلّی و دئموکراتیک

گوجو تمثیل ائدن موخالیفت‌له داواملی و وئریملی ایلیشکی‌لر قورا بیلمه‌دی. سیویل توپلوم قورولوش‌لاری آراسینداکی ایلیشکی‌لر داواملی دئییل. آزربایجان وطن‌سئورلری‌نین، تورک میلّیّتچی کسیمین ایستگی بو ایدی: کئچن بو زامان ایچینده ایلیشکی‌لر او قدر گلیشسین، او قدر توپلوم‌لار آراسیندا یاخین ایلیشکی‌لر یارانسین کی، اونون گله‌جگی آرتیق ایقتیدارلارا باغیملی اولماسین. نه‌یازیق، بونو سؤیله‌مک چتین. من، تورکییه جومهوریّتی دؤولتی‌نین دیش تورک‌لرین مسئله‌لرینی چؤزمک اوچون یارادیلدیغینی دوشونن اینسان‌لاردان دئییلم. آمّا دیش تورک‌لرین مسئله‌لری چؤزولرسه، تورکییه جومهوریّتی، تورک میلّتی داها گوجلو اولار دوشونجه‌سینده‌یم.

۲۰۱۱-ده تورک شوراسی‌نین اولوشومو فوق‌العاده بؤیوک بیر اولای. ایلک خبر اولاراق اورتاق تورک دیلی‌نین اولوشدورولاجاغی اعلان ائدیلدی. بونون گئرچکچی ایستراتژی اولدوغو شوبهه‌لی. هر دیلدن، آغیزدان ۵-۳ سؤز آلیب، «اورتاق تورک دیلی یاپماق» ائسپئرانتو یاپماق کیمی موثبت سونوجو اولمایاجاق بیر چالیشما. تورک دؤولت‌لرینی و میلّت‌لرینی گله‌جکده بیر یئرده توتماق ایسته‌ییریک‌سه، تورکییه جومهوریّتی دؤولتی تورک دونیاسینا یؤنه‌لیک سیاستینی دییشدیرمه‌لی‌دیر. اؤنجه‌لیکله بؤیوک ائلچیلیک‌لر خالقا ائنمه‌لی، اینسان‌لارلا چالیشیلمالی، کولتور مرکزلری، کیتاب دوکان‌لاری آچیلمالی... بیر سؤزله، تورکییه اؤز وارلیغینی خالق یانیندا سورعتله گوجلندیرمه‌لی‌دیر.

مسئله‌نین آزربایجان اؤلچوسونه گلک. یئنی باغیمسیز تورک دؤولت‌لری‌نین اورتایا چیخماسی گئنل تورک تاریخینده فوق‌العاده بؤیوک حادیثه‌دیر. بو آن بو دؤولت‌لرین اؤز باغیمسیزلیغینی ایتیرمه‌سی تهلوکه‌سی سؤزقونوسو دئییل. ان بؤیوک مسئله و یا سورون استبدادی رژیم‌لردن قورتولاراق دئموکراتیک دؤولت قورمالاری و میلّت-دؤولتین اولوشماسی دیر.

ایلک اؤنجه اله آلمامیز گرَکن مسئله: سووئت ایتّیفاقی‌نین چؤکوشوندن سونرا بو دؤولت‌لر نه‌دن دئموکراسی یولونو یوخ، یئنی‌دن سیاسی رژیم‌لرین سرتلشمه‌سی یولونو توتدولار؟ بیرینجی نه‌دنی، توپلومون سوسیال قورولوشوندا آراماق گرَکیر. سووئت دؤنمینده یارادیلمیش ایداری بوروکراسی‌نین گوجونو قیرماق مومکون اولمادی. بو صینیف سووئت دؤنمینده دومینانت (غالب) سوسیال طبقه ایدی: سیاسی، اقتصادی، ایدئولوژیک باخیمدان اونا رقیب اولابیله‌جک بیر گوج مرکزی یوخ ایدی. آیدین‌لار طبقه‌سی ۱۹۳۷-ده قورشونا دوزولدوکدن سونرا یئرده قالان‌لارین بؤیوک اکثریّتی ضعیف، قورخاق، عقیده‌سیز ییغین‌لارا دؤنوشدورولدو،

ایداری بوروکراسی‌نین «خیدمتچی‌سی» اولدو. سووئت رژیمی ایش‌آدام‌لاری طبقه‌سینی ائکونومیک و فیزیکسل اولاراق محو ائتدی. ایشچی-کندلی صینیفی کومونیست پروپاگانداسی‌نین ملزمه‌سی اولاراق قوللانیلدی، آمّا او اسکی «رعیّت» (رعایا) و یا «krepostnoy» (کؤله) دئییلن سوسیال طبقه‌دن فرقلنمه‌دی. سووئت‌لرین چؤکمه‌سیندن آز سونرا توپارلانماغی باشاران بو بوروکراسی، سیاسی ایقتیدارینی تحکیم ائتدی. اؤزللشدیرمه ایله اقتصادی گوجونو آرتیران بو طبقه یئنی‌دن دومینانت (غالب) گوجه دؤنوشدو. آما اسکی میلّی اولمایان ایدئولوژی‌سینی، کریمینال [جنایتکار]-روشوتچی کاراکترینی دییشدیرمه‌دی. بو، ایندیکی اوتوکراتیک [مستبد] رژیم‌لرین سوسیال ماهیتینی اولوشدوران فاکتوردور.

آزربایجانین، تورکیستان‌داکی دؤولت‌لرین دئموکراتیکلشمه‌سی تورکییه‌نین خئیرینه‌دیر. چونکی بو روحسوز و فراخسیز [دار] استبدادی رژیم‌لر میلّی دئییل، میلّی اولماز. اونلار ان آزی تورکیستان‌دا بیرلشه بیلمیرلر. تورکییه ایله طبیعی-قارداشلیق ایلیشکی‌لری قورا بیلمیر، حتّی تورک بایراغینی گؤی‌لردن ایندیره بیلیرلر. بو استبدادی رژیم‌لر گئنل (عموم)-تورک انتقراسیونو [ائتلافی] قارشی‌سیندا ان اساسلی انگل‌دیر. «افندیم، سیز گنج دؤولتسینیز، دئموکراتیک اولمانیز اوچون زامانا احتیاجینیز وار» آرقومانی [استدلالی] دا دوغرو دئییل، دوشونجه‌سینده‌یم. چونکی، داها ۹۳ ایل اؤنجه آزربایجان، تورک دونیاسی و ایسلام عالمینه دئموکراتیک، لائیک، مُرَفّه مملکت و دؤولت مودئلینی اؤنرمیشدی. آزربایجان‌داکی و دیگر تورک جومهوریّت‌لرینده‌کی رژیم‌لر زامان کئچدیکجه داها گئریچی و زوربا رژیم‌لره چئوریلیر. بو دؤولت‌لرین باغیمسیزلیغینی تهدید ائده‌جک هر هانسی بیر دوروم یوخ. «بو اؤلکه‌لرین گوونلیک سورون‌لاری وار» ایدّعالاری سسلندیریلمکده‌دیر، آمّا اصلینده بو پروپاگاندانی یاپان ایقتیدارلارین ایقتیداردا قالما سورون‌لاری وار. بعضی، «آزربایجانی سئون دوست‌لاریمیزین» ایکیده بیر «سیزه دئموکراسی یوخ، میلّی سورون‌لارینیزی و قاراباغ سورونونو چؤزمه‌نیز لازیم»، دئیه تلقین‌لری اولور. یانلیش. چونکی بو گونه قدر قازاندیغیمیز آجی تجروبه‌لر، و دونیانین تجروبه‌سی و تئوری‌سی (مثلاً، هانس مورگئنتاونون میلّی گوج تئوری‌سی) عکسینی ایثبات ائدیر. آزربایجانین یوکسلیشی و اؤز پروبلم‌لرینی اؤزو چؤزه بیله‌جک دوروما گلمه‌سی بورادا میلّتلشمه‌نین درینلشمه‌سیندن و دؤولتین دئموکراتیکلشمه‌سیندن آسیلی‌دیر. او قدر!

تورک جومهوریّت‌لرینده، اؤزللیکله قوزئی آزربایجان‌دا حاقّی تاپدالانان، دؤیولن، حبس ائدیلن اینسان‌لارین اکثریتی میلّیّتچی-تورکچو اینسان‌لاردیر. تورکییه جومهوریّتی دؤولتی اونلاری دستکله‌یه بیلمیرسه، هئچ اولماسا آنتی‌میلّی رژیم‌لرین مؤحکملنمه‌سینده ایشتیراک

ائتمه‌سین. «سئچکی» آدلی ظالم، حاقسیز و عدالت‌سیز کامپانیالاردان سونرا تورکییه‌نین دؤولت یئتکیلی‌لری‌نین اونلارا تله‌سیک دستک وئرمه‌سی تامامیله یانلیش‌دیر. سؤزده «تورک دونیاسینی سئون» اینسان‌لارین بو اولومسوز توتوم و داورانیش‌لاری تورکییه‌یه امتیاز گئتیرمز، تام ترسی اوتانج گئتیرر. بو فیکره اؤنملی بیر تئز ده علاوه ائتمک گرَکیر: تورکییه جومهوریّتینده هانسی پارتی ایقتیداردا اولورسا اولسون، تورک دؤولتی‌نین تورک دونیاسینا یؤنه‌لیک سیاستی تورکچو سیاست اولمالی‌دیر!

۱۹۹۰-جی ایل‌لرین باش‌لاریندان دویدوغوم یانلیش بیر یاناشمانی دا دیله گتیرمکده فایدا وار. «بیزیم دردیمیز آزمیش کیمی، بو تورکی جومهوریّت‌لر ده هاردان چیخدی؟» کیمی شیکایت‌لر وار. بونو یالنیز «هامیمیز ائرمنی‌یک!» دئیه بیلن شخص‌لر دیله گتیره بیلر. مسئله یه تاجیر نؤقطه‌یی-نظریندن باخیلسا بئله، خاریجی تورک‌لرین ایضافه یوک اولمادیغینی گؤرمک اولار. تام ترسینه، تورکییه جومهوریّتی دؤولتینی گوجلندیره‌جک اولان بیر ایلاهی لوطف‌دور. بونو یاخشیجا دیَرلندیرمک لازیم‌دیر. تورک جومهوریّت‌لری‌نین اقتصادی، مالی، اینسانی، جوغرافی، سیاسی... پوتانسیئلی تورکییه جومهوریّتی‌نین گوجونه گوج قاتابیله‌جک فاکتورلاردیر. نه‌دن تورک جومهوریّت‌لرینده توپلانمیش و مؤوجود ایقتیدارلارین هارا خرجله‌یه‌جگینی بیلمه‌دیگی بؤیوک مالی قاینا‌ق‌لاردان تورک دونیاسی اوچون اورتاق بانکین قورولماسی ایمکانی موذاکیره ائدیلمه‌سین؟ نه‌دن تورک دونیاسیندا سرمایه‌نین، اینسان‌لارین، بیلگی‌نین آزاد دولاشیمی مسئله‌سی بوگون دارتیشیلماسین؟

گونئی آزربایجان قونوسو

داها بؤیوک چتینلیک‌لر گونئی آزربایجان قونوسوندا قالماقدادیر. گونئی آزربایجان تورک دونیاسی‌نین ماراق‌لاری باخیمیندان چوخ اؤنملی‌دیر. چونکی تورک دونیاسی‌نین تورپاق بوتونلوگونون یارانماسی یالنیز گونئی اوزریندن اولابیلر. داها دوغروسو، ایغدیر-خوی اتنیک کوریدورو اوزریندن یاپیلا بیلر. سون ۲۰-۱۵ ایلده بو کوریدور چوخ سورعتله کوردلشدیریلیر.

منجه، تورکییه‌ده بعضی آکادئمیسین‌لر و سیاستچی‌لر آتاتورک‌ون «یورددا صولح، دونیا دا صولح» پرینسیپینی دوزگون تقدیم ائتمیرلر. بؤلگه‌ده بیزیم ایراده‌میزین دیشیندا قارغاشا وار. هر یؤنو ایله اونا حاضیر اولمامیز گرَکدیر. بونو ایراق‌دا، تونوس‌دا، میصیرده، لیبیادا، ایندی ده سوریه‌ده باش وئرن‌لر ده گؤستردی. ایل‌لرجه «بیز ایراقین تورپاق بوتونلوگوندن یاناییق»

دئییب، ایراق تورک‌لرینی گؤزآردی ائتدیلر. یاخشی خاطیرلاییرام، ۱۹۹۰-جی ایل‌لرین باش‌لارینda ایراق تورک‌لری درنگی‌نین باشقان‌لاری درد ایچینده یانیردیلار کی، لوندون‌دا دئدیک‌لریمیزی بو آنکارادا دئیه بیلمیریک. بورادا بیزیم آغزیمیزی قاپادیرلار. ایندی ایراق تورک‌لری‌نین فاجیعه‌لری‌نین ایزله‌ییجی‌سی اولدوق. او زامان دا دییردیلر کی: ایراق تورک‌لرینی دستکله‌سک، کورد مسئله‌سی چیخاجاق. بؤلگه‌ده گلیشن سورَجی یاخشیجا آنلامایيب، اونا اویغون اؤنله‌ییجی تدبیرلرین آلینماماسی ایراق تورک‌لرینی چتین دوروما سالدی.

قونشو دؤولت‌لرین تورپاق بوتونلوگوندن یانا اولماق، بو تورک توپلولوق‌لارینی گوجلندیرمگه ضیدّ دئییل‌دیر. تکرار اولاراق سؤیله‌ییم: تورکییه جومهوریّتی دؤولتی دئموکراتیک دؤولت‌دیر، بورادا سیویل توپلوم قورولوش‌لاری چوخ ایش‌لری ائده بیلر.

عینی فیکیر قونشو ایرانا ایلیشکین توتومدا دا دوغرودور. ایرانین تورپاق بوتونلوگوندن یانا اولماق توتومو آنلاشیلان‌دیر. آمّا بو مسئله تورکییه‌نین، و یا آزربایجان جومهوریّتی‌نین ایراده سی دیشیندا ایسه، او زامان گله‌جک بُحران‌لارا حاضیر اولماق گرَکمز می؟

ایران‌دا ایکی دؤنه چالیشمیش، ایران اوزرینه دوکتورا تئزی یازمیش، ایکی ایل **آب‌ش**`دا درس وئرمیش، نهایت، بیر آزربایجان تورکو اولاراق منه گؤره گونئیلی تورک‌لرین سیناق قارشی‌سیندا قالاجاغی قورخوسو هیچ زامان بو قدر بؤیوک اولمامیش‌دیر. فیکریمجه، بو بؤلگه ده وضعیت کؤکلو شکیلده دییشه‌جک. او زامان ایران‌دا تورک‌لرله کوردلر آراسیندا گله‌جک قاراباغ‌لارین و یا کرکوک‌لرین یاراناجاغینی گؤزله‌مه‌لی‌یک. بو منفی پرسپکتیوین بیزلری تهدید ائتدیگی فیکرینی گؤز اؤنونه آلمانیزی خواهیش ائدریم.

قوزئی‌ده اولدوغو کیمی - بلکه داها چوخ – گونئی‌ده ده اساس مسئله میلّی شعوردور. اسکی ایمپراتورلوق ماهیّتینی قوروماغا داوام ائدن ایران‌دا تورک‌لر بؤیوک گوج‌دور: ایقتیصاددا، سیاسی حیات‌دا، دئموگرافی‌ده آغیرلیغی اولان بیر اتنیک عنصردور. دؤولتین باشیناکی شخص تورک، آنجاق فارس‌دان داها چوخ ایرانچی! بونونلا یاناشی دیقّتینیزی چکه‌بیله‌جک بیر باشقا فاکتور وار: ایران تورکو ۳۰-۲۰ ایل اؤنجه‌کی، حتّی ۱۰ ایل اؤنجه‌کی اینسانیمیز دئییل. بونا دلیل اولاراق هیچ اولمازسا، www.youtube.com، یا www.gunaztv.com سیته‌لرینه گیریب اون مین‌لرجه اینسانین ایستادیوم‌لاردا «هارای،

هارای، من تورکم!»، «تورک دیلینده مدرسه، اولسون گرَک هر کسه!»، «تبریز، باکی، آنکارا، فارس‌لار هارا، بیز هارا!» قیشقیرماسینا شاهید اولماق یئتئرلی‌دیر.

عموم-تورک انتقراسیاسیندا [ائتلافیندا] اورتاق تاریخ شعورونون یئری

تخمیناً ۱۰۰ ایل اؤنجه تورکچولوگون بؤیوک‌لری باغیمسیز تورک ائل‌لری‌نین بیرلشه جگینی بیلدیریردیلر. سووئت اتّفاقی‌نین داغیلماسی عرفه‌سینده و سونراسیندا یئنی بئش باغیمسیز تورک دؤولتی‌نین یارانماسی تورک بیرلیگی فیکرینه یئنی نفس گئتیرمیش‌دیر: آدریاتیک دنیزیندن توتموش چین سدّینه قدر تورک جوغرافیاسی‌نین بیرلشمه‌سی ایله باغلی اییمسر [خوشبینانه] بیانات‌لار وئریلدی. کئچن زامان ایچینده یئددی تورک جومهوریّتی و چئشیدلی تورک توپلولوق‌لاری آراسیندا انتقراسیون یؤنونده بللی بیر مسافه قطع اولونوب. فقط ۱۰۰ ایل، یا ۲۰ ایل اؤنجه‌کی اییمسر روح آرتیق یوخ، بو سورَجین هئچ ده راحات اولمایاجاغی فیکری اوستون‌دور. نه‌دن گنل تورک انتقراسیونو آرزو و طلب ائدیلن سورعتله گئرچکلشمه‌یبر؟

چئشیدلی نه‌دن‌لر سیراسیندا دونیا تورک‌لری آراسیندا «عینی کؤکدن گلدیک» بیان‌لارینا رغماً، اورتاق تاریخ کونسئپتی‌نین اولماماسی ان حسّاس قونودور. هر تورک جومهوریّتی و توپلولوغوندا میلّی-اتنیک اولوشوم، اورتا یوزایل‌لر و یئنی دؤنم تاریخی اوزرینه چئشیدلی، بعضاً ده ضدیّتلی آنلاییش‌لار وار.

سووئت‌لردن میراث قالمیش رسمی آزربایجان تاریخی کونسئپتی بونا چارپیجی بیر اؤرنک‌دیر. تاریخ کیتاب‌لاریندا‌کی آزربایجان تاریخی جوغرافیایا دایالی‌دیر. اوسته‌لیک حدّیندن آرتیق سیاسیلشدیریلمیش، تورکلوگه دوشمن بیر کونسئپت‌دیر. بو تاریخ ایران‌شوناسلیغین (Iranian Studies) بیر بؤلومو کاراکتری داشییبر. بورادا آزربایجان تورکونون کئچمیشی تاماماً تحریف ائدیلمکده، ایندیکی «آزربایجانلی‌لار» سلجوقلولارین ایشغالیندان سونرا دیل‌لری دییشدیریلمیش اسکی ایران‌دیللی‌لر (دولاییسییلا فارس‌لار)، قافقازدیللی‌لر (لزگی‌لر و ب.) اولاراق تقدیم ائدیلمکده‌دیر. باشقا سؤزله، بوگونکو آزربایجانلی لار بو رسمی «آزربایجانلی» آنلاییشینا گؤره، دئوشیرمه [توپلانمیش، قاریشیق] ائتنوسودور.

رسمی تاریخچیلیگه گؤره، آزربایجان تاریخی‌نین ان غرور وئریجی دؤنمی صفوی‌لر دؤنمی دیر. چونکی بو زامان «بؤیوک بیر ایمپراتورلوق قورولموش‌دور.» اسکی پادیشاه‌لار ایچینده

اتنیک کؤکنی بللی اولمایان شاه ایسماییل ختایی میلّی قهرمان اولاراق سئچیلمیش و اونا باکی‌دا بؤیوک بیر هئیکل اوجالدیلیب. (او بیری ایکی اسکی «قهرمان» - بابک و جاوانشیرین ایسه تورک اولمادیغی بللی‌دیر). سووئت دؤنمینده ده، ایندی ده شاه ایسماییلا اؤزل ایستاتونون [موقعیّت] وئریلمه‌سی تورک دونیاسینی شیعه و سونّی اولاراق ایکی‌یه بؤلموش، تاریخی ایران دؤولتینی یئنی‌دن اینشا ائتمیش، ایندیکی تئوکراتیک دؤولتین اساس‌لارینی قویموش صفوی دؤولتی‌نین قوروجوسو اولماسییلا ایضاح ائتمک اولار.

رسمی تاریخچیلیگه گؤره، ۱۹-جو یوزایلین باش‌لاریندا آزربایجان ۳ آلترناتیودن بیرینی سئچمک زوروندا ایدی: یا فئودال، گئری قالمیش ایران، یا عثمانلی ایله بیرلشمه‌لی؛ یا دا «گلیشمیش روسیانین» بیر پارچاسی اولمالی. تاریخی تجروبه آزربایجانین دوغرو «سئچیم ائتدیگینی» اثبات ائدیر: «آزربایجان روس مدنیّت آلانینا گیرمکله او بیری دؤولت‌لره نسبت چوخ گلیشدی.»

بو تیپ غئیری-علمی تئزیس‌لرین سایینی چوخ آرتیرماق اولار. فقط بوراسی تام آیدین‌دیر: ایندیکی رسمی آزربایجان تاریخی آنلاییشی میلّی و علمی آنلاییش دئییل‌دیر: آزربایجان تورک‌لری‌نین تاریخی صونعی شکیلده گئنل تورک تاریخیندن قوپاریلمیش، ساختالاشدیریلمیش‌دیر. اسکی و اورتا نسیل اینسان‌لارین میلّی شعوروندا اویغونسوزلوق و قارماشیقلیق دوزگون و اینانديريجی تاریخ شعورونا مالیک اولمامالاریندان ایره‌لی گلیر.

آزربایجان تاریخچیلیگینده‌کی بو گرگین دوروم آز-چوخ بوتون اسکی سووئت مکانیندا عینی‌دیر. بیلیمسل، اوبیئکتیو، اعتیبارلی اورتاق تاریخ آنلاییشی‌نین حاضیرلانماسی، تورک جومهوریّت‌لری و توپلولوق‌لاریندا تاریخ کیتاب‌لاری‌نین آنا کونسئپتینه چئوریلمه‌سی گونوموزون عاجیل مسئله‌لریندن‌دیر.

نه‌دن تاریخ شعورو اوزرینده دوردوم؟ چونکی میلّی شعورون ایکی بؤیوک طرفی وار: کئچمیش حاقّیندا دوزگون، اینانديريجی اورتاق شعور و گله‌جکله ایلگیلی اساسلاندیریلمیش اورتاق آنلاییش‌لار. آزربایجان‌داکی آنتی-دئموکراتیک، غئیری-میلّی رژیم بونلارین اولوشماسینی ایسته‌میر. نه‌دن؟ چونکی او زامان بودجه حسابینا اینسان‌لارین بئینینه سوخولماسی ایسته‌نیلن رسمی پروپاگاندانین [تبلیغاتین] اساس‌لاری یوخ اولاجاق.

سونوج

تورکییه و دیگر تورک دؤولت‌لری و توپلولوق‌لاری‌نین عموم-تورک بیرلیگینه احتیاجی وار. بو دؤولت و توپلولوق‌لار برابر اولارلارسا، میلّی مسئله‌لریمیزین چؤزولمه‌سی اوچون حسّاس بیر اولوملو فاکتور الده ائتمیش اولارلار. بو قیبریس، قاراباغ، دیگر مسئله‌لر اوچون ده دوغرودور. کسینلیکله امینم، یئددی باغیمسیز تورک دؤولتی‌نین هر هانسی شکیلده بیرلیکده حرکت ائتدیگی گؤرونتوسو حالیندا بئله آوروپا بیرلیگی، فرانسا تورکییه‌یه ایندیکی کیمی یاناشا بیلمزدی.

باکی‌دا تئز-تئز سؤیله‌دیگیم فیکری بورادا دا ایفاده ائتمک ایسته‌ییرم. باکی، بؤلونموش آزربایجانین سیاسی مرکزی‌دیر، آزربایجان جومهوریّتی آشاغی-یوخاری ۴۰ میلیونلوق آزربایجان تورکونون بیریجیک دؤولتی‌دیر. سیاسی مرکز کیمی باکی بللی سوروملوق‌لار داشییر و اوندان وازکئچمه‌سی مومکون دئییل.

آنکارا دا تورک دونیاسی‌نین سیاسی مرکزی‌دیر. لوطفاً آنکارا اؤز وظیفه‌سینی اونوتماسین!

سووئت دؤنمینده تورک دونیاسیندا اولومسوز ایش‌لر اولدو. عموم (اورتاق)-تورک ادبی دیلی‌نین یئرینه یئرل دیل‌لر کئچدی، یئنی کیملیک‌لر یاراندی. بو، ایراده‌میز دیشیندا باشیمیزا گلدی. تحمّل ائتمک زوروندا قالدیق. آرتیق زامان دییشمیش‌دیر، باغیمسیز یئددی دؤولته صاحیبیک، چوخ سایدا تورک توپلولوغو دا اؤز ایراده‌سینی گؤسترمکده‌دیر. بو زامانی یاخشیجا دیَرلئندیره‌رک، اوندان تورک دونیاسی‌نین بوتونلشمه‌سی اوچون ایستیفاده ائتمک زوروندایییق. آرتیق داها چوخ زامان ایتیرمگه حاقّیمیز یوخ!

قاراباغ پروبلمینه گئرچکچی یاناشما

۱۵ ایل‌دیر داوام ائدن و حلّی هله گؤرونمه‌ین ائرمنیستانین تجاووزونه موختلیف یاناشمالار وار. بو ایل‌لرده آن ساده‌لؤوح فیکیرلردن توتموش، آن فانتاستیک ایدئیالارا قدر سسلنمیش‌دیر. حیاتی پروبلمیمیزه موناسیبتده لیبئرال و اینقیلابی باخیش‌لار اوستونلوگه مالیک اولموش‌دور. بئین‌الخالق تشکیلات‌لارین، بئین‌الخالق ایجتیماعیّتین یاردیمینا بؤیوک اومیدلر بسله‌نیلیب، «حاکیمیّت بیزده اولسا، قاراباغ پروبلمینی آسانلیقلا حلّ ائدریک» کیمی بیانات‌لار سسله‌نیب. پروبلمین علمی جهتدن درک ائدیلمه‌سی و اوندان چیخیش یولونون آختاریلماسی یؤنونده، بیزجه، آن فایدالی واسطه گئرچکچی/رئالیست نظریّه، خصوصیله اونون اؤزگینی تشکیل ائدن گوج نیسبتی نظریّه‌سی اولا بیلر.

گوج نیسبتی نظریّه‌سی نه‌دیر؟

گوج نیسبتی نظریّه‌سی (theory of balance of power) بئین‌الخالق موناسیبت‌لره مودئرن باخیشین یارانماسی ایله مئیدانا چیخمیش، اون سککیزینجی عصردن ۱۸۹۰-جی ایل‌لره‌دک بؤیوک بریتانییانین خاریجی سیاستی‌نین اساسینی تشکیل ائتمیش دیر. او، ۱۹۳۰-۱۹۲۰-جو ایل‌لردن سونرا یئنیدن دیقّتی چکمیش‌دیر. داها سونرالار بو نظریّه آمئریکا عالیمی هانس مورگئنتاو طرفیندن دریندن ایشلنمیش و آن پوپولیار نظریّه‌یه چئوریلمیش‌دیر. قیساجا، بو نظریّه‌یه گؤره؛

- سیاست - گوج/قودرت اوغروندا موباریزه‌دیر؛
- گوج - بیریسی‌نین فیکیرلرینه/حرکت‌لرینه تأثیر واسطه‌سیله اونون اوزرینده کونترولا صاحیب اولماق‌دیر؛
- میلّی گوج - جوغرافی گوج، طبیعی ثروت‌لر، صنایع قابیلیّتی، حربی حاضیرلیق، اهالی، میلّی کاراکتر، میلّی احوال-روحیّه (مورال)، ائله‌جه ده میلّی دیپلوماتییا و اقتدار کیمی کومپونئنت‌لردن [مؤلّفه‌لردن] عبارت‌دیر؛
- بئین‌الخالق موناسیبت‌لرده اساس اویونچو میلّت-دؤولت‌لردیر (nation-state)؛
- میلّت-دؤولت تهلوکه‌سیزلیگینی اؤزو تأمین ائتمه‌لی‌دیر (self-help پرینسیپی).

دؤولت‌لرآراسی گوج نیسبتینی/بالانسینی تأمین ائتمگین کلاسیک یول‌لاری بونلاردیر:

- سیلاحلانمانین آرتیریلماسی،
- مومکون قدر اراضی‌نین توتولماسی،
- نئیترال بوفئر دؤولتین یارادیلماسی،
- موتّفیق‌لر،
- موداخیله،
- گوج نیسبتینی دییشمک اوچون قارشی طرفین موتّفیق‌لری‌نین اَله آلینماسی.

بئین‌الخالق موناسیبت‌لره رئالیست/گئرچکچی یاناشمانین جانینی تشکیل ائدن بو نظریّه‌نی قاراباغ پروبلمی‌نین ایضاحینا و حلّی مسئله‌سینه تطبیق ائتسک، نه آلینار؟

قاراباغ پروبلمی‌نین یارانما سبب‌لری

پروبلمین یارانماسی و ایل‌لردیر اؤلکه‌نی ایفلیج وضعیّتینده ساخلاماسی اونا گؤره مومکون اولموش‌دور کی، موناقیشه‌نین اوّل‌لریندن ایندییه‌دک آزربایجانلا ائرمنیستان آراسیندا گوج تارازلیغی اولامیش‌دیر. ائرمنیستان، میلّی گوج (nasional power) باخیمیندان ۱۹۸۷- جی ایلده – ایرَوان‌دا قاراباغ طلب‌لری‌نین رسمی سویّه‌یه چیخاریلماسیندان، باشقا سؤزله، ائرمنیستانین تجاووزونون باشلانماسیندان سونرا - آزربایجانا نیسبتاً اوستونلوگه مالیک اولموش‌دور:

- ائرمنی‌لر قاراباغ اوغروندا اهالینی موباریزه‌یه جلب ائتمک باخیمیندان، موتشکّیل‌لیک سویّه‌سینه گؤره قونشولاریندان فرقلنمیش‌دیر،
- روس حاکیمیّتی‌نین ۲۰۰ ایللیک میراثی سببیندن ائرمنی‌لر حربی حاضیرلیق باخیمیندان داها اوستون ایدیلر،
- ائرمنیستان‌داکی یئرلی سووئت اقتداری آزربایجان‌داکی همکارلارینا نیسبتاً داها چوخ میلّی حرکاتا باغلی اولموش‌دور.

بو سبب‌لره گؤره، آزربایجان‌دان اوستون مؤوقعه صاحیب اولان ائرمنیستان و ائرمنی‌لر تشبّوثو اَله آلمیش، اوستون داخیلی عامیل‌لره یاناشی، خاریجی عامیل‌لری ده میلّی موباریزه‌سینه جلب ائتمه‌یه چالیشمیش‌دیر.

۱۵ ایل کئچندن سونرا میلّی گوج نیسبتینده دوروم نئجه‌دیر؟ میلّی اقتدار گوجو ساحه‌سینده، میلّی ایدئیا ساحه‌سینده آزربایجانلا ائرمنیستان آراسیندا تارازلیغین یاراندیغینی

دوشونمورم. اَن حسّاس ساحه‌لردن بیری - سیلاحلی قووّه‌لر ساحه‌سینده دورومون آزربایجانین خئیرینه تام دییشدیگینی ایدّعا ائتمک ده بؤیوک جورأت طلب ائدیر. آزربایجان اوردوسونون ایلدن ایله قووّتلنمه‌سی حاقّیندا سسله‌نن بیانات‌لار بیزی سئویندیرمه‌یه بیلمز. آمّا روسیانین ائرمنیستان اراضی‌سینده حربی بازالاری‌نین اولماسی، سون ایل‌لرده ائرمنی اوردوسونون سورعتله سیلاحلاندیغینی نظره آلمیش اولساق، بو ساحه‌ده ایفراط اوپتیمیزمه [خوشبین‌لیگه] یئر قالمادیغینی گؤررییک.

بونونلا بئله، داخیلی عامیل‌لر سیراسیندا آزربایجانین بیر نئچه ساحه‌ده، ایلک نؤوبه‌ده اهالی و ایقتیصادی پوتئنسیال ساحه‌سینده ائرمنیستان‌دان اوستونلوگو شکسیزدیر. خصوصیله زنگین نئفت-گاز احتیاط‌لاری آزربایجانین اوستون مؤوقعینی تأمین ائده بیلر. جوغرافی گوجون پوزیتیو (آزربایجان اراضی باخیمیندان ائرمنیستان‌دان ۲،۵ دفعه گئنیش دیر) و نئقاتیو (گله‌جک حربی عملیات‌لار یوکسک داغلیق اراضیده آپاریلمالی‌دیر) طرف‌لرینی ده موذاکیره ائتمه‌یه دیَر.

قاراباغ پروبلمینه موناسیبتده خاریجی عامیل‌لرین رولو

قاراباغ پروبلمی‌نین حلّی یالنیز بیزدن آسیلی‌دیر کیمی تئزیس‌لر ده، منجه، گئرچک دورومو آدئکوات [ییئترینجه] عکس ائتدیرمیر. خاریجی عامیل‌لرین ده رولو چوخ بؤیوکدور و اونلار موطلق نظره آلینمالی‌دیر.

۱۹۹۴-جو ایلین مایییندا ائرمنیستانلا آتش‌کس حاقّیندا سازیشین، آز سونرا دونیانین نهنگ نئفت شیرکت‌لریله کونتراکت‌لارین [قرارداد] ایمضالانماسی واسطه‌سیله حئیدر علی‌یئو قاراباغ مسئله‌سی‌نین حلّینده دؤنوشه نایل اولماغی دوشونوردو. علی‌یئوین احتیمال‌لارینا گؤره، دونیانین بؤیوک دؤولت‌لرینی تمثیل ائدن نئفت شیرکت‌لری‌نین آزربایجان ایقتیصادیاتینا بؤیوک کاپیتال قویماسی بو دؤولت‌لرین قاراباغ مسئله‌سینه موناسیبتی‌نین دییشمه‌سینه سبب اولاجاق. حقیقتاً، بیر-بیری‌نین آرخاسینجا ایمضالانان نئفت کونتراکت‌لاری دونیا اؤلکه‌لری‌نین عمومیّتله بؤلگه‌ده ثابیتلیگین یارانماسینا، او جومله دن آزربایجانا ماراغینی آرتیردی. لاکین بونلار قاراباغ موناقیشه‌سی‌نین حلّی اوچون ضروری اولان گوج بالانسی‌نین کؤکلو دییشمه‌سینه گتیریب چیخارمادی.

۱۹۹۲-جی ایلین فئورالیندان قاراباغ پروبلمی‌نین حلّی **آتَت**-ه حواله ائدیلمیش، بونونلا او، رسماً بئین‌الخالق کونفلیکت [موناقیشه] ایستاتوسو آلمیش‌دیر. حاضیردا قاراباغ صولح پروسسینه اساس طرف‌لر اولان آزربایجان و ائرمنیستان‌دان باشقا **آتَت** مینسک قروپونون همصدرلری صیفتینده روسیا، **آب‌ش** و فرانسا (آوروپا بیرلیگینی تمثیلاً) آکتیو جلب اولونموشلار. جنوبی قافقازدا و خزر دنیزی حؤوزه‌سی بؤلگه‌سینده اساس اویونچولار آراسیندا کسکین نوفوذ موباریزه‌سی گئدیر.

کونفلیکتین حلّینی اؤزونون ماراق‌لاری اوچون اهمیّتلی حساب ائدن **آب‌ش**-لا بو بؤلگه‌نی اؤزونون گئوپولیتیک نوفوذ دایره‌سینده ساخلاماغا چالیشان روسیا آراسیندا کسکین موباریزه گئتمکده‌دیر. **آب‌ش** و آوروپا بیرلیگی‌نین بورادا نوفوذو ایل‌به‌ایل آرتماقدادیرسا، روسیانین نوفوذو پروپورسیونال [متناسب] اولاراق آزالماقدادیر. ۱۱ سنتیابردان سونراکی سیاسی پروسس‌لرده بو مئیل داها آیدین اؤزونو گؤسترییر.

بو مئیل قاراباغ پروبلمینه موناسیبتده معیّن دییشیکلیک‌لر یارادسا دا، اونو گؤسترمگه مجبوروق کی، آدی چکیلن اساس اویونچولار ائرمنی لوبی‌سی‌نین دونیادا آن گوجلو اولدوغو دؤولت‌لردیر. اونلارین کونفلیکتین حلّینده اراضی بوتؤولوگو پرینسیپینه بیرمعنالی اوستونلوک وئره‌جکلری و خریستیان ائرمنیستانی اؤزلریندن اینجیک سالاجاقلارینی دوشونمک ساده‌لؤوحلوک اولاردی. هر حالدا بؤیوک دؤولت‌لر آراسیندا سیاسی بازارلیقدا/سؤوده‌لشمه‌ده (bargaining) قاراباغ بیر کارت کیمی آکتیو ایشتیراک ائدیر و بو بازارلیغین قاراباغ صولح پروسسینده رولو بؤیوک اولاجاق.

سونوج

بئله‌لیکله، قاراباغ پروبلمی‌نین حلّی اوچون هر شئی‌دن اؤنجه گوج بالانسی‌نین دییشمه‌سی ضروری‌دیر. هم داخیلی، هم ده خاریجی فاکتورلاری عکس ائتدیرن گوج بالانسی نین یارانماسی ایسه یاخین ایل‌لرده بؤیوک گوجلر آراسینداکی نوفوذ موباریزه‌سی‌نین نتیجه‌سیندن، آزربایجان رسپوبلیکاسیندا، ائله‌جه ده خئیلی درجه‌ده ائرمنیستان‌دا گئده‌جک پروسس‌لردن آسیلی‌دیر.

حئیدر علی‌یئو اقتدارییندان فرقلی اولاراق حاکیمیّته ایدّعالی اولان رئال آلترناتیو گوجلر پروبلمه رادیکال یاناشاجاقلارینی وعد ائدیرلر. قاراباغ سئپاراتیزمی دالغاسیندا حاکیمیّته

گلمیش روبئرت کوچاریان‌دان فرقلی اولاراق، اونون خلفی (ائرمنیستان‌دا دا نؤوبتی پرزیدنت سئچکی‌سی ۲۰۰۳-جو ایلده کئچیریله‌جک) پروبلمین حلّینه کونستروکتیو [یاپیجی، سازنده] یاناشا بیلر (حتّی کئچمیش پرزیدنت تئر-پئتروسیان‌دان کونستروکتیو). اوسته‌گل، بو ایکی قونشو اؤلکه‌ده جمعیّتین بیر حیصّه‌سی نه موحاریبه، نه صولح وضعیّتیندن یورولموش، قارشیلیقلی کومپرومیس‌لره [آنلاشما، مصالحه] مئیللی‌دیر.

داغلیق قاراباغین ائرمنیستانا بیرلشدیریلمه‌سی، یا قاراباغین ائرمنی سئپاراتچی‌لارینی قووب آزربایجان‌دان چیخارتماق نیّت‌لری غئیری-رئال گؤرونور. عدالتلی تورپاق دییشدیریلمه‌سی مسئله‌نین بیردفعه‌لیک حلّینه یاردیم ائده بیلردی، آمّا بو پرسپکتیو هر ایکیسیندن ده آز احتیمال ائدیلیر. حقیقتاً، اؤلکه رهبرلیگی‌نین آزربایجان رسپوبلیکاسی‌نین سووئرئنلیگی و اراضی بوتؤولوگو پرینسیپ‌لری چرچیوه‌سینده قاراباغ ائرمنی‌لرینه یوکسک موختاریّت ایستاتوسونون وئریلمه‌سی فورمولو داها چوخ احتیمال ائدیلیر.

بعضی تکلیف‌لر

اَن چوخ احتیمال ائدیلن، آزربایجان داخیلینده ائرمنی موختاریّتی واریانتینی دا موذاکیره ائتمه‌لی‌ییک. موختاریّت، مسئله‌نین تام حلّی دئمک دئییل. بو موختاریّت آزربایجان دؤولتی نین گله‌جگینه نئجه تأثیر ائده‌جک؟ آزربایجان دؤولتی و جمعیّتی ضعیف اولسا، قاراباغ موختاریّتی اونو الدن سالان عامیله چئوریله‌جک. خاریجی دؤولت‌لرین آزربایجانین داخیلی ایش‌لرینه موداخیله ائتمک واسطه‌سی اولاجاق.

یوخ، آزربایجان جمعیّتی و دؤولتی اؤزونو توپارلاسا، میلّتلشمه و مودئرنلشمه، باشقا سؤزله، گوجلو دؤولته و جمعیّته چئوریله بیلسه، قاراباغ عامیلی، یا موختاریّتی توپارلاییجی عامیله چئوریله بیلر.

گوج بالانسینی خئیریمیزه دییشمه‌لی‌ییک. بونا نئجه نایل اولماق مومکوندور؟

دئییلن‌لری چالیشاجاغام تکرار ائتمه‌یم و تئزیس فورماسیندا بعضی تکلیف‌لریمی بیلدیریم.

۱. اوردو قوروجولوغوندا اساسلی دؤنوش یاراتماق اوچون آزربایجان‌دا تورکییه‌نین، یا **ناتو**-نون، یا **آب‌ش**-ین کیچیک، سیموولیک حربی حیصّه‌سی‌نین یارادیلماسی یئتمیر (بلکه ده

زیانلی‌دیر). آزربایجان اوردو قورولوجولوغو ایشینه تورک سیلاحلی قووّه‌لرینی داها آرتیق شکیلده جلب ائتمک لازیم‌دیر. مؤوجود وضعیّتی بنده‌نیز قناعتبخش حساب ائتمیر... مولکی حربی ناظیردن باشقا قالان کوماندا هئیَتی آزربایجانلی ضابیط‌لرین ده ایشتیراکی شرطی ایله تورکییه سیلاحلی قووّه‌لری‌نین ایختیارینا وئریلمه‌لی‌دیر.

۲. دیپلوماتیامیزین آکتیولشمه‌سی ایستیقامتینده خئیلی پوتئنسیال وار.

- **آب‌ش**-داکی ائرمنی لوبی‌سینی نئیترالیزه [خنثی] ائتمک اولار و لازیم‌دیر. یهودی و عموم‌تورک لوبی‌لری ایله داها آرتیق ایش‌بیرلیگینه نایل اولماق گرک‌دیر.

- موتّفیق‌لریمیزی بو ایشه داها یاخیندان جلب ائتمک اولار و لازیم‌دیر. یالنیز کئچن ایل آزربایجان **مم** ائرمنیستانی تجاووزکار اؤلکه اعلان ائتدی. موتّفیق‌لریمیزین پارلامنت‌لری‌نین ده بو قراری چیخارتماسی گرک‌دیر.

- اورتا آسیا ال‌دیمه‌میش پوتئنسیال‌دیر.

- خاریجی تبلیغات ایشی سون درجه یاریتمازدیر. ائرمنیستانین تجاووزونو ثبوت ائدن کیتاب و بروشورلره، اونلارین یاییلماسینا بؤیوک احتیاج وار.

۳. قاراباغ پروبلمی اقتدار دییشسه بئله آسانلیقلا حلّ ائدیلمه‌یه‌چک. بللی‌دیر کی، اوغورلو موحاریبه اوچون ضروری حاضیرلیق ایش‌لری گؤرولمه‌لی‌دیر. بونو قاراباغ میلّی پروقرامی چرچیوه‌سینده حیاتا کئچیرمک اولار. بو پروقرامین اساس کومپونئنت‌لری [مؤلّفه‌لری]:

- پروقرام چرچیوه‌سینده اوردو قوروجولوغونون، اؤلکه ایقتیصادیاتی‌نین دیرچلدیرمه‌سی نین، سوسیال عدالتین یارانماسی‌نین، اؤلکه اهالیسی‌نین معنوی روح یوکسکلیگی‌نین آرتیریلماسی‌نین اساس استقامت‌لری ایجتیماعیّتین و بوتون گوج مرکزلری‌نین ایشتیراکی ایله **مم**-ده گئنیش موذاکیره ائدیلیر؛

- قاراباغ میلّی پروقرامی **مم**-ده قانون ایستاتوسوندا تصدیق ائدیلیر.

- قاراباغ میلّی پروقرامی‌نین گئرچکلشمه‌سینه نظارت ائدن پارلامنت کومیسیاسی یارادیلیر؛ **مم**-ده موتمادی دینله‌مه‌لر کئچیریلیر؛

- ایلین سونوندا قاراباغ میلّی پروقرامی موذاکیره ائدیلیر؛ دوروم دیرلندیریلمه‌سی آپاریلیر و مووافیق قرار قبول ائدیلیر.

بیز میلّی بیرلیگین یارانماسی ضرورتیندن یانا-یانا بحث ائدیریک. میلّی بیرلیگین یارانما مئخانیزمی ده محض قاراباغ میلّی پروقرامی اولا بیلر، قاراباغ میلّی ایدئیایا چئوریله بیلر.

(۲۰۰۲-جی ایل مایین ۲۵-۲۴-ده باکی‌دا کئچیریلمیش «قاراباغ دونن، بو گون و صاباح» آدلی علمی-عملی کونفرانس‌دا چیخیشین متنی)

میلّی مجلیس پارلامنت‌دیرمی؟

پارلامنتین میسیاسی

تاریخاً پارلامنت موطلق مونارخیانی محدودلاشدیران، خالقین سسینی و ایرادەسینی ایفاده ائدن اورقان کیمی مئیدانا چیخمیش‌دیر. اینگیلتره‌ده «ماقنا کارتا» کیمی تانینان آزادلیق‌لارین بؤیوک خارتییاسی [منشورو] ایله کرال حاکیمیّتی ۱۲۱۵-جی ایلده محدودلاشدیریلدی. بو تاریخ و بو سند دونیادا پارلامنتاریزمین باشلانغیجی ساییلیر. همین واختدان اعتباراً بو اینستیتوت خئیلی دییشمیش، حاضیردا نورمال/دئموکراتیک اؤلکه‌لرده او، حاکیمیّتین بیر، یا دا آن اساس بوداغینی تشکیل ائدیر. حاکیمیّت بوداق‌لاری ایسه بیر-بیری نین فعالیّتینه نظارت ائده‌رک، دیگری‌نین شیشمه‌سینه یول وئرمیر. بورادان دا « check and balances» (حرفی ترجومه‌سی «یوخلاما و تارازلاشدیرما») پرینسیپی مئیدانا چیخیب.

آزربایجان رسپوبلیکاسی‌نین کونستیتوسیاسینا گؤره (مادّه ۷، اوچونجو)، دؤولت حاکیمیّتی، حاکیمیّتین بؤلونمه‌سی پرینسیپی اساسیندا تشکیل ائدیلیر. بو آنا یاسامیز قانون‌وئریجی حاکیمیّتین آزربایجان رسپوبلیکاسی‌نین میلّی مجلیسی (**مم**) طرفیندن حیاتا کئچیریلمه‌سینی طنطنه‌لی صورتده بیان ائدیر. فقط گئرچکده **مم** حاکیمیّتین بیر قولو دئییل، ایجرا حاکیمیّتی‌نین یالنیز علاوه‌سی‌دیر، باشقا سؤزله، **مم**-ه پارلامنت دئمک اولماز. موخالیفت مطبوعاتی‌نین اونو پرزیدنت آپاراتی‌نین نوتاریال کونتورو [دفتر اسناد رسمی] آدلاندیرماسی او قدر ده اساس‌سیز دئییل. باکی شهری ایجرا حاکیمیّتی و اونون صدری اویغون اولاراق باکی بلدیّه‌سی و باکی مئری [شهرداری] اولمادیغی کیمی، **مم** ده پارلامنت دئییل. اونا اسکی قایدا ایله «آلی سووئت» دئسک داها دوغرو اولار.

مم-ین صلاحیّت‌لری محدوددور

قووّه‌ده اولان کونستیتوسیایا گؤره (مادّه ۹۵)، **مم**-ین ۱۹ بندلیک صلاحیّت‌لری مجموع‌سونا

- **مم**-ین اؤزونون ایشی‌نین تشکیلی،
- انظباتی-اراضی بؤلگوسونده دییشیکلیک‌لر،
- دؤولت‌لرآراسی موقاویله‌لرین تصدیق و لغو ائدیلمه‌سی،
- ناظیرلر کابینئتینه اعتیماد،

- رفراندوم و آمنیستیا [عفو] مسئله‌لری کیمی بئش مستثنا صلاحیّت داخیل‌دیر.

قالان صلاحیّت‌لرین دیگر بؤیوک حیصّه‌سی پرزیدنتین تقدیماتی ایله یئرینه یئتیریله بیلر. یعنی

- دیپلوماتیک نوماینده‌لیک‌لرین تأسیسی،
- دؤولت بودجه‌سی‌نین تصدیق ائدیلمه‌سی و اونون ایجراسینا نظارت،
- اینسان حقوق‌لاری اوزره مووکّیلین سئچیلمه‌سی،
- حربی دوکترینانین تصدیقی،
- باش ناظیرین تعیین ائدیلمه‌سینه راضیلیق،
- کونستیتوسیا محکمه‌سی، عالی محکمه، آپئللیاسییا [تجدید نظر] محکمه‌سی حاکیم لری‌نین تعیینی،
- باش پروکورورون وظیفه‌یه تعیین و وظیفه‌دن کنارلاشدیریلماسی،
- حاکیم‌لرین وظیفه‌دن کنارلاشدیریلماسی،
- میلّی بانکین ایداره هئیَتی عضولری‌نین تعیینی و وظیفه‌دن آزاد ائدیلمه‌سی،
- سیلاحلی قووّه‌لرین تعییناتی ایله باغلی اولمایان وظیفه‌لرین ایجراسینا راضیلیق وئرمه‌سی،
- موحاریبه اعلان ائدیلمه‌سینه و صولح باغلانماسینا راضیلیق

یالنیز پرزیدنتین تقدیماتی ایله حیاتا کئچیریله بیلر. باشقا سؤزله، پرزیدنتین تقدیماتی اولماسا، **مم** بو مسئله‌لره قاریشا بیلمز.

ایمپیچمئنت [استیضاح] قایداسیندا پرزیدنتین وظیفه‌دن کنارلاشدیریلماسی ایسه کونستیتوسیا محکمه‌سی‌نین تقدیماتی اساسیندا اولا بیلر، باشقا سؤزله، بو صلاحیّت‌لری ده **مم** موستقیل یئرینه یئتیره بیلمز.

بو او دئمک‌دیر کی، **مم** یالنیز قانون‌وئریجیلیکله مشغول اولمالی‌دیر. **مم**-ین ایجرا حاکیمیّتی اوزرینده پارلامنت نظارتی یوخ درجه‌سینده‌دیر، او یالنیز ناظیرلر کابینئتی‌نین ایللیک حسابات معروضه‌لری‌نین موذاکیره ائدیلمه‌سی و اونا اعتیماد مسئله‌سینی حلّ ائده بیلر؛ سیاسی وظیفه‌لره تعییناتدا رولو صیفیرا برابردیر؛ یالنیز حسابلاما پالاتاسی [اتاق محاسبات] واسطه‌سیله بودجه‌نین ایجراسینا نظارت ائده بیلر. دؤولت سیاستی‌نین

فورمالاشماسیندا اونون تأثیری مینیموم‌دور. اودور کی، قاراباغ کیمی مستثنا اهمیّتلی میلّی پروبلمله بیرباشا باغلی اولان کومیسیا بورادا یوخدور.

بئله‌لیکله، پارلامنت ایداره‌چیلیگی اولان اؤلکه‌لر بیر یانا قالسین، حتّی پرزیدنت ایداره‌چیلیگی اؤلکه‌لرینده‌کی عالی قانون‌وئریجی اورقانا نیسبتاً **مم**-ین صلاحیّت‌لری سون درجه محدوددور. مثلاً، **آب‌ش** پارلامنتی (konqres) حاکیمیّت اورقان‌لاری‌نین یارانماسی و قورولوشو مسئله‌لرینی حلّ ائدیر. یئنی ناظیرلیک‌لرین، فئدئرال آگئنتلیک‌لرین یارانماسی و لغوی کونقرئسین مستثنا صلاحیّت‌لرینه داخیل‌دیر. سفیرلر و فئدئرال اهمیّتلی باشقا مأمورلار یالنیز سئناتین تقدیماتی و راضیلیغی ایله تعیین اولونور. بو بیر یانا قالسین، حؤکومتین فعالیّتینه نظارت ده **آب‌ش** پارلامنتی‌نین صلاحیّتینه داخیل‌دیر. بو مقصدله کونقرئس و سئنات خصوصی تحقیقات کومیسیالاری یارادا بیلر. کومیته و کومیسیالار پرزیدنت ده داخیل اولماقلا ایسته‌نیلن مأمورو اینفورماسییا وئرمک اوچون دعوت ائده بیلر، ایسته‌نیلن مأمورون ایستعفاسی مسئله‌سینی قویا بیلر. کونقرئس عالی محکمه‌یه تابع اولان محکمه اورقان‌لاری یارادا بیلر، سئناتلا راضیلاشاراق عالی محکمه‌نین عضولرینی و فئدئرال حاکیم‌لری تعیین ائدیر. **آب‌ش** آدیندان موحاربه و صولح مسئله‌لرینی، اوردو و دونانماین [ناوگان] ایداره‌چیلیگی قایدالارینی معیّن ائدن، اؤلکه خاریجینده اوردونون فعالیّتینه ده راضیلیق وئرن کونقرئس‌دیر. کونقرئس اؤزو خصوصی محکمه فونکسییاسینی دا یئرینه یئتیره بیلر. **آب‌ش** نمونه‌سینده «check and balanses» پرینسیپی گوجلو پارلامنت - گوجلو پرزیدنت فورماسیندا تظاهر ائدیر.

مم-ین ایش پوسئدوروندا‌کی [جایگاهینداکی] **چاتیشمازلیق‌لار**

۱. قانون لایحه‌لری‌نین بؤیوک اکثریّتی پرزیدنت آپاراتیندان پرزیدنتین ایمضاسی ایله گلیر. علاقه‌دار ناظیرلیک‌لر و ایجرا اورقان‌لاری لایحه‌نین ایدئیاسینی، کونسئپتوال اساسینی، اسکلتینی تقدیم ائدیر. پرزیدنت آپاراتیندا خصوصی اولاراق بو ایشه مسئول ائدیلمیش قانون‌وئریجیلیک و حقوق ائکسپئرتیزاسی [کارشناسی] شؤعبه‌سی ایسه همین سخئم [طرح] اساسیندا لایحه‌لری حاضیرلاییب، رهبرلیکله راضیلاشدیریر. سونراکی مرحله‌ده لایحه‌لر **مم**-ین علاقه‌دار کومیسیالارین‌دا موذاکیره‌یه چیخاریلیر. بللی‌دیر کی، کومیسیالارین صدری و صدر موعاوین‌لری حاکیم پارتییانین فعّال‌لاریندان تشکیل اولونور. اونلار دا پرزیدنت

آپاراتیندان گؤندریلن لایحه‌لری اولدوغو کیمی، یا جزئی دییشیکلیک‌لرله پلئنار [مجمع عمومی] ایجلاس‌لارینا چیخاریلماسینی تأمین ائدیرلر. داها سونراکی مرحله‌ده اکثریّتی **ی‌آپ**-دان اولان چوخلوق پرینسیپیال [اساس] قانون‌لارین ایجرا حاکیمیّتینه صرف ائدن طرزده تصدیقلنمه‌سینی تأمین ائدیر. بئله‌لیکله، پرزیدنت آپاراتی‌نین آدی‌چکیلن شؤعبه‌سی اصلینده **مم**-ین اوستونده دوران بیر اورقان رولونو اویناییر و **مم**-ین صلاحیّت‌لرینی منیمسه‌ییر.

۲. **مم**-ده «موخالیفت» آنلاییشی یئرینه «آزلیقدا قالان» ایفاده‌سی ایشله‌نیلیر. «بیطرف لر»ه (۱۹۳۰-جو ایل‌لرده پارتییالی و پارتییاسیز بولشئویک‌لر تئرمینی اولدوغو کیمی، بونلارا دا ایندی «پارتییاسیز **ی‌آپ**-چی‌لار» دئمک اولار) غئیری- رسمی یاری-فراکسییا ایستاتوسو وئریلیر، اونلارین نومایندەسی **مم** رهبرلیگینده موعاوین‌لردن بیری کیمی تمثیل اولونور. فراکسییا یاراتماق اوچون داخیلی نیظامنامه‌یه اساساً (مادّه ۴۳) ۲۵ نفرین اولماسی ضروری‌دیر. ۱۲۵ نفرلیک **مم** اوچون بو، چوخ آنورمال رقم‌دیر. مثلاً، ۱۲۰ نفرلیک ایسراییل کنئسئتینده رسمی فراکسییا یاراتماق اوچون ۳ نفر بئله یئترلی‌دیر.

۳. **مم** عضولری‌نین ایش شرایطی بربابددیر: ایکی نفره بیر کیچیک اوتاق (اما آپارات ایشچیسی‌نین بیر قایدا اولاراق آیری اوتاغی وار)، کؤمکچی‌نین اولاماسی، نقلییّات واسطه‌سی‌نین اولاماسی، کامپیوتر و ب. واسطه‌لرله تأمیناتین یوخلوغو، یئرلرده اوفیسین اولاماسی و ب.

۴. پلئنار [مجمع عمومی] ایجلاس‌لار آز کئچیریلیر (هفته‌ده جمعی ایکی دفعه)، اوسته لیک محدود واخت مودّتینده:۱۸,۰۰-۱۶,۰۰ و ۱۴,۰۰-۱۲,۰۰. **مم** رهبرلیگی عمومیّتله چالیشیر کی، موذاکیره‌لر مومکون قدر آز اولسون، داها چوخ فورمال کاراکتر داشیسین. ماراقلی‌دیر کی، موذاکیره‌لرده چیخیش مودّتی ده غئیری-قانونی اولاراق (داخیلی نیظامنامه نین ۱۱-جی مادّه‌سی) بیر قایدا اولاراق ۱۰ دقیقه‌دن ۵ دقیقه‌یه ائندیریلیر.

۵. سئسسییالارین [جلسه‌لرین] ایش پلانی **مم** رهبرلیگی طرفیندن حاضیرلانیر، دئپوتات‌لارین تکلیف‌لری نظره آلینمیر.

۶. دونیا پارلامنت‌لری اوچون سجیّه‌وی اولان دؤولت باشچیسی‌نین پارلامنتده خالقا ایللیک موراجیعتی بیزیم **مم**-ه عاید دئییل.

۷. دینله‌مه‌لر، سورغو-سوال ایجلاس‌لاری اولمور.

۸. **مم**-ین نوفوذونون آشاغی اولماسی‌نین (رأی سورغولاری بونو گؤسترییر) سبب‌لریندن بیری ده بورادا ائتیک نورمالارا همیشه رعایت ائدیلمه‌مه‌سی‌دیر.

۹. **مم**-ین کیتابخاناسی «یوخدور» دئسک، بو، حقیقته داها چوخ اویغون اولار.

۱۰. **مم**-ین ایشی **کای‌و**-ده خسیسلیکله، غئیری-پروفئسیونال و غرضلی ایشیقلاندیریلیر. موقاییسه اوچون، **آب‌ش** کونقرئسی‌نین ۳ تی‌وی کانالی وار.

۱۱. **مم**-ین علمی-پراکتیک تحقیقات‌لار ایستیقامتینده فعالیّتی یوخدور.

۱۲. راتیفیکاسییایا [تصویب] تقدیم اولونموش سندلرین دیلی بیر قایدا اولاراق برباد اولور. **مم** بونو سبب کیمی گؤسترەرک بیر دفعه بئله بو ناقیص متن‌لری یئنیدن ایشله‌مک اوچون گئری قایتارماغا جورأت ائتمه‌ییب - یئنه ده عینی منطیق: «پرزیدنتین ایمضاسی ایله گؤندریلمیش سنده نئجه میز قویاق؟»

۱۳. دونیا پراکتیکاسی [رویه‌سی] نظره آلینمیر، یا دا کومیسیالارداکی «موذاکیره‌لر» واختی سطحی نظره آلینیر. حالبوکی سند تقدیم اولونواندا بو و یا دیگر مسئله ایله باغلی هئچ اولماسا بیر قروپ اؤلکه‌نین تجروبه‌سی موقایسه اوچون بیلدیریلمه‌لی‌دیر. بونون عکسینه، قانون لایحه‌لری باشقا اؤلکه‌نین (اساساً روسیانین) قانونوندان ترجومه اوصولو ایله موذاکیره‌یه چیخاریلیر.

۱۴. **مم**-ین نه‌اینکی حقوق‌شوناس‌لارلا علاقه‌لری محدوددور، حتّی وطنداشین اورایا کئچمه‌سی موشکول ایشدیر. **مم** عضوونون سئچیجی‌سینی **مم** بیناسیندا قبول ائتمه‌سی ده پراکتیک اولاراق آسان ایش دئییل: بونون اوچون او، ایکی هفته اوّل عضوو اولدوغو کومیسیانین صدرینی تاپیب، اونا عریضه ایله موراجیعت ائتمه‌لی، اونون ایجازه‌سیندن سونرا عریضه‌سینی **مم**-ده‌کی تهلوکه‌سیزلیک خیدمتینه تقدیم ائتمه‌لی‌دیر.

۱۵. قانون‌لارین ایجتیماعی ائکسپئرتیزاسی تجروبه‌سی یوخدور.

۱۶. نورمال پارلامنت‌لر اوچون خاراکتئریک اولان قانون لایحه‌لری‌نین موختلیف ماراق قروپ‌لاری طرفیندن لوببیلشدیریلمه‌سی گؤرونمور.

نییه بئله‌دیر؟

آچیغینی دئیک کی، بو، خئیلی درجه‌ده تعجّوبلودور. چونکی **مم**-ه مودئرن دون گئییندیرمکله، اونو ایشلک اورقانا چئویرمکله، داها ائفئکتلی شکیلده حاکیمیّته لئگیتیملیک

گؤرونتوسو یاراتماق اولار. **مم** عضولری‌نین اکثریّتی اونسوز دا تعیین‌اتلی [منصوب] دئپوتات‌لاردی. اوسته‌لیک، پرزیدنت اؤلکه‌ده باش وئرن هر شئی اوچون تک‌باشینا مسئولیّت داشییر و دایم سیاسی-پسیخولوژی لئگیتیملیگی‌نین توکنمه‌سی تهلوکه‌سی ایله اوزله‌شیر. بو کازوسون [قضیه‌نین] ایضاحی، گؤرونور، اوندادیر کی، حاکیمیّت اسکی توتالیتار، حاضیرکی آوتوریتار دیَرلره ایفراط درجه‌ده باغلی‌دیر و ائفئکتلی گؤرونتونو بئله تهلوکه‌لی ساییر.

پارلامنت اولماغین شرط‌لری

قانون‌وئریجیلیک حاکیمیّتی‌نین درین ایصلاحینا بؤیوک احتیاج وار. **مم**-ین فاسادی‌نین [نماسی‌نین] دئییل، مضمونجا دییشمه‌سی اوچون، باشقا سؤزله، اونون نورمال پارلامنته چئوریلمه‌سی اوچون آشاغیداکی‌لار اؤن شرط‌دیر:

۱. عموم‌میلّی رفراندوملا **مم**-ین صلاحیّت دایره‌سی ایجرا حاکیمیّتی‌نین حسابینا گئنیشلندیریلمه‌لی‌دیر. یعنی حؤکومتین **مم** قارشیسیندا مسئولیّتی آرتیریلمالی‌دیر. بونون اوچون **مم**-ه تکجه باش ناظیرلیگه نامیزدین دئییل، بوتون حؤکومتین ترکیبی‌نین، ائله‌جه ده قورولوشونون تصدیق ائدیلمه‌سی صلاحیّتی، حؤکومت عضولری‌نین فعالیّتینه آیری-آیریلیقدا نظارت ائتمک و اونلارین ایستعفاسی مسئله‌سینی قالدیرماق حقوقو وئریلمه‌لی، بوتون سویه‌لردن اولان حاکیم‌لر **مم**-ده تصدیق ائدیلمه‌لی‌دیر. فؤوق‌العاده و حربی وضعیّت اعلان ائتمک حقوقو دا پرزیدنتین تقدیماتی ایله **مم**-ه وئریلمه‌لی‌دیر.

۲. دیگر اؤن شرط اؤلکه‌ده آزاد و عدالتلی سئچکی‌لرین کئچیریلمه‌سی‌دیر. چونکی یالنیز سئچیجی‌لر قارشیسیندا مسئولیّت داشییان، موستقیل دوشونن و حرکت ائده بیلن میلّت وکیل‌لری صلاحیّت‌لری گئنیشلندیریلمیش قانون‌وئریجی اورقانی نورمال ایشله‌ین پارلامنته چئویره بیلر.

۳. بو اؤن شرط‌لردن باشقا **مم**-ین پارلامنت اولماسی اوچون **مم**-ین داخیلی نیظامنامه‌سینده و آزربایجان رسپوبلیکاسی میلّی مجلیسی دئپوتاتی‌نین ایستاتوسو حاقّیندا قانوندا یوخاریدا گؤستریلمیش ایستیقامت‌لرده دییشیکلیگین اولماسی دا واجیب‌دیر.

یئنی موساوات، ۲۵ سنتیابر ۲۰۰۶، ص.۱۱.

رسول‌زاده‌نین یوبیلئیی

۱۲۵ یاشی تامام اولدو. میلّی-دئموکراتیک قوه‌لر و موستقیل ضیالی‌لار ممّد امین رسول‌زاده‌نین دوغوم گونونو بایرام توتدولار، بو شخصه اولان احتیرام‌لارینی بیلدیردیلر. مراجعت‌لره باخمایاراق اقتداردان هله ده سس چیخمیر. **ی‌آپ**-ین **مم**-ده‌کی اساس سؤزچولریندن بیریسی دئدی کی، ۱۲۵ ایل یوبیلئی تاریخی دئییلمیش (؟)، نییه محض

رسول‌زاده‌نین یوبیلئییینی کئچیرمه‌لی‌ییک، بَیَم باشقالاری - علی مردان بی توپچوباشی، فتحعلی خان خویسکی، نصیب بی یوسیفبَیلی - یوخدو؟ بو فیکیرلری منطیق خطاسی، یا بهانه کیمی ده قبول ائدیب اوستوندن کئچمک اولاردی. هله باکی دؤولت اونیوئرسیتئتیندن رسول‌زاده‌نین آدی‌نین گؤتورولمه‌سیندن، کوکلا تئاتری‌نین قارشی‌سینداکی کیچیک باغچادا اونا هئیکل قویماق قراری یئرینه، بورادا فونتان‌لار قوراشدیریلماسیندان سونرا بورادا تعجّوبلو نه وار کی؟ آمّا بو، سیرادان بیر یانلیشلیق دئییل، بیزیم فیکریمیزجه، جدی، دوشوندوروجو حال‌دیر.

کیم‌دیر رسول‌زاده؟

هر شئی‌دن اول دؤولت و اؤلکه سویه‌سینده خاطره‌سی‌نین یاد ائدیلمه‌سینی ایسته‌دیگیمیز شخص کیم‌دیر سوالینا قیسا و کونکرئت جاواب وئرمک گرک‌دیر.

رحمتلیک رسول‌زاده نهنگ دؤولت آدامی‌دیر. آزربایجانین موستقیللیگینی اعلان ائتمیش، ۱۹۱۸-جی ایلین دراماتیک حادثه‌لری‌نین مرکزینده دورموش آزربایجان میلّی شوراسی‌نین صدری اولموش‌دور؛ ترابزون، باتوم و ایستانبول کونفرانس‌لاریندا اؤلکه‌نی تمثیل ائتمیش؛ عثمانلی‌دان حربی، سیاسی، مالیّه یاردیمی آلماغا نایل اولموش؛ پارلامنتده ان بؤیوک موساوات فراکسیاسینا باشچیلیق ائتمک اونون قیسمتینه دوشموش؛ بوتون تورک‌لرین، ایلک نؤوبه‌ده آزربایجان تورکونون فخر قاینافی - آزربایجان خالق جومهوریتی نین - ایلک میلّی دؤولتیمیزین قورولماسیندا ان اوستون رول اوینامیش شخص‌لردن بیریسی، بلکه ده بیرینجی‌سی‌دیر. تکجه بو خیدمت‌لرینه گؤره رسول‌زاده‌نین خاطره‌سینی عزیز توتماق لازیم‌دیر.

رحمتلیک رسول‌زاده ایگیرمینجی یوزایلین بیرینجی یاری‌سیندا سیاسی پروسئس‌لرین تام مرکزینده اولموش، میلّی-دئموکراتیک حرکاتا رهبرلیک ائتمیش‌دیر.گنج یاش‌لاریندا باکی‌داکی فعالیتی زامانی، تئهران‌دا (۱۹۱۱-۱۹۰۸) و ایستانبول‌دا (۱۹۱۳-۱۹۱۱) چالیشارکن، یئنی‌دن باکی‌یا قاییدیب داعواسینا داوام دئیرکن او عینی آمال اوغروندا - میلّی و دئموکراتیک حاق‌لار اوغروندا موباریزه آپارمیش‌دیر. ایلک میلّی پارتیانین (موساواتین) قورولماسی احتیاجینی اساسلاندیراندا دا، دونیا محاربه‌سی‌نین اؤزو ایله باهم کؤکلو دییشیکلیک‌لر گتیره‌جگینی یازاندا و بو دییشیک‌لیگه حاضیر اولماغا چاغیراندا دا، روسیا

موسلمان‌لاری‌نین سیاسی خطّی‌نین معیّن اولونماسیندا اویناديغی موهومّ فعالیت واختی، جنوبی قافقازین باغیمسیزلیغی‌نین اعلان اولونماسی پروسئسینده‌کی کیمی رسول‌زاده جورأتلی اولدوغو قدر ده گئرچکچی سیاستچی ایدی. حادثه‌لرین ماهیتینه وارماق، سیاسی مئیل‌لری قاباقجادان گؤره بیلمک بؤیوکلوگونه صاحب ایدی. ۱۹۲۰-جی ایلین آپرئلینده آنادولویا یاردیم آدی ایله گلن اوردونو ائله همین ایشغالچی روس اوردوسو آدلاندیران، سووئت تیپلی موستقیللیگین یئنی فورمادا موستملکه‌چیلیکدن فرقلنمه‌دیگی‌نین فرقینده اولان دا اودور. آزربایجان میلّی مرکزی‌نین یارادیجی‌سی، عمومیّتله، عؤمرونون سونونادک آزربایجان موهاجیرتینی تشکیلاتلاندیران، اونا روح و درینلیک وئرن ده اودور. او، سووئت‌لرین دونیا آغالیغی ایدّعاسیندا اولدوغو قارانلیق دؤورده یالنیز آزربایجانی، یالنیز سووئت تورک‌لرینی تمثیل ائتمه‌دی، مظلوم سووئت میلّت‌لری‌نین قیسیلمایان حاق سسی اولدو. دئییلن‌لره گؤره، آتاتورک دایم آرتان سووئت باسقی‌لارینا قارشی رسول‌زاده‌یه آزربایجان ایشیندن واز کئچمه‌سینی، بؤیوک میلّت مجلیسینه نامیزدلیگینی ایره‌لی سورمه‌سینی تکلیف ائتمیشدی. رسول‌زاده آزربایجان داعواسینی داوام ائتدیرمگی، تورکییه‌نی ترک ائتمگی سئچمیشدی. سون نفسینده ده اوچ دفعه «آزربایجان» دئمیشدی. بئله بیر سیاستچی یوکسک حؤرمته لاییق‌دیر. یئتر کی قیمت قویان اینصافلی اولسون.

رحمتلیک رسول‌زاده میلّی مفکوره‌نین نهنگ نماینده‌سی‌دیر، میلّی ایدئولوگیانین شکیللنمه‌سینده ان بؤیوک رولو اولموش شخص‌لردن بیری‌دیر. بو ساحه‌یه امَگی کئچمیش بوتون شخص‌لرین اوستوموزده حاقی بؤیوک‌دور، آمّا ایدئولوژی مؤوضوع‌لاردا هانسی بؤیوک تاریخی (یا معاصر) شخصیتیمیز رسول‌زاده قدر امک صرف ائدیب؟ رسول‌زاده اؤلکه‌نین ایدئولوژی-فیکیر تاریخینده و ایندی‌سینده نادیر شخص‌لردن بیری کیمی قبول ائدیلمه‌لی دیر.

رحمتلیک رسول‌زاده بؤیوک عالیم‌دیر. اونون *ایران تورک‌لری، آزربایجان جومهوریتی، آزربایجان پروبلمی، آزربایجان شاعیری نظامی، چاغداش آزربایجان تاریخی، پان‌تورانیزم حاقّیندا، آزربایجان‌دا روس کولونی سیاستی* کیمی کیتاب‌لاری اؤلکه‌نین کئچمیشینی و ایندی‌سینی درک ائتمه‌یه گرکلی اولان درین تدقیقات اثرلری‌دیر. رسول‌زاده‌نین تاریخ کونسئپسیاسی خصوصیله دیقّتی چکیر. عالیم رسول‌زاده‌نین میلّی علمی-اجتماعی فیکرین اینکیشافیناکی بؤیوک رولونو رد ائتمک جاهیللیک‌دیر.

رحمتلیک رسول‌زاده اؤتن عصرین بیرینجی یاری‌سیندا میلّی ژورنالیستیکانین ائله گؤزه گلیم نومونه‌سی یوخدور کی، اورادا اونون ایمضاسی گؤرونمه‌سین. یا مؤلّیف کیمی، یا دا قزئت و درگی‌لرین یارادیجی‌سی اولاراق. تئهران‌دا یاراتدیغی *ایرانی-نوین*دن سونرا مشهور آچیق سؤزو تأسیس ائتمیش، موهاجیرت دؤورونده *یئنی قافقازیا* درگی‌سینی، داها سونرالار *آذری-تورک*، *اودلو یورت*، *بیلدیریش*، *ایستیقلال*، *قورتولوش*، *پرومئتئی*، *آزربایجان*ین اساسینی قویموش، بو و باشقا مطبوع اورقان‌لاردا یوزلرله مقاله یازمیش‌دیر. پروفئسور شیرممّد حوسئین‌اووون حاضیرلاییب چاپ ائتدیردیگی رسول‌زاده‌نین اثرلری‌نین بیرینجی و ایکینجی جیلدلری یالنیز ۱۹۱۴-۱۹۰۳-جو ایل‌لری احاطه ائدیر. ۱۹۵۵-۱۹۱۵-جی ایل‌لری احاطه ائده‌جک اثرلرین نئچه جیلد اولاجاغینی حؤرمتلی شیرممّد معلمین فداکار امگی‌نین نتیجه‌سینده بیله‌جه‌ییک. رسول‌زاده میلّی ژورنالیستیکانین ان باشدا گلن ایسیم‌لریندن بیری دیر و سیاسی پوبلیسیستیکا ساحه‌سینده اؤلکه میقیاسیندا اونونلا موقاییسه ائدیله‌جک ایکینجی شخصی گؤسترمک بئله آسان ایش دئییل. *عصریمیزین سیاووشو* اثرینی آزربایجان سیاسی پوبلیسیستیکاسی‌نین شاه اثری سایماق گرک‌دیر.

بیر سؤزله، ۷۱ ایللیک حیاتی دؤورونده (۱۹۵۵-۱۸۸۴) رسول‌زاده بؤیوک عزم و صداقتله میلّته خیدمت ائتمیش، ایدئولوگیا، دؤولت حیاتی، علم، ژورنالیستیکا و پوبلیسیستیکا ساحه‌لرینده نهنگ میراث قویموش، اؤرنک شخص اولموش‌دور. مشروطه حرکاتی‌نین قهرمانی، ایرانین گؤرکملی سیاست آدامی سید حسن تاغی‌زاده یاخیندان تانیدیغی رسول‌زاده حاقّیندا یازمیش‌دیر: «رسول‌زاده ائله بیر فوق‌العاده آدام‌دیر کی، عؤمروم بویو شرقده اونا بنزر بیر شخصه راست گلمه‌دیم دئسم موبالیغه ائتمیش اولمارام.»

اونا بورجلویوق، هم ده احتیاجیمیز وار

میلّت-دؤولت قوروجولوغو نظریه‌سی، ائله‌جه ده دونیا تاریخی، بو سیرادان ائله بیزیم میلّی تاریخیمیز ده ثبوت ائدیر کی، دؤولتین گوجلو اولماسی شرط‌لریندن بیریسی ده دؤولتله میلّتین بوتونلشمه‌سی‌دیر. حاکیمیت نه قدر میلّی کولتوره دایانیرسا، او قدر دایانیقلی اولور. حاکیمیتله خالق آراسیندا قوپوقلوق اولدوغو، میلّی کولتوره تورک سولاله‌لری لاقئید یاناشدیغی سببیندن‌دیر کی، ۱۷-جی یوزایلده صفوی‌لر ایمپراتورلوغو فارسلاشدی. وطنداشین دوزگون تاریخ شعورو ائنینده-سونوندا دؤولتین گوجلو اولماسینی شرطلندیریر.

تاریخ شعورو هم ده اؤرنک شخص‌لرین، باشقا سؤزله، میلّی قهرمان‌لارین چاغداشلاشدیریلماسی، اونلارین ایش‌لری‌نین تبلیغی یولو ایله فورمالاشدیریلیر. بو ساحه‌ده سووئت دؤوروندن چوخ دا ایره‌لی گئتمه‌میشیک - یادلار بیزه سیرینیب، اؤز قهرمان‌لاریمیز گیزله‌دیلیب. رسمی تاریخ‌شوناسلیق جاوانشیری - فارس ساسانی عائله‌سی‌نین قالیغینی، کولتور باخیمیندان ائرمنیلشمیش بیر شخصی میلّی قهرمان اولاراق تقدیم ائتمکده‌دیر. اونون میلّی تاریخیمیزه و میلّتیمیزه نه دخلی وار؟ یا دیگر بؤیوک «میلّی» قهرمان. ایران دیرلرینی ایسلام دیرلری قارشی‌سیندا مدافعه ائدن‌لرین - خرّمدین‌لرین باشچی‌سی بابکین آزربایجان تورکونه نه دخلی وارمیش؟! یادلاری قهرمان کیمی سیریماقلا یاناشی، گئرچک قهرمان‌لاریمیزی یادلاشدیرمیشلار. بو تورپاق‌لاری بیزه وطن یاپان سلطان توغرول، آلپ‌آرسلان، سلطان ملیکشاه کیمی نهنگ سرکرده و دؤولت آدام‌لاری بو گون ده تاریخ کیتاب‌لاریندا «ایشغالچی» آدلاندیریلیر. مئتئ، آتتیلا، گورشاد کیمی تورک قهرمان‌لاریندان آزربایجان تورکونون خبری یوخدور. قدیم و اورتا عصرلرین جاهانگیرلیک دؤورونون اونلارلا تورک جنگاورینین آزربایجان‌داکی خلف‌لری خبرسیزدی.

یا دا اؤرنک اولاراق ان سون حادثه‌نی گؤسته‌رک. کئچمیش ۲۶-لار باغینی قازان واخت اورادان استپان شاومیانین سوموک‌لری چیخمادی. مئدیا بونو سئنساسیا [احساس] کیمی تقدیم ائتدی. گویا بو آدامین سوموک‌لری تاپیلسایدی، اونون بو میلّتین دوشمنی اولدوغو آیدین اولمایاجاقدی؟! آلیوشا جاپاریدزئ دئییلن کومیساردان گورجولر امتناع ائدیب‌لر، بیزیمکی‌لر نییه اوندان (و هئیکلیندن) ال چکمیرلر؟ بیر آدام ایضاح ائده بیلرمی: مشهدی عزیزبگ‌اوو نه‌یی ایله چاغداش آزربایجان وطنداشی اوچون اؤرنک شخص اولمالی‌دیر؟ اونون هئیکلی نه‌یین سیموولودور؟ یوخاریدا آدی چکیلمیش بیرینجی جومهوریت خادیم‌لری‌نین هانسی‌نین باکی‌دا هئیکلی وار، هانسینا لاییق یوبیلئی کئچیریلدی؟

...رسول‌زاده ۵۴ ایل‌دیر دونیاسینی دییشیب. اونون بیزه دئییل، بیزیم اونا احتیاجیمیز وار. گؤردوگو بؤیوک ایش‌لره، یازدیغی فایدالی اثرلره، اوزون ایل‌لر یورولمادان وطنیمیزی و میلّتیمیزی خاریجده تانیدیب، حاق‌لاریمیزی مدافعه ائتدیگینه گؤره اونا بورجلویوق. وطنی آزربایجان نه ساغلیغیندا، نه ده وفاتیندان سونرا بو شخصه هئچ نه وئرمه‌ییب. میلّت اولماق اوچون، اؤزونو درک ائتمک اوچون، بوتونلشمک اوچون اونا احتیاجیمیز وار، اونا بورجلویوق.

نتیجه یئرینه

اؤتن مقاله‌لرین بیرینده یازمیشدیق کی، حکومت گئج-تئز موخالیفتین الیندن اونون سیلاحینی - میلّی دیرلری آلاجاق، بو سیرادان رسول‌زاده‌یه هئیکل ده قویاجاق. بونو میلّت-دؤولت قوروجولوغو نظریه‌سی‌نین ایمپئراتیولری (طلب‌لری) ایله اساسلاندیرماغا چالیشمیشدیق. آمّا اولمادی. اؤلکه‌ده اؤز یولوندا گئتمه‌ین او قدر ایش‌لر وار کی - بو دا اونلاردان بیری. ایندیکی اقتدار میلّی دَیَره - رسول‌زاده‌نین حیاتی و یارادیجیلیغینا صاحب چیخمیرسا، اؤزو بیلر. رسول‌زاده و جومهوریت خادیم‌لری مؤوضوعسونو موساوات-**ی‌آپ** موناسیبت‌لریندن کناردا تصوّر ائده بیلمیرسه، بو، آرتیق سؤزون بیتدیگی مقام‌دیر. بیزدن دئمک.

اما بیر مقامی دا علاوه ائتمه‌مک اولمور. لیللی‌پوت‌لار آراسیندا نهنگ شخص (داهی رهبر، پلانئتار لیدئر، سؤنمه‌ین اولدوز و ب.) اولماز، اولسا-اولسا اوندان قاللیوئر چیخار. محض نهنگ دؤولت آدامی بؤیوک کیشی‌لر آراسیندان چیخیر. سووئت رژیمی میلّی تاریخیمیزی ۱۹۳۷-دن باشلاتدی و «آزربایجانلی» آدی ایله میلّتیمیزی بؤیوک تورک کئچمیشیندن قوپارتدی. میلّی دؤولت تاریخینی ده بو عنعنه‌یه اویغون اولاراق ۷۵ ایل آزالتماق دوزگون دئییل.

تاریخ شعورِوموز و ایرَوان

هوجوما کئچمیشیک. جبهه خطّینده دئییل. بیانات‌لاردا، رادیو-تئلئویزیادا، مطبوعاتدا. چوخ‌لاریمیزین خوشونا گلیر - بو ائرمنی‌لره درس وئرمک لازیم‌دیر.

هوجومون مقصدی ایستاتوس-کوونون [وضعیت‌ین] داغیدیلماسی‌دیر. البته، ایندیکی دورومون داوام ائتمه‌سی میلّتیمیز و دؤولتیمیز اوچون زیانلی‌دیر. آمّا داغیدیلان هدف نه‌دیر؟

ائرمنی‌لرین قاراباغدا قوردوغو سنگرلرمی؟ ائرمنی تبلیغاتی‌نین حاقیمیزدا یاراتدیغی منفی ایمیجمی؟

ایرَوان طلبی نه گتیریر، نه گؤتورور؟

«میلّی شورا قدیم آزربایجان شهری ایرَوانی ائرمنی‌لره باغیشلاییب»، «ایرَوان ۹۹ ایللیگه ائرمنیستانا ایجاره‌یه وئریلیب»، «میلّی شورانین تاریخی سهوینی دوزلتمک لازیم‌دیر»، «دئموکراتیک جومهوریت ائرمنی‌لره مقاومتی تشکیل ائده بیلمه‌دی»، «بئین‌الخالق گوج‌لر موستقیللیگین عوضینده ایرَوان‌دان امتناع ائتمگی طلب ائدیب‌لر» کیمی ایدّعالار سسله‌نیر. ۱۹۲۰-۱۹۱۸-جی ایل‌لر تاریخینی آزدان-چوخدان بیلن آدامین حئیرتلنمه‌مه‌سی مومکون دئییل. ۱۹۱۸-جی ایلین ۲۹ مایینda آزربایجان میلّی شوراسی ایرَوانی یئنی یارانماقدا اولان ائرمنیستان (آرارات) رسپوبلیکاسی‌نین مرکزی کیمی تانیماق حاقّیندا قرار وئریب. و بورادا نه «سهو» وار ایمیش؟ سیراسی ایله، آمّا قیسا.

زاقافقازیا فئدئراتیو دئموکراتیک رسپوبلیکاسی جنوبی قافقازین روسیادان ایستیقلالینی آپرئلین ۲۲-ده اعلان ائتمیشدی. بو دؤولتین قوروجولاری اوچ میلّتین روسیا دؤولت دوماسینا سئچیلمیش نماینده‌لری ایدی. مایین ۲۸-دن سونرا یئنی موستقیل دؤولت‌لرین بیر-بیرینی تانیماسی پروسئسی باشلادی. گورجولر دئدیلر کی، تیفلیس بیزیم پایتاخت‌دیر (بو شهرده ائرمنی‌لر همین واخت گورجولردن ده چوخ ایدی) گئدین، اؤز اؤلکه‌نیزده پایتاختینیزی معیّن ائدین، حکومتینیزی قورون و سونرا دا گلین دیپلوماتیک علاقه‌لر یاراداق.

آزربایجان میلّی شوراسی‌نین ایکی حیاتی مسئله‌ده چتینلیگی واردی. بیریسی موستقیللیک مسئله‌سینه موناسیبتده ایلحاقچی‌لارین طلب و تضییق‌لری، او بیریسی ده باکینی پایتاخت سایمالارینا باخمایاراق، اونون روس-ائرمنی قوه‌لری طرفیندن ایشغال آلتیندا اولماسی و سونونجولارین مووقّتی پایتاخت گنجه اوزرینه هوجوما حاضیرلاشمالاری. آزربایجان میلّی شوراسی هر ایکی مسئله‌ده ان دوغرو قراری قبول ائتدی (تفرّوعات کیتاب‌لاردا وار). ائرمنی میلّی شوراسی دا، طبیعی، پایتاختینی معیّن ائتمه‌لی ایدی، چونکی دؤولتینی قورماق ایسته‌ییردی. ایستک‌لری ایرَوان ایدی. اورادا خئیلی (۴۵،۵٪) تورک یاشاییردی. ایختیاریندا حربی گوجو اولمایان، هئچ‌دن بیر دؤولت قورماق ایسته‌ین بو نادیر شخص‌لر (میلّی شورانین عضولری) نه ائتمه‌لی ایدیلر؟ اعلان اولونموش دؤولتی هئچ کس

تانیمیر، آزربایجانین خئیلی حیصّه‌سی ایشغال آلتیندادیر، بو اینسان‌لار نه ائتمه‌لی ایدیلر؟ عثمانلی دؤولتی بئله ائرمنی‌لری تانییییردی، آزربایجان حکومتی ائرمنی‌لره بو بؤلگه‌ده وطن حاقی تانیماماقلا نه قازانا بیلردی؟ آزربایجانین فیزیکی وارلیغی‌نین سوال آلتیندا اولدوغو حسّاس بیر زاماندا اونا یاردیم ائتمگی (بوتون ریسک‌لره رغماً)، آزربایجانی خیلاص ائده‌جگینی وعد ائدن عثمانلی رهبرلیگی، او جمله‌دن انور پاشا دا ائرمنی‌لرله دیل تاپماغی مصلحت گؤروردو. دئتال‌لارا وارمادان بیرمعنالی گؤسترمک ایسته‌ییرم: میلّی شورا ان دوزگون آددیمی آتدی.

عمومیّتله، میلّی دؤولتین بانی‌لری باره‌سینده اسکی کومونیست تبلیغاتی عنعنه‌لرینده، غئیری-علمی، اینصاف‌سیز ایدّعالار آغیل‌آلماز بیر ایش‌دیر. بو ایل میلّی تاریخیمیزین ان بؤیوک حادثه‌سیندن - تاریخده ایلک دفعه میلّی دؤولتیمیزین اعلانیندان ۹۰ ایل کئچیر. میلّی تاریخیمیزین او مقدس گون‌لرینی و شخصیت‌لرینی تبلیغ ائتمکدنسه، ایستیقلال قهرمان‌لارینا هئیکل‌لر قویماقدانسا، مؤحتشم خاطره مئموریال‌لاری [آنیت‌لاری] یاراتماقدانسا، اونلارین مقدس فعالیتینی سوال آلتینا آلماقلا مشغولوق. آشاغیلیق کومپلئکسینده [عقده‌سینده] چیرپینان، فقط میلّت اولماق ایسته‌ین بو خالقین تاریخی یادداشینا ضربه ووررولور. «ایرَوانی وئردیلر» ایدّعاسی‌نین بیرینجی بؤیوک، هم ده منفی طرفی بودور.

واختینیزی «نییه محض ایندی بو مسئله اورتایا آتیلیب؟» سوالینی جاوابلاندیرماغا صرف ائتمک ایسته‌مزدیم. سئچکی ایلینده قاراباغ صولح پروسئسی دئییلن دانیشیق‌لاردان بیر شئی گؤزلنیلمیر. نسه ائتمک لازیم‌دیر.

ایرَوانی طلب ائتمگین ایکینجی منفی طرفینه کئچک.

دیپلوماتیا، اونون بیر کومپونئنتی [مؤلّفه‌سی] اولان خاریجی تبلیغاتین بیرجه میسسیاسی وار - خاریجی دونیادا دوست قازانماق، دوست‌لارین ساییینی آرتیرماق. اوسته‌گل، تاریخی دئتئرمینیزم [جبر تاریخی] پرینسیپی ایله اراضی-سرحد پروبلم‌لرینه یاناشماق بئین‌الخالق حقوقون حرفینه بئله ضیددیر، یالنیز گولوش دوغورور. بعضی ائرمنی‌لرین ناخچیوان طلبی اصلینده بیزه خئییردیر - اوندان فایدالانماغی باجارماق لازیم‌دیر، اونلاری یامسیلاماق دئییل!

یانلیش تاریخ کونسئپسیامیز

یئنی گلمیشکن، سووئت دؤورونده ائرمنی تله‌سینه دوشدوک. غئیری-علمی *پریموردیال پرینسیپینه* [ازلی‌چیلیک اصول‌لارینا] اساسلانان تاریخ‌شوناسلیق یارادیلدی. ساختا، یانلیش، ان واجیبی ایسه زیانلی «آزربایجانلی» کونسئپسیاسی میلّی شعورون اینکیشافی قارشی‌سیندا کئچیلمز سدّه چئوریلدی. لاپ بؤیوک چین سدّی کیمی. قدیم تورک‌لر بو سدّی دفعه‌لرله آشا بیلمیشدیلر. ۲۲۰۰ ایلدن سونرا ایندیکی تورک‌لر بو سدّی کئچه بیلمیر.

نتیجه‌ده آزربایجان وطنداشی، خصوصاً تورک‌لر اؤزونو درک ائده بیلمیر، آزربایجان تاریخی عموم‌تورک تاریخیندن تجرید ائدیلیب. بوتون تورک‌لر، او جمله‌دن آزربایجان وطنداش‌لاری‌نین اکثریتی اوچون عوضسیز تاریخی دَیَر اولان مئتئ، آتتیلا، بؤیوک هون ایمپراتورلوغو، گؤی‌تورک‌لر، اورخون عابیده‌لری، بؤیوک سلجوق ایمپراتورلوغو ... اونلار اوچون یاددیر. اودور کی، تاریخ شعورو ناقص اولدوغوندان اوندا آشاغیلیق کومپلئکسی یاراندی، ایندی ده بو کومپلئکس‌دن آزاد اولا بیلمیریک. موستقیل آزربایجانین موستقیل تاریخ کونسئپسیاسی نه واخت یاراناجاق؟ یئنه هانسیسا عاغیل‌سیز ائرمنی دیغاسی (اؤزو ده دیقّت ائدین: رسمی شخص دئییل!) ناخچیوانی ائرمنی تورپاغی ساییرسا، اونو طلب ائدیرسه، بیز ده ایرَوانیمی طلب ائتمه‌لی‌ییک؟ یئنه ده ائرمنی‌نین دیکته ائتدیگی اویون قایداسی!

بیز ائرمنیستان‌دان آزربایجانین اراضی بوتؤولوگونو تانیماغی، قاراباغ‌دان الینی چکمگی طلب ائدیریک. ائرمنیستانین اراضی بوتؤولوگونو تانیماماقلا ائرمنی ایشغالچی‌لارینا خاریجی تبلیغاتدا علاوه آرقومئنت [استدلال] وئرمیش اولوروق. ائرمنی‌یه بوندان قیمتلی هدیه تصوّر ائتمک اولماز! «دونیا ایجتیماعیتی» آدلاندیردیغینیز بؤیوک گوج‌لرین آزربایجانا علاوه تضییق‌لری اوچون اساس وئرمیش اولوروق. چوخ واجیب مقام‌لاردان بیریسی ده - بو تبلیغات یاریشیندا، یا محاربه‌سینده گولونج گؤرونوروک. تورپاغی ایشغال آلتیندا اولان دؤولت تورپاق‌لارینی آزاد ائتمک باره‌ده دوشونمه‌لی‌دیر، اونو گئنیشلندیرمگی دئییل!

بیر زامان‌لار بو آجی تجروبه‌نی فلسطینلی‌لر ده یاشادی. خاریجی تبلیغات‌لاریندا یهودی‌لرین فلسطینده وطن حاقّی‌نین اولمادیغینی وورغولادیلار، ایستاتیستیک [آماری] رقم‌لرله بونو اساسلاندیرماغا چالیشدیلار. یهودی‌لر بو سهودن درحال ایستیفاده ائتدیلر، عکس-تبلیغاتلا فلسطینلی‌لرین یهودی‌لره وطن حاقی تانیمادیقلارینی، اونلاری قونشو

اولاراق بئله قبول ائتمه‌دیکلرینی گؤستریب، آردینجا دا راکئت و تانک‌لاری گؤندردیلر. بو، ایندی ده داوام ائتمکده‌دیر. آمّا فلسطینلی‌لر، ان آزی رسمی سویه‌ده، بو یانلیش تبلیغات‌دان ال چکیب‌لر.

مم-ین گؤزله‌نیلن «ایرَوان قراری» نه وئرر؟

- رامیل سفراووو میلّی قهرمان کیمی تقدیم ائتمک نه وئردیسه - اونو!
- باکی‌یا گلمیش قاراباغ ائرمنی‌سینی شیللەلمک نه وئردیسه - اونو!
- باکی‌داکی قبریستانلیق پروبلمی‌نین یؤندمسیز «حلّی» آوروپا شوراسیندا (۱۱۴۲۱ سایلی سند) و دونیا مطبوعاتیندا نه وئردیسه - اونو!
- قرانت دینکی اؤلدورمکله، تورکییه‌نی چیخمازا سوخماق نه وئردیسه - اونو!

بس نه اولسون؟

هر شئی‌دن اول قاراباغ پروبلمینه یاناشمادا «ائرمنیستان-آزربایجان، داغلیق قاراباغ موناقیشه‌سی» کونسئپسیاسیندان [مفهوموندان] ال چکمک لازیم‌دیر. اونا گؤره کی:

- «موناقیشه» («کونفلیکت») سؤزو - کونفلیکتولوگیا علمی‌نین الیفباسیندان یاناشمیش اولساق- موباحیثه‌لی اراضی، تورپاق و سایره‌یه موناسیبتده ایستیفاده ائدیله بیلر. بیز بو سؤزو ایشلتمکله قاراباغی موباحیثه‌لی اراضی سایییریق. دوغرو دئییل!
- پروبلم «داغلیق قاراباغ» سرحدلرینی چوخدان آشیب. بیز اونون سرحدلرینی محدودلاشدیرماقلا ائرمنی‌یه داها بیر هدیه وئریریک، هئچ اونون فرقینده ده دئییلیک!
- قاراباغ پروبلمیمیز «ائرمنیستان-آزربایجان موناقیشه‌سی» دئییل، چونکی قاراباغ و اطراف رایون‌لار ائرمنیستانلا آزربایجان آراسیندا موباحیثه‌لی، موناقیشه‌لی اراضی دئییل.

بو پروبلمین ان دوغرو آدی «ائرمنیستانین آزربایجان تورپاق‌لارینی ایشغال آکتی»دیر و ایشغال اولونموش وطن تورپاق‌لارینی ایشغال‌دان آزاد ائتمه‌لی‌ییک - والسّلام!

«موناقیشه» نه زامان باشلادی؟ رسمی جاواب: ۱۹۸۸-جی ایلین فئورالیندا **دق‌مو** خالق دئپوتات‌لاری سووئتی‌نین معلوم قراری ایله. «داغلیق قاراباغ موناقیشه‌سی» کونسئپسیاسینا گؤره، بو، دوغرودور. آمّا «بئش‌مرتبه‌لی ائوین آلتینجی مرتبه‌سی» وارمیش. داغلیق قاراباغین

۸۰ مین ائرمنی‌سی ۷ میلیونلوق خالقینی، ائرمنی‌لر دئمیشکن، بئله آسانلیقلامی آزدی؟ حقیقت «آلتینجی مرتبه»ده‌دیر. یئنی تاریخی دؤورده ائرمنیستانین آزربایجانا قارشی اراضی ایدّعالاری محض ائرمنیستان آکادئمیاسی‌نین موسکوایا پئتیسیالاری [طومارلاری]، ایرَوانین اوپئرا مئیدانیندا «قاراباغ» باغیرتی‌لاری، قاراباغ کومیته‌سی...، یعنی ائرمنیستانین تجاووزو محض ۱۹۸۷-جی ایلده باشلادی.

سون زامان‌لار سسلندیریلن بیر فیکره ده موناسیبت بیلدیرمک گرک‌دیر. رسمی شخص‌لر ایکیده-بیر قاراباغی ائرمنی‌دن پوللا آلاجاق‌لاری حاقدا اومیدلر یاراتماغا چالیشیرلار. قاراباغین پوللا آلینماسی مومکون دئییل، وطن ساییریقسا - اونو وئره‌جگیمیز قانلا گئری قایتارماق مومکون‌دور. وطندن پای وئرمک کیمی، وطنی پوللا آزاد ائتمک فیکرینه دوشمک ده، یومشاق دئسک، یانلیش‌دیر.

کئچن ایل خوجالی گئنوساید آکتی ایله باغلی موذاکیره‌لرده چوخلو دیرلی تکلیف‌لر سسلندی. هانسی بیریسی ایجرا اولوندو؟ مثلاً، من تکلیف ائتمیشدیم کی، خوجالی جینایتی نین بیرباشا تشکیلاتچی‌سی اولموش روبئرت کوچاریانی قاچقین‌لار بئین‌الخالق محکمه‌یه وئرسین‌لر. آزربایجان دیپلوماتیاسی قارشی‌سیندا دوست دؤولت‌لرین پارلامنت‌لری‌نین ائرمنیستانی تجاووزکار دؤولت کیمی تانینماسینا نایل اولماق وظیفه‌سی قویولسون. دیگر بیر تکلیف - **مم**-ین اینفورماسیا مرکزینی قاراباغ ایستراتژی آراشدیرمالار مرکزینه چئویرمک - ده قبول ائدیلمه‌دی. همین اینفورماسیا مرکزی ده بو گون‌لرده یانلیش «ائرمنیستان-آزربایجان، داغلیق قاراباغ موناقیشه‌سی» آدلی و مضمونلو کیتابچانی بیزه پایلادی، رهبرلیک ده احسن دئدی. ایندی ایرَوانا ایدّعا ائدیریک - منطیق هانی؟

قاراباغلا باغلی **خاریجی تبلیغاتیمیز** نئجه اولمالی‌دیر؟ اساس ایدئیا، منجه، بئله اولمالی دیر: ائرمنیستان بیزیم تورپاق‌لاریمیزی ایشغال ائدیب. آمّا بیز قونشویوق، بیر جوغرافیادا یاشاماغا محکوموق. ائرمنیستان اهالی‌سی‌نین آج و غضبلی قالماماسی اوچون اونون ریفاه دؤولتینه چئوریلمه‌سینده ماراقلی‌ییق. آزربایجانین انرژی رئسورس‌لاری [قایناق‌لاری] و بئین‌الخالق لایحه‌لر ائرمنیستانین دا بوندان ایستیفاده ائتمه‌سینه ایمکان یارادیر. بو لایحه‌لر جنوبی قافقازی ریفاها چاتدیرماغا یئتر. یئتر کی، ائرمنیستان ایشغال‌دان ال چکسین.

بو، مسئله‌نین تبلیغات طرفی. عملده ایسه هم صولح، هم ده محاربه یولو آزربایجانین گوجلنمه‌سینی طلب ائدیر. آزربایجان ائرمنیستان‌دان تک حربی بودجه‌نین میقدارینا گؤره

فرقلنمه‌مه‌لی‌دیر. آزربایجان ایشغالچی قونشودان حقوقی دؤولت اولماسی ایله، کورروپسیا [یولسوزلوق، فساد] سویه‌سی‌نین آزلیغی، دئموکراتیکلیگی‌نین یوکسکلیگی، میلّی بیرلیگین مؤحکملیگی ایله فرقلنمه‌لی‌دیر. آزربایجان ائرمنیستان‌دان هر ساحه‌ده بیر باش یوکسک اولماسا، قاراباغ ائرمنی‌لری اوچون جلب‌ائدیجی اولماسا، اؤزونون حیاتی پروبلمینی حلّ ائده بیلمه‌یه‌جک.

قونشو و تجاووزکار دؤولتین پایتاختی ایله باغلی رسمی سند قبول ائتمه‌یه حاضیرلاشان **مم**-ین ده بوینونا بؤیوک مسؤولیّت دوشور. قاراباغ میلّی پروقرامی قبول ائدیله بیلر. هر ایلین سونو قاراباغ صولحونه، یا قاراباغ محاربه‌سینه نه قدر یاخینلاشدیغیمیز موذاکیره ائدیلیب، ایجرا ائدیجی حاکیمیته اویغون توصیه‌لر وئریله بیلر.

نتیجه یئرینه

«ایرَوان بیزیم‌دیر» دئمک یوخ - قاراباغی دوشمندن آزاد ائتمک لازیم‌دیر. اونون اوچون بیرینجی نؤوبه‌ده دوزگون کونسئپسیامیز اولمالی‌دیر. اونون اوچون رحمتلیک ائلچی‌بَگین «بیز تورکلوگوموزو درک ائدندن سونرا میلّی پروبلم‌لریمیزی حلّ ائتمه‌یه باشلایاجاغیق» دوستورونا جدی یاناشماق لازیم‌دیر. اونون اوچون معیّنلشمیش غئیری-معیّنلیک‌دن قورتارماق لازیم‌دیر.

یئنی موساوات، ۱۴. ۰۲. ۲۰۰۸.

گونئی قافقازدا دئموکراتیا، اتنیک پروبلم‌لر و کونفدراسیا:

آزربایجان‌دان باخیش

(۲۰۰۴-جو ایل، قیسالدیلمیش تئزیس واریانتی)

ائرمنیستان طرفیندن ۱۹۸۷-ده باشلانمیش تجاووز ۱۷ ایل‌دیر داوام ائدیر و قاراباغ پروبلمی‌نین حلّی پرسپکتیوی گؤرونمور. سبب‌لرینی گوج دنگه‌سی، یا هانس مورگئنتاونون مشهور میلّی گوج نظریّه‌لری ایله آکادئمیک قایدادا اوزون-اوزون ایضاح ائتمک اولار. آزربایجانین بو حیاتی پروبلمی‌نین همین نظریّه‌لری تاماملایان ساده سیاسی ایضاحی دا وار. غئیری-لئگیتیم پرزیدنت‌لر نه آزربایجان‌دا، نه ده ائرمنیستان‌دا بو پروبلمین («کونفلیکتین»، «موناقیشه»نین دئییل) سیاسی یوللا حلّی‌نین طلب ائتدیگی قارشیلیقلی گوذشت‌لره گئده بیلمز، بو گوذشت‌لرین ضروریلیگینه اؤلکه اهالیسینی ایناندیرا بیلمز. (حربی یوللا حلّ واریانتی ایسه هئچ رئال گؤرونمور). خالقین راضیلیغینی آلمادان بو گوذشت‌لره گئتمک آرزوسوندا اولان حاضیرکی پرزیدنت خاریجی گوج‌لرین تضییقی ایله، یا اونلاری ممنون ائتمک اوچون بو ایشه جورأت ائتسه، موباحیثه‌لی لئگیتیملیگینی بیر قدر ده دایانیقسیز ائتمیش اولار.

داها دا ایره‌لی گئدیب، بئله بیر احتیمالی ده نظردن کئچیرمک اولار: جمعیّتین و موخالیفتین ضعیفلیگیندن ایستیفاده ائده‌رک، پولیس رژیمی واسطه‌سیله اونون داها دا ضعیفله‌دیلمه‌سینه نایل اولموش خاریجی گوج‌لر، آزربایجان حؤکومتینی گوذشت‌لره مجبور ائدیرلر. بو واریانتین دا پرسپکتیوی گؤرونمور. چونکی بو واریانتدا سیاسی ثابیتلیگی ساخلاماق مومکون اولمایاجاق کی، بو دا غربین ایقتیصادی، گئوسیاسی و گئو استراتژی ماراق‌لاری اوچون چوخ تهلوکه‌لی‌دیر.

حتّی صادالانان غئیری-رئال واریانت‌لارین آزربایجان‌دا باش توتدوغونو تصوّور ائتمه‌یه اؤزوموزو مجبور ائتمیش اولساق بئله، یئنه بیر شئی آلینمیر. چونکی ائرمنیستان جمعیّتی نین آزاد و عدالتلی سئچکی نتیجه‌سینده سئچیلمه‌میش روبئرت کوچاریانین گوذشته گئتمک، حتّی اَن ناچیز گوذشت‌لره گئتمک تکلیفینی بئله قبول ائتمه‌سی آغیلا باتمیر. بئله‌لیکله، آیدین اولور کی: قاراباغ پروبلمی‌نین («ائرمنیستان-آزربایجان، داغلیق قاراباغ موناقیشه‌سی» اوغورسوز تئرمین‌دیر) حلّینده معیّن ایمکانین یارانماسی اوچون موطلق هر ایکی اؤلکه‌ده آزاد و عدالتلی سئچکی‌لر نتیجه‌سینده وطنداش‌لارین اعتبار ائتدیگی، گووندیگی فداکار لیدئرین اولماسی گرک‌دیر.

حتّی بو دا مسئله‌نین تام حلّی دئمک دئییل‌دیر. یئنه آزربایجانین تیمثالیندا ایضاح ائتمه‌یه چالیشاق. آزاد و عدالتلی سئچکی‌لر نتیجه‌سینده اهالی‌نین ۷۰-۶۰ ٪-نین سسینی آلمیش یئنی لیدئرین (لاپ اولسون بیرلشمیش میلّی-دئموکراتیک قووّه‌لرین لیدئری‌نین)

الف) ائرمنی‌لرین هیککه‌سی، **ب)** روسیانین تضییق‌لری، **پ)** ایرانین اینتریقالاری، **ت)** غربین (**آب** و **آب‌ش)** ائرمنی‌لرین ضعیفله‌دیلمه‌سینه یول وئرمه‌مک ایستگینه قارشی قویاجاغی موثبت عامیل‌لر (اؤلکه ایقتیصادیاتی‌نین مؤحکملندیریلمه‌سی، وطنداش همرأی‌لیگی‌نین یاخشی-پیس تأمینی، اوردونون گوجلندیریلمه‌سی و ب.) قاراباغ کیمی آغیر پروبلمین حلّی اوچون کیفایت ائده‌جکمی؟ باغیشلایین، بیز بو خیالی واریانتین موثبت نتیجه وئره‌جگینه ده شوبهه ایله یاناشیریق.

قاراباغ پروبلمی بیر یانا قالسین، آزربایجانین یاخین گله‌جگینی داها بیر تهلوکه ده تهدید ائتمکده‌دیر. بو مسئله‌نی ده قیساجا ایضاح ائتمه‌یه چالیشاق. سیاسی و ایقتیصادی اینفراستروکتورو نئفت گلیرلرینه (یا باشقا مینئرال رئسورس‌لارین ایخراجیندان الده ائدیلمیش گلیرلره) حاضیر اولمایان جمعیّت‌لری او، دونیانین هئچ بیر اؤلکه‌سینده خوشبخت ائتمه‌ییب. نئفت گلیرلرینه نظارت ائدن حاکیم غئیری-دئموکراتیک رژیم‌لر اونو پولیس رژیمی‌نین مؤحکملندیریلمه‌سی و لویال سوسیال بازانین گئنیشلنمه‌سینه صرف ائتمیش، نتیجه‌ده همین اؤلکه‌لرین هئچ بیری ریفاه دؤولتینه چئوریلمه‌ییب. عکسینه، اونلار یئنی-یئنی سوسیال-سیاسی، حتّی ایقتیصادی پروبلم‌لرله اوزله‌شیبلر. بو ساحه‌ده سون اون‌ایل‌لرین تجروبه‌سی («هوللاند خسته‌لیگی» سیندرومو، نوروئژ و نیجئریا مودئل‌لری و ب.) و بو تجروبه لرین هر طرفلی آنالیزی نتیجه‌سینده یارانمیش جیدّی نظریّه‌لر (جهانگیر آموزگار، تئرری لینن کارل، ریچارد آوتی و باشقالاری‌نین نظری عمومیلشدیرمه‌لری) نئفتین آزربایجانین گله‌جک اینکیشافینی نئجه مورکّبلشدیره‌جگینی تصوّور ائتمک اوچون کیفایت‌دیر. نئفت فاکتورونون قاراباغ‌دان دا دهشتلی آغیر نتیجه‌لره سبب اولاجاغینی دوشونوروک.

آزربایجان سیاستی، سوسیال حیاتی و ایقتیصادیاتی آرتیق تامامیله نئفته اینتئکسلشیب [باغلانیب].

نئفت گلیرلریندن آسیلی اینکیشاف، سورعتله آزربایجانی سوسیال برابرسیزلیگین داها دا درینلشمه‌سینه، غئیری-نئفت ساحه‌لری‌نین تنزّولو و جمعیّتده ایستهلاک احوال-روحیّه‌سی‌نین آرتماسینا، کورروپسیانین میلّی تهلوکه‌سیزلیگی داها آرتیق تهدید ائتمه‌سینه دوغرو آپاریر. بو یولون سونو قونشو ایران‌دا معلوم اینقیلابلا نتیجه‌لندی. بوگون آزربایجان‌دا گئدن پروسس‌لر ۷۰-جی ایل‌لرین ایرانینداکیندان پرینسیپ اعتیباریله چوخمو فرقله‌نیر؟

آیریجا اونو دا علاوه ائدک کی، ۱۹۹۰-جی ایل‌لرین پوپولیار کئچید نظریّه‌سی (زبیقنئو بژئزینسکی‌نین «بؤیوک کئچید» مقاله‌سینه باخماق اولار) - شرقی آوروپا و آوراسیانین ۲۷ پوست-سوسیالیست اؤلکه‌سی‌نین هامی‌سی‌نین ۲۰-۱۵ ایل عرضینده دئموکراتیکلشمه‌یه‌جگی حاقّیندا نظریّه اؤزونو دوغرولتمادی. کئچمیش سووئت رسپوبلیکالاری‌نین بیر قروپوندا کئچید دؤورو آرتیق اؤزونه‌مخصوص شکیلده تاماملانیب، اونلاردا آرتیق اوتوروشموش آوتوریتار رژیم‌لر (consolidated autocracies) یارانیب. آزربایجان دا سونونجو قروپدادیر.

بیر سؤزله، دونیادا فوق‌العاده پروسس‌لر، یا دا معجزه باش وئرمه‌سه (کی گله‌جگیمیزی بونا باغلایا بیلمه‌ریک)، یاخین ایل‌لرده قاراباغ پروبلمیمیزین ویرچوال عدالت پرینسیپی اساسیندا حلّ ائدیله‌جگینه اینانمیریق. عینی زاماندا خاریجی گوج‌لرین آرا-سیرا وئردیگی تکلیف‌لره (**آتَت** مینسک قروپونون همصدرلری‌نین تیمثالیندا)، ایل‌لرله سورن ایکی‌طرفلی، یا چوخ‌طرفلی دانیشیق‌لارین اوغورلا نتیجه‌له‌نه‌جگی ایلغیمینا آلدانماق ایسته میریک. هر کئچن گؤن آزربایجانی داغلیق قاراباغ‌دان بیر آددیم دا اوزاقلاشدیریر. اوسته‌لیک، یئرسیز تعریفله‌نن نئفت ستراتئگیاسی آزربایجانی اوچوروما دوغرو آپاریر. بس نئجه اولسون؟

قاراباغ، ائله‌جه ده نئفته ایندئکسلشمیش اینکیشاف پروبلم‌لرینه، عمومیّتله، اؤلکه‌نین گله‌جگینه تامامیله یئنی، پرینسیپیال فرقلی یاناشما طلب ائدیلیر. ایلک نؤوبه‌ده گؤرمک ایسته‌مه‌دیگیمیز یئنی گئرچکلیک‌لری دیقّتله نظردن کئچیرمگیمیز لازیم‌دیر. بیزدن اوزاق گؤرونسه ده بو گئرچکلیک‌لرین «آزربایجان خالقی» آدلانان بؤلونموش جمعیّته ده بیرباشا دخلی وار.

بو ایل تخمیناً عینی واختدا **آب‌ش** حؤکومتی بؤیوک یاخین شرق (Geater Middle East) لایحه‌سینی، آوروپا بیرلیگی ایسه یاخین قونشولار پروقرامینی (European Neighborhood Policy) اعلان ائتدی. او بیری گوج مرکزی - روسیا دا نئفت گلیرلری نین آرتیمیندان روحلاناراق «یاخین خاریج» ستراتئگیاسینی «لیبئرال ایمپئریالیزم» شکلینده داها آیدین ایفاده ائتمگی اؤزونه روا بیلدی. روسیا ایله سون ایکی یوزایلده «ایچ-ایچه یاشاماغیمیزین» نتیجه‌لری بللی‌دیر - بو درسی آرتیق کئچمیشیک. آمئریکان-یهودی پروقرامی آزربایجانی دا ایچینه آلیر. آمّا آزربایجانین گئریده قالمیش ایسلام عالمی اوچون مودئله چئوریلمه‌سی (حتّی بو، باش وئرسه بئله) اونون سیویلیزاسیا مرکزلریندن یئنه ده اوزاق قالماسی دئمک اولاردی. بو حالدا «گئنیشلنمیش آوروپا» ایله «بؤیوک یاخین شرق»ین

سرحدّی گورجوستان-آزربایجان سرحدّی اولا بیلر. بو دا بیر باشقا تهلوکه‌دیر و دیقّته آلینمالی‌دیر.

ایکینجی آلتئرناتیو چتین و خیال کیمی گؤرونسه ده آزربایجانین گله‌جگی‌نین، او جومله دن، میلّی تهلوکه‌سیزلیگی‌نین تأمین اولونماسی باخیمیندان او بیری‌لریندن فرقله‌نیر. آوروپا بیرلیگینه عضولوک ستراتئگیاسی قاراباغ و نئفت پروبلم‌لریمیزین ده چؤزوله بیله‌جگی اومیدینی یارادیر. بو یازی‌نین مقصدی ده همین پرسپکتیوی آیدینلاشدیرماق‌دیر.

آب بؤلگه‌یه یاخینلاشیر

قونشو و قارداش تورکییه **آب**-یه عضولوک مسئله‌سینی اؤزونون میلّی ستراتئگیاسی حالینا گتیرمیش، بو یولدا سون اون‌ایل‌لرده اوزوجو مسافه قطع ائتمیش‌دیر. **آب**-یه گیریش مسئله‌سی اطرافیندا اوزون ایل‌لردیر گئدن موباحیثه‌لره باخمایاراق، اؤلکه‌نین سیاسی پارتییا لاریندان هئچ بیری بو استراتژی خطّین علیهینه اولمامیش، حتّی کونسئرواتیو [محافظه‌کار]-ایسلامچی پارتییا سایه‌لان حاکیم **آک‌پ** حاضیردا بو وظیفه‌نی یئرینه یئتیرمک اوچون موجادیله وئرمکده‌دیر. بو ایلین اوکتیابریندا **آب** کومیسیاسی، نهایت، تورکییه‌نین سیاسی کریتئریالارا [معیارلارا] جاواب وئردیگی حاقّیندا قرار چیخارمیش، بلوکا داخیل اولان اؤلکه‌لرین دؤولت و حؤکومت باشچی‌لاری دئکابردا تورکییه‌نین عضولوگو مسئله‌سینه موناسیبت‌لرینی بیلدیره‌جکلر. **آب**-ده تورکییه‌نین عضولوگونو ایسته‌مه‌ین سیاسی گوج‌لر چوخدور، آمّا تورکییه‌نین سیاسی ائلیتی دییشن یئنی دونیا دوزنینده اؤلکه‌نین گله‌جگی‌نین محض **آب** ترکیبینده تأمین ائدیلمه‌سینی ضروری حساب ائدیر.

دیگر اهمیّتلی قونشوموز گورجوستان‌دا دا دیقّته‌دیَر گلیشمه‌لر باش وئرمکده‌دیر. ۲۰۰۴ /۲۰۰۳ سئچکی‌لری عرفه‌سینده گورجولر آنلادیلار کی، پرزیدنت شئواردنادزئ‌نین بلدچیلیگیله گئتدیکلری یول اوچوروما آپاریر، اؤزونوقوروما اینستینکتی [غریزه‌سی] گورجولری مخمری اینقیلابا گتیریب چیخارتدی. بو سئچکی‌لر گورجوستان اوچون **آب** ایستیقامتینده آتیلمیش بیر آددیم اولدو (آزربایجان‌داکی سئچکی‌لر ایسه اؤلکه‌میزی تورکمنیستان ایستیقامتینه یؤنلتدی)، پرزیدنت ساکاشویلی ایلک گؤندن **آب**-یه عضولوک مسئله‌سینی استراتژی پریوریتئت [اولویّت] اعلان ائتدی. ساکاشویلی‌نین **آجار** پروبلمینی اوغورلا حلّ ائتمه‌سی، قطعیّتله **اوسئتین** پروبلمی‌نین اوستونه گئتمه‌سی، دؤولت

ایداره‌چیلیگی و دیگر ساحه‌لرده درین ایصلاحات‌لارا باشلاماسی بؤلگه‌ده دییشیکلیک‌لرین باشلایاجاغی اومیدینی وئریر. بیزیم فیکریمیزجه، حاضیردا پرزیدنت ساکاشویلی جنوبی قافقازین لیدئرینه چئوریلمیش، گورجوستان لیدئر دؤولت اولموش‌دور. سیاسی-ایقتیصادی و سوسیال دییشمه‌لر ساحه‌سینده قونشولارینی یئنه ده اوسته‌له‌میش گورجوستان، آزربایجان و ائرمنیستان اوچون مودئله چئوریلمک شانسینا مالیک‌دیر.

ساکاشویلی پرزیدنت سئچیلدیکدن آز سونرا آزربایجانلا سرحدّلرین شفّافلیغی، ایقتیصادی علاقه‌لرین گئنیشلندیریلمه‌سینه یؤنلمیش تکلیف وئردی. آزربایجان حؤکومتی طرفیندن آدئکوات [یئترلی] تپکی اولمادی. (باکی-تیفلیس-جئیحان استثنادیر، بو بئین‌الخالق لایحه‌نین گئرچکلشمه‌سینی انگلله‌مک رسمی باکی‌نین ایراده‌سی خاریجینده دیر). رسمی مئدیا ساکاشویلی‌نین اوغورلارینی و قطعیّتلی سیاست خطّینی سوال آلتینا آلدی، اؤزونو ایسه غئیری-جیدّی شخص کیمی تقدیم ائتمه‌یه چالیشدی. بورچالی‌داکی آیری-آیری خوشاگلمز حادیثه‌لر ده شیشیردیلدی (حالبوکی بورچالی‌داکی حادیثه‌لر اساساً سویداش‌لاریمیزین پروسس‌لرله آیاقلاشماماسی‌نین گؤستریجی‌سی کیمی دیَرلندیریلمه‌لی دیر).

گورجوستان سیاسی ائلیتی‌نین **آب**-یه جان آتماسی نه قدر صمیمی و قطعیّتلی اولسا دا، بو اوزون پروسسین قارشی‌سیندا دوران اَن بؤیوک مانعه اؤلکه‌ده‌کی اتنیک پروبلم‌لرین (و اونلارین آرخاسیندا دوران شیمال قونشوسونون تضییق‌لری‌نین) حلّ ائدیلمه‌مه‌سی‌دیر. بو استراتژی ایستک قارشی‌سیندا دوران دیگر بؤیوک مانعه ده آیریجا گؤتورولموش بیر قافقاز دؤولتی‌نین (گورجوستانین) **آب**-یه عضولوگونون چتینلیگی‌دیر. یالنیز اتنیک-سرحدّ پروبلم‌لری چؤزولموش بوتؤو جنوبی قافقاز ترکیبینده‌کی گورجوستانین، یا باشقاسی‌نین **آب**-یه عضولوگو رئال گؤرونور. بیر قدر ده آچیق ایفاده ائتمیش اولساق، جنوبی قافقازین اوچ موستقیل دؤولتی‌نین-آزربایجان، گورجوستان و ائرمنیستانین - معاصیر گوج مرکزلریندن (روسیا، **آب**، **آب‌ش**) بیرینه اینتئقراسیاسی بورادا هانسیسا فورمادا بیرلیگین اولماسینی طلب ائدیر. اودور کی، پرزیدنت ساکاشویلی حاکیمیّتی‌نین ایلک هفته‌لرینده آزربایجان و ائرمنیستانلا اینتئقراسیانین درینلشمه‌سینده ماراقلی اولدوغونو بیان ائتدی.

تاریخی تجروبه نه دئییر؟

جنوبی قافقاز، حتّی بوتؤولوکده قافقازلار، جوغرافیاسی‌نین اؤزللیک‌لری، اتنیک ترکیبین مورکّبلیگی، بورادا هژمون اتنیک واحیدین اولماماسی اوزوندن هئچ واخت آیریجا بؤلگه یارادا بیلمه‌میش، موختلیف دؤولت‌لرین ترکیبینه قاتیلمیش، اوزون مودّت بورادا آیری-آیری موستقیل دؤولت‌لر مؤوجود اولمامیش‌دیر. دیقّته‌دیَر تاریخی فاکت‌دیر کی، جنوبی قافقازین اوچ اساس خالقی ۱۹۱۸-جی ایل آپرئلین ۲۲-ده روسیادان موستقیللیک‌لرینی محض کوللئکتیو شکیلده اعلان ائتدیلر و زاقافقازیا فئدئراتیو دئموکراتیک رسپوبلیکاسینی یاراتدیلار. آرتیق موستقیل اولموش شیمالی قافقاز، آز سونرا جنوب-غربی قافقاز (قارس) جومهوریّتی ده جنوبی قافقاز رسپوبلیکالاری ایله بیرلشمک آرزوسونو بیلدیردیلر. بیرگه موستقیل حیات چوخ آز چکدی - داخیلی ضیدّیّت‌لر و خاریجی اورینتاسیالار [گرایش] آراسینداکی فرق‌لر اوزوندن بو دؤولت قورومو جمعی بیر آی یاشادی. موستقیل میلّی دؤولت‌لر ده خاریجی تضییق‌لر قارشی‌سیندا عاجیز اولدوقلارینی ثبوت ائتدیلر. ۱۹۱۹-جو ایلین ایونوندا ایمضالانمیش آزربایجانلا گورجوستان آراسیندا سووئت روسیاسیندان گؤزله‌نیلن تهلوکه‌یه قارشی حربی-مودافیعه پاکتی ایمضالاندی، ائرمنیستان دا بو موقاویله‌یه قوشولماغا دعوت ائدیلدی. اوچ اساس دؤولت آراسینداکی ضیدیّت‌لر، خصوصاً ائرمنیستانین روسیایا اوریئنتاسیاسی [گرایشی] بورادا قافقاز کونفدراسیاسی‌نین یارانماسینا مانع اولدو و آوروپانین بورایا ماراغینی آزالتدی. دؤورون آن گوجلو دؤولت‌لریندن بیری اولان بؤیوک بریتانیانین خاریجی ایش‌لر ناظیری آرتور بالفور بو زامان جنوبی قافقازی نظرده توتاراق یازیردی: «اگر اونلار بیر-بیری‌نین بوغازینی اوزمک ایسته‌ییرسه، نییه بیز اونلارا مانع اولمالی‌ییق... دئمه لی‌یم کی، مدنی اولماق ایسته‌مه‌ین بیر نئچه خالقین مدنیلشمه‌سی اوچون بیز بوتون پولوموزو و آدام‌لاریمیزی صرف ائتمه‌یه‌جه‌ییک».

قافقاز کونفدراسیاسی ایدئیاسینی سووئت‌لر گئرچکلشدیردی. جنوبی قافقاز ۱۹۳۶-۱۹۲۲-جی ایل‌لرده زوراً فئدئرالاشدیریلدی.

ماراقلی‌دیر کی، سیاسی موحاجیرت ده قافقازین بیرلیگینی اونون گله‌جگی اوچون ضروری شرط حساب ائتمیش‌دیر. هله ۱۹۱۵-جی ایلده آزربایجان، گورجوستان و شیمالی قافقازین نوماینده‌لری ایستانبولدا قافقاز کومیته‌سی یاراتمیش، همین ایلین دئکابریندا بئرلین و ویانایا هئیَت گؤندره‌رک، آلمانیا و آوسترئیا-ماجاریستان‌دان کؤمک ایسته‌میشدی. قافقاز کومیته‌سی‌نین مئموراندوموندا قافقازین خیلاصی اوچون دؤرد موستقیل دؤولتدن

(ائرمنیستان داخیل) عبارت بیر کونفدراسیانین یارادیلماسی ضرورتی وورغولانیردی. ۱۹۲۱-جی ایلده پاریس‌ده یارانمیش قافقاز شوراسی، ۱۹۳۴-جو ایلده قافقاز ایستیقلال کومیته‌سینه چئوریلدی و او، بروسسئلده قافقاز کونفدراسیاسی پاکتینی اعلان ائتدی. بو سنده گؤره، موستقیل قافقاز اؤلکه‌لری (آزربایجان، گورجوستان، شیمالی قافقاز) خاریجی سیاست، حربی و گؤمروک ایش‌لرینی بیرلشدیرمه‌لی ایدی. ۱۹۴۰-جی ایلده ائرمنی موحاجیرت تشکیلات لاریندان بعضی‌سی بو پاکتا قوشولدوغونو اعلان ائتدی.

۱۹۹۱-جی ایلده چئچئنیستان پرزیدنتی جؤوهر دودایئو «قافقاز ائوی» تشبّوثو ایله چیخیش ائتدی. ۱۹۹۳-جو ایلین گنجه قیامی نؤوبتی توپلانتی‌نین باکی‌دا کئچیریلمه‌سینه مانع اولدو و ۱۹۹۴-جو ایلین سونوندا بیرینجی چئچئن-روس موحاریبه‌سی بو تشبّوثو سیاسی گؤنده‌لیکدن چیخارتدی.

نؤوبتی تشبّوث آزربایجان و گورجوستان پرزیدنت‌لری طرفیندن ایره‌لی سورولدو. ۱۹۹۶-جی ایلین مارتیندا ایکی اؤلکه‌نین باشچی‌سی «قافقاز بؤلگه‌سینده صولح، ثابیتلیک و تهلوکه‌سیزلیک حاقّیندا» تیفلیس بیاننامه‌سینی ایمضالادی. ماراقلی دؤولت‌لر (ایلک نؤوبه‌ده ائرمنیستان نظرده توتولوردو) بو تشبّوثه قوشولماغا دعوت ائدیلدیلر.

تخمیناً عینی واختدا روسیا فئدئراسیاسی «قافقاز دؤردلوگو» (روسیا، آزربایجان، گورجوستان و ائرمنیستان) فورمولونو ایره‌لی آتدی. پرزیدنت‌لرین بیر نئچه گؤروشوندن سونرا بو تشبّوث ده سیاسی گؤنده‌لیکدن چیخاریلدی.

نؤوبتی ایلده گورجوستان، اوکراینا، آزربایجان و مولدووانین دؤولت باشچی‌لاری **گوام** بیرلیگی‌نین یارانماسی حاقّیندا تشبّوثده بولوندولار. بیر نئچه سامميتدن [ایجلاس] سونرا بو اَمکداشلیق تشکیلاتی دا یئرینده سایماغا باشلادی.

آتَت-ین ایستانبول زیروه توپلانتی‌سیندا (۱۹۹۹-ون نویابری) آزربایجان پرزیدنتی جنوبی قافقازدا تهلوکه‌سیزلیک و اَمکداشلیق پاکتینی ایمضالاماغی تکلیف ائتدی. قافقاز ثابیتلیک پاکتی کیمی تانینان بو سندده خاریجی حربی قووّه‌لرین (یعنی، روسیانین) بورادان چیخاریلماسی، اوچ قافقاز دؤولتینین باشقا تورکییه و روسیانین، ائله‌جه ده **آب‌ش** و **آب**-نین (۲+۲+۳ فورمولو) بو پاکتا قوشولماسی نظرده توتولوردو. ائرمنیستانین دؤولت باشچی‌سی آز سونرا بورایا ایرانی دا (۲+۳+۳ فورمولوندا) علاوه ائده‌رک آلتئرناتیو تکلیف وئردی. داها

سونرا تورکییه پرزیدنتی دمیرآلین ده یئنی رئداکسیاسیندا [تحریریه] تکلیف ایره‌لی سورولدو و ... آز سونرا قافقاز ثابیتلیک پاکتی گؤنده‌لیکدن چیخاریلدی.

۲۰۰۲-جی ایلین آپرئلینده ترابزوندا تورکییه، آزربایجان و گورجوستان (**ت‌آگ**) پرزیدنت‌لری‌نین زیروه توپلاتی‌سیندا بو اؤلکه‌لر آراسیندا اَمکداشلیغین داها دا گئنیشلندیریلمه‌سی، قافقازلاردا صولح، ثابیتلیک و ایقتیصادی ریفاه مسئله‌لری موذاکیره ائدیلدی، بیر سیرا سندلر ایمضالاندی. قبول ائدیلمیش قرارا گؤره، بو فورماتدا نؤوبتی توپلانتی ۲۰۰۳-جو ایلده تیفلیس‌ده کئچیریلمه‌لی ایدی.

بئله‌لیکله، بو قیسا ایجمال گؤستریر کی، موستقیل قافقازدا موختلیف فورمالاردا بیرلیک ایدئیاسی دایم گؤنده‌لیکده اولموش، حیاتی پروبلم‌لرین حلّی اوچون کونفدراسیا تیپلی بیرلیگین یارانماسی اویغون یول سایییلمیش‌دیر.

بیرینجی مرحله

گورجوستانین، خصوصاً اونون جوغرافیاسی‌نین آزربایجان اوچون فوق‌العاده بؤیوک اهمیّتی وار. اصلینده دوست اولمایان دؤولت‌لرین گئوپولیتیک موحاصیره‌سیندن چیخماغین یئگانه یولو گورجوستان‌دیر. عینی زاماندا خریستیان دؤولتی اولماسی اعتیباریله ایشده استراتژی موتّفیقه چئوریلمیش گورجوستان، آزربایجانین آوروپایا، عمومیّتله، غربه چیخیشی اوچون ال‌وئریشلی کؤرپو اولا بیلر. تیفلیسین اوچ طرفینده یاشایان سویداش‌لاریمیز دا ایکی قونشو دؤولت آراسیندا یاخین ایلیشکی‌لردن یارارلانا و گله‌جکده بیرلشدیریجی المنته چئوریله بیلر.

آزربایجانلا گورجوستان آراسیندا علاقه‌لرین کونفدراسیا سویّه‌سینه‌دک اینکیشافی آزربایجانین میلّی ماراق‌لارینا تام اویغون گلیر. آزربایجان، پوتئنسیالی بؤیوک اولدوغوندان بو کونفدراسیادان قطعیّاً چکینمه‌مه‌لی‌دیر. عینی زاماندا آزربایجان وطنداشی «کونفدراسیا» سؤزوندن اوشونمه‌مه‌لی‌دیر، کؤنوللو کونفدراسیا موستقیللیگه ضدّ دئییل، موستقیل اینکیشافین بیر عامیلی‌دیر.

هله ده سیاسی گؤنده‌لیکده قالان **ت‌آگ** (تورکییه-آزربایجان-گورجوستان) لایحه‌سی نین ایقتیصادی، حربی-استراتژی و سیاسی-دیپلوماتیک ساحه‌لر حسابینا گئنیشلنمه‌سی و

گئرچکلشمه‌سی جنوبی قافقازین **آب** ایله بوتونلشمه‌سی پروسسی‌نین بیرینجی مرحله‌سی نین تاماملانماسی‌نین اَن یاخشی واریانتی اولاردی.

ایکینجی مرحله

البتّه، اؤزونو عنعنه‌وی اولاراق روسیانین نوفوذ دایره‌سیندن کناردا حیسّ ائده بیلمه‌ین ائرمنیستانین آزربایجان-گورجوستان اتفاقینا قوشولماسی اَن چتین احتیمال اولونان مسئله دیر. هرچند کی ائرمنی جمعیّتی‌نین احوال-روحیّه‌سینده ده بعضی دییشیکلیک‌لر باش وئرمکده‌دیر. مثلاً، سون عموم‌میلّی رأی سورغوسو گؤسترمیش‌دیر کی، ائرمنی‌لرین ۷۶٪-ی **مدب**-یه نیسبتاً **آب** عضولوگونه اوستونلوک وئریر.

آزربایجان-گورجوستان (یا دا **ت‌آگ**) اتفاقی ایلک نؤوبه‌ده ایقتیصادی اینکیشاف تئمپی، دئموکراتیکلشمه‌نین درینلشمه‌سی سویه‌سی، تهلوکه‌سیزلیک ساحه‌سینده سیخ و صمیمی اَمکداشلیغی ایله ائرمنی جمعیّتی اوچون مودئل اولمالی‌دیر. بو اتفاقین اوغورلاری، ائله‌جه ده غربین شیرنیکلندیرمه‌سی/ تضییق‌لری ائرمنی جمعیّتی‌نین احوال-روحیّه‌سینده دییشیکلیک یارادا بیلر. آزربایجان-گورجوستان بیرلیگی هر ساحه‌ده اینکیشافی ایله تجرید اولونموش ائرمنی‌لر اوچون جلب‌ائدیجی اولا بیلر. ائرمنی جمعیّتی عینی زاماندا دوشونمه‌لی‌دیر کی، اینکیشاف ائدن، ایلدن‌ایله گوجله‌نن یئنی بیرلیک سرحدّلری داخیلینده بوتون ائرمنی‌لرین، او جوملەدن، قاراباغ ائرمنی‌لری‌نین ده ماراق‌لاری ایندیکی نه موحاریبه، نه ده صولح شرایطیندن قات-قات یاخشی تأمین اولوناجاق.

اوچونجو مرحله

آب-نین جنوبی قافقاز سیاستینده Inogate، Tacic، Traceca پروقرام‌لاری‌نین اؤزل یئری وار و اونلار آرتیق ایشله‌ییر. جنوبی قافقازین اوچ اؤلکه‌سی آرتیق **آتَت** و آوروپا شوراسی‌نین عضوودور. اَن سون آکت **آب**-نین قونشولوق پروقرامی‌دیر. اینتئقراسیانین داها هانسی ساحه‌لری احاطه ائده‌جگینی دئمک چتین‌دیر. اَن اساس سوال - بو اؤلکه‌لرین **آب**-یه عضولوک مسئله‌سی نه واخت گئرچکلشه بیلر سوالینا جاواب وئرمک اوندان دا چتین‌دیر. حتّی بعضی متخصّص‌لر بو مسئله‌یه پئسسیمیست [بدبین] یاناشدیقلارینی دا گیزلتمیرلر.

مسئله‌نین پرینسیپیال [اصلی] طرفی بو «تکنیکی» مسئله‌لر دئییل. واجیب اولان جنوبی قافقاز (یا دا جنوبی قافقاز اؤلکه‌لری + تورکییه) دؤولت‌لری و جمعیّت‌لری طرفیندن بئله بیر ایستگین اولماسی و درک اولونموش بو ایستک نامینه پروسسین باشلانماسی‌دیر.

ریفاها چاتمیش، دئموکراتیک، موناقیشه‌لرسیز، کونفدراتیو جنوبی قافقازین **آب** اوچون جلب‌ائدیجی اولاجاغی شوبهه دوغورمور. یاخین ایل‌لرده توکَنه‌جک شیمال دنیزی انرژی داشییجی‌لاری‌نین عوضله‌ییجی‌سی کیمی خزرین انرژی احتیاط‌لارینا احتیاج و روسیادان انرژی آسیلیلیغینی لغو ائتمک ضرورتی آوروپانین بو بؤلگه‌یه (نئفت و گاز کمرلری‌نین کئچه‌جگی تورکییه قاریشیق) ماراغینی شرطلندیریر.

نتیجه

قیسا شکیلده شرح ائتمه‌یه چالیشدیغیمیز فیکیرلر بعضی وطنداش‌لارا ساده‌لؤوح گؤرونه بیلر، حتّی بعضی‌لری‌نین اونو غضبله قارشیلایاجاغینی دا احتیمال ائتمک اولار. آمّا فئودال قصریندن چیخیب (اَن آزی فیکیر باخیمیندان)، مؤوجود میلّی گوجوموزو، نهایت، گئرچک دیَرلندیرمک لازیم‌دیر. بیردفعه‌لیک اوغورسوزلوغوموزون گئرچک سبب‌لرینی درک ائتمک، «بیز قافقازدا لیدئر دؤولتیک» کیمی عنعنه‌وی پریپیسکالاردان [ضمیمه‌لردن] ال چکمک گرک‌دیر (موقایسه اوچون: خاریجی متخصّص‌لر آزربایجانی «failed states» [اوغورسوز دؤولت‌لر] کاتئقوریاسینا عاید ائدیرلر). حتّی خوشاگلمه‌ین، اعتراف ائتمه‌یه جورأتیمیز چاتمادیغی بیر فیکری ده علاوه ائتمه‌لی‌یم: بیزیم جمعیّت گورجو و ائرمنی جمعیّت‌لریندن گئریده قالیر و بو گئریلیک ایندی یارانمایب، اون دوققوزونجو عصردن اوزو بری آرتاراق بؤیومکده‌دیر.

عینی زاماندا گورجوستان و ائرمنیستان خریستیان دؤولت‌لری‌دیر و شیمالی آزربایجانلا کئچمیشی آشاغی-یوخاری بیر اولموش‌دور. اونلارلا قونشولوغون بو موثبت طرف‌لریندن ایستیفاده ائتمکده ده فایدا وار.

آزربایجانین میلّی ماراق‌لاری طلب ائدیر کی، غئیری-ائفئکتیو رسمی بالانس سیاستینه بوندان آرتیق واخت صرف ائتمه‌دن، **آب**-یه عضولوک استراتئگیاسی قطعیّتله اعلان ائدیلسین؛ قافقاز کونفدراسیاسی ایدئیاسی اقتدار و موخالیفت طرفیندن ایره‌لی سورولسون؛

ایلک آددیم اولاراق گورجوستان (و اولا بیلسین اوستەلیک تورکییه) ایله علاقەلر کونفدراتیو موناسیبتلر سویّەسینەدک گئنیشلندیریلسین.

قافقاز کونفدراسیاسی (یا باشقا بیر بیرلیک فورماسی) ایدئیاسی‌نین گئرچکلشمەسی اتنیک-اراضی پروبلملری‌نین خئیلی درجەده یومشالماسی گئدیشینده قاراباغ پروبلمی‌نین ده حلّینده واسطه اولا بیلر.

قافقاز کونفدراسیاسی ایدئیاسی جنوبی قافقازین آوروپایا اینتئقراسیاسی پروسسینه تکان وئره بیلر. بو اینتئقراسیا ایسه اونون ریفاه و ترقّی‌یه چاتماسینا نەدن اولار.

گونئی آزربایجان‌دا میلّی حرکاتین کئچمیشی ایله ایندی‌سی

(*چاغداش گونئی آزربایجانین صاباحی* باشلیقلی علمی کونفرانسداکی معروضەنین اساس تئزیس‌لری)

قوزئی آزربایجان‌دا یارانمیش/یارادیلمیش عنعنه‌وی تصوّر بئله‌دیر: گونئی‌ده دؤرد اینقیلاب اولوب، آمّا نه‌دنسه مسئله حلّ اولونمایيب، ایندی ده حلّ اولونمور. نییه؟ جاواب محض بو «دؤرد اینقیلاب» یاناشماسیندادیر. داها دوغروسو، بو اینقیلاب‌لارین کاراکترینده. اونلار میلّی-آزادلیق حرکات‌لاری ایدی، یوخسا باشقا مقصد داشییيردی؟ گونئی‌ین بوگونو و گله‌جگینی دوغرو-دوزگون تصوّر ائتمک اوچون بو سوالا دقیق جاواب وئرمک گرک‌دیر.

یئنی کؤروکله‌نن بیر فیکیر ده دقیق دئییل، حتی زیانلی‌دیر. دئییرلر، «آمئریکا ایرانی ووراجاق و سویداش‌لاریمیزین مسئله‌سینی حلّ ائده‌جک.» قوزئی‌ده اولدوغو کیمی، گونئی‌ده ده مسئله‌لریمیزین باشقاسی طرفیندن - اؤزوموزون فداکارلیغیمیز نتیجه‌سینده دئییل - حلّ ائدیله‌جگی گؤزلنتی‌سی یارادیلیر. بو، باشقا بیر پروبلم‌دیر. گونئی آزربایجانین گله‌جگی مؤوضوعسو اوچون نووه مسئله‌سی اطرافیندا یارانان بُحرانین میلّی حرکاتا تأثیری مسئله‌سینه ده آیدینلیق گتیرمک لازیم‌دیر.

قرار وئریلدی تاریخه گیرمه‌یک، پروبلمین بوگونو و صاباحی حاقّیندا دانیشاق. حقیقتاً ده تاریخه گیرسک، اورادان چیخا بیلمه‌یه‌جه‌ییک. یالنیز چوخ قیسا شکیلده «دؤرد اینقیلاب» کونسئپتینه موناسیبتیمیزی بیلدیرک.

- مشروطه اینقیلابیندا آزربایجان و تورک‌لر ایرانین مودئرنلشمه‌سی یولوندا چالیشدی، فداکارلیق ائتدی. آمّا اینقیلابین نتیجه‌لریندن فارس‌لار فایدالاندیلار. تبریزلی علی رحمتلیک سونرالار دئیه‌جکدی: «بیز یورغا گئتدیک، اونلار مینديلر.»

- ۱۹۲۰-۱۹۱۷-جی ایل‌لر حرکاتی، اؤزلیکله ۱۹۲۰-جی ایل تبریز عصیانی زامانی ایرانین اراضی بوتؤولوگو و موستقیللیگی اساس مقصد ایدی. هر ایکی‌سینده (مشروطه و ۱۹۲۰-جی ایل) گونئی آزربایجان سیاسی جهت‌دن فداکارلیق ائتدی، آمّا میلّی باخیمدان غفلتده قالدی. باشقا سؤزله، گونئی هئچ بیلمه‌دی نه‌یه خاطیر جانیندان، مالیندان کئچیر. (کلاسیک فورمولا: سونونو دوشونن قهرمان اولمازا!) محض بو فداکارلیق و غفلتین نتیجه‌سینده ایرقچی پهلوی رژیمی اورتایا چیخدی.

- ۲۱ آذر حرکاتی میلّی ظولمه اعتراض ایدی، «ایران میلّتی»ندن فرقلی میلّت اولماق عزمی‌نین ایفاده‌سی ایدی. آمّا حرکاتین و میلّتین طالعینی ایستالینین ایراده‌سینه باغلاماق یانلیشلیغینی یاشادیق.

- اوزون ایل‌لر گونئی ایدئیانین یوخ، خاریزماتیک لیدئرین آرخاسینجا گئتدی. باشقا سؤزله، آغ آتین بئلینده پئیدا اولاجاق قهرمانین بیزی قورتاراجاغینی دوشوندوک. بو، «آغ آتین بئلینده پئیدا اولموش شخص» ، یعنی آیت‌الله شریعتمداری، داها دوغروسو، اونون قطعیّت‌سیزلیگی و ایرانچیلیغی ایدی ۱۹۷۹/۱۹۸۰-جی ایل حرکاتی‌نین، یا «اینقیلابی‌نین» اساس اوغورسوزلوق سببی.

بو - میلّی حرکاتین قهرمانلیق‌لارلا دولو، آمّا فاجعه‌لرله نتیجه‌لنمیش کئچمیشی‌نین ان قیسا شرحی. شوکورلر اولسون، میلّی حرکاتین اوّلکی دؤورلری ایله موقاییسه‌ده بو گون دوروم کؤکلو صورتده فرقلی‌دیر. نه‌دیر بو فرق؟

۱. میلّی حرکاتین ایدئولوگیاسی باخیمیندان تامامیله یئنی کئیفیت مرحله‌سینده‌ییک. میلّی حرکات پان-ایرانچی چرچیوه‌دن آرتیق سییریلیب چیخیب. حرکاتین بوتون تاریخی بویو (خصوصاً مشروطه و ۱۹۲۰-جی ایل‌لر دؤورو) میلّتین ایستک‌لری پان-ایرانیست فیکیر سیستئمی داخیلینده فورموله ائدیلمک مجبوریتینده بوراخیلمیشدی. ایندی مین‌لرله اینسان «هارای، هارای من تورکم!»، «تبریز، باکی، آنکارا، فارس‌لار هارا، بیز هارا؟!»، «گونئی آزربایجان ایران دئییل!» دئیه هایقیریر. اون‌ایل‌لرله رسمی ایدئولوگیانین یاراتدیغی تصوّرلر، تؤهمت‌لر و نتیجه‌ده آشاغیلیق کومپلئکسی آرادان گئدیب.

اون‌ایل‌لرله ایران رسمی تبلیغاتی تورک‌لره «سیز تورک دئییلسینیز، سیز فارس‌لارین بیر قانادی اولان آذری‌لرسینیز» دئییب، اینسان‌لارین بئینینی یوماغا چالیشدی. یئنی نسیل میلّی یازارلارین اوبیئکتیو یازی‌لارینا دایاناراق، دئییر کی، کسروی‌چیلیگین علمی اساسی یوخدور، من تورکم. اون‌ایل‌لرله میلّتیمیزه «سیز گلمه‌سینیز» دئییب، اونلاردا آشاغیلیق کومپلئکسی یاراتماغا چالیشدیلار. ایندیکی گنجلیک سنین بورادا ۲۵۰۰ ایللیک تاریخین وارسا، من بو جوغرافیادا ۷۰۰۰ ایل‌دیر وارام دئییر. پهلوی‌لردن ده اؤنجه اهمنی‌لر و ساسانی دؤولت‌لری سیویلیزاسیا مودئل‌لری کیمی تقدیم ائدیلمیش، فارس‌لارین اؤزلرینی بئله یالان-پالان تاریخچیلیگین اسیرینه چئویرمه‌یه چالیشمیشلار. ایندی نه‌اینکی بیزیم گنجلیک، حتی ناصر پورپیرار کیمی بعضی ایران یازارلاری بئله بو اساس‌سیز ناغیل‌لاری اله سالیرلار...

یوزایل‌لرله ایرانین بوتونلوگونون تأمیناتی اولموش مذهب آلوده‌چیلیگیندن تورک‌لرین اوزاقلاشماسی سون اون‌ایل‌لرین ان اؤنملی یئنی حادثه‌لریندن‌دیر.

تاریخی کئچمیش حاقّیندا اینانديریجی کونسئپت چاغداش اتنولوگیا علمینه گؤره میلّت اولمانین ایلکین شرطی‌دیر. قوزئی‌دن فرقلی اولاراق گونئی‌ده کئچمیشیمیزله باغلی داها میلّی و داها گئرچکچی یاناشما وار. تبریزلی علی، جاواد هئیَت، حسن راشیدی کیمی دیرلی فیکیر آدام‌لاریمیزین اثرلرینده میلّی تاریخیمیزه عموم-تورک تاریخی چرچیوه‌سینده یاناشیلیر و دوغروسو دا بودور.

۲. پان-ایرانیزم بحران دؤورونه قدم قویوب، یا بحران دؤورونو یاشاییر. ایرانین بوتونلوگونو تأمین ائتمگین، یا بوراداکی فرقلی خالق‌لاری بیر یئرده توتا بیله‌جک آلتئرناتیوین اولماماسی چوخ اؤنملی فاکتوردور. اؤلکه موخالیفتی هئچ اولمازسا سؤزده آلتئرناتیو اولاراق دئموکراتیا پرینسیپینی مدافعه ائتمک مجبوریتینده‌دیر. دئموکراتیا ایسه دئسئنترالیزاسیا [عدم تمرکز] طلب ائدن ایداره‌چیلیک فورماسی‌دیر. ایران‌دا «دموکراتام» دئین کسین میلّی آزلیق‌لارین حاق‌لارینی گؤزآردی ائتمه‌سی اونون سؤزده دئموکراتلیغی‌نین گؤستریجی‌سی‌دیر.

۳. بو گون اهالی‌نین نئچه فایزی‌نین بو و یا باشقا فورمادا میلّی حرکاتی دستکله‌دیکلری حاقّیندا دقیق رقم وئرمک مومکون دئییل. بورادا «اکثریت» (یا «چوخلوق») سؤزوندن ایستیفاده ائده بیلمه‌ریک. اصلینده هئچ بیر حرکاتی، یا اینقیلابی بو «چوخلوق» باشلامایيب. پاسسیونار [توتقولو، پرشور] آزلیق حرکاتی باشلاییر، دئدیگیمیز «چوخلوق» ایسه سونرا اونا قوشولور.

هر حالدا حرکاتین کوتله‌وی‌لیگینی گؤسترن علامت‌لر ایسته‌نیلن قدردیر. بَز قالاسی حرکاتیندا مین‌لرله اینسان ایشتیراک ائدیردی. اونون قارشی‌سینی آلدیقدان سونرا اون مین‌لرله گنج ایستادیوم‌لارا تؤکولوشوب، میلّی شوعارلار دئمه‌یه باشلادی. ایندی حرکات داها کوتله‌وی و رادیکال تراختور مرحله‌سینی یاشاییر.

۴. میلّی حرکاتین دؤرد موهومّ دؤورونده ده تهلوکه قوزئی‌دن گلدی. شرطی اولاراق ستّارخان، خیابانی، پیشه‌وری و شریعتمداری حرکات‌لاری دئیه آدلاندیردیغیمیز میلّی حرکات دؤورلرینده شیمال‌دان گلن قوه اونلارین یاتیریلماسیندا بیرینجی درجه‌لی رولو اویناديی. ۱۹۷۹-جو ایلده سووئت‌لرین افقانیستانا گیرمه‌سی شریعتمداری‌نین گئری چکیلمه‌سی‌نین اساس سبب‌لریندن بیری اولدو. ایندی دوروم دییشیب، اؤزو ده کؤکلو شکیلده. قوزئی‌ده آزربایجان رسپوبلیکاسی‌نین موستقیل وارلیغی گونئی اوچون چوخ اؤنملی فاکتوردور. بو فاکتورو ایران تبلیغاتی و آزربایجان رسپوبلیکاسی اقتداری‌نین یانلیش سیاستی هئچه ائندیرمک ایسته‌سه ده، بو فاکتورون تأثیرینی آرادان آپارماق مومکون دئییل‌دیر.

تورکییه جومهوریتی حکومتی‌نین ایران‌داکی تورک‌لرین پروبلم‌لرینه عمومیّتله بیگانه قالمالاری مسئله‌سی آیریجا مؤوضوع‌دور. آمّا تورکییه جومهوریتی‌نین مؤحتشم وارلیغی و تورکییه تی‌وی کانال‌لاری‌نین تأثیرینی تئهران نه قدر ایسته‌سه ده آرادان آپارا بیلمیر و آرادان آپارا بیلمز.

۵. اون‌ایل‌لرله ایران‌دا آزربایجان مسئله‌سی روسیانین، یا سونرالار سووئت‌لرین کونترولوندا اولان حرکات ساییلیب. بو سبب‌دن دولایی غرب، اونا اینام‌سیز یاناشیب، حتی ۱۹۴۶-جی ایلده گونئی‌ده‌کی سویداش‌لاریمیزین فاجعه‌لرینده **آب‌ش** حکومتی موهومّ رول اویناییب. گونئی‌ده‌کی میلّی حرکاتین چار، یا کومونیست روسیانین کونترولوندان چیخماسی یئنی سیتواسیا [دوروم] یارادیب. اونو دا علاوه ائدک کی، حاضیردا میلّی آزلیق‌لارین، یا مظلوم خالق‌لارین میلّی حرکات‌لارینا غرب دونیاسی ایستی یاناشیر. سون آی‌لاردا کونقرئسمئن روراباهئرین ایران‌دا سویداش‌لاریمیز مسئله‌سینه دیقّتی چکمه‌سی، بو مسئله‌نین **آب‌ش** کونقرئسینده ایلکین موذاکیره‌سی و داها سونرا گله‌جک موذاکیره‌لری بونا ثبوت ساییلا بیلر.

۶. خومئینی رژیمی آکتیو قوه‌لرین خاریجه گئتمه‌سینه چالیشدی و بوندان اوزون ایل‌لر چوخ ممنون اولدو. چونکی ایشینه یارایبردی. آمّا سونرا فارس اولمایان‌لارین، ایلک نؤوبه‌ده تورک‌لرین ده خاریجده دیاسپورو یاراندی. بو دیاسپور یئنی فئنومئن[پدیده]دیر و ایران‌داکی ایرقچی رژیمین باش بلاسی‌دیر. عکسینه، میلّی سیاسی دیاسپور اؤلکه داخیلینده‌کی حرکاتین خاریجده اساس دایاغی‌دیر.

۷. زامان واردی ایران‌دا میلّی موناسیبت‌لر دئینده فارس-تورک موناسیبت‌لری نظره آلینیردی. ایندی کوردلر، عرب‌لر، بلوچ‌لار، تورکمن‌لر (اونلار هم ده سونّو آزلیق‌دیر) آراسیندا دا میلّی اؤزونودرک پروسئسی کیفایت قدر ایره‌لیله‌میش، غئیری-فارس‌لارین میلّی حرکات‌لاری آراسیندا کووردیناسیانین [هماهنگی] یارانماسی گونوموزون اساس پروبلم‌لریندن بیرینه چئوریلمیش‌دیر.

آرتان ایمکان‌لار، حرکاتین پئرسپئکتیولرینه مثبت تأثیر ائدن عامیل‌لر سیاهی‌سینی بیر آز دا اوزاتماق اولار. ایندی ایسه کئچک میلّی حرکاتین قارشی‌سیندا دوران پروبلم‌لره.

۱. یوخاریدا میلّت یارادیجیلیغی‌نین ایکی موهومّ شرطیندن بیری‌نین - کئچمیش حاقّیندا دوزگون کونسئپتین یاییلماسی حاقّیندا دئدیک. میلّتلشمه‌نین ایکینجی شرطی - میلّتین گله‌جگی حاقّیندا پوپولیار کونسئپتین اولماسی ضروری‌دیر. بو ساحه‌ده بؤیوک پروبلم

قالماقدادیر. گونئی آزربایجانین ایستیقلالی، مدنی و انظباتی موختاریتینی ایسته‌ین بیر نئچه پارتیا وار. اونلار ان آزیندان «نییه محض ایستیقلال؟»، «نییه محض موختاریت؟»، «نییه محض رسمی دیل؟» سوال‌لارینا ایناندیریجی جاواب‌لار وئرمه‌لی‌دیرلر.

۲. گؤرونن او کی، حرکاتین مادی قایناغی پروبلمی قالماقدادیر. ان اعتبارلی مادی قایناق میلّی ایش آدام‌لاری‌دیر. اونلاری ایناندیرماق و حرکاتا جلب ائتمک حسّاس مسئله‌دیر.

۳. دونیانین ان قدّار رژیم‌لریندن اولان موطّا رژیمی اؤلکه داخیلینده تشکیلاتلانما ایمکان‌لارینی محدودلاشدیرمیش‌دیر. بونا باخمایاراق میلّی حرکاتین اوغور قازانماسی اوچون اؤلکه‌ده معیّن قوروم‌لارین (حتی ادبی-بدیعی درنک‌لر فورماسیندا) آز زامان ایچینده سیاسیلشمه‌سی اوچون بو گون ایش‌لر گئنیشلنمه‌لی‌دیر.

۴. حرکات آشاغیلیق کومپلئکسیندن سییریلیب چیخاراق خاریجی موتّفیق‌لر مسئله‌سینه جدی یاناشمالی‌دیر. بیلدیگیمیز قدرینجه، بو ساحه‌ده ده بؤیوک پروبلم‌لر وار. حتی میلّی حرکاتین ان طبیعی موتّفیقی اولان آزربایجان رسپوبلیکاسی، تورکییه، قیبریس و باشقا اؤلکه‌لرده ده لوبی پروبلمی حلّ ائدیلمه‌یی‌ب. بو و باشقا اؤلکه‌لرده گونلوک ایشله‌ین نوماینده‌لیک‌لر اولمالی‌دیر.

یارانمیش یئنی ایمکان‌لار (فورصت‌لر) اؤز-اؤزونه گئرچکلشمه‌یه‌جک. آوانقاردین بوینونا بؤیوک تاریخی میسسیا دوشور. آجی و دراماتیک کئچمیشیمیزدن درس آلمیش آوانقاردین بو دفعه یانلیش یولا گیرمه‌یه‌جگی، میلّتیمیزین قارشی‌سیندا دوران اؤنملی تاریخی ایش‌لرین اوغورلا حلّ ائدیله‌جگینه اینامیمی ایفاده ائتمک ایستردیم. بو فیکره بیر ده اونو علاوه ائتمک ایستردیم: کیم بیلیر، بلکه گونئی‌ده‌کی حرکات قوزئی‌ین ده سیاسی تیخانیقلیقدان چیخماسینا تکان وئره‌جک.

سون